ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

БАШТИНА

СВЕСКА 46

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ 2018

ОВОМ СВЕСКОМ НАУЧНОГ ЧАСОПИСА *БАШТИНА*
ИНСТИТУТ ОБЕЛЕЖАВА 30 ГОДИНА ПОСТОЈАЊА.

Припрему ове свеске суфинансирало је Министарство просвете,
науке и технолошког развоја Републике Србије.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Драган Танчић

Уређивачки и редакцијски одбор
Проф. др Волфганг Рорбах, академик, Беч
Проф. др Татјана Сењушкина, Симферопољ
Др Андреј Мохов, Севастопољ
Др Наталија Николаевна Муравјева, Ростов на Дону
Др Екатерина Ентина, Москва
Др Шак Б. Ханиш, Сан Дијего
Доц. др Стефан Анчев, Велико Трново
Др Тодор Галунов, Велико Трново
Проф. др Недељко Станковић, Тузла
Др Мирко Томасовић, Фоча
Проф. др Марко Атлагић
Проф. др Бошко Сувајџић
Проф. др Милисав Савић
Др Александар Мартиновић
Доц. др Далибор Елезовић
Проф. емеритус др Живота Радосављевић
Проф. др Драган Танчић
Проф. др Миодраг Гордић
Проф. др Урош Шуваковић
Проф. др Тиодор Росић
Проф. др Јасмина Новокмет
Проф. др Весна Минић
Проф. др Голуб Јашовић
Проф. др Здравко Делетић
Др Јасмина Ахметагић
Др Велибор Лазаревић
Др Драгана Јањић
Др Срђан Словић
Др Иван Бецић
Др Весна Зарковић
Др Ивана Женарју Рајовић
Др Далибор Велојић
Др Марија Јефтимијевић Михајловић
Др Мирјана Бечејски
Др Гордан Бојковић
Др Александар Павловић
Проф. др Обрад Стевановић
Др Ана Мумовић
Др Бојан Шево
Др Звездана Елезовић
Др Милутин Живковић

Editor-in-chief
Professor Dragan Tančić, PhD

Editorial Board
Professor Wolfgang Rohrbach, PhD, academician, Wienna
Professor Tatyana Senyoshkina, PhD, Simferopol
Andrey Mokhov, PhD, Sevastopol
Nataliya Nikolaevna Muravyeva, PhD, Rostov-on-Don
Ekaterina Entina, PhD, Moscow
Shak B. Hanish, PhD, San Diego
Assistant Professor Stefan Ančev PhD, Veliko Trnovo
Todor Galunov, PhD, VelikoTrnovo
Professor Nedeljko Stanković, PhD, Tuzla
Mirko Tomasović, PhD, Foča
Professor Marko Atlagić, PhD
Professor Boško Suvajdžić, PhD
Professor Milisav Savić, PhD
Aleksandar Martinović, PhD
Assistant Professor Dalibor Elezović, PhD
Professor Emeritus Života Radosavljević, PhD
Professor Dragan Tančić, PhD
Professor Miodrag Gordić, PhD
Professor Uroš Šuvaković, PhD
Professor Tiodor Rosić, PhD
Professor Jasmina Novokmet, PhD
Professor Vesna Minić, PhD
Professor Golub Jašović, PhD
Professor Zdravko Deletić, PhD
Jasmina Ahmetagić, PhD
Velibor Lazarević, PhD
Dragana Janjić, PhD
Srđan Slović, PhD
Ivan Becić, PhD
Vesna Zarković, PhD
Ivana Ženarju Rajović, PhD
Dalibor Velojić, PhD
Marija Jeftimijević Mihajlović, PhD
Mirjana Bečejski, PhD
Gordan Bojković, PhD
Aleksandar Pavlović, PhD
Professor Obrad Stevanović, PhD
Ana Mumović, PhD
Bojan Ševo, PhD
Zvezdana Elezović, PhD
Milutin Živković, PhD

Резимеи на енглеском језику
Срђан Словић

Summaries in the English language
Srđan Slović

Лектори
Јасмина Ахметагић
Марија Јефтимијевић Михајловић
Мирјана Бечејски
Ана Стишовић Миловановић
Јасмина Кнежевић
Сена Михаиловић Милошевић
Муниба Дрековић

Lectors
Jasmina Ahmetagić
Marija Jeftimijević Mihajlović
Mirjana Bečejski
Ana Stišović Milovanović
Jasmina Knežević
Sena Mihailović Milošević
Muniba Dreković

Издавач
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић
e-mail institut.skp@gmail.com

Publisher
Institute for Serbian Culture
Priština – Leposavić
e-mail institut.skp@gmail.com

УДК 008

UDK 008

Компјутерска обрада и штампа
GID „Pi-press“, Пирот

Computer Text Processing and Print
GID „Pi-press“, Pirot

Тираж 120

Circulation 120

Сви чланци објављени у часопису *Баштина*
су рецензирани.

All articles published in the journal *Baština*
are reviewed.

Виньета на корицама
Призренско четворојеванђеље,
јеванђелист Марко

Vignette on the Covers
The Prizren's Four Gospels
Evangelist Marko

Дизајн насловне стране Петар Ђуза

Cover page design by Petar Đuza

YU ISSN 0353-9008

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ

ГЛАСНИК

БАШТИНА

СВЕСКА 46

ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ
2018

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

Ана Р. Стишовић Миловановић, *Комуникација са ишчевом имаинацијом* 13

Ана М. Мумовић, *Сојан Новаковић: рва срска исорија књижевноси као кришика* 19

Снежана Р. Булат, *Драмски ликови у владарском руху* 31

ЈЕЗИК

Јована Д. Томић, *Сашивни лаоли у енлеском језику и њихови реводни еквивалени у срском језику* 49

ПОЛИТИКОЛОГИЈА И СОЦИОЛОГИЈА

Диана Тифанюк, Ирина Прядко, *Акуальные вопросы уравления качесвом обслуживания клиенов на ранспорных предприяиях* 69

Ненад М. Аврамовић, Станимир Б. Ђукић, *Страна дирекна улаања, моиви, ризици и дуи сандарди* 77

Александра Н. Благојевић Даниловић, Драган Љ. Танчић, *Значење правних ермина у вези са ојмом саслушање – слушање, исказ, обраћање, орука и оштење –* 93

Срђан Ж. Словић, *Синозина и Локова еорија друшвеног уовора* 115

Марија М. Јовановић, Весна Љ. Минић, *Врсте наставног рада са даровитим ученицима у редовној настави* 125

Живанка М. Миладиновић Богавац, Нењо С. Даниловић, *Улога слободних и независних медија у демократској легитимизацији друштва* 143

Војислав Б. Јовић, Александра Н. Благојевић Даниловић, *Историја уређења малолетничке делинквенције у кривичном законодавству Републике Србије* 159

Драган Љ. Танчић, Емина М. Лазовић Јовић, *Проблем избора модела и процедура методолошких истраживања* 187

Марина Д. Мијатовић, Дражена Б. Пејановић, *Схватање корупције у научној теорији, међународним документима ОУН, ЕУ и пракси у БиХ* 201

ИСТОРИЈА

Весна С. Зарковић, *Побуне Арбанаса у Косовском вилајету 1911. години* 213

Далибор З. Велојић, *Продор јединица 13. корпуса НОВЈ на Косово 1944. и упрожавање одступнице групи армија „Е“* 231

Јован Д. Симијановић, *Прилог историји пословања „Трепче“ (1944–1956)* 241

Петар Р. Ристановић, *Југословенски програм мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова (1987)* 255

Александар М. Савић, *Српски народ у Старој Србији (1839–1846)* 273

Марија В. Коцић, Далибор М. Елезовић, *Успон Махмуд-паше Бушатлије као одраз кризе османског државног система* 291

Иван М. Бецић, *Врањска Привредна банка А. Д.* 307

Милутин Д. Живковић, Душан М. Поповић, *Свештеник Лука Поповић – парох суводолски (1. март1890 – 21. фебруар 1943)* 329

Драгомир М. Бонџић, *Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945–1950* 349

Јелена М. Вукчевић, *Истраживања средњовековног локалитета Ђуровача* 365

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Ивана С. Женарју Рајовић, *Прилог проучавању делатности сликара Дичића – иконопис у цркви Свете Николе у манастиру Кончулу код Рашке* 393

Нина М. Лојовић Милинић, *Тематика и распоред живописа на простору Пећке Патријаршије и утицај на живопис у источној Херцеговини у XVI и XVII вијеку* 415

ПРИКАЗИ

Мирјана М. Бечејски, *О драми идентитета и тајни стварања у књизи* Знамења и значења *Марије Јефтимијевић Михајловић* 433

Упутство сарадницима 441

Списак рецензената 449

CONTENT

LITERATURE

Ana R. Stišović Milovanović, *Communication with Writer's Imagination* 13

Ana M. Mumović, *Stojan Novaković: The First Domestic History of Literature as Critique* 19

Snežana R. Bulat, *Drama Characters in Ruler's Clothing* 31

LANGUAGE

Jovana D. Tomić, *Stative Verbs in English Language and Their Translation of Equivalents in Serbian Language* 49

POLITICAL SCIENCES AND SOCIOLOGY

Diana Tifanok, Irina Priadko, *Actual Issues of Quality Management of Clients Servicing on Transport Enterprises* 69

Nenad M. Avramović, Stanimir B. Đukić, *Foreign Direct Investment – Motives, Risks, and Double Standards* 77

Aleksandra N. Blagojević Danilović, Dragan Lj. Tančić, *Meaning of Legal Terms in Connection with the Concept of Hearing – Listening, Statements, Appeal, Message and Communication –* 93

Srdjan Ž. Slović, *Spinoza's and Locke's Theory of Social Contract* 115

Marija M. Jovanović, Vesna Lj. Minić, *Teaching as a Method for Gifted Students in the Regular Classroom* 125

Živanka M. Miladinović Bogavac, Neđo S. Danilović, *The Role of Free and Independent Media in Democratic Legitimization of Society* 143

Vojislav B. Jović, Aleksandra N. Blagojević Danilović, *History of the Development of the Juvenile Delinquency in the Criminal Legislation of the Republic of Serbia* 159

Dragan Lj. Tančić, Emina Lazović Jović, *Choosing of Research Model and Methodological Research Procedures* 187

Marina D. Mijatović, Dražena B. Pejanović, *The Comprehension of Corruption in Scientific Theory, International Documents of UN, EU, and Practice of Bosnia and Herzegovina* 201

HISTORY

Vesna S. Zarković, *Rebellion of the Albanians in Kosovo Villayet in 1911* 213

Dalibor Z. Velojić, *The Breakthrough of the 13th Corpus Units of NLAY on Kosovo in 1944 and Threatening of the Retreat of Groups of Armies 'E'* 231

Jovan D. Simijanović, *Contribution to the History of 'Trepča's' Business Activities 1944–1956* 241

Petar R. Ristanović, *Yugoslav Programme of Measurements and Activities for Cease of Serbs and Montenegrins Displacement from Kosovo (1987)* 255

Aleksandar M. Savić, *Serbian People in Old Serbia (1839–1846)* 273

Marija V. Kocić, Dalibor M. Elezović, *The Rise of Mahmud Pasha Bušatlija as the Reflection of the Crisis of the Ottoman State System* 291

Ivan M. Becić, *Vranje's Economic Bank – Joint Stock Company* 307

Milutin D. Živković, Dušan M. Popović, *Priest Luka Popović Parishioner of Suvi Do (March 1st 1890 – February 21st 1943)* 329

Dragomir M. Bondžić, *The Teaching of Literacy in Kraljevo and Surroundings 1945–1950* 349

Jelena M. Vukčević, *Research of the Medieval Site of Đurovača* 365

HISTORY OF ART

Ivana S. Ženarju Rajović, *Contribution to the Study of Dičić Family Works – Iconpainting in the Church of St. Nicholas in the Končul Monastery near Raška* 393

Nina M. Lojović Milinić, *The Theme Field and Arrangement of Wall-Painting in the Area of Patriarchate of Peć and the Influence on the Wall-Painting in East Herzegovina in the 16th and 17th Century* 415

REVIEWS

Mirjana M. Bečejski, *On the Drama of Identity and Secrets of Creation in the Book* 'Omens and Meanings' *of Marija Jeftimijević Mihajlović* 433

Упутство сарадницима 441

Списак рецензената 449

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

КЊИЖЕВНОСТ

УДК 82.0

Прегледни рад

*Ана Р. СТИШОВИЋ МИЛОВАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

КОМУНИКАЦИЈА СА ПИШЧЕВОМ ИМАГИНАЦИЈОМ**

Апстракт: Од хеленске идеје немогућности коначног спознавања уметничког дела, преко представника различитих теоријских школа (Емпсон, Велек и Ворен, Башлар, Мерло-Понти, Ингарден, Јаус, Еко) који су покушавали да пронађу адекватне начине анализе књижевног текста, постоји идеја да је дело особита врста комуникације аутора и перцептора, а да је задатак књижевне науке да у тој комуникацији буде ослонац сваком аутентичном, али никако произвољном тумачењу дела.

Кључне речи: књижевна теорија, позитивизам, иманентна анализа дела, феноменологија, ентропија књижевног дела.

Хеленска мисао о уметности доводила је у питање могућност њеног спознања, јер „Сазнајно мора бити нешто доказиво, што није случај ни с објектом уметности ни с објектом практичне мудрости, јер се и једно и друго огледа на стварима које могу да буду и другачије“ (Аристотел 2013: 123). Извесно, у одређеном историјском, социолошком, философском, књижевном, па и психолошком дискурсу, књижевни текст може добити мноштво различитих конотација. Књижевна теорија и књижевна историја, које су нужне тачке ослонца књижевној критици, дуго настоје да пронађу валидни инструментариј за проучавање, категоризацију али и вредновање књижевноуметничког текста.

Методе проучавања књижевности у XX веку су углавном инсистирале на недостатностима претходних школа и поетика, међусобно се оспоравале, али ипак биле сагласне у једном: да је суштина проучавања књижевноуметничког дела особит вид комуникације између пишчеве интенције, самог дела и публике.

---

* истраживач-сарадник, anaorfelin@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У савременој научној мисли о књижевности преовладава становиште да је кључно питање избора методе, сходно сегменту дела који се истражује, те да интердисциплинарни приступ омогућава најшири дискурс спознавања дела.

Вилијам Емпсон, поета и књижевни критичар, засновао је своју поетику и научну мисао на идеји *делфијске мучне нејасноћи* књижевног дела, инсистирајући на комуникацијском коду, који је нужно двосмислен. *Делфијска нејасноћ* проучавања књижевног дела произилази из самог бића естетичког предмета, али додатну неизвесност уносе и саме методе проучавања. Епсон је тако упозорио да не може бити коначних, датих и заувек утврђених истина о естетичком предмету. Дело настаје као плод пишчеве имагинације, вођено је интенцијом, али тек од начина на који је перцепирано, зависи његова вредност и трајност.

Књижевни текст је специфичан комуникацијски код, тврди Еко, а „[…] појам кода се обавија ореолом двосмислености: будући да претпоставља комуникацију, он није гаранција саме комуникације већ структурне повезаности, посредовања између различитих система“ (Еко 2002: 14).

Различите методе проучавања су модел комуникације тумачиле у складу са одабраним инструментаријем, те се научна мисао кретала од идеје једносмерне и тенденциозне комуникације аутора/дела са публиком (позитивистички приступ), до идеје да дело егзистира у пуноћи смисла тек када се оствари комуникацијски код између дела и публике, тек када се дело трансформише у естетички предмет (феноменолошка књижевна критика).

Крајња истина о књижевноуметничком делу, за којом трага наука о књижевности, увек је била условљена неким од комуникацијских фактора: интенцијом аутора, психолошким, језичким и искуственим дискурсом, субјективним детерминантама тумача и коначно – избором методе тумачења.

Терминолошка одредница наука о књижевности (Literaturwissenschaft), коју Теодор Мунт у 19. веку употребљава превасходноу значењу позитивистичког проучавања књижевности, еволуирала је у XX веку у збирни појам интердисциплинарног приступа уметничком тексту, означавајући систематско и комплексно проучавање књижевности.

Питање научне методе и (или) исхода научних истраживања, носи још увек нерешене дилеме у сфери науке о књижевности. Речено је да је научни метод поступак истраживања, који ће, ако је исправно примењен, довести сваког истраживача до истог закључка, на истом предмету проучавања (Petrović 1972).

Познато је да се, због природе књижевноуметничке творевине, ни научник не може лишити субјективне перцепције и формирања личног става, те такве оцене немају валидност асолутне научне истине. Рене Велек стога говори о „интерсубјективном“ суду, означавајући тако динамички спој

субјективних доживљаја дела и објективног историјског мишљења о вредности књижевног текста (Велек–Ворен 1974).

Остављајући по страни догматичну књижевну критику и њене исходе, али и импресионистичку критику, која би се најпре тицала укуса критичара, треба истаћи важну дистинкцију између спољашњег и унутрашњег приступа у проучавању књижевног текста (онако како ту разлику праве Р. Велек и О. Ворен), посежући за становиштима иманентне анализе дела.[1]

У Штајгеровим и Кајзеровим радовима, метод интерпретације је био први искорак ка идејама, које ће феноменолози доцније прихватити. Основа ове методе заснива се на становишту да се књижевно дело тумачи из њега самог, без позитивистичких конотација, уз аналитичко-синтетичке поступке, који доводе до анализе свих елемената дела, указујући на начин на који они функционишу у интегралном контексту.

Иманентна особина књижевног текста је способност за реинтерпретацију, за поновна структурирања, која могу бити потпуно независна од замисли аутора. Ту способност дела за преображавање, његову отвореност (онако како је тумаче Мерло-Понти, а доцније и Умберто Еко) и варијантност значења, мењање смисла, модерни тумачи књижевности називају ентропијом.

Истински вредна уметничка дела имају готово неисцрпну ентропију. Све док ентропија траје, дело живи. Ако би се, крајње хипотетично, могућност ентропије уметничког дела до краја исцрпла, дело би „умрло", нестало као естетички предмет.

Читалац (па и књижевни теоретичар, који је „ангажовани читалац"), нужно се детерминише способношћу да прати сугестије аутора и да их актуелизује. Чин перцепције дела тако постаје сродан акту стварања, јер се њиме успостављају увек нова значења. Управо у томе је тајна настанка естетичког предмета. Феноменолози препознају ову појавност као „са-стварање", те је тако направљена важна разлика између оних метода, које су се бавиле самим књижевним текстом и оних, које занима комуникацијски троугао аутор-дело-читалац.

И према становишту Гастона Башлара, читање је заправо чин емпатије са творчевом имагинацијом или емоцијом, а проучавалац дела је истовремено и продуктивни читалац, јер је кадар да проширује и умножава смисао дела. Башлар је сматрао да је савремена наука оптерећена сувишном математизацијом и да тако постаје негација спонтаног и природног доживљавања дела. Утешно је то, што научни постулати ипак нису кадри да пониште „спонтану космологију", према којој првобитност живи у цивилизацији, а највиталнији израз примарног у човеку изражава се кроз књижевност.

1 Р. Велек и О. Ворен користе термин *approach*, који означава књижевнонаучни приступ, правећи дистинкцију између „унутрашњег" (*intrinsic*) и „спољашњег" (*extrinsic*) проучавања књижевног дела (Велек–Ворен 1974).

„Философ и васпитач имагинације“, Гастон Башлар, истицао је да је у стварању књижевног дела изузетно важна категорија несвесног. У том смислу, Ернесто Сабато говори о личном искуству стварања: „Есеји се пишу главом, позивајући се на логичку мисао; они су израз дневног живота писца. Романи се пишу пре свега захваљујући магијској мисли, оној која влада у највећој дубини несвесног, у ономе што је Паскал звао les raisons du coeur, разлози срца“ (Sabato 2005: 36). Управо стога, наука о књижевности, сматра Башлар, дужна је да се бави таквом анализом, која ће и научника и читаоца водити из области несвесног, у домен сазнања“ (Башлар 2003).

Сагласно оваквом становишту, исходи анализе, засноване на феноменолошким постулатима, чине се најприхватљивијим са становишта модерне књижевнотеоријске мисли. Ингарден каже да се дело конкретизује у процесу читања, а да је суштина анализе у мисаоном разматрању предмета, рашчлањавању интегралног јединства слојева и њиховој поновној синтези. Ингардена занима како се дело формира у структури читаочеве свести, те је процес формирања естетичког предмета видео као хармонично сагласје четири слоја (слоја звучања, слоја значења, слоја приказаних предметности и слоја схематизованих аспеката).

Замерке које су најчешће упућиване заговорницима феноменолошке методе тицале су се схватања дела као потпуно изолованог система, јер се не анализирају историјске и социолошке компоненте дела, али и чињеница да феноменолози полазе од постулата апсолутнога читаоца (који, дакако, не постоји – јер је читалац, па био он и „ангажован“, променљива варијабла, која зависи од мноштва психолошких, когнитивних, друштвених, па и историјских услова).

Различите књижевне теорије су нудиле могућност превладавања ове недостатности. Јаусова теорија естетике рецепције, на пример, покушала је да феноменологију измести из ахисторијског контекста, нудећи и идеју реалног читаоца. Јаус сматра да је дело облик комуникације између аутора, читаоца и друштва и да је нужно посматрати укупност свих теоријско-историјских читања и тумачења дела, свих колебања укуса и доживљаја, да би се дошло до валидног спознања (Јаус 1978). Изер је, испитујући улогу читаоца, закључио да је читалац имплицитно присутан у свакој структури дела, као подразумевана и нужна категорија (имплицитни читалац).

Филозофски постулати Мерло–Понтија и идеје Умберта Ека о *отвореном делу*, постављају суштинско питање облика и смисла комуникације и потврђују да се дело, како је тврдио и Башлар, увек опире коначном тумачењу, остављајући отворен простор за започињање новог дијалога.

Све књижевне теорије имају заједничку амбицију и циљ. Анализа књижевноуметничког текста јесте спознавање темеља на којима се изграђује књижевно искуство и спознавање естетичких и когнитивних вредности тако

створеног искуства. Кроз мисаоно разматрање предмета, треба доћи до његове суштине. Кључно питање, дакле, које се у самом процесу анализе мора разрешити, јесте начин превођења и научника и читаоца из области несвесног, у домен сазнања.

У књижевном делу постоје многи (имплицитни и експлицитни) путокази за читаоца, који се, како тврди Ингарден, кроз поступак феноменолошке редукције, консеквентно претварају у литерарне феномене. Литерарни феномен је грађа којом се читалац може даље служити у попуњавању места неодређености, те тако остати у сфери аутентичног доживљаја дела.

Имајући на уму ентропију, као иманентну особину књижевноуметничког дела, задатак науке о књижевности би био да понуди могућност најширег (свакако, не и коначног) спектра литерарних феномена, крећући се кроз универзалије текста – од симболичних, архетипских, анагошких, ејдетских, до интертекстуалних. Тако припремљена рецепција књижевног текста чува теоријско утемељење, али не ускраћујући читаоцу могућност самосвојног доживљаја и тумачења дела.

Колико год се разликовале, колико год биле опонентне, ни једна од књижевнотеоријских метода проучавања дела није се, ипак, усудила, да негира способност и обавезу науке о књижевности, да буде део комуникацијског кода дела са публиком.

ЛИТЕРАТУРА

Аристотел 2013: Аристотел. *Никомахова ӣика*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића

Башлар 1998: Гастон Башлар. *Вода и снови: оӣледи о имаӣинацији маӣерије*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Башлар 2003. Гастон Башлар. *Поеӣика ӣросӣора*. Чачак: Градац.

Велек–Ворен 1974: Рене Велек – Остин Ворен. *Теорија књижевносӣи*. Београд: Нолит.

Еко 2004: Умберто Еко. *Код*. Београд: Народна књига.

Јаус 1978: Ханс Роберт Јаус. *Есӣеӣика рецеӣције*. Београд: Нолит.

Petrović 1972: Sreten Petrović. *Priroda kritike*. Zagreb: Liber.

Sabato 2005: Ernesto Sabato. *Pojedinac i univerzum*. Valjevo: Gradac.

Ana R. STIŠOVIĆ MILOVANOVIĆ

COMMUNICATION WITH WRITER'S IMAGINATION

Summary

In some historical, sociological, philosophical, literary, and psyhological discourse, literary text may be given a lot of different connotations. Literary theory and literary history, which are necessary points of support to literary critic have long been trying to find a valid instruments for study, categorization and valorisation of literary-artistic text. The issue of scientific method and (or) the outcome of scientific researches are still carrying unsolved dilemmas in the sphere of the science of literature. The reader (and literary theorist as well, who is 'engaged reader') is necessary determined by the capability to follow author's suggestions and to actualize them. The act of oeuvre perception in that way becomes familiar to the creation act since new meanings are always being established that act. Phenomenologists recognize this phenomenon as 'sa-stvaranje' so that an important difference was made between these methods, which were dealing with the text itself and the ones, which were interested in communication triangle author-oeuvre-reader.

The immanent feature of literary text is the capacity for reinterpretation, re-structuring, which may be completely independent from the author's ideas. That capacity of oeuvre for metamorphose, its openness (as interpreted by Merlaut-Ponti, and later on Umberto Eco) and variation of meaning, change of meaning, modern interpretators of literature call it entropy. Truly valuable artistic oeuvres have got almost inexhaustible entropy as the immanent feature. The task of the science on literature would be to offer possibility of the largest (certainly not final) spectrum of literary phenomena by moving through the universally of the text. Reception of literary text prepared in that way preserves theoretic foundation without depriving the reader of the possibility of a self-perceptive experience and interpretation of the oeuvre.

Key words: literary theory, positivism, immanent analysis of the oeuvre, phenomenology, entropy of literary oeuvre.

Рад је предат 28. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-95 Новаковић С.

Оригинални научни рад

*Ана М. МУМОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

СТОЈАН НОВАКОВИЋ: ПРВА СРПСКА ИСТОРИЈА КЊИЖЕВНОСТИ КАО КРИТИКА**

Апстракт: Рад разматра историју књижевности као *родно место* књижевне критике и дисциплину која је дуго обављала њену друштвену функцију. На примеру прве *Историје српске књижевности* Стојана Новаковића, књижевника, историчара, просветног радника и државника, приказујемо *развојни лук српске књижевне критике*, која *потврђује раст* и *развој историје књижевности* ка *књижевној критици*.

Кључне речи: историја књижевности, Стојан Новаковић, књижевна критика, култура, друштво, историја идеја.

Има аутентичних и неаутентичних дела; а има аутентичних и неаутентичних критика. Ако се састану две аутентичности, дело и критика о делу, могу једно другом, и писцима, чинити извесне услуге.

И. Секулић

Проучавање историја српске књижевности, чије скромне почетке налазимо у првим деценијама XIX века, у доба Доситеја и Вука, јесте „прича“ о књижевној прошлости једног народа и у њеној основи налази се – критика.[1] Ова магистрална идеја може се узети као путоказ који води од историје

* научни сарадник, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О томе говоре радови Доситеја Обрадовића *Етика* (1803), који пружа кратак осврт на развој новије српске књижевности, Павла Соларића *Поменик књижески* (1810), који исказује свест о идентитету српске и хрватске књижевности, Лазара Бојића *Памјатник мужем у славеносербском књижеству славном* (1815), који је донео обрисе прве књижевне биографије и Ђорђа Магарашевића *Писма Филосерба о сербској литератури* (1829). Њих следе Доситејеви следбеници а претече Јована Скерлића: Јован Суботић огледом *Неке черте из повеснице сербског књижества* (1846) и Јован Ристић радом *Новија књижевност Срба* (1852).

књижевности, која је дуго обављала функције критике, до генезе књижевне критике као најмлађе гране науке о књижевности и начина на који је она формулисала и остваривала своје функције у условима када је историја књижевности била у извесној мери и историја народа.[2] На примеру прве *Историје српске књижевности* (1867. прво издање и 1871. друго издање) из пера домаћег историчара књижевности и књижевног критичара Стојана Новаковића илуструјемо процес сазревања, формирања и функционисања књижевне критике у српском друштву и култури.[3] „Новаковићева књига не заслужује пажњу само тиме што је прва: она је и по својој унутарњој вриједности остала изузетан документ о стању наше књижевноисторијске мисли и њене научне методологије" (Иванић 2001: 378). Иначе, два поменута издања су у толикој мери различита да се може говорити и о две засебне књиге. Међутим, „узете заједно оне су драгоцјена грађа за изучавање развоја овога жанра, у исто вријеме и развоја знаменитог посланика у хуманистичким наукама међу Србима" (Иванић 2001: 378).

Иако урађена за школске потребе, *Историја српске књижевности* Стојана Новаковића (1842–1915) представља „објективно историјско разматрање" књижевности и њеног критичког духа до краја прве половине XIX века на темељу његове полазишне идеје: „За љубав потреби којој књига ваља да одговори" (Новаковић 1871: IV). Идеја о потреби *којој књиги треба да одговори* подразумева њене функције, што значи да и историја књижевности као и критика (која из ње настаје) имају своју функцију у осветљавању уметности и обликовању друштвене и историјске свести. Као научник[4] који је много држао до рада и труда, систематичности и континуитета у научном раду: „вредан, методичан, миран, уредан без икаквих страсти, увек с каквим вишим циљем пред очима за којим је право ишао, жудан науке и добра,

2 На првом предавању из историје српске књижевности на великој школи *Проучавање српске књижевности* (1904) Павле Поповић наводи како је Алекса Вукомановић први постављен 1852. године за „професора историје народа и књижества српског" (Поповић 1979: 58).

3 Пре Новаковићеве штампане су следеће историје: *Преглед српске књижевности* Александра Пишина (1833–1904), великог слависте и највећег историчара руске књижевности, који је остао непреведен на српски језик, изузев дела посвећеног дубровачкој и далматинској књижевности који је у *Вили* објавио Стојан Новаковић 1865. године, *Историја књижевности народа хрватскога и српскога* Ватрослава Јагића (1838–1923), *Историја српске књижевности* (1865) Павела Јозефа Шафарика (1796–1861) протестанта, немачког ђака и представника немачке науке и књижевности, првог странаца који је написао националну историју српске књижевности и утемељивача историје српске књижевности као научне дисциплине. Шафарик је обухватио преглед 289 писаца.

4 У ред водећих научника Стојана Новаковића свакако сврстава обимна библиографија у којој се прожимају историја књижевности, књижевна критика, археологија, историја, историја права, лингвистика, дијалектологија, ономастика и друге хуманистичке дисциплине.

поштен, савестан, патриотичан и свестан дужности" (Поповић 1972: 305), Новаковић је био на становишту да се у књижевности налазе „канали којима тече и којима се управља и регулише живот народни". То становиште одређује његов научни метод као објективно историјско разматрање, а чињеница да је радећи на *Историји српске књижевности* „први пут пропљувао крв" (Поповић 1972: 340) говори о карактеру рада.

Све теме и проблеме књижевности Новаковић посматра кроз „призму особина и прилика народних", јер је идеал и циљ историје књижевности „да обележи стање и састав ове атмосфере умнога" (Новаковић 1871: V). Књижевност је за њега, како одређује у *Приступу*, „скуп свега што је умна радња изображених народа учинила за науке и беседне уметности (речитост и појезију)" и у њој се показују „дух и правац мишљења или слика карактер народни" (Новаковић 1871: 1). Такође, сматра да се улога књижевности усредсређује на очување народног идентитета и језика док би све друго било одступање од природног развоја. Заступао је и идеју да су Срби и Хрвати један народ, а да је књижевност „прва која може и која треба да у живот унесе мисли о јединству нашега народа, поцепанога злим околностима. А ништа нас не може лепше саставити једне поред других онакве какви смо по мислима и осећањима него историја књижевности" (Новаковић 1871: V). Идеја књижевника, научника и просветног реформатора свакако је била да кроз „историју књижевности прати развој Срба доследно одређених као народ" (Николић 2015: 170).

Идеја да је књижевност носилац критичког духа изнедриће најпре историју књижевности као критику, а потом и саму књижевну критику. Дефинишући научни метод и појам историје књижевности као синтезе позитивних и негативних духовних и друштвених чинилаца у развоју књижевности, Новаковић тврди да се она бави „развићем појединих идеја и претресањем праваца мишљења и поимања ствари у разним вековима" и темама којим су се поводом тих идеје јављале, развијале или пропадале. Закључује да је историја културе и цивилизације шири појам од историје књижевности. То критичко становиште одређује његову историју српске књижевности. „Историја књижевности српске само је део историје народа српског [...] а књижевност је само грана тога народног живота (и) мора (се) доводити у свезу са политичким стањем народним" (Новаковић 1871: 2).

Као једна од најугледнијих и најученијих личности са краја XIX и почетка XX века Новаковић је „увек био свестан друштвено политичке условљености и контигенције историјских догађаја, али их је непоколебиво процењивао према идеји – напредњака" (Николић 2015: 180). Оваквим приступом се не одређује само метод, већ се усложњава и предмет истраживања и као примарна претпоставка у предмет анализе уводи критика са својом практичном друштвеном и естетичком функцијом. Ту критичку методу

и свест која је твори Павле Поповић именује као Новаковићев „таленат здравога суда“ (Поповић 1972: 307).

Новаковићев формат историје књижевности је онај у који ће се касније уклопити и сви остали историчари књижевности као књижевни критичари.[5] Као полихисторик, Даничићев ђак, поборник Вукових идеја, заступник културно-историјске критичке школе, историчар културе, историчар политичког живота српског народа и научник који је од књижевности тражио „да не приказује мученичтво пјесника, већ *сушти живот*“, он је тврдио да је књижевност „фотограф и филозоф“ свога времена. И докле то није – није књижевност“ (Новаковић 1975а: 97). Као такав Новаковић је поставио *образац* писања историје књижевности који су усвојили и будући историчари и критичари, јер су *подлогу* његове критичке и историјске мисли чинила остварења претходника: Даничића, Суботића, Ристића, Пишина и Јагића, с којим је свестрано сарађивао. Јагићева и Новаковићева историја су се појавиле готово у исто време, а Јагић и Даничић уједно су и први похвално писали о Новаковићевој *Историји*. Унутар тако схваћене историје књижевности, а ослањао се на домете природних наука (чије је законе примењивао и на књижевност) Новаковић је дефинисао историју књижевности као науку која се бави „развићем појединих идеја и претресањем праваца мишљења и поимања ствари у разним вековима“ (Новаковић 1871: 2). Критика је настала тако што је била усмерена или везана за велике идеје: идеју стварања нације, идеју освајања слободе, идеју стварања државе, просветитељске идеје, естетичке или научне идеје модерне Европе. Све те идеје критика је у српском друштву свестрано промовисала као свој историјски, друштвени, научни и културолошки образац и циљ. Врстан историчар књижевности, као и његови претходници „трага за смислом књижевних појава у оквиру општег развитка нације и показује условљеност литературе одређеним развитком народног живота“ (Милинчевић 1993: 57).

Имајући на уму чињеницу да историја књижевности „има моћи да трајно усмери књижевну критику“ он је дефинисао њену друштвену и уметничку функцију, сматрајући да је она кадра да „подиже књижевност“. У првој верзији *Историје* Новаковић је написао да је у најновију књижевност допирао

5 Након Новаковићеве *Историје* штампане су: *Историја српске књижевности* (1903, шире издање 1906) Јована Грчића; *Историја српске и хрватске књижевности* Андре Гавриловића (1910–1913, прво издање) и (1927 друго издање); *Преглед српске књижевности* (1909) Павла Поповића; *Историја српске књижевности* (1923) Тихомира Остојића; *Историја нове српске књижевности* (1912) и *Српска књижевност у XVIII веку* (1923) Јована Скерлића; *Историја српске књижевности: барокног доба* (1970) и *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма* (1979) Милорада Павића; *Историја српске књижевности* (1996) Јована Деретића; *Историја модерне српске књижевности* (1986) и *Историја српске књижевне критике 1768–2007* (2008) Предрага Палавестре.

„само толико колико у њу замаша радња почета у старије време“ (Новаковић 1864: IV) и тако је, може се рећи, одредио границу на којој завршава историја књижевности и почиње књижевна критика. Душан Иванић наводи: „главни изазов за распоред и обим крупних тематских јединица тицао се мјеста језика и народне књижевности, односа највећег периода према старијим периодима, те статуса књижевне критике према историји књижевности“ (Иванић 2001: 378).

Са становишта критике битна је и Новаковићева идеја да, полазећи од разматрања живота народних умотворина, у њима види клицу књижевности, односно чињеницу да је „прва умотворина свакога народа *језик њеīов*“ (Новаковић 1871: 7). Угледни ерудита објавио је *Срīску īраматику* (1894) у намери да нормира српски књижевни језик. Тако је језик постао средство памћења и развијања мишљења и израз осећања и сазнавања света. Код Срба је то значило и формирање патријархалне заједнице, као и националне књижевности[6] која битно историјски одређује њихов начин живота и менталитет. Ови критички судови су двоструко значајни: показују једну константу (а) и историјски се потврђују у политичкој и цивилизацијској пракси народа (б).

Ове чињенице намећу питање да ли књижевност треба довести у везу са језиком, што Новаковић априори ради у првом издању *Историје*, или у везу са историјом и културом, како то чини у другом издању?! Међутим, нема коначног одговора на ово, као и на читав низ сличних питања, иако смо ми ближи другом становишту, јер неспорно култура се јавља као начин живота у историјским, економским, организационо-институционалним, религијским, етнографским, уметничким и вредносним облицима и све њих прожима српска историја књижевности и књижевна критика.

Разматрајући историју идеја у књижевности и полазећи од троделне поделе на: Стару црквено-словенску књижевност (1), Дубровачко-далматински хуманизам и уметну поезију с додатком књижевне радње међу католицима у Далмацији, Хрватској, Славонији и Босни до почетка новог периода (2) и Новију књижевност (3),[7] Новаковић критички закључује да је први период био искључиво одјек црквене књижевности, да је други период био

6 Национална књижевност је у нашем разматрању појам за монолитерарни систем који означава књижевност једне нације, једног језика и једне културе, и у том виду није била позната до XIX века. Иако се у националне књижевности, по неким другим критеријима, убрајају дела настала пре формирања појма нација, национална књижевност је израз за настанак националног идентитета. Битно је одређују: продукција, традиција и аспект утицаја.

7 У верзији *Историје* из 1867. године подела је мало другачија. Новаковић је књижевност поделио на: Стару књижевност Срба источне цркве на српско-словенском језику (1), Стару књижевност Срба западне цркве и дубровачку поезију (2) и Новију књижевност (3) (Новаковић: 1867: 24).

одјек талијанске обнове науке и књижевности, а да је трећи период или новија књижевност одјек европског покрета у нашој култури и цивилизацији. Трећи период се, за разлику од претходна два периода, које је обележавала религиозна и провинцијска поцепаност народног духа и живота, открива као „правац и школа народног образовања ширењем књижевности и науке“ (Новаковић 1871: 169). Сви ови критичарски ставови о позицији књижевности у оквиру опште историје народа, културе и цивилизације, упућују на симбиозу *књижевности као стваралачког духа* и *науке као критичког чина*. У том светлу се може посматрати и Новаковићева историја књижевности као историја српског народа и критика његове историје.

И најзад, из *Историје српске књижевности* као критике историја идеја[8] виде се и друге бројне илузије и утопије српске политичке праксе чије је потпуно разарање дошло век и по касније.[9]

О проблемима политичког јединства Новаковић је доста говорио на другим местима: у својим историјским делима и актуелним чланцима. Тако је идеје о судбини балканских народа излагао током свог радног века. Осврћући се на идеје које је изнео у књизи *Балканско питање* (1906), Душан Иванић наводи да је у њој „истакнуто неколико општих“, а ми бисмо додали и неких и данас актуелних момената:

> „(а) припитомљавање словенских насељеника ’из планина и поља прекодунавских’, на византиском тлу, посредством хришћанства, које је прожело цијелу културу, писменост и књижевност; (б) јак утицај италијанске културе и католичке цркве на западне дијелове балканских Словена; (в) турска најезда и исламска култура као трећи чинилац културе балканских Словена; (г) ново доба и продор народног језика као средства културе, *те идеја народног (етничког) јединства, која се сукобљава са идејама националног сепаратизма*“ (подвукла А. М.) (Иванић 2011: 508).

Следећи *таленат здравога суда*, Новаковић научник и политичар, друштвени и национални радник (пет пута министар, два пута председник министарстава, више пута посланик у иностранству или амбасадор, лидер политичке странке) само на једном примеру поређења Стерије са Молијером, иако се он односи на књижевност, показује какву функцију има критика и које су њене претпоставке:

---

8 Разматрање историје идеја у нашем тумачењу подразумева „посебан приступ општој историји мишљења“ Оно, наравно, подразумева и осветљавање *процеса кружења идеја*, идеје зачетника критике и великих мислилаца и испитује „појединачне идеје у њиховим видовима“ и транспозиције у књижевности (*Прегледни речник* 2011: 141).

9 Новаковић је аутор књиге *Најновија балканска криза и српско питање* (1910) у којој је изнео свој програм „националног уздизања српског народа и јавно предочио да се српско питање као најдраматичнији део Источног питања, мора праведно решити“ (Војводић 2015: 470). Нажалост, сведоци смо да и да су многи проблеми српског националног питања и данас нерешени.

> „Код нас се готово све мери погрешном мером.... Наши критици често губе из вида да смо ми *само* по географском положају и веку део савремене светске књижевности. [...] Наши књижевни и просветни типови само су *наши*, и објашњавају се потребама *нашег* живота и могућношћу којом се што у *нас* може створити. Та пак могућност за стварање, без које се талентовани људи не могу развити у пуној мери, у *нас је и данас* слаба и малена. Отуда долази те је *у нас све осредње, недозрело, недосељело* (А. М.), до оног развитка који може да се јави у већим, зрелијим књижевностима" (према Поповић 1972: 303/4).

Књижевност је овде парадигма за друштво и националну карактерологију. Под парадигмом подразумевамо „скуп принципа који се оформио у некој од наука а који се сматрају као стандардни за успешно стицање нових знања" (Константиновић 2008: 131). Оно што је уочио критичар Новаковић, или сатиром жигосао и овековечио Домановић метафором Србије као Страдије и Грбије, није се ни у једној области живота променило до данас. Ту малокрвност српске средине и недостатак „праве величине у себи", како их је означио и П. Поповић, болују српска друштвена и културна пракса.

У контексту општег промишљања критике као културе књижевна критика се развијала тежећи да успостави интегрално представљање света уметности, науке, културе и друштва у један јединствени аналитички организам српске критике као дела науке о књижевности и националне културе у целини.

Као мултидисциплинарни истраживач, који је „поставио темеље модерне српске историографије, историје књижевности, филологије, који је зашао у област социологије" (Ђорђевић 2012: 20). Новаковић је тачно дефинисао проблем и друштвену функцију критике. Он је „изједначио задатке књижевне критике и историје књижевности", јер је знао да критика „чува основицу здравог духовног стваралаштва: народни правац у литератури" (Палавестра 2008: 86). Са оваквим ставом није сагласан Душан Иванић, који подвлачи да један од главних задатака *Историје* „треба јасно да разграничи књижевну критику од историје књижевности" (Иванић 2001: 386). Иако је Новаковићев критички принцип као такав остајао без одјека у пракси, он потврђује, као и Палавестрин суд, да је наш приступ историји књижевности као првој форми историје критике исправан и прагматичан. У историји културе и наслеђу српске критике зато Новаковићу „припада прворазредно мјесто" (Пејовић 1975: 27) и његова мисао има употребну вредност и данас, јер је културно-историјски правац који је засновао утро пут критици ка ширем пољу – *културној историји*, а она је подразумевала тумачење књижевности из ње саме, односно пројекцију будућег *унутрашњег приступа* делу у критици. Чувени теоретичар Т. С. Елиот не пориче да уметност може да служи циљевима ван себе саме али се од „уметности не тражи да буде свесна тих циљева, и она, уствари, много боље врши своју улогу, ма каква она била,

ако је равнодушна о разним теоријама о вредности. Насупрот томе критика мора увек имати пред собом известан циљ који, грубо говорећи, јесте расветљавање уметничких дела и кориговање укуса" (Eliot 2017: 92).

Критичким умом Новаковић се залагао за окончавање приступа историји и књижевности који је подразумевао „угодну самодовољност умова" којима је годила „шарена поезијом окићена неистина" и за суочавање са историјском истином да напредак доносе умови који нас суочавају с „друкчијом (читај: објективном) историјом" (Новаковић 1975б: 57).

У настојању да као историчар књижевности и књижевни критичар одговори на питање да ли је *књижевност* израз духа народа, Новаковић поставља два основна питања: *Да ли има књижевности ђе нема писмености*? и *Је ли свуда књижевности ђе има писмености и књиге*? Одговор на прво питање гласи: Има. Одговор на друго питање гласи: Није. Петар Милосављевић подвлачи, да се из овог, као и из многих других Новаковићевих тестова, може „докучити да је он на књижевност гледао утилитарно. А то значи да је од литературе тражио да служи нечему другом а не себи самој" (Милосављевић 1996: 102).

Збирни учинак српске књижевности јесте да је изнела две велике идеје: „наше народно образовање и наше народно уједињење" и омогућила да „уједињени покажемо лице своје спрам светлости слободе и науке" и створимо „свест и снагу за *нову целокупну Србију*" (Новаковић 1975а: 97). То су велике критичке синтезе које, као и мисао о концентричним круговима историје културе да је културно просветна историја српског народа састављена из „неколико сукцесивних кругова, који су свагда везани за једну извесну идеју и за један известан извор или утицај" (Новаковић 1975в: 98), у пракси промовишу моћ и улогу књижевне критике.

* * *

Анализа показује да је прва научно утемељена *Историја српске књижевности* Стојана Новаковића, поставила је чврсте темеље, на које су се наслањали и каснији историчари и теоретичари књижевности. На њеним темељима је настала и *књижевна критика*, тако што се *развијала* из *историје књижевности* као примарне гране науке о књижевности. Историја књижевности је дотле егзистирала као прича о историји народа: *историји њеїове борбе за дефинисање у нацију* и *борбе за културу, одржавање вере, стицање писмености* и као таква, по модерним критеријима, *није била права књижевна историја*. Зато смо Новаковићеву *Историју српске књижевности* анализирали као књижевну критику, јер књижевна критика као самостална научна област тада није постојала. Питање значаја и значења критике, дакле, јесте *директно и увек* питање значаја и статуса културе у историји друштва и тиче се начина на који се изучава и моћи коју осваја у друштву и култури.

ИЗВОРИ

Новаковић 1867: Стојан Новаковић. *Историја српске књижевности*. Београд: Државна штампарија.

Новаковић 1871: Стојан Новаковић. *Историја српске књижевности* (друго са свим прерађено издање). Београд: Државна штампарија.

Новаковић 1875а: Стојан Новаковић. „Шта је књижевност". *Стојан Новаковић и „филолошка критика"*. Српска књижевна критика. Књ. 4. Прир. Божидар Пејовић. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 92–97.

Новаковић 1875б: Стојан Новаковић. „Народне традиције и критичка историја". *Стојан Новаковић и „филолошка критика"*. Српска књижевна критика. Књ. 4. Прир. Божидар Пејовић. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 47–57.

Новаковић 1875в: Стојан Новаковић. „Доситеј Обрадовић и српска култура". *Стојан Новаковић и „филолошка критика"*. Српска књижевна критика. Књ. 4. Прир. Божидар Пејовић. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 98–122.

ЛИТЕРАТУРА

Војводић 2015: Михаило Војводић. „Стојан Новаковић". *Срби 1903–1914: историја идеја*. Зборник радова. Прир. Милош Ковић. Ур. Драган Хамовић. Београд: Clio, 466–486.

Ђорђевић 2012: Б. Ђорђевић. „Велики сејач идеја". *Вечерње Новости (Култура)*, 22. децембар, 20.

Elot 2017: Tomas Sterns Eliot. *Tradicija i individualni talenat*. Beograd: Službeni glasnik.

Иванић 2001: Душан Иванић. „Народност, припадност, изворност (Историја српске књижевности у тумачењу Стојана Новаковића)". *Зборник матице српске за књижевност и језик*, књига XLIX, св. 3, 377–399.

Иванић 2011: Душан Иванић. „Аспекти дијахроног проучавања јужнословенских књижевности (Поводом Историје српске књижевности Стојана Новаковића, 1871)". *Језик, књижевност, култура. Новици Петковићу у спомен*. Зборник радова. Ур. Јован Делић. Александар Јовановић. Београд: Институт за књижевност и уметност; Филолошки факултет Универзитета у Београду, 507–516.

Константиновић 2008: Зоран Константиновић. „Од интердисциплинарности до културологије (Нова парадигма у науци о књижевности)". *Теорија, естетика, поетика*. Зборник радова. Ур. Гојко Тешић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 131–137.

Милинчевић 1993: Васо Милинчевић. „Историја књижевности Стојана Новаковића (1867, 1871) – прва научна синтеза целокупне српске књижевности". *Књижевност и језик*, год XL, број 1–4, 53–64.

Милосављевић 1996: Петар Милосављевић. *Систем српске књижевности*. Приштина: Народна и универзитетска библиотека.

Николић 2015: Ненад Николић. „Стварање идентитета српске књижевности у Историјама књижевности Стојана Новаковића". *Српски културни образац у светлу српске књижевне критике*. Зборник радова. Ур. Милан Радуловић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 169–183.

Палавестра 2008: Предраг Палавестра. *Историја српске књижевне критике 1768–2007*. Нови Сад: Матица српска.

Пејовић 1975: Божидар Пејовић. „Културно-историјски правац у српској историји књижевности". *Стојан Новаковић и „филолошка критика"*. Српска књижевна критика. Књ. 4. Прир. Божидар Пејовић. Нови Сад: Матица српска; Београд: Институт за књижевност и уметност, 7–41.

Поповић 1972: Павле Поповић. *Из књижевности*. Нови Сад: Матица српска; Београд: СКЗ.

Прегледни речник 2011: *Прегледни речник компаратистичке терминологије у књижевности и култури*. Нови Сад: Академска књига.

Ana M. MUMOVIĆ

STOJAN NOVAKOVIĆ: THE FIRST DOMESTIC HISTORY OF LITERATURE AS CRITIQUE

Summary

Following the example of the first History of Serbian Literature (in 1867 the first issue and in 1871 the second one) from the pen of our historian of literature and literary critic Stojan Novaković, we are illustrating the process of maturation, forming, and functioning of literary critique in Serbian society and culture.

Novaković's format of the history of literature is the one in which all other historians of literature will fit into as literary critics afterwards. As a semi-historian, the student of Daničić, and the supporter of Vuk ideas, the representative of culturo-historical critique school, historian of culture, historian of political life of the Serbian people, and scientist who requested from literature 'not to show the martyrdom of the poet but the essential life itself' in the History of Serbian Literature, which is viewed as culture, made solid fundaments to literary critique as the youngest branch of the science of literature.

The idea that the literature itself is the holder of critic spirit will give birth firstly to the history of literature as critique, and afterwards the literary critique itself. Defining scientific method and the notion of the history of literature as the synthesis of positive and negative spiritual and social facts in the literature development, Novaković argues it deals with 'the development of some ideas and search of thinking directions and things understanding in different centuries' and themes of what is the occasion of such ideas appearance, development, and collapse. The role of literature focuses on the preservation of people's identity and language, while all other will be the deviation from natural development.

The issue of the importance and meaning of critique is thus direct and always the one of the importance and status of culture in the society history, and tackles the way in which it is studied, and power which it conquers in the society and culture.

Key words: history of literature, Stojan Novaković, literary critique, culture, society, history of ideas.

Рад је предат 28. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 821.163.41.09-2

Прегледни рад

*Снежана Р. БУЛАТ**
Универзитет Едуконс, Сремска Каменица
Учитељски факултет

ДРАМСКИ ЛИКОВИ У ВЛАДАРСКОМ РУХУ**

Апстракт: Литерарна остварења значајних српских драматичара која су заснована на историји и легендама, карактерише присуство јунака који се јављају у улози владара. Писци историјских драма су у значајној мери доминантне улоге додељивали ликовима одевеним у владарско рухо. Интересовање за драмску судбину владарских породица не јењава ни у данашњим временима. У раду је сачињен хронолошки преглед историјске драме у којима се појављују ликови владара. Истраживачка пажња је усмерена на дела драмских писаца која су дала трајан и значајан допринос овом жанру, али и на дела оних аутора која не поседују истакнута уметничка достигнућа, али су ипак, у своје време, постизала изванредну популарност.

Кључне речи: драма, историја, лик владара, хронолошки преглед.

Мануил Козачински, професор Карловачке латинске школе, творац је прве драме у Срба, која је написана по угледу на руске школске драме. Оригинални текст драме је изгубљен, али га је обновио Јован Рајић. Године 1798, драма је штампана у Будиму под називом *Трагедија сирјеч печалнаја повјест о смерти последњаго царја сербскаго Уроша Пјатаго, и о паденију сербскаго царства*. Рајић је Козачинскову драму прерадио према свом укусу, исправио је историјске нетачности и избацио је неке несавремене призоре (Томандл 1953: 7–14). Ерчић[1] каже да је „*Траедокомедија* изведена школске 1736/37. године, сигурно пре одласка Козанчинског 'в Хорвацију', у пролеће 1736."

* истраживач сарадник, bulat.snezana@gmail.com

** Рад је настао у оквиру пројекта *Транспозиција историјских догађаја и личности у драмској књижевности* (број 142-451-3444/2018-02), који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност.

1 Истраживање Властимира Ерчића, показало је да се до првих историјских драма српских, које су писали Срби, углавном појављује такозвана „преводна историјска драма". Између осталог, треба скренути пажњу на следеће: Марко Јелисејић *Александеръ и Наталіа или Петаръ Велики царъ росискій* (немачки); Антоније Јосифовић *Стрѣлцы: хероическо позорище у четыри дѣйствія: истинное приключеніе въ Россіи во время Петра Великаго* (немачки); Јоаким Вујић *Сербскиј вожд Георгиј Петрович* (мађарски) и др. (в. Ерчић 1974: 198–238).

(1974: 150). До реконструкције Козачинскове *Траедокомедије*, дошао је Властимир Ерчић и то на основу Грујићевих одломака, Рајковићеве преписке, Рајићеве *Трагедије* и *Владимира* Теофана Прокоповича. „Упоређивањем тих текстова може се воспоставити, уз такорећи безначајне ограде и тешкоће, готово потпуно и право дело Мануила Козачинског" (Ерчић 1974: 151).

Почетак професионализације позоришног живота на српскохрватском језику у вези је са трупом, основаном у Новом Саду, која је доцније прешла у Загреб, да би потом један њен део доспео у Београд. У Новом Саду трупа је носила назив „Летеће дилетантско позориште", у Загребу „Домородно театрално друштво", да би се у Београду, 1842. утопила у позориште названо *Театар на Ђумруку* (Ковачек 1991: 138–146). Театар на Ђумруку основао је 1841. године Атанасије Николић, уз посебну подршку Јована Стерије Поповића. Прва представа под називом *Краљевић Марко и Арапин* Атанасија Николића, изведена је 7. новембра 1841. године (в. Марјановић 2005: 193). Четвртог децембра 1841. представљена је Стеријина драма *Смрт Стефана Дечанског*, а три дана касније реприза Николићеве драме. „Представама Театра на Ђумруку, дакле, почела је нова ера у изграђивању и неговању културног живота тада малене престонице тек организоване али још увек вазалне Кнежевине Србије" (Дотлић 1982: 76).

Писци историјских драма[2] су доминантне улоге додељивали ликовима одевеним у владарско рухо. Овај жанр је посебно био заступљен у деветнаестом веку[3] и ликови одевени у владарско рухо често су красили позоришну сцену. Интересовање за драмску судбину владарских породица не јењава ни у данашњим временима.

---

2 Историјска драма је врста драме која се „по правилу бави историјским догађајима који су гледаоцима одранније познати на основу оног скупа текстова који граде њихову историјску свијест" (Lešić 1990: 116). Као што истиче Фрајнд: „Историјска драма била би она драма која узима причу о догађајима и личностима из прошлости, непосредно из историографије или већ интерпретирану и измењену у националним легендама или општијим митовима, па онда путем обраде, засноване на извесној националној, политичкој или друштвеној идеји, тој причи даје облик осмишљеног драмског заплета и тиме појединачно претаче у опште историографско у историјско и поетско" (1996: 65). Херберт Линденбергер доказао је да „по стриктној дефиницији историјска драма се уопште не може категорисати као жанр, али се може говорити о специфичним облицима историјских комада, који су превлађивали у извесним тренуцима у историји" (1982: 299). Очевидно је да су „границе између мелодраме и историјске драме веома танане и да их је у појединим случајевима исто тако често, а ређе и немогуће поставити, као и границе између историјске драме и трагедије. Али њихово постојање, те утицај који су преко њих ишли у оба смера из жанра у жанр (размена поступака, детаља, а нарочито појединих извођачких, сценских решења) били су необично корисни јер су обогаћивали оба драмска облика" (Фрајнд 1996: 53).

3 У репертоару прве половине XIX века „по броју комада највише има национално-историјских. Ово је доба изграђивања нове српске државе, настале из два ослободилачка устанка, са многим нерешеним национално-политичким питањима, са још присутним турским посадама по градовима. Овај борбени национални дух, допире и до Војводине, која је и иначе снажно одолевала таласима германизације и мађаризације" (Stojković 1979: 98).

Стефан Стефановић је 1825. године написао драму под називом *Смрт Уроша Пет̄ог̄*, „дело које отвара ново доба и које је такорећи поникло из самог себе. Дело је то производ чистог одушевљења, песничког полета и прекаљеног родољубља [...] драмско првенче наше, те по том, сасвим самосталноо и оригинално дело“ (Савић 1889: 30–33).

Смрт̄ цара Уроша Пет̄ог̄ је одиграло пресудну улогу када је реч о формирању и популарности српске историјске драме. Драма је штампана тек 1840, а на позорници је први пут изводи *Лет̄ење дилет̄ант̄ско п̄озорищ̄е* под управом Атанасија Николића, године 1825. *Смрт̄ Уроша Пет̄ог̄* доживљава извођење упркос негодовању митрополита Стефана Стратимировића, који је дошао до сазнања да се у делу „приказују неке сцене из манастирског живота. Ипак су 'старији гимназисти, заједно са г. Стефаном Стефановићем, сочинитељем ове драме, на велико публикума задовољство претставили' три пута *Смрт̄ Уроша Пет̄ог̄*“ (Мразовић 1996: 48). Стефановић за доминантну тему бира мотив смрти цара Уроша Нејаког који је видљив најпре у поменутој, такозваној „школској драми“ Мануила Козачинског. Урошев сукоб са узурпатором Вукашином и царева смрт неретко су инспирација српским драмским писцима. Готово увек, осликана је Урошева недораслост владарском позиву, због чега и долази до распада српског царства. Смрт Урошева је тема која је „сродна великим темама европске драме, она свој елементарни набој утемељује у међусобној супротстављености ликова узурпатора-тиранина, жељног власти, и његове жртва, потомка светородне лозе“ (Несторовић 2007: 39).

Инспирисан дукљанским владарем, Јованом Владимиром, Лазар Лазаревић 1829. године објављује драму *Владимир и Косара*, која први пут бива представљена у Театару на Ђумруку 1842. године (Volk 1992: 28), док Сима Милутиновић Сарајлија објављује *Трагедију Обилић* (1827) и *Дику црногорку* (1827). Сарајлија је, дакле, први писац који своје драмско остварење посвећује владарима из црногорске династије Црнојевића. Попут Сарајлије и Јован Стерија Поповић ће у овом периоду изнедрити драму посвећену кнезу Лазару и Косовском бој̄у – *Милош Обилић* (1828), али ће писати и о периоду након битке, у коме централно место добија кнегиња Милица и жртва коју њена кћер подноси зарад опстанка државе – *Невиност̄ или Свет̄ислав и Милева* (1827). Драме Стефана Стефановића, Симе Милутиновића Сарајлије, Јована Стерије Поповића и Лазе Лазаревића, настају у времену „ЦВЕТОВА МЛАДОСТИ, младости која 'једанпут само долази, а за кратко траје'. Овде: неколико лета једино; младост оригиналне српске историјске драматургије. И прилично плодна. Седам игара, четворице писаца“ (Ерчић 1974: 241). Поменута Сарајлијина дела никада нису извођена на позорници[4], док су прве Стеријине драме на даскама које живот

4 *Трагедији српскоī ī̄осп̄одара вожда Карађорђа*, круна песништва Симеона Милутиновића Сарајлије, није имала среће ни да буде играна, нита да буде у целини објављена све до 1990. године (Витезовић 2010: 698).

значе, премијеру доживеле тридесетих година деветнаестог века: *Светислав и Милева* – у гостионици „Код златног плуга", 1834, *Милош Обилић* – Српско дилетантско содружество, 1838. године.

Четрдесетих и педесетих година деветнаестог века се појављују нова и најзначајнија *жалосна позорја* Јована Стерије Поповића: *Смрт Стефана Дечанскоī* (1849), *Владислав* (1843), *Скендербеī* (1848), *Сан Краљевића Марка* (1948) и *Лахан* (1853). Стерија на сцену изводи краља Стефана Дечанског, дукљанског владара Јована Владимира, пише о Скендербегу и султану Мурату, о Марку Краљевићу, али и о бугарском владару, Константину Тихом. Својим жалосним позорјима, Стерија је „будио утрнулу националну свест и у својим сународницима јачао веру у бољу будућност српског народа и обновљене српске државе" (Милинчевић 1985: 101), те су његове драме, између осталог, због родољубиве тенденције и величања националних идеала, у своје време биле изузетно утицајне и популарне. *Жалосна позорја* Јована Стерије Поповића су у деветнаестом веку била значајно популарнија чак и од његових *веселих позорја*.

Колико су историјске драме биле заступљене у деветнаестом веку, показује Ковачеково истраживање. Примера ради, у новосадском позоришту до краја 1870. године, изведене су четрдесет и три српске драме – тридесет и три драме са историјском или псеудоисторијском тематиком, а свега десет комедија. У периоду од 1868. до 1870. године, у београдском позоришту, на репертоару је било двадесет и девет домаћих историјских драма, пет комедија и два дела која не припадају овим категоријама. Просечан број реприза за комедије је осам, а за историјске драме седамнаест.

Носилац националног репертоара био је управо Јован Стерија Поповић. У првој години рада Српског народног позоришта, изведено је по пет његових комедија и историјских драма. Просечан број представа стоји у односу два према један за историјску драму. Стеријино дело *Сан Краљевића Марка* је доживело четрдесет и два извођења за десет година, док је највише гледана комедија, *Тврдица,* имала у истом периоду дванаест извођења (Ковачек 1977: 244). Стеријин комедиографски опус остао је готово неоткривен савременицима „и судбина његових комедија остала је потпуно у рукама будућих нараштаја, који су је прихватили заборављајући успех 'жалосних позорја'" (Павић 1983: 342).

У овом периоду, позоришну публику су привлачиле и драме Атанасија Николића. Николић је у српску драмску књижевност први увео тему сукоба између Уроша I и сина му Драгутина. Сем *Драīутина, краља срūскоī* (1844), Николићеве драме су у већој мери биле драматизације епских народних песама, попут драма *Краљевић Марко и Арапин* (1841), *Женидба цара Душана* и *Зидање Раванице*[5]. Чињеница је да литерарно-естетска процена Николићевих

5 Текстови *Женидбе цара Душана* и *Зидања Раванице* изгубљени су. *Женидба цара Душана* први пут је изведена у Театру на Ђумруку, 1842, а *Зидање Раванице* у Позоришту

драма није повољна. Но, сам писац и није имао уметничких амбиција, штавише, јавно ће се одрећи уметничке вредности својих дела и подвући ће да се разлог због кога је од народних песама сачињавао драме, огледа искључиво у утилитарности. Наиме, поводом драме *Зидања Раваницe*, Николић је изјавио: „Ја нећу себи да присвајам даровитости драматске, нити ћу да узвишујем *Зидање Раваницe* као неко уметничко дело [...] Ми мало имамо народних дела, и ја сам желео задовољити публику, која чезне за таким делима с песмама" (према Ковачек 1986[a]: 222–223). Без обзира на мањкавости историјских драма, веома је важно истаћи да „као литерарно-историјски, као позоришни и културни феномен, његове драматизације започињу једну плодоносну демократску традицију, дејствену све до XX века" (Ковачек 1986[б]: 218).

Педесете године деветнаестог века је обележила, између осталих, и *Апотеоза великом Карађорђу* (1850) Ђорђа Малетића. Малетић је уживао изванредан углед у позоришном свету јер је био:

> „неприкосновен у свом театарском ауторитету, који се кретао од бескомпромисног залагања за одређена теоретска схватања, писања рецензија о делима других аутора и практичног рада везаног за стварање српског позоришта. Савременици су га сматрали једним од најбољих критичара свога времена, а још више човека који врши многострук утицај на развој позоришног живота. Признавала му се велика ерудиција, поготово у познавању начела на којима се заснивала немачка драматургија" (Волк 1995: 100).

Малетићева драма *Смрт цара Мијаила* (1866), посвећена је бугарском цару Михаилу и његовом сукобу са краљем Стефаном Дечанским. Године 1868, појављује се Малетић и са драмском апотеозом под називом *Посмртна слава кнеза Мијаила М. Обреновића*, а 1882. објављује драму посвећену српском цару Душану (*Цар Душан*).

Крајем педесетих година деветнаестог века несумњиво отпочиње „квантитативно и квалитативно најбогатији период у животу историјске драме, који ће потрајати све до седамдесетих година деветнаестог века" (Фрајнд 1987: 6). У овом периоду, готово да нема драмског писца који се није барем једном окушао у писању драме засноване на историји и легендама. Значајно литерарно остварење Матије Бана јесте *Мејрима или Бошњаци* (прва верзија је објављена 1849, а друга 1851), а крајем педесетих година Бан објављује нове историјске драме посвећене српским средњовековним владарима: *Смрт Уроша V* (1857), *Краљ Вукашин* (1857), *Цар Лазар* (1858)[6]. Матија Бан је свакако један од најплоднијих драмских писаца. Бан је, за разлику

код Јелена 1847 (Volk 1992: 27, 32). Године 1861, Николић је објавио драме *Зидање Скадра на Бојани, Краљевић Марко и Вуча Ђенерал*.

6 Доцније је објавио историјске драме: билогија *Цвијети српске* (1865), посвећена кнезу Милошу Обреновићу, *Ванда, краљица Љешка* (1868), *Марта посадница* (1871), *Маројица Кабоја* (1879), *Јан Хус* (1880), *Кнез Никола Зрињски* (1888) и др.

од већине својих савременика, настојао да на што веродостојнији начин прикаже историју (пример је драма посвећена Косовском бој под називом *Цар Лазар* у којој су драмски актери, посебно Марко Краљевић и Вук Бранковић, у великој мери удаљени од народне традиције). Како би рекла Луцерна, истичући квалитете Банових драма, он је „[...] доиста умио градити драму. У пословима комбинаторне врсте, у распоређивању грађе, у пробуђивању праве драмске напетости може се готово мјерити с великим мајсторима свјетске позорнице“ (1906: 161). Резултати које је Матија Бан постигао у драми, квантитативно су веома богати, а ни његов квалитет није занемарљив, те свакако „међу његовим драмама има неколико које би и данас могле бити успешно извођене, а још више читане“ (Фрајнд 1987: 25).

Шездесетих година деветнаестог века, драме на историјске теме почиње да пише и Јован Суботић. Из литерарног пера Јована Суботића, проистекла су многобројна остварења посвећена владарима: *Херцеī Владислав* (1862), *Немања* (1863), *Звонимир* (1868) *Прехвала* (1868), *Бодин* (1868), *Милош Обилић* (1868), *Сан на јави* (1869), *Крсī и круна* (1870), *Краљица Јакинīа* (1871). Суботићеве драме су по свему судећи биле по укусу ондашње публике. Његове историјске драме доживљавале су изузетан успех и драмски ликови одевени у владарско рухо Јована Суботића одушевљавали су позоришну публику.

Како истиче Зорица Несторовић, у Јовану Суботићу је Стојан Новаковић:

> „видео достојног Стеријиног наследника на плану историјске драме [...] студије о његовим епским песмама, аутобиографији и појединим драмским остварењима показују да он пред проучаваоце историје књижевности и позоришта још увек има шта да постави као занимљив подстицај за истраживање“ (2000: 11, 12).

Неопозива је чињеница да је романтизам прихватао историју као неисцрпан извор драматичних и посве интересантних прича, „али и рјечити и узбудљиви доказ националног континуитета и националне традиције“ (Lešić 1990: 92). Инсистирање на родољубивим тенденцијама српске историјске драме, наилази на оштру осуду истакнутог романтичара, Лазе Костића, који је 1870. године, пишући о Суботићевом делу *Сан на јави*, образложио проблематичност тадашње историјске драме и то речима:

> „Дакле, тенденција у *Сан на јави* била би отприлике ова: извести народу пред очи најсјајније ’слике из прошлости му’, те тиме крепити наду у славнију будућност [...] То је све лепо и красно и свако увиђа истинитост песникове сентенције ’из прошлости будућност се рађа’. Но друго је питање, какве су то слике из прошлости и каква је то славнија будућност што нам је песник перспективи? [...] Песнику *Сна на јави* није доста да српски народ буде сам свој господар, он ће тек онда бити задовољан кад Срби буду господари свију својих комшија, целог балканског света, јер сва је та земља купљена за српске очи [...] То ли је дакле та лепа будућност после толиких мука? Хвала лепо! Зар су нам се зато крвавили очеви и дедови,

> зар се и ми сами закухавамо на животан отпор, само да опет почнемо стари танац? На част вам така будућност! Уместо да каже песник: 'народе, гледај ове крунаше са златним роговима, све их редом гледај, па види ко те је упропастио. Да се они нису клали међу собом око немоћног народа, као гладни вуци око плена, ми данас не бисмо били турско, или не знам чије робље!'" (1972: 293–295)

Управо захваљујући Лази Костићу, али и његовом савременику Ђури Јакшићу, српска историјска драма доживљава препород. Српска романтичарска драма делима Лазе Костића и Ђуре Јакшића доживљава и свој врхунац. И ова два писца користе историјску и легендарну тематику као подлогу за стварање својих драмских дела „али различито од старије драме, Јакшићеве и Костићеве драме не теже да буду ни школа за народ, ни збирка образаца врлина или изобличитељ порока, још мање алегоријско-симболичка игра и алузивни панегерик" (Иванић 1987: 5). Оба писца на сцену изводе владаре из династије Црнојевића. Костићев *Максим Црнојевић* написан је 1863, а објављен 1866, док је Јакшићева *Јелисавета, кнегиња црногорска* публикована 1868. Неопходно је скренути пажњу и на драме *Пера Сегединац* (1882) Лазе Костића и *Станоје Главаш* (1878) Ђуре Јакшића. Костићеве и Јакшићеве драме, дела су захваљујући којима историјска драма прераста жанровске одреднице. Поменуте драме постају „врхунац остварења наше трагедије, а не само драме на теме из народне прошлости" (Фрајнд 1996: 77).

Године 1972. Милан Јовановић објављује драму под називом *Краљева сеја*. Попут Ђорђа Малетића и Милан Јовановић је развио драмски љубавни троугао између Неде, бугарског цара Михаила и Теодоре. Милан Јовановић, на сцену изводи и лик чувене Софије Доротеје од Целе, супруге Џорџа I, првог владара из династије Хановер. Софија се појављује у билогији Јовановићевој под називом *Сан и јава* (1875), делу које:

> „излази из уходаних токова тадашње српске драматике [...] Милан Јовановић Морски је био на путу да у српску драмску књижевност уведе светске теме, да је са домаће колотечине скрене на ону којом су се бавили развијеније европске књижевности [...] У време захукталог националног духа у књижевности и култури показује да је било и друкчијих тенденција и инклинација" (Вученов 1986: 52–53).

Као што истиче Марта Фрајнд, почетком осамдесетих година деветнаестог века историјска драма је добила велики замах захваљујући некњижевним подстицајима, као што су проглашавање Србије за краљевину, прослава петстогодишњице Косовске битке, те зачеци идеје о Великој Србији (1987: 7–10). Тада долази до обнове старе историјске драме, на челу са Милошем Цветићем и Милорадом Поповићем Шапчанином. Цветићеве историјске драме *Немања* (1887), *Душан* (1889), *Лазар* (1889), *Милош Велики* (1901) и *Кара-Ђорђе* (1904), репрезенти су тзв. великог спектакла и класичног пропагирања националних идеала. Приликом извођења Цветићевих

драма у позориштима, поред музике, значајна пажња је била усмерена ка „[...] декорацијама, сценским сликама, ефектима и костиму" (Брђанин 2003: 152). Важно је истаћи да „[...] без обзира на негативне судове критике, публика је ове драме радо гледала и свесрдно прихватала. Уз то, реч је о значајној заступљености у репертоару централног националног театра, а исто тако, и о значајној заступљености у жанру историјске драме" (Пешикан Љуштановић 2009: 65) За Милошем Цветићем није заостајао ни Милорад Поповић Шапчанин пишући драме *Задужбина* (1891), *Богомили*, *Душан Силни* и *Трнова круна*[7]. Шапчанинови историјски комади, инспирисани ликовима Стефана Немање, краља Уроша I, краља Драгутина, цара Душана и кнеза Лазара доживљавају судбину Цветићевих дела.

Међутим, у овом периоду се појављују историјске драме Драгутина Илића, које, за разлику од Шапчанинових и Цветићевих, остављају снажан траг када је реч о доприносу књижевних вредности српске драме са историјском тематиком. Ликови дукљанске краљице Јаквинте и краља Вукашина, узурпатора Урошеве круне, посебно се издвајају по својој психолошкој комплекности.

> „Као писац позоришних комада Драгутин Илић је снабдевао репертоар између 1881. и 1914. својим драмама из српске историје. У комедији је слабији, али укупно узевши четрнаест његових комада [...] стоје само иза драма Лазе Костића и Ђуре Јакшића. *Вукашин*, *Јаквинта* и *Саул* могли би се с извесним прерадама и у вештој режији и данас давати [...] Ако се изузму Стерија и ова два имена, ниједан други писац драма пре Драгутина Илића није бољи од њега" (Ковачевић 1958: 313, 317).

При томе, важно је истаћи да је у складу са интенцијама српске романтичарске драме и Драгутин Илић посезао за легендарним темама, али је у њих уносио тајанствени мистицизам, ритуалне игре и симболику која је била својствена тадашњој европској модерној драми (пример *Женидба Милоша Обилића*, 1898), чиме је заправо наговестио трансформацију српске историјске драме на прагу столећа (Вучковић 2014: 426).

Када је реч о драмама које у центар радње смештају ликове одевене у владарско рухо, ваљало би скренути пажњу и на неправедно заборављеног Јанићија Дробњака, чија је драма *Потоњи деспот*[8], веома значајниа међу историјским драмама које су се појавиле на међи деветнаестог и двадесетог века. Дробњак акценат ставља на раздоре породице Бранковић, који су уследили након смрти деспота Ђурђа Бранковића. Довољно је напоменути да је Милан Ракић у разговору са Бранимиром Ћосићем, давно и с разлогом истакао:

---

7 *Богомили* и *Душан Силни* су драме које су доживеле извођење на позорници (*Богумили* – Народно позориште 1889, *Душан Силни* – Народно позориште 1890), али нису штампане за песниковог живота. Драма *Богомили* објављена је тек 1994, а *Душан Силни* 1995. *Трнова круна* Шапчанинова, драма је која није никада извођена, а штампана је 1995. (Милинковић 2013: 112–114).

8 Драма *Потоњи деспот* је премијерно изведена у Народном позоришту 1895.

> „У мојој генерацији било је неколико ванредних талената. Тако је био велики таленат Јанићије Дробњак. Верујте ми, пре њега нико није писао такве стихове у српској књижевности као он. Њему припада слава да је написао прву српску драму у стиховима, са сликовима од почетка до краја. Давана је у Народном позоришту. Звала се *Пошоњи деспош*“ (2012: 27).

Потребно је подсетити и на случај Милоша Перовића и његове историјске драме под називом *Карађорђе, Краљ Сшеван Томашевић, Слепи Бранковићи*. Да неко у српској и не толико богатој драмској заоставштини напише, као што истиче Душан Михаиловић, „[...] пет особених позоришних комада разних жанрова, да су два објављена, а најуспелији[9] награђен највишом наградом у Србији почетком века [...] а да поврх свега остане заборављен – то само може да се догоди код нас“ (1999: 51). Михаиловић је први скренуо пажњу на значај драмских дела Димитрија Мите Димитријевића. Посебно је вредна помена *Оливера* (1901), драма чија је радња смештена на двор султана Бајазита, која свакако „[...] заслужује да као јединствен и непоновљив пример 'песме у пет књига' буде споменута у историји српске и југословенске драме, а цео Димитријевићев сценски опус проучен, ревалоризован и објављен“ (Михаиловић 1998: 128).[10]

Милутин Бојић је својим историјским драмама посвећеним Бранковићима и Немањићима (трилогија *Деспошова круна*[11], *Урошева женидба*, *Краљева јесен*) несумњиво померио границе и дао је посебан допринос овом жанру. Бојић је у историјским драмама „испод украсне шаре и витешког костима носио модерно европско рухо и духовно био изједначен с водећим идејама у уметности грађанске епохе“ (Палавестра 2013: 325). Не само да за предмет радње узима нов мотив, драмом *Краљева јесен* (1912), Бојић је:

> „напустио пренаглашену дидактичку и родољубиву тенденцију наше историјске драме 19. века; у нашу драму у стиху увео искуства тада модерне поезије, и тако покушао да створи један нови драмски стих; отворио је нову тематску област за нашу историјску драму, мимо устаљеног и прилично исцрпљеног круга тема у којим се она кретала; у нашу историјску драму унео и један сасвим модеран елемент, помало декадентни, Fin de siecle сензуализам, који налазимо код Оскара Вајлда, или и код Арцибашева и Шибишевског, писаца који су код нас у то време било подједнако популарни“ (Христић 2006: 199).

9 Реч је о драми *Карађорђе*.

10 Димитријевић је најинтензивније стварао у међуратном периоду, када се окреће епским мотивима и народној поезији. *Сесшра Леке кајешана* (изведена 1931), „[...] поред књижевних параметара, својом изузетно раскошном инсценацијом, и необично бројним извођењима, и у Београду и у Загребу, показује се као важан моменат и историји српске драме на историјске теме, као представник дела насталих приступом епичности, са одликама спектакл представа“ (Брђанин 2003: 283).

11 *Пакао* је написан крајем 1907, а *Слепи деспош* и *Дванаесши час* 1909. године.

Важно је истаћи да је у овом периоду живела српска историјска драма и у свом класичном облику, а као представник оваквог театра у науци се помиње Бранислав Нушић. Леовац вели да својим историјским драмама Бранислав Нушић није следио пут Милутина Бојић, већ се враћа „искуствима наше старе трагедије, тежећи да узвишено и с благим патосом, само повремено хумористички, прикаже конфликте ситуације и трагичне судбине“ (1978: 318). Нушићева драма *Наход* се одвија на Душановом двору, а главна тема је узета из епске песме, док је за писање *Кнеīиње од Трибала* писцу „послужила по свој прилици, албанска легенда“ (Вучковић 2014: 487). Веза између Синише, деспота Епира, доцније Симеона Уроша Палеолога и Томаиде, сем у Бојићевој драми под називом *Урошева женидба,* видљива је и у драми *Томаида* Бранислава Нушића. Вучковић с разлогом истиче да се упркос извесном политичком функционализму, у Нушићевој историјској трагедији уочавају значајне промене у односу на предратно време[12]. У њима се губи пропагандна дидактичност ранијих једночинки и лако се може уочити да је Нушић постепено напуштао конкретност историјских чињеница и приближавао се апстрактним схемама легенде и бајке, односно драмске гатке (примери су *Кнеīиња од Трибала* и *Томаида*) (2014: 485–486).

Период између два рата је такође имао представнике историјског театра[13]. Када је реч о судбини драме са историјском и легендарном тематиком овог периода, неизоставно је поменути драме Ранка Младеновића и Момчила Настасијевића. Наиме, Младеновић и Настасијевић су преузимали садржаје

12 Нушићеве предратне једночинке *Кнез од Семберије* (1900), *Тако је морало бити* (1900), *Данак у крви* (1907), *Хаџи Лоја* (1908), у сагласју су са романтичарском историјском драмом. Упркос романтичарским тенденцијама, Нушићева драма *Кнез Иво од Семберије* сматрана је великим делом „за које је чак и творац *Рата и мира* и *Ане Карењине* рекао да је то најбоља словенска драма у првој деценији нашега века“ (Влатковић 1995: 91). Када је реч о романтичарским тенденцијама историјске драме, важно је подсетити и на прву српску тетралогијом о косовском боју под називом *И вољаше царсīиву небескоме*: *Милош Обилић,* (1930); *Мајка Јуīовића* (1931); *Сīрахиња Бан* (1933) и *Косовка Дјевојка* (1932). Аутор косовске театрологије је Николи Т. Ђурић, „наш последњи романтичар, а истовремено и последњи романтичар у Европи“ (Михаиловић 1991: 405).

13 У међуратном периоду драма је била у стагнацији. Мирјана Миочиновић истиче: „Стварању мита српске међуратне књижевности најмање су допринели драмски писци. Српска међуратна драма, оставимо ли Нушића по страни, не бележи ниједан звездани тренутак. Томе има више разлога и они сами по себи нису безначајни, али и појединачно и у општем збиру, они су готово занемарљиви пред једноставном чињеницом да се у годинама опште уметничке обнове није појавио ниједан писац који би се посветио позоришту са страшћу и са истинском вокацијом. Два драматичара која су у првој деценији XX века, још у најранијој младости, потврдила свој дар и књижевну апартност, Војислав Јовановић и Милутин Бојић, напуштају сцену. Први, из разлога који никада неће бити до краја разјашњени, угушује у себи уметника и остатак свог дугог живота посвећује народној књижевности и страсном пребирању по архивима везаним за нашу политичку историју. Други се придружује оној плејади песника чији су се животи прерано завршили на неком од европских ратишта“ (Miočinović 2008: 279–280).

из историје или легенди, али су их представљали у новој синтетичкој форми. Тако су њихове гатке, створене на темељу синтезе музичких, колористичких састојака и филмских трикова, обликовале садржаје националне историјске драме двадесетих година, стога их је неопходно размотрити као наставак националне трагедије (в. Вучковић 2014: 483–485). Радња прве Младеновићеве драме из трилогије *Драмске гатке – Даће,* објављене 1921, одвија се у периоду владавине Ђурђа Бранковића. Иако се деспот физички у драми не појављује, створена је атмосфера која на изузетан начин осликава деспотове недаће и пад Смедерева. Смедеревском деспоту посвећена је драма Момчила Настасијевића под називом *Ђурађ Бранковић* (1935). „У еволуцији српске историјске драме Настасијевићево дело [је] значајно сведочанство, чак и естетски релевантно" (Вучковић 2014: 511). Важно је скренути пажњу и на Младеновићеве историјске драме написане у заробљеништву у Нирнбергу (1941/42), које су посвећене владавини краља Милана Обреновића и Првом српском устанку. У драмама под називом *Кад дођори до нокаша* и *Силазак с престола,* Краљ, Краљица, Престолонаследник, Вожд и Жена нису именовани, али је њихов идентитет лако идентификовати. Реч је о краљу Милану Обреновићу, краљици Наталији, њиховом сину Александру, вожду Карађорђу и вождовој жени Јелени. Нема података да су поменуте извођене, а рукописи ових драма се чувају у Музеју позоришне уметности у Београду, где су доспеле као поклон породице Младеновић (Игњатов Поповић 2013: 61).

Крајем четрдесетих година двадесетог века појављује се врхунско драмско остварење Милоша Црњанског, *Конак.* Драма је написана 1948, а објављена је 1958. и у њој је представљена десетогодишња влада краља Александра Обреновића, његов брак са Драгом и трагична погибија краљевског пара. *Конак* је не „само најзначајније драмско дело српске књижевности написано у првој деценији после Другог светског рата, него и једно од најбољих наших драмских дела с темом из националне историје" (Марјановић 1995: 69).

Последњих деценија двадесетог века, драмски јунаци одевени у владарско рухо поново заузимају значајно место на српској позорници. Овај период доноси такозвану „нову историјску драму". За разлику од класичне историјске драме, која је најчешће славила националну прошлост, нови тип историјске драме одликује преиспитивање прошлости. Она постаје нови део модерног политичког позоришта или прелази у друге жанрове. Ретко се јавља и драма која се враћа у прошлост, али која према историји има одређену критичку дистанцу (Фрајнд 1996: 75–87). Драма *Бановић Страхиња* (1963) Бориславa Михајловића Михиза посебно је значајна, јер њоме заправо и отпочиње трансформација српске историјске драме. Михајловићева драма, иако казује о Бановић Страхињи и неверству његове љубе, важна је и са аспекта проучавања наше теме. Радња се збива непосредно пред

Косовски бој и иако се кнез Лазар физички не појављује, о њему, као и о самим припремама за Бој се казује посредством других актера. Према речима Петра Марјановића:

> „Михајловићева особеност огледала се у томе што је први међу српским драмским писцима после Другог светског рата посегнуо за мотивима српске историје и мита, али је ликове своје драме поставио и пред савремене двоумице живота и отворио нека морална питања важећа у било ком простору света“ (2006: 26).

Међу значајне драмске текстове друге половине двадесетог века у којима се као доминантне фигуре појављују ликови средњовековних и новековних владара, свакако се сврставају драме: Љубомира Симовића[14], Јелице Зупанц, Миодрага Илића, Ивана Студена, Виде Огњеновић[15], Миладина Шеварлића[16], Синише Ковачевића, Зорице Јевремовић и других.

14 Прва верзија Симовићевог *Боја на Косову* објављена је 1988, а друга, преправљена, знатно скраћена, публикована је 2002. године. Сам писац је истакао: „Оставши, дакле, сам пред својим папиром, покушао сам да поправим оно што пре четрнаест година нисам урадио онако како сам замислио. Почео сам од тога што сам текст ослобађао од свега онога што ми се чинило сувишним“ (Симовић 2003: 143).

15 Драме Виде Огњеновић, писане су „и мишљење као позоришни текст, предложак за представу, али истовремено, и као књижевна дела наглашене литерарности“ (Pešikan Ljuštanović 2002: 31). У драми *Је ли било кнежеве вечере*, Вида Огњеновић преиспитује однос између историјске истине и легенде. Главна тема представља реконструкцију Лазареве вечера и велика потешкоћа се огледа у немогућности проналаска особе која ће тумачити лик Вука Бранковића, кога традиција памти као издајника, док у драми *Како засмејати госпо̀дара* Вида Огњеновић испитује однос уметника и владара. Централна улога је додељена Јоакиму Вујићу који ће све напоре улагати да би на што бољи начин припремио за извођење *Шнајдерског калфу* који треба да буде представљен кнезу Милошу Обреновићу. Кнез Милош се не појављује у драми и није пристан на сцени. Међутим, Обреновић представља страх и трепет Јоакиму и његовој позоришној трупи, те га замишљају и све време му се обраћају, очекујући повратну информацију. Како што Радоњић истиче у драми је видљива „непријатна позиција егзистенцијалне зависности од ћудљиве нарави неписменог владара, односно фрустрирајућа потреба удворичке, деградирајуће понизности у циљу опстанка идеје позоришта и афирмације културних вредности“ (2015: 60). Истоветна поцизионираност Јоакимова насрам преког господара представља идејну окосницу *Јоакима* Добривоја Илића.

16 Суочавање Вука Стефановића Карацића са кнезом Милошем Обреновићем уочава се у драмском остварењу Миладина Шеварлића *Вуци и овце или Србија на Истоку* (1999). Миладин Шеварлић је несумњиво један од најплодотворнијих писаца српске савремене драме. Сем кнеза Милоша Обреновића, многобројне историјске личности из српских владарски династија пронашли су место у његовим драмама: *Пропаст царства српског, Косово, Змај од Србије, Византијски аметист, Издајнику, Смрт на излету*. Драме Миладина Шеварлића „[...] доносе битну промјену у односу аутора према *историји*, уз напуштање 'свечарског' и 'слављеничког' својственог 'епизованој' *идеализацији* или *легендаризацији*, са ироничношћу критичког виђења кроз ауторски став оличен у преиспитивању (и негацији) 'званичне' историјске истине, приступ демистификације историје“ (Брђанин 2007: 267).

С правом истиче Бранко Брђанин: „српска народна поезија, историја, легенда и мит, укупна народна 'повјесница' је за српске драмске писце била не само основна грађа, него је – а то је још увијек – ТРАЈНА ИНСПИРАЦИЈА, све до данашњих времена [...] исто онако како је за драматичаре античке ('класичне') Грке био хомерски еп, историја и митологија" (2003: 174).

ЛИТЕРАТУРА

Брђанин 2003: Бранко Брђанин. *Марко Краљевић и српска драма*. Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Брђанин 2007: Бранко Брђанин. *Косово и нова српска историјска драма*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Vajsštajn 1982: Urlih Vajsštajn. „Oblici istorijske drame". *Treći program Radio Beograda*, бр. 52, 298–319.

Волк 1995: Петар Волк. *Писци националног театра*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије.

Volk 1992: Petar Volk. *Pozorišni život u Srbiji: 1835/1944*. Beograd: Fakultet dramskih umetnosti, Institut za pozorište, film, radio i televiziju: Muzej pozorišne umetnosti Srbije.

Витезовић 2010: Милован Витезовић. „Песник националних катарзи". *Сабрана дела Симе Милутиновића Сарајлије. Трагедија Обилић; Трагедија српског господара и вожда Карађорђа*. Ур. М. Витезовић и Т. Поповић. Бачка Паланка: Друштво за науку и стваралаштво Логос, 689–701.

Влатковић 1995: Драгољуб Влатковић. *Нушић наш Шекспир*. Смедерево: Дом културе Смедерево.

Вученов 1986: Димитрије Вученов. „Занемарени драмски писци и њихов допринос репертоару СНП (1861–1914)". *Српском народном позоришту: 1861–1986: (зборник радова)*. Нови Сад: Српско народно позориште, 47–67.

Вучковић 2014: Радован Вучковић. *Модерна драма*. Београд: Службени гласник.

Дотлић 1982: Лука Дотлић. *Из нашег позоришта старог*. Нови Сад: Српско народно позориште.

Ерчић 1974: Властимир Ерчић, *Историјска драма у Срба од 1736. до 1860*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Иванић 1987: Душан Иванић. „Предговор". *Драме. Ђура Јакшић*. Ур. Д. Иванић. Београд: Нолит, 5–24.

Игњатов Поповић 2013: Ивана Игњатов Поповић. „Предговор". *Драме. Ранко Младеновић*. Ур. И. Игњатов Поповић. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине, 5–80.

Ковачевић 1958: Божидар Ковачевић. „Један заборављени писац: Драгутин Илић". *Књижевност*, св. 10, год. XIII, 306–319.

Ковачек 1977: Божидар Ковачек. „Народна књижевност и репертоар сталних српских народних позоришта до 1870". *Однос између усмене и писане књижевности. Научни састанак слависта у Вукове дане*, св. 6/2. Београд: Београд: МСЦ, 243–248.

Ковачек 1986[a]: Божидара Ковачек. „Николићеве драматизације народних песама". *Процеси и облици прибоведања у усменој и писаној књижевности. Научни састанак слависта у Вукове дане*. св. 15/2. Београд: МСЦ, 213–218.

Ковачек 1986[6]: Божидара Ковачек. „Театар Атанасија Николића". *Српском народном позоришту: 1861–1986: (зборник радова)*. Нови Сад: Српско народно позориште, 207–222.

Ковачек 1991: Божидар Ковачек. *Талија и Клио: из историје српског позоришта и драме*. Нови Сад: Матица српска.

Костић 1972: Лаза Костић. „Сан на јави Јована Суботића". *Одабрана дела II*. Ур. М. Лесковац. Нови Сад: Штампарско предузеће „Будућност", 292–297.

Леовац 1978: Славко Леовац. *Портрети српских писаца XIX века*. Београд: Српска књижевна задруга.

Lešić 1990: Zdenko Lešić. „Ka razumijevanju istorijske drame". *Istorijski događaji kao teme i motivi u jugoslovenskoj dramskoj književnosti*. Ur. Z. Šarić. Novi Sad: Sterijino pozorje, 111–124.

Lucerna 1907: Kamila Lucerna. „U spomen Matije Bana Dubrovčanina". *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1906*, sv. 21. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 120–167.

Марјановић 1995: Петар Марјановић. *Црњански и позориште*. Нови Сад: Прометеј: Академија уметности; Београд: Купола.

Марјановић 2005: Петар Марјановић. *Мала историја српског позоришта: XIII–XXI век*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.

Марјановић 2006: Петар Марјановић. *Записи театролога: изабрани и нови текстови*. Нови Сад: Стеријино позорје.

Милинковић 2013: Миомир Милинковић. „Историјска драма Милорада Поповића Шапчанина". *Зборник радова – Универзитет у Крагујевцу. Учитељски факултет Ужице*. Ужице: Учитељски факултет, год. 16, бр. 15, 112–122.

Милинчевић 1985: Васо Милинчевић. *Српска драма до Нушића*, Београд: Рад.

Miočinović 2008: Mirjana Miočinović. *Pozorište i giljotina: rasprave o drami*. Beograd: Fabrika knjiga.

Михаиловић 1991: Душан Михаиловић „И вољаше царству небескоме: косовска театрологија Николе Т. Ђурића". *Косовски бој у књижевном и културном наслеђу. Научни састанак слависта у Вукове дане*, св. 19/1. Београд: МСЦ, 403–411.

Михаиловић 1998: Душан Михаиловић. „Оливера Димитрија Мите Ј Димитријевића, заборављена неисторијска драма из српске прошлости". *Оливера: песма у пет књига из српске прошлости*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије, 117–128.

Михаиловић 1999: Душан Михаиловић. „Песник-драматичар др Милош Перовић". *Слепи Бранковићи: трагична сцена у једном чину*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије, 51–60.

Мразовић 1996: Милана Мразовић. „Смрт Уроша Петог" Стефана Стефановића. *Драма у српској књижевности. Научни састанак слависта у Вукове дане, 25/1*. Београд: МСЦ, 47–53.

Несторовић 2000: Зорица Несторовић. *Јован Суботић – драмски писац*. Нови Сад: Матица српска.

Несторовић 2007: Зорица Несторовић. *Богови, цареви и људи: трагички јунак у српској драми XIX века*. Београд: Чигоја штампа.

Павић 1983: Милорад Павић. *Рађање нове српске књижевности: историја српске књижевности барока, класицизма и предромантизма*. Београд: Српска књижевна задруга.

Палавестра 2013: Предраг Палавестра. *Историја модерне српске књижевности*. Београд: Службени гласник.

Пешикан Љуштановић 2009: Љиљана Пешикан Љуштановић. *Усмено у писаном*. Београд: Београдска књига.

Pešikan Ljuštanović 2002: Ljiljana Pešikan Ljuštanović. „Kada je bila kneževa večera? : o dramaturškom / pripovedačkom postupku Vide Ognjenović, na primeru drame *Je li bilo kneževe večere?*. *Scena: časopis za pozorišnu umetnost*, god 38, br. 2, 31–36.

Радоњић 2015: Мирослав Радоњић. *Драмски опус Виде Огњеновић у контексту савремене српске драматургије и књижевне традијције. Докторска дисертација*. Преузето: 22. 09. 2018. URL: http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/8135/Disertacija9350.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Савић 1889: Милан Савић. „Наше драмско првенче: књижевна расправа". *Летопис Матице српске*, год. 58. књ. 160, св. 4, 27–59.

Симовић 2003: Љубомир Симовић. „Напомене о другој верзији". *Бој на Косову: друга верзија. Љубомир Симовић*. Београд: Стубови културе, 135–148.

Stojković 1979: Borivoje S. Stojković. *Istorija srpskog pozorišta od srednjeg veka do modernog doba: (drama i opera)*. Beograd: Muzej pozorišne umetnosti SR Srbije.

Томандл 1953: Миховил Томандл. *Српско позориште у Војводини. 1 (1736–1868)*. Нови Сад: Матица српска.

Ћосић 2012: Бранислав Ћосић. *Десет писаца – десет разговора*. Ур. Ј. Пејчић. Београд: Службени гласник.

Фрајнд 1987: Марта Фрајнд. „Политика и легенда у српској историјској драми". *Историјска драма XIX века. књ. 1*. Ур. М. Фрајнд. Београд: Нолит, 5–41.

Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми, драма у историји: огледи о српској историјској драми*. Нови Сад: Прометеј – Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност.

Христић 2006: Јован Христић. *Есеји о драми*. Ур. М. Фрајнд. Београд: Српска књижевна задруга.

Snežana R. BULAT

DRAMA CHARACTERS IN RULER'S CLOTHING

Summary

The presence of the character of a rule overwhelms the literary pieces, written by significant Serbian playwrights, based on the history and legends. Dominant roles are given by Serbian historical drama playwrights to the characters dressed up in the rulers clothing. Nowdays, the interest for dramatic faith of the royal families is ubiquitous. The chronological appearance overview for the character of the rule in historical drama is given in this paper. The research attention is focused on the drama pieces that have permanent and notable contribution to this genre and also on the pieces that are not as significant but still, in its time, had been very popular.

Key words: drama, history, character of the ruler, chronological overview.

Рад је предат 19. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Башшине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ЈЕЗИК

УДК 811.111´367.625
811.163.41´367.625
811.111:811.163.41

Оригинални научни рад

*Јована Д. ТОМИЋ**
Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу

СТАТИВНИ ГЛАГОЛИ У ЕНГЛЕСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊИХОВИ ПРЕВОДНИ ЕКВИВАЛЕНТИ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Апстракт: Предмет рада су енглески стативни глаголи и њихови преводни еквиваленти на српском језику. У обзир ће бити узете семантичке категорије теличности/ателичности и видске компоненте перфективности/имперфективности. Префикс ће не само одредити то да радњу треба граматички квалификовати као перфективну (свршену), односно не само глаголски вид, већ и тип глаголске ситуације на лексичком нивоу. Префикси у српском језику јесу маркери перфективности на нивоу граматичког аспекта, а најчешће доводе и до промене типа глаголске ситуације на нивоу језичког аспекта. Примери који се обрађују у раду ексцерпирани су из романа британске књижевности *Гордост и предрасуде*, аутора Џејн Остин. Глаголи се не проучавају изоловано, већ у контексту, па тако један те исти глагол има различита видска значења у зависности од контекста. Ово омогућава налажење општих тачака поређења, а то даље у већој мери открива разлике између два језичка система у погледу приступа глаголском виду и типу глаголске ситуације.

Кључне речи: тип глаголске ситуације, глаголски вид, енглески језик, српски језик, глаголи стања, контрастивна анализа.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Да би се приступило контрастивној анализи енглеских стативних глагола и њихових преводних еквивалената, најпре се ови појмови морају прецизно представити. Глаголски вид и тип глаголске ситуације (енг. *Aktionsart)* две су повезане категорије које су битне не само за теорију језика већ и за опис и анализу појединачних језика. Проучавања ових категорија у српском и енглеском језику су показала да постоје извесне разлике у тумачењима и одређивању глаголског вида и типа глаголске ситуације. За разграничавање глаголског вида и типа глаголске ситуације је од важности упоредно проучавање енглеског и српског језика које може да допринесе употпуњавању

* докторанд, jovanatomic85@yahoo.com

представе о глаголском виду и типу глаголске ситуације уопште. Постоји мишљење да је глаголски вид типично словенска категорија и да није могуће установити општелингвистичку категорију глаголског вида која би обухватала и словенске и германске језике. Када се пришло типолошким проучавањима, дошло се до закључка да заједнички елементи ипак постоје и да глаголски вид треба схватити као могућност различитог представљања или посматрања једне исте ситуације (Novakov 2005: 25).

У енглеском језику глаголски вид је јасно граматикализован у глаголској фрази па се тако разликују два пара видских опозиција: *прогресивност/непрогресивност* и *перфективност/имперфективност*, док се у српском језику разликује само опозиција *перфективни/имперфективни вид*. Новаков (2005: 45–46) истиче да повезивање глаголског вида у српском језику са трајањем није оправдано, односно повезивање перфективности са релативно краћим трајањем, а имперфективности са дужим трајањем. Појам трајања је релевантан, и трајање ситуације зависи од врсте посла или утрошеног времена, а не од самог глаголског вида (Novakov 2005: 138). У том смислу требало би поћи од теоријске поставке да је перфективни вид у енглеском језику граматичка категорија која описује форму глагола у смислу начина посматрања неке глаголске ситуације као целине, без обзира на унутрашњу структуру времена. Дакле, може се извући закључак да је глаголска ситуација приказана у целости перфективног вида, међутим уколико ју је могуће сегментирати, онда је реч о имперфективном виду. Комри (1976: 4) је међу првима објаснио и дао потврду ове општелингвистичке дефиниције перфективности у смислу приказивања целовитости глаголске ситуације и имперфективности као структуре.

У англистичкој литератури се под терминима *прогресивни/непрогресивни* облик подразумевају сложени глаголски облици у прошлом, садашњем и будућем времену који садрже лични облик помоћног глагола *to be* (бити) и садашњи партицип *(Ving)*. Непрогресивни облици не садрже помоћни глагол *to be,* већ само лексички глагол *(V)* са одговарајућим суфиксима за лични глаголски облик (*-s* за треће лице једнине презента и – *ed* за правилно прошло време), као и одговарајуће модале за будуће време. Најопштије значење енглеског прогресивног облика је значење активности која је у току и која се сагледава као структура (имперфективно). Уз то енглески прогресивни облик има и неколико секундарних значења (привременост, емотивна обојеност, ограничено трајање). Значење свршености у енглеском језику често зависи од контекста, а не од самог глаголског облика. Опозиција *свршеност/несвршеност* указује на то да ли је достигнут одређени циљ или не (Novakov 2005: 34–35).

Што се тиче типа глаголске ситуације из новије англистичке литературе произилази да је *Aktionsart* део глаголске семантике, и да се односи

на начин реализације глаголске ситуације, односно на природу те ситуације (Novakov 2005: 24). У овом раду поћи ће се од Вендлерових поставки јер оне пружају основу за упоређивање два поменута језика када се ради о типу глаголске ситуације или *Aktionsart-у* Вендлер сврстава глаголе и глаголске изразе у *активности*[1] *(activities), стања*[2] *(states), остварења (accomplishments), достигнућа*[3]*(achievements)* (Novakov 2005: 15). Вендлерови тестови глагола дефинишу се помоћу неколико општих дистинктивних обележја која одређују тип глаголске ситуације. У складу са тим се тип глаголске ситуације може одредити и дефинисати помоћу три дистинктивна обележја: *статичност, трајање* и *циљ*. Дистинктивно обележје стативност односи се на одсуство развоја или процеса у глаголској ситуацији и не подразумева сегменте који постоје у динамичком процесу и који доводе до промене у ситуацији, па се ситуација своди само на трајање одређене особине у времену. У супротном, ако развој и сегменти постоје ситуација има обележје активности. Дистинктивно обележје *+трајање* показује да ситуација траје одређено време, дуже или краће, а обележје *–трајање* означава тренутне ситуације. Достинктивно обележје *+циљ* означава да ситуација тежи циљу, има завршни сегмент након кога се ситуација природно завршава, а *–циљ* не подразумева тај трајни сегмент, циљ (Novakov 2005: 26–27).

Како су предмет нашег рада стативни глаголи ми ћемо посебан акценат ставити на глаголе стања и испитати присуство поменутих дистинктивних обележја у глаголским лексемама и њиховим преводним еквивалентима. Истраживање има за циљ да се упоређивањем и описивањем различитих језичких система, у овом случају енглеског и српског, дође до општих или заједничких особина језика односно језичких универзалија, што ће допринети бољем разумевању категорији глаголског вида и *Aktionsart-а* уопште.

СТАТИВНИ ГЛАГОЛИ

Кверк и Гринбаум у граматици посебно наглашавају поделу на динамичке и стативне глаголске ситуације у енглеском јер је та подела фундаментална за енглеску граматику пошто омогућава да се предвиди један део синтаксичког понашања глагола, између осталог могућност да се јаве у прогресивном облику.

1 Активности су глаголске ситуације које подразумевају процес, састоје се од једнаких сукцесивних сегмената, могу да трају одређено време, не теже циљу и немају издвојени крајњи сегмент којим се ситуација завршава.

2 Стања не подразумевају процес, немају сегменте и означавају само трајање ситуације.

3 Остварења и достигнућа имају крајњи сегмент којим се ситуација природно завршава, односно теже циљу, а међу собом се разликују по трајању. Достигнућа су тренутне ситуације, а остварења трају извесно време.

(Kverk–Grinbaum 1985: 90). У енглеској литератури (Kverk–Grinbaum 1985; Tompson–Martinet 1986; Foli–Hol 2004) се под стативним глаголима подразумевају глаголи који описују одређено стање – осећање, поседовање, чулно опажање. За наше истраживање смо изабрали стативне глаголе јер су они до сада ретко анализирани у литератури. Обично се анализирају активности и динамичне ситуације, па смо желели да видимо како се понашају глаголи стања када је у питању глаголски вид и тип глаголске ситуације када се упореде енглески стативни глаголи и њихови преводни еквиваленти. Да бисмо утврдили да ли одређени глаголи означавају стања или не узећемо у обзир Вендлерове тестове. Тестови на основу којих се глаголи и глаголски изрази могу сврстати у стања су:

1. Стања се не могу повезати са питањима *How long did it take to V (Колико дуго је требало да V)* нити са питањем *За колико дуго/За колико времена је неко V,* пошто ова питања имплицирају достизање одређеног циља а стања немају природни завршни сегмент као остварења и достигнућа, али се повезују са питањем *Колико дуго/Колико времена је неко V* јер ово питање подразумева само трајање без достизања завршног сегмента или циља. Дакле овај тест показује да стања нису ограничена завршним сегментом, природним циљем.

2. Стања не могу бити модификована изразом *In X time (за X времена),* већ изразом *for X time (X времена).*

3. Стања не могу бити модификована прилозима *carefully, deliberately, quickly, slowly (пажљиво, намерно, брзо, споро)* јер она не подразумевају свесну реализацију неког процеса већ само трајање у времену (Novakov 2005: 28).

Како наводе Фоли и Хол у својој граматици (Foli–Hol 2004: 48) глаголи који описују одређено стање – осећање, поседовање, чулно опажање ретко се користе у прогресивном облику и могу се поделити у 6 група:

1. *Verbs of existing or being* (глаголи бивствовања): *be, consist of, contain, exist.*

2. *Verbs of possessing* (глаголи поседовања): *belong to, have, include, lack, own, possess.*

3. *Verbs of feeling or wanting* (глаголи осећања и жеље): *adore, desire, despise, detest, dislike, envy, hate, like, love, need, pity, prefer, trust, want, wish.*

4. *Verbs of thinking or believing* (глаголи мишљења или веровања): *believe, doubt, expect, feel, forget, imagine, intend, know, realize, recognize, remember, see, suppose, think, understand.*

5. *Verbs of appearance* (глаголи који имају значење изгледати или личити): *appear, resemble, seem.*

6. *Other verbs* (глаголи који се не могу сврстати ни у једну групу): *concern, depend, deserve, fit, matter, measure, mean, mind, weigh.*

Англистичка и славистичка литература имају различите погледе на категорију глаголског вида што је узроковано тиме да је категорија вида у српском језику понајпре лексичко-семантичка категорија, а у енглеском граматичка. Међутим у новије време поједини аутори покушавају да уједначе терминологију на овом пољу (Novakov 2005: 122). Како смо у претходном поглављу дефинисали глаголски вид у англистичкој литератури, сада ћемо говорити о глаголском виду у српском језику. У граматици Станојчића и Поповића (Станојчић–Поповић 1994: 97–98) се каже да је „глаголски вид класификациона ознака разлике у трајању радње, стања или збивања које глаголи као лексичке речи означавају". Станојчић и Поповић (1994: 97–98) констатују да се српски глаголи деле на три велике групе: на *имперфективне (несвршене)*, *перфективне (свршене)* и *двовидске глаголе*. Имперфективни глаголи означавају радње, стања или збивања неограниченог трајања. Деле се на дуративне (трајне) и итеративне (учестале). Перфективни (свршени) глаголи означавају радње, стања или збивања чије је трајање ограничено на један свршени тренутак. Међу њима постоје тренутно-свршени глаголи, почетно-свршени глаголи, завршно-свршени глаголи и неодређено-свршени глаголи. Двовидски глаголи су они којима се означава или несвршена или свршена радња. Да ли су првог или другог вида показује се само у реченици. Стевановић (1969: 529) сматра да се разлика у глаголском виду, тј. разлика између неограничености трајања радње, стања или збивања и њихове тренутности, односно ограничености трајања, означава обликом глагола или се само одређује у контексту, односно у језичкој ситуацији. А то значи да приликом одређивања глаголског вида, глаголе треба посматрати у вези са другим деловима реченица у којима су употребљени, па ћемо тако глаголски вид посматрати као морфолошко-семантичку категорију.

Глаголски вид се у српском језику помоћу обележја циљ повезује са типом глаголске ситуације. Лексеме са обележјем *+циљ* су перфективне, а лексеме с обележјем *–циљ* су имперфективне (Novakov 2005: 139). Уколико се проучи тип глаголске ситуације означен глаголима стања може се закључити да су глаголи стања имперфективни пошто немају завршни сегмент и не теже циљу. Анализом српског дела корпуса дошло се до закључка да се префиксацијом може променити тип глаголске ситуације јер се мења дистинктивно обележје *–циљ* у *+циљ*, па тако од стања префиксацијом могу настати остварења и достигнућа. Префиксација код стања мења и обележје *+стативност* у *–стативност*. Што се тиче обележја трајања није могуће извести опште правило да ли префиксација *уводи +трајање* или *–трајање* јер предзнак обележја зависи од семантичког споја префикса и глагола. Дакле префикси се додају на основни глагол стања и уводе обележје *+циљ*, *-стативност*.

Различита су мишљења о улози префикса у перфективизацији глагола. Неки сматрају да поједини префикси додати глаголу не мењају његово

значење, већ само имперфективни глагол преводе у перфективни, па у складу са тим говоре о празним префиксима, док други сматрају да префикси, који су већином постали од предлога, не могу бити семантички празни већ да њихово значење може бити или неутрално или да модификује значење глагола уз који стоји (Шарић 2011: 10). У првом случају долази до модификације значења мотивног глагола, типа *поверовати* – почети веровати, а у другом случају долази до промене десигната *залепити* – лепљењем учврстити, причврстити нешто. Ирена Грицкат (1966–1967: 202–206) истиче да не учествују сви префикси једнако у граматичкој перфективизацији, и да су неки носиоци лексичког значења као префикси *до-* и *над-*, који имају конкретна просторна значења, а *до-* и временско. Лексичко значење имају и префикси *под-, при-, у-, уз-*. Већу разноликост функција показују префикси *од-, раз-, пре-, про-*, а поред својих конкретних лексичких значења, као функционалне јединице у граматичкој перфективизацији учествују префикси *из-, за-, на-, по-, с-, о-, у-*.

ПРЕДМЕТ, ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА И ОЧЕКИВАНИ РЕЗУЛТАТИ

За потребе овог истраживања анализирани су стативни глаголи у енглеском језику и њихови преводни еквиваленти. Полазиште је мотивни глагол, чија се појединачна значења упоређују са значењима префиксираних глагола. Утврдиће се која се значења јављају и у перфективном виду, тј. који префикси не уносе промену значења, већ служе за промену вида, а у којим случајевима префиксација има улогу семантичке модификације. Поред тога у раду се доказује комплексност перфективног и имперфективног аспекта у енглеском језику, који се у том смислу разликује од српског језика, јер се у енглеском језику не може јасно разграничити и одредити имперфективни вид.

Дакле у раду ће се анализирати глаголи који имају перфективну и/или имперфективну форму у преводној еквиваленцији на српски језик, а потом ће се глаголске лексеме проучавати у контексту. Као извор за испитивање послужило нам је дело из британске књижевности *Гордост и предрасуде*, аутора Џејн Остин. Роман је код нас превео Живојин Симић. Грађа обухвата 70 примера енглеских стативних глагола и њихових преводних еквивалената у српском језику, при чему су издвојени најфреквентнији глаголи за анализу: *believe, want, wish, like, hear, see* и *think*. Анализирајући преводне еквиваленте може се видети да значење стативног глагола може остати непромењено, односно дословно, или са друге стране измењено са наглашеном полисемичношћу и промењеним значењем.

Смер контрастирања је од енглеског ка српском језику, при чему су преводни еквиваленти установљени према појединичним глаголским лексемама ван контекста, а потом је ваљаност тако постављених парова потврђена и одговарајућим реченичним контекстуалним контрастирањем, и то путем поређења реченичних превода. Пошло се од релевантних лингвистичких поставки и појмова, да би се потом путем контрастирања глаголских лексема и реченичних контекстуализација анализаираних глагола у енглеском и српском језику дошло до закључака који се тичу видских опозиција, типова глаголске ситуације и потенцијала за њихово лексичко и граматичко маркирање у посматраном језику. Префикси одређују глаголски вид (аспектуалност), и тип глаголске ситуације (енг. *Aktionsart*). Они су маркери теличне глаголске ситуације, тј., њима се глаголској лексеми додаје обележје теличности (циља)[4]. Дакле, они означавају да ситуација има правац развоја и тежи извесном циљу (Novakov 2005: 106).

Глаголско обележје циљ или теличност схватаћемо као семантичко обележје глагола које уноси присуство циља, тј., тежњу да глаголска радња буде на неки начин усмерена, свршена и/или комплетна. Перфективни префикси који се јављају на почетку глагола у српском језику имају двојаку функцију. Префиксима се маркира свршени глаголски вид, али се и од просте глаголске основе са примарним значењем изводи нови глагол са новим значењем. Новаков (2005: 61–86), изводи закључак да глаголски префикси у српском језику мењају дистинктивна обележја повезана са типом глаголске ситуације, при чему су те промене најчешће односе на дистинктивно обележје циљ (теличност). Стога се закључује да префиксација у српском језику има и лексичку и граматичку функцију, тј. да она утиче како на глаголску семантику тако и на глаголски вид, а да се веза између лексичког значења и граматике изводи преко дистинктивног обележја циљ. Српски језик има формално развијен видски систем, унутар кога постоје парови свршених и несвршених глагола који се разликују само по присуству или одсуству префикса, док се у енглеском језику то види тек у глаголској фрази или у контексту.

КОРПУС И АНАЛИЗА КОРПУСА

Ако се енглески стативни глаголи проуче ван контекста, као јединице у лексикону, долази се до закључка да се барем неке од њих не могу недвосмислено сврстати у одређени тип глаголске ситуације, нити одредити као искључиво јединице перфективног или имперфективног вида. Одређени тип глаголске ситуације, као и глаголски вид је категорија која се изчитава се из контекста.

4 Теличност се може дефинисати као појам који је део семантичког склопа глаголске ситуације и указује на то да је ситуација усмерена ка остваривању и достизању циља.

Глагол *believe* у речнику Филиповића преведен је са 1) веровати/поверовати и са 2) држати, мислити, сматрати (Filipović 2004: 88), па тако може да означава и тренутну ситуацију која тежи циљу (достигнуће) и српски еквивалент био би глагол поверовати, и стање (веровати, мислити, сматрати). Глагол *want* је веома полисемичан о чему говори и превод који даје Филиповић (2004: 1270–1271). Преведен је са 1) немати, оскудевати, 2) недостајати, 3) требати, осећати нужну потребу, тражити, 4) хтети, желети. За разлику од глагола *want,* глагол *wish* како наводи Филиповић (2004: 1296) има само једно значење желети, захтевати, зажелети, усрдно молити. Лексема *wish* може да означава и тренутну ситуацију која тежи циљу (достигнуће) и српски еквивалент био би пожелети, али се може схватити и као стање које не подразумева процес, већ само потребу. Глагол *see* је веома полисемичан што се може видети из превода који даје Филиповић (2004: 984) па је тако глагол *see* преведен са: 1) видети, опазити, угледати, осмотрити, погледати, 2) прочитати у новинама, 3) разумети, схватити, увидети, размислити, држати, сматрати, 4) искусити, доживети, 5) допустити, 6) примити, доћи и разговарати са, посетити, отићи,7) отпратити, 8) чинити се, изгледати, 9) побринути се, пазити, 10) размислити, промислити. Лексема *see* може да означава тренутну ситуацију која тежи циљу (достигнуће), и српски еквивалнет био би глагол погледати, угледати, или опажање чулом вида (стање) – видети. Што се тиче глагола *hear,* у речнику Филиповића (2004: 520) преведен је са 1) чути, слушати, послушати, саслушати, преслушати, водити, расправљати и 2) чути у смислу примити вест. Дакле лексема *hear* у значењу чути има тренутно значење, означава тренутну ситуацију и према типу глаголске ситуације је достигнуће, а ако има значење опажати слухом, примати звукове чулом слуха, онда је стање. Глагол *think* је полисемичан односно може означавати различите типове глаголске ситуације што се може видети из превода које даје Филиповић (2004: 1150), па је преведен са 1) мислити, премишљати, измишљати, замислити, 2) смишљати, намеравати, 3) мислити, сматрати, држати, судити, ценити а има значења и 4) мислити, умовати, премишљати, мозгати, помислити, замислити, 5) веровати, бити мишљења, очекивати, изводити закључке, закључивати. Мислити у значењу сматрати означава стање, али може означавати и почетни тренутак ситуације или процес током којег се у потпуности реализује ситуација до одређеног циља достигнуће – измислити. Глагол *like* има значења 1) волети, пријати и 2) хтети, желети и означава стање, а глагол заволети означава почетак процеса и могао би се сврстати у достигнућа.

1.а) And yet upon my honour, *I believed* what I said of myself to be true, and *I believe* it at this moment. (стр. 16)

1.б) Али ипак, части ми, *веровао сам* да је истина оно што сам рекао о себи, па и сад то *верујем*.

2.а) „Miss Bingley *believes* that Miss Benet shall receive every possible attention while she remaines with us." (стр. 27)

2.б) „Госпођица Бингли је *поверовала* да ће се госпођици Бенет указивати сва могућа пажња док буде била код нас."

3.а) He really *believed* that were it not for the inferiority of her connections, he should be in some danger. (стр. 32) „"

3.б) Стварно *је сматрао* да би био у опасности да се заљуби у њу да она није од нижег рода.

У преводу реченице на српски језик запажамо три значења глагола *believe*: *веровати* (бити уверен у нешто), *поверовати* (почети веровати у нешто) и *сматрати* (бити мишљења), што даље имплицира да у српском језику разликујемо два вида овог глагола: свршени (поверовати) и несвршени (веровати, сматрати). У РМС (2007: 140) глагол *веровати* је означен као глагол невршеног вида са два значења: а) сматрати да је нешто истинито, онакво како се представља, приказује – што одговара првом примеру, и б) бити уверен у нешто, држати, мислити, сматрати што одговара трећем примеру. Када се дода префикс *по-*, мења се тип глаголске ситуације и добија се достигнуће – *поверовати* (други пример). Промене у семантици глагола доводе и до промена у типу глаголске ситуације. У РМС (2007: 940), глагол *поверовати* је означен као глагол свршеног вида који има значење поклонити поверење некоме, нечему, ослонити се, поуздати се у некога или нешто. Префикс *по-* означава тренутну ситуацију и то почетак радње. Енглески еквивалент би био *begin/start to believe.* Ново значење или нова нијанса у значењу резулатат је семантичког споја основног глагола и префикса, што даље уноси нова обележја. Како су префикси маркери теличности, мења се дистинктивно обележје *-ући* у *+ући*, и дистинктивно обележје *+трајање* у *–трајање* пошто је ова ситуација тренутна. На граматичком нивоу мења се глаголски вид додавањем префикса *по-*, односно перфективизацијом од несвршених глагола настају свршени и модификује се значење глагола што смо могли и видети кроз примере. Трећи пример показује колико је глагол *believe* полисемичан, па у преводу на српски језик има значење *сматрати*. Глагол *сматрати* је несвршен и означава стање, дакле ситуацију без развоја и динамичних сегмената. Не подразумева никакав процес већ само трајање упоредо са током времена.

4.а) „If he *wishes* to avoid seeing me, he must go." (стр. 24)

4.б) „Ако *жели* да избегне сусрете са мном, онда он мора отићи."

5.а) Mary *wished* to say something very sensible, but knew not how. (стр. 67)

5.б) Мери *пожеле* да каже нешто врло мудро али није знала шта.

6.а) „You *want* to tell me, and I have no objection tohearing it." (стр. 49)

6.б) „Ти *желиш* да ми кажеш те немам ништа против да то и чујем."

7.а) „I hope Mr Bingley will *like* it, Lizzy.“ (стр. 75)

7.б) „Надам се да ће се то *допасти* господину Бинглију Лизо“

8.а) She *liked* him too little to care for his approbation. (стр. 54)

8.б) *Свиђао* јој *се* много мало да би марила шта он мисли о њој.

9.а) „I hope you may *like* Lizzy, because she's so sweetand charming girl.“ (стр. 78)

9. б) „Надам се да ћеш *заволети* Лизи зато што је тако слатка и очаравајућа девојка.“ (стр. 25)

Глаголи осећања *wish* и *want* у примерима 4) и 6) у преводу на српски језик значе желети – у смислу имати намеру *(wish)* и осећати потребу *(want)*. У РМС (2007: 369) глагол *желети* је означен као глагол несвршеног вида који има два значења: а) осећати потребу, чезнути, жудети за нечим, и б) имати намеру, вољу да се нешто учини. Према типу глаголске ситуације сврставају се у стања јер не подразумевају развој ситуације већ постојање одређене намере или потребе. Исто важи и за глагол *like* који је у примерима 7) и 8) преведен као допасти се, свидети се, и који је такође стативни глагол који не подразумева динамичан развој ситуације већ одређено осећање допадања односно свиђања. У РМС (2007: 1203, 307) *свидети се* и *допасти* су глаголи свршеног вида и имају значење оставити пријатан утисак. У примеру 5) можемо видети да је глагол *wish* преведен као пожелети, и означава тренутну ситуацију и то почетак ситуације. Енглески еквивалент би био: *begin/start to wish*. У РМС (2007: 953) глагол *пожелети* је означен као глагол свршеног вида који има значење: осетити, испољити жељу за нечим, осетити према некоме љубав. У примеру 9) можемо видети да се глагол *like* може превести и као заволети и означава почетак неког процеса. Енглески превод би могао да гласи: *take fancy, come to like, fall in love with*. Додавањем префикса *по*-на глагол желети, и *за-* на глагол волети мења се тип глаголске ситуације, па се тако глаголи пожелети и заволети могу сврстати у достигнућа, а самим тим се мењају и дистинктивна обележја, *+трајање у –трајање* јер је ситуација тренутна и *–циљ* у *+циљ*. Додавањем префикса *по-, и за-* мења се и глаголски вид, па су тако пожелети и заволети свршени глаголи са модификованим значењем.

10.а) The girls grieved over such a number of ladies, but were comforted the day before the ball by *hearing*, that instead of twelve he had brought only six with him from London, his five sisters and a cousin. (стр. 34)

10.б) Девојке се разтужише због тако великог броја дама, али их уочи бала утеши вест да је како *су начуле* уместо дванаест довео само шест њих из Лондона, пет сестара и рођаку.

11.а) „Oh! You mean Jane, I suppose, because he danced with her twice. To be sure that did seemas ifhe admired her-indeed I rather believe he did, – I *heard* something about it-but I hardly knowwhat-something about Mr Robinson.“ (стр. 56)

11.б) „Ох! Вероватно мислите на Џејн зато што је са њом играо двапут. То је заиста изгледало да значи да јој се он диви-стварно верујем да му се она допала – *начула сам* нешто о томе-једва да знам шта – нешто о господину Робинсону."

12.а) „By all means," cried Bingley, „let us *hear* all the particulars, not forgetting their comparative height and size;"(стр. 76)

12.б) „Свакако," узвикну Бингли, „треба *да чујемо* све појединости, не заборављајући ни релативну висину и крупноћу дотичних.

13.а) „You mistake, me, my dear. I have a high respect for your nerves. They are my old friends. I *have heard* you mention them with consideration these twenty years at least." (стр. 43)

13.б) „Погрешно ме разумеш, драга моја. Високо поштујем твоје живце. Они су моји стари пријатељи. *Слушао сам* већ најмање двадесет година како их спомињеш са уважавањем."

14.а) The master of the house *heard* with real sorrow that they were to go so soon, and repeatedly tried to persuade Miss Bennet that it would not be safe for her-that she was not enough recovered; but Jane was firm wher eshefelt herself to be right. (стр. 55)

14.б) Господар куће много се растужи кад *чу* да оне одлазе тако скоро и неколико пута покуша да наговори госпођицу Бенет да би то било опасно за њу јер се још није додатно опоравила; али Џејн је била непоколебљива кад је осећала да је у праву.

Глагол *hear* означава тренутну ситуацију у примерима 10) и 11) и има значење – дознати, сазнати из казивања других, док у примерима 12), 13) и 14) има значење – опажати слухом, примати звукове чулом слуха. У РМС (2007: 1524) се наводи да глагол *чу̏ти* може бити и свршеног и несвршеног вида и забележена су различита значења а) опазити, опажати слухом, примити, примати чулом слуха, б) моћи опажати звукове, имати способност слуха, в) саслушати, послушати до краја нечије речи. Глагол *начу̏ти* је свршеног вида и има значење: а) сазнати мало, непотпуно, недовољно и непроверено чути неке непотпуне, непроверене и непотврђене вести, и б) слабо, нејасно, неодређено чути (РМС 2007: 805). Глагол *чу̏ти* спада у двовидске глаголе[5], и на основу контекста можемо видети да је у примеру 12) и 13) несвршеног вида, а у примеру 14) свршеног вида. Глагол *чу̏ти* са префиксом *на- начу̏ти* подразумева започињање процеса, иза разлику од стативног глагола перцепције *чу̏ти* може се сврстати у достигнућа, при чему се мењају и дистинктивна обележја: *+тра̏јање* у *–тра̏јање* јер је ситуација тренутна и *–ци̏љ* у *+ци̏љ* захваљујући префиксу *на-*. Енглески еквивалент би била глаголска

5 Двовидски глаголи имају исту лексичку основу и исти облик за оба вида, па се вид може тачно одредити само у реченици, у контексту.

фраза *be told or informed of.* У примеру 10) се *hear* јавља у прогресивном облику *(be hearing things) – ӣронеӣи весӣ/ӣлас* и има другачије значење од основног глагола перцепције *hear.* Осим промене обележја стативност долази и до промене у глаголској семантици. Као што можемо видети код појединих глагола перцепције у енглеском језику као што је то у овом случају *hear* постоји полисемија, при чему се значења разликују по обележју стативност. Перфекатски облик *have heard* не пружа додатне информације о самој глаголској ситуацији као прогресивни облик, али га можемо окарактерисати као перфекат недавне прошлости.

15.а) „I never *saw* such a woman. I never *saw* such capacity, and taste, and application, and elegance, as you describe united." (стр. 51)

15.б) „Ја никад нисам *видела* такву жену. Никад нисам *видела* способност, укус, марљивост и отменост тако спојене као што ви описујете."

16.а) Miss Bingley *saw*, or suspected enough to be jelous. (стр. 80)

16.б) Госпођица Бингли *је видела* или наслућивала довољно да буде љубоморна.

17.а) I *see* your design, Bingley," said his friend. „You dislike an argument, and want to silence this." (стр. 56)

17.б) „*Прозирем* твоју намеру, Бингли," рече његов пријатељ. „Ти не волиш дискусију, па хоћеш да ућуткаш ову."

Глагол *see* спада у двовидске глаголе чији се вид може одредити из контекста. У примеру 15) је свршеног вида и може имати различита значења: срести некога („ја никада нисам видела такву жену"), и способност опште перцепције у смислу запазити очима („никада нисам видела способност, укус, марљивост и отменост тако спојене као што ви описујете"). У примеру 16) такође је свршеног вида, означава општу способност перцепције и може се сврстати у стања. У примеру 17) глагол *see* – прозирем, има значење увиђати, схватати, сазнати, видети намеру и несвршеног је вида. РМС (2007: 146), бележи да глагол *видеӣи* може бити свршеног и несвршеног вида, као и различита значења глагола *видеӣи*: а) имати способност вида, опазити, опажати чулом вида, запазити очима, угледати, посматрати, б) наћи се, састати се са неким, срести некога, в) увидети, увиђати, схватити, г) дознати, сазнати, видети шта намерава, размислити, просудити.

18.а) Her resistance had not injured her with gentleman, and he *was thinking* of her with some complacency, when thus accosted by Miss Bingley.

18.б) Њен отпор није јој шкодио код господина Дарсија, *размишљао је* о њој, кад му се госпођица Бингли обрати речима

19.а) „I *think* you said she was a widow, sir? Has she any family?"

19.б) „*Мислим*, господине, да рекосте да је она удовица? Кога она има у породици?"

20.а) This information made Elizabeth smile, as she *thought* of poor Miss Bingley.

20.б) На то обавештење Елизабет се осмехну јер *је помислила* на сироту госпођицу Бингли.

Глагол *think* у значењу веровати, мислити у примеру 19) означава стање, и несвршеног је вида. У РМС (2007: 715) глагол *мислити* је означен као глагол несвршеног вида са различитим значењем: а) умом, разумом, стварати мисли, долазити до идеја, судова, закључака, размишљати, расуђивати, б) имати у мислима, у памети, имати неко мишљење о нечему, веровати, замишљати, сматрати. Додавањем префикса *по-,* на основни глагол мислити у примеру 20) мења се тип глаголске ситуације и од стања настаје достигнуће (*помислити*). РМС (2007: 970), бележи да је глагол *помислити* свршеног вида и да има значење: а) зауставити се у мислима на некоме, представити у мислима, у машти, замислити, закључити, схватити. Глагол *помислити* означава тренутну ситуацију, почетак ситуације и енглески еквивалент би био глагол *begin to think.* Самим тим се мења и дистинктивно обележје *+трајање* у *–трајање, и –циљ* у *+циљ*, с обзиром да је префикс маркер теличности, он уводи обележје *+циљ*. Као што можемо видети префикс *по-* модификује глагол мислити и даје му ново значење. У примеру 18) имамо прогресивни облик глагола *think (be thinking)* што је јако необично с обзиром да се стативни глаголи који описују одређено стање ретко јављају у прогресивном облику, и када се јаве тада имају другачије, модификовано значење и измењена дистинктивна обележја. У овом случају то је потврђено глаголом размишљати који означава понављање тренутног сегмента који траје и може се сврстати у достигнућа. Осим промене обележја стативност долази и до промене у глаголској семантици. Може се рећи да глагол *think – размишљати* не означава стање већ динамичну ситуацију. РМС (2007: 1122) наводи да је глагол *размишљати* несвршеног вида и да значи: провести неко време мислећи о нечему, промислити, просудити.

Да су глаголи *believe/want/wish/like/hear/see/think* глаголи стања може се показати кроз примену Вендлерових тестова[6]:

а) **How long* did it take to believe/want/wish/like/hear/see/thinkthat?

б) *He believed/wanted/wished/liked/heard/saw/thoughtthat *in some time.*

в) *For how long* did he believe/want/wish/like/hear/see/thinkthat?

г) He believed/wanted/wished/liked/heard/saw/thought *that for some time.*

д) *Hebelieved/wanted/wished/liked/heard/saw/thought that *carefully/deliberately.*

Стања немају динамичке сегменте, па ни завршни сегмент, дакле не теже циљу и не могу бити модификована питањем *How long did it take to V*

6 Користили смо симбол * да означимо неграматичне ситуације.

(Колико дуго је требало да) нити питањем *For how long did he (За колико дуго/ за колико времена је неко)*. Стања се повезују са питањем *Колико дуго/Колико времена је* што показује да су стања ситуације које не подразумевају промену и развој и могу да трају извесно време. Стања не могу бити модификована изразом *in X time* (*за X времена)* јер немају циљ већ изразом *for X time (X времена)*. Стања не могу бити модификована прилозима *carefully/deliberately/ quickly, slowly (пажљиво, намерно, брзо, споро)* јер она не подразумевају свесну реализацију неког процеса, већ само трајање у времену (Novakov 2005: 28). Основни глаголи у корпусу су стања *(веровати, желети, волети, чути, видети, мислити)* која након префиксације постају достигнућа што показују следећи тестови:

а) *Колико* дуго је он (у) нешто веровао/желео/ волео/чуо/видео/мислио?

б) Он је (у) нешто веровао/желео/ волео/ чуо/ видео/ мислио *месец дана.*

в) *За колико (времена)* је он нешто поверовао/пожелео/заволео/начуо/ помислио?

г) Он је (у) нештоповеровао/пожелео/заволео/ начуо/ помислио *за месец дана.*

д) *Колико дуго је он (у нешто) поверовао/пожелео/заволео/начуо/ помислио?

ђ) *Он је (нешто) поверовао/пожелео/заволео/начуо/помислио месец дана.

ж) *Он је нешто веровао/желео/волео/чуо/видео-мислио *брз/споро.*

з) Он је у нешто поверовао/пожелео/заволео/начуо/помислио *брзо/споро.*

ЗАКЉУЧАК

Сличности између глаголских система двају језика уочене су у заједничким, општим дистинктивним обележјима типа глаголске ситуације и у одређењу глаголског вида као опозиција целина /структура. Дакле, оба језика полазе од истих дистинктивних обележја који се на различите начине уграђују у глаголски система. Показало се да префиксација мења обележје циљ основног глагола, тачније префиксацијом се ситуација ограничава, назначава се циљ, завршни сегмент. Префикси који се додају на основни облик глагола стања уводе обележје *+циљ*, али могу да промене и обележје трајање, па од трајних глагола граде тренутне. Осим поменута два обележја префиксација код стања мења и обележје *+стативност* у *–стативност*, па тако префиксацијом од глагола стања настају достигнућа. У енглеском језику посебна важност придаје се обележју стативност а у српском обележју циљ, па се преко њих остварује веза са глаголским видом. Глаголи стања будући да не теже циљу су имперфективни, а додавањем префикса постају перфективни

и мењају глаголски вид. Глаголске лексеме у српском језику за разлику од енглеског већ у лексикону означавају тип глаголске ситуације и глаголски вид. У енглеском језику глаголски вид обухвата два пара сложених глаголских облика (прогресивни и перфекатски), па се та категорија одређује тек у глаголској фрази односно у личном глаголском облику. Глаголске лексеме са особинама стативности које се обично не користе у прогресивном облику ипак могу да се нађу у овом виду што се објашњава специфичном глаголском полисемијом. Те лексеме попримају извесна секундарна својства и мењају обележје *+стативност* у *–стативност*, односно постају динамичне ситуације. глагола. Промене у семантици глагола доводе и до промена у типу глаголске ситуације. Нова значења или нове нијансе у значењу резултат су семантичког споја основног глагола и префикса, што може да унесе различита обележја, која утичу на тип глаголске ситуације. Осим на семантичка обележја, префиксација утиче и на промену глаголског вида и синтаксичког понашања глагола. У оквиру једне глаголске лексеме се могу наћи више префикса.

Ако се ти глаголи проуче ван контекста, као јединице у лексикону, долази се до закључка да се неке од њих не могу недвосмислено сврстати у одређени тип глаголске ситуације. Зато је у обзир узет и контекст, који у енглеском језику битно утиче на тип глаголске ситуације. Постоји полисемија која је повезана са типом глаголске ситуације, односно ради се о полисемичним глаголима који се разликују по неком од три дистинктивна обележја: стативности, трајању и циљу. Основни глаголи у корпусу су стања *(веровати, желети, волети, чути, видети, мислити)* која након префиксације постају достигнућа. Лексема *believe (веровати)* може да означава трајну ситуацију која не тежи циљу, али може да означава и тренутну ситуацију која тежи циљу *(поверовати)*. Када се дода префикс *по-*, мења се тип глаголске ситуације и добија се достигнуће – *поверовати*. У српском језику разликујемо два вида овог глагола: свршени (поверовати) и несвршени (веровати, сматрати). Глаголи *wish, want* и *like* се према типу глаголске ситуације сврставају у стања јер не подразумевају развој ситуације већ постојање одређене намере или потребе. Додавањем префикса *по-* на глагол *желети*, и *за-* на глагол *волети* мења се тип глаголске ситуације и глаголски вид, па су тако глаголи *пожелети* и *заволети* свршеног вида, и могу се сврстати у достигнућа. Глагол *чути* спада у двовидске глаголе и може бити свршеног и несвршеног вида. Глагол *чути* са префиксом *на- начути* подразумева започињање процеса, иза разлику од стативног глагола перцепције *чути* може се сврстати у достигнућа. Када се јави у прогресивном облику (*be hearing things)* има другачије значење од основног глагола перцепције. Глагол *see* такође спада у двовидске глаголе чији се вид може одредити из контекста. Глагол *think* је означен као глагол несвршеног вида, додавањем префикса *по-* на основни глагол *мислити* у примеру мења се тип глаголске ситуације и од стања настаје достигнуће *(помислити)*.

ИЗВОРИ

Pride and Prejudice, Jane Austen, London: Penguin Books, 1994.
Гордост и предрасуда. Џејн Остин (превео са енглеског Живојин Симић). Београд: Народна књига – Алфа, 1978.

ЛИТЕРАТУРА

Заменити јединице у: Filipović 2004: Rudolf Filipović. *Englesko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
Foli–Hol 2004: Marc Foley – Diane Hall. *Longman Advanced Learner's grammar*. United Kingdom: Longman.
Grickat 1967: Irena Grickat. „Prefiksacija kao sredstvo gramatičke (čiste) perfektizacije". *Južnoslovenski filolog*. Knj. 27, sv. ½, str. 185–223.
Komri 1976: Bernard Comrie. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press.
Kverk–Grinbaum i dr. 1985: Randolf Quirk – Sidney Greenbaum at al. *A grammar of Contemporary English*. London: Longman.
Novakov 2005: Predrag Novakov. *Glagolski vid i tip glagolske situacije u engleskom i srpskom*. Novi Sad: Futura publikacije.
РМС: 2007: *Речник Матице Српске*. Нови Сад: Матица српска.
Станојчић–Поповић 1994: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић. *Граматика српског језика за гимназије и средње школе*. Завод за уџбенике: Београд.
Стевановић: 1969: Михајло Стевановић. Савремени српскохрватски језик II Синтакса. Београд: Научна књига.
Tompson–Martinet 1986: A. J. Thompson – A. V. Martinet. *A practical English Grammar*. London: Oxford University Press.
Шарић 2011: Љиљана Шарић. „Глаголски префикси као перфективизатори". *Ријеч: часопис за науку о језику и књижевности*. Нова серија, бр. 5.

Jovana D. TOMIĆ

STATIVE VERBS IN ENGLISH LANGUAGE AND THEIR TRANSLATION OF EQUIVALENTS IN SERBIAN LANGUAGE

Summary

The subject of our analyses is English stative verbs and their translation of equivalents in the Serbian language. We will take into consideration semantic categories: telicity/atelicity and perfection/imperfectiveness. The prefix will not only determine that the action should be grammatically qualified as complete or finished, but also a type of verbal situation on the lexical level. Prefixes in the Serbian language are markers of perfection on the level of grammatical aspect, and most often lead to the change in the type of verbal situation. Prefixation is the dominant type of verb formation, and what is described are prefixes used in the formation of verbal prefixals, as well as the meaning of the derived verbs. Examples that are dealt with in the paper are taken from the novel Pride and Prejudice, by British author, Jane Austen. Verbs are not studied in isolation, but in context, therefore the same verb can have different meanings depending on the context. This makes it possible to find different points of comparison, which further reveals differences between the two language systems in terms of verbal aspect and verbal situation.

Key words: type of verbal situation, verbal aspect, English language, Serbian language, stative verbs, contrastive analyses.

Рад је предат 12. септембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПОЛИТИКОЛОГИЈА И СОЦИОЛОГИЈА

УДК 658:005

Прегледни рад

*Диана ТИФАНЮК**
Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону

*Ирина ПРЯДКО***
Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ ОБСЛУЖИВАНИЯ КЛИЕНТОВ НА ТРАНСПОРТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Аннотация: Целью статьи является исследование некоторых актуальных на современном этапе вопросов управления качеством обслуживания клиентов на транспортных предприятиях. Использовались методы анализа и синтеза, группировок и систематизации. Установлено, что эффективная система управления качеством обслуживания клиентов транспортных компаний формирует условия для долгосрочных партнерских отношений с потребителями, способствует формированию стабильного рынка сбыта продукции и услуг, повышению экономической эффективности деятельности предприятия и обеспечивает достижение долгосрочного конкурентного преимущества предприятия.

Ключевые слова: обслуживание клиентов; показатели потребительского качества; показатели качества транспортного обслуживания клиентов; система качества транспортного предприятия.

В последнее время рынок транспортных услуг в РФ претерпел значительные изменения. Если в 90-е годы большинство предприятий создавали собственные транспортно-логистические структуры, то сегодня все больше собственников и управляющих отдают предпочтение сторонним поставщикам подобных услуг. Платить за качественный сервис стороннему исполнителю и фокусировать усилия на развитии своего направления бизнеса – разумное решение. Необходимо посмотреть на реальную картину с точки зрения управления качеством обслуживания потребителей транспортно-логистических услуг.

* доцент, Diana.tifanyuk@gmail.com
** мастер, ir.priadko15@yndex.ru

С развитием рынка транспортно-логистических услуг неуклонно росла и конкуренция. Для каждого игрока на этом рынке, который строил определенные планы по развитию, наступал момент осознания того, что работать «как раньше», получать прежние результаты и развиваться, уже невозможно, потому что изменился рынок. И тогда собственники неявно или осознанно приходили к решению создать в бизнесе механизмы управления качеством предоставляемых услуг, чтобы успешно конкурировать с другими игроками на рынке. Можно сказать, что конкуренция является одним из наиболее влиятельных факторов, которые привели к появлению такого понятия как управление качеством обслуживания потребителей транспортно-логистических услуг и его актуализации.

Для исследования актуальных вопросов управления качеством обслуживания клиентов на транспортных предприятиях раскроем некоторые необходимые понятия.

Под клиентом понимается любой потребитель товаров, работ, услуг, предлагаемых предприятием на рынке.[1]

Процесс предоставления транспортных услуг в соответствии с установленными нормами и требованиями называется транспортным обслуживанием. Обслуживание клиентов (потребителей) транспортных предприятий – это процесс, нацеленный на управление цепью поставок на основе создания существенных выгод, содержащих добавленную стоимость.[2] Необходимо отметить, что в целях обеспечения требуемого уровня обслуживания постоянно усложняющихся запросов клиентов при минимальных общих издержках повышается актуальность управления качеством обслуживания потребителей транспортных услуг.

Можно выделить две группы показателей качества продукции, в том числе и транспортной, – производственного и потребительского качества. Первая группа показателей производственного качества – это внутренние показатели транспортного предприятия (к ним можно отнести производительность транспортных средств, продолжительность выполнения технологических операций и т.п.).

Ко второй группе – показателей потребительского качества – можно отнести показатели, в улучшении которых есть заинтересованность именно потребителя. Транспортное предприятие заинтересовано в их повышении ровно в той степени, в которой данное повышение приведет к росту спроса на транспортные услуги. Показатели потребительского качества в транспортных предприятиях можно также назвать «показателями качества транспортного обслуживания клиентов».

---

1 Криворучко О. Н. Основы логистического управления качеством транспортных услуг//Экономика транспортного комплекса. № 28. 2016. С. 95.

2 Грицюта Т. М. Ориентация на потребителя в работе логистического предприятия// Стандарты и качество. № 9. 2017.С. 107.

Таким образом, клиент транспортного предприятия является заинтересованной стороной в предоставлении услуг соответствующего уровня качества обслуживания и в полном объеме.

Потребительское качество как уровень качества транспортного обслуживания клиентов складывается из следующих составляющих:

– уровня соблюдения скоростей и сроков доставки грузов;

– уровня регулярности (или ритмичности) доставки грузов «точно в срок»;

– полноты удовлетворения спроса на транспортные услуги;

– уровня сохранности перевозимых грузов;

– уровня комплексности обслуживания грузовладельцев;

– уровня безопасности перевозок;

– уровня экологичности транспортных процессов;

– транспортной доступности грузовладельцев.

Как видно из определения, приведенного в ГОСТ Р 51006-96, «качество транспортных услуг – совокупность характеристик пассажирских, грузовых перевозок или транспортной экспедиции, определяющих их пригодность удовлетворять потребности пассажиров, грузоотправителей и грузополучателей в соответствующих перевозках или работах».[3] Данная категория характеризует выполнение любого вида перевозок, выполнение которых устроило бы всех клиентов транспортных предприятий.

Таким образом, качество транспортного обслуживания клиента характеризует степень его удовлетворенности предоставленной услугой.[4]

К ключевым параметрам качества транспортного обслуживания потребителей относятся:

– время от получения заказа на перевозку до доставки;

– надежность и возможность доставки по требованию;

– наличие запасов, стабильность снабжения;

– полнота и степень доступности выполнения заказа;

– удобства размещения и подтверждения заказа;

– объективность тарифов и регулярность информации о затратах на обслуживание;

– возможность предоставления кредитов;

– эффективность переработки грузов на складах;

– качество упаковки, а также возможность выполнения пакетных и контейнерных перевозок.

---

3 ГОСТ Р 51006-96 Услуги транспортные. Термины и определения [Электронный ресурс]: http://www.rags.ru/gosts/gost/18787/

4 Демьянович И. В. Экспертные методы решения проблем качества транспортных услуг. Проблемы современной экономики. № 1 (37). 2011

Не менее важными являются следующие направления, непосредственно влияющие на эффективность управления качеством обслуживания клиентов транспортных предприятий:

– при оказании транспортных услуг в процессе выбора возможных технико-технологических операций обязательно предусматривается многовариантность обслуживания клиента;

– сочетание клиентских потребностей, которых у потребителя может быть несколько, и их транспортному предприятию следует рассматривать комплексно, а также стараться удовлетворить их системно;

– в процессе заключения договора с клиентом необходимо четко зафиксировать следующие параметры: запросы (время, место, стоимость услуг, страхование рисков, возможные ущербы и др. характеристики);

– запросы клиентов могут меняться в процессе оказания транспортных услуг, но и в этой ситуации транспортный процесс в обязательном порядке необходимо адаптировать под них.

Для реализации транспортных услуг, предприятия стараются придать им качества, которые отвечают потребностям покупателя, но отличаются от конкурентов. Ведь каждое предприятие стремится сделать свою продукцию (услугу) более уникальной и неповторимой для эффективной продажи. В настоящее время, транспортным предприятиям дороже привлечь новых потребителей, нежели удержать уже имеющихся.[5]

Транспортные предприятия должны функционировать таким образом, чтобы полностью удовлетворять требования потребителей с возможно малыми затратами. Однако проблемой является то, что на сегодняшний момент нет широко используемых эффективных количественных методов оценки качества обслуживания клиентов, качества услуг в целом, в связи с их особенностями, которые можно свести к следующим:

– неосязаемость услуг (их нельзя пощупать);

– потребитель услуг зачастую сам участвует в процессе оказания услуг;

– потребитель услуг не становится их собственником;

– оказание услуг – это процесс, и он не может быть протестирован перед оплатой;

– процесс оказания услуг может состоять из системы более мелких действий, тогда как качество зависит от итоговой оценки.

В общем, оценка качества обслуживания клиента – одна из самых сложных проблем современной науки. Большинство характеристик качества услуг не имеют количественной меры. В основе определения качества

5 Луганская Э. Р., Гусельникова М. Е., Казарин Д. А. Логистический сервис как инструмент конкурентоспособности компании//В сборнике: Концепции фундаментальных и прикладных научных исследований. Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции: в 6 частях. 2017. С. 13.

услуг лежит мнение клиента, его удовлетворение и восприятие полученной услуги. Понятие «воспринятое качество» определяется как соотношение ожиданий потребителя и восприятия им полученной услуги.

В качестве инструмента для измерения и мониторинга степени удовлетворенности потребителей качеством транспортного обслуживания предприятиям предлагается использовать метод SERVQUAL,[6] основанный на измерении качества услуги с помощью количественного показателя – индекса качества SQI, отражающего соотношение воспринятого и ожидаемого качества услуги. Данный метод исследования позволяет получить целостное представление об ожиданиях и фактическом уровне восприятия клиентами качества предоставляемых услуг, о приоритетных для него параметрах оценки качества обслуживания дает возможность выявить неудовлетворенные потребности клиентов, определить «разрывы», возникающие в процессе обслуживания и сформировать информационную базу для эффективного управления качеством обслуживания с учетом ожиданий и предпочтений клиентов.

Полученные в результате расчетов значения частных и групповых индексов и общий индекс качества подлежат детальному анализу, на основании которого рекомендуется разработать конкретные рекомендации относительно повышения/поддержания уровня качества исследуемой услуги и, соответственно, повышения степени удовлетворенности клиентов транспортной компании.

Практика говорит о том, что в 80% случаев проблемы качества обслуживания клиентов связаны с потерей управления предприятием. Для решения данной проблемы необходима эффективная модель системы качества, которая включена в общую систему управления компанией.

Перечислим основные свойства хорошо организованной и эффективно функционирующей системы качества транспортного предприятия:

– система правильно применяется, а также воспринимается и понимается сотрудниками предприятия, а также обладает необходимыми ресурсами, что обеспечивает ее эффективность;

– предоставляемые транспортные услуги наиболее полно удовлетворяют запросы и ожидания потребителей;

– учитываются такие параметры, как влияние на окружающую среду, а также потребности общества;

– главное внимание уделяется не ликвидации негативных ситуаций после из возникновения, а их предотвращению.

Рассмотренная система, помимо решения вопросов обеспечения качества обслуживания клиентов транспортных предприятий, повышает уровень дисциплины, снижает непроизводительный труд, а также облегчает

---

6 Parasuraman A., Zeithaml V. A., Berry L. L. SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality // J. of Retailing,1988. Vol. 64, no. 1. P. 12–40.

работу с потребителями. Внедрение и управление системой качества должно определяться задачами, услугами (продукцией), процессами, а также индивидуальными особенностями конкретного транспортного предприятия. Помимо этого она должна отвечать требованиям постоянного улучшения качества обслуживания в соответствии с предполагаемыми потребностями потребителя.[7]

Управление транспортным предприятием должно, прежде всего, основываться на запросах клиентов. Потребителя могут привлечь такие параметры как минимальные сроки доставки, стопроцентная сохранность груза при доставке, удобства по приему и их сдаче, возможность получения достоверной информации о тарифах, а также условиях перевозки и местонахождении груза. Только при выполнении данных условий потребитель будет готов нести все соответствующие затраты.

Резюмируя, отметим, что когда затрагиваются вопросы качества транспортных услуг и транспортного обслуживания клиентов, управленческому персоналу необходимо помнить и учитывать следующие особенности:

– при выборе клиентом совокупности услуг требуется рассматривать все возможные варианты уровней транспортного обслуживания;

– у потребителя транспортной услуги может быть несколько потребностей, что в некоторых случаях влечет за собой соответствие свойств и характеристик услуг одновременно нескольким, а зачастую и противоречащим друг другу требованиям;

– при заключении договора необходимо четко оговаривать и фиксировать запросы и потребности клиентов;

– со временем потребности клиента могут измениться, что обусловливает необходимость периодического проведения маркетинговых исследований. Каждый отдельный вид транспортной услуги требует серьезного изучения и анализа;

– потребности и запросы потребителей транспортных услуг как правило выражаются в определенных свойствах с количественной их характеристикой и включают следующие аспекты: безопасность, функциональная пригодность, эксплуатационная готовность, надежность, экономические факторы, экологичность и т.д.;

Эффективная система управления качеством обслуживания клиентов транспортных компаний формирует условия для долгосрочных партнерских отношений с потребителями, способствует формированию стабильного рынка сбыта продукции и услуг, повышению экономической эффективности деятельности предприятия и обеспечивает достижение долгосрочного конкурентного преимущества предприятия.

---

7 Демьянович И. В. Экспертные методы решения проблем качества транспортных услуг. Проблемы современной экономики. № 1 (37). 2011

ЛИТЕРАТУРА

Parasuraman A., Zeithaml V. A., Berry L. L. SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality // J. of Retailing,1988. Vol. 64, no. 1. P. 12–40.

ГОСТ Р 51006-96 Услуги транспортные. Термины и определения [Электронный ресурс]: http://www.rags.ru/gosts/gost/18787/

Грицюта Т. М. Ориентация на потребителя в работе логистического предприятия//Стандарты и качество. № 9. 2017.С. 107.

Демьянович И. В. Экспертные методы решения проблем качества транспортных услуг. Проблемы современной экономики. № 1 (37). 2011.

Криворучко О. Н. Основы логистического управления качеством транспортных услуг// Экономика транспортного комплекса. № 28. 2016. С. 95.

Луганская Э. Р., Гусельникова М. Е., Казарин Д. А. Логистический сервис как инструмент конкурентоспособности компании//В сборнике: Концепции фундаментальных и прикладных научных исследований. Сборник статей по итогам Международной научно-практической конференции: в 6 частях. 2017. С. 11–14.

Диана ТИФАЊУК
Ирина ПРЈАДКО

АКТУЕЛНА ПИТАЊА УПРАВЉАЊА КВАЛИТЕТОМ УСЛУЖИВАЊА КЛИЈЕНАТА НА ТРАНСПОРТНИМ ПРЕДУЗЕЋИМА

Резиме

Циљ чланка је проучавање актуелних питања у садашњој фази управљања квалитетом услуживања клијената на транспортним предузећима. Коришћене методе анализе и синтезе, групације и систематизације. Утврђено је да ефикасан систем управљања квалитетом услуживања клијената транспортних компанија ствара услове за дугорочно партнерство са потрошачима, доприноси формирању стабилног тржишта за пласирање производа и пружање услуга, повећава економску ефикасност делатности предузећа и осигурава постизање дугорочне конкурентске предности предузећа.

Кључне речи: услуге клијената; индикатори квалитета потрошача; показатељи квалитета транспортне услуге превожења; систем квалитета транспортног предузећа.

Рад је предат 4. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 339.727.22/.24

Оригинални научни рад

*Ненад М. АВРАМОВИЋ**
Правни факултет за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија Нови Сад

*Станимир Б. ЂУКИЋ***
Факултет за дипломатију и безбедност Универзитета Унион „Никола Тесла“ Београд

СТРАНА ДИРЕКТНА УЛАГАЊА, МОТИВИ, РИЗИЦИ И ДУПЛИ СТАНДАРДИ

Апстракт: Један од доминантних облика међународног кретања капитала у посттранзиционој ери развоја савремених држава постала су страна директна улагања. Развијене тржишне економије кроз приватизацију екс социјалистичких привреда поред својинских права стекли су и право контроле и управљања сразмерно проценту страног улагања.

Циљ СДУ мултинационалних компанија је максимална профитна стопа и увећање капитала кроз јачање конкурентности и освајање нових тржишта, док је основни мотив увозница капитала принудна супституција недостајуће домаће акумулације, оживљавање привреде и повећање запослености. Али, страна улагања носе и комерцијалне и политичке ризике, који углавном погађају стране инвеститоре. Заштита СДУ остварује се на дипломатском и међународноправном нивоу. У оквиру Уједињених нација тим питањима се баве Економско социјални савет, његов Центар и Комисија за мултинационалне компаније, Међународна агенција за гарантовање инвестиција и Међународни центар за решавање инвестиционих спорова.

Србија је прихватила међународне стандарде у уградила их у национално законодавство у области СДУ. Стабилан и стимулативан правни оквир чини је погодном државом за страна улагања и поред чињенице да се на Косову и Метохији, као њеном интегралном делу, примењују друга правна правила.

Кључне речи: страна директна улагања, тржиште капитала, мотиви, некомерцијални ризици, транзиција, заштита, правни систем.

* редовни професор, avramovic.n@pravni-fakultet.info
** доцент, stanimirdj@hotmail.com

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Владајућа либерална економска доктрина данас стоји на становишту да су страна улагања, односно стране инвестиције основ привредних интеграционих процеса на планетарном нивоу. Раст страних, посебно директних, улагања посебно је изражен у последње четири деценије и један је од најважнијих фактора који је утицао на интернационализацију и глобализацију светске производње и трговине као основе новог међународног економског поретка. Међународна кретања капитала из једне земље у другу своје историјске корене имају у време првобитне акумулације капитала. Ипак, прва „масовнија улагања капитала на међународном плану уследила су после индустријске револуције, са интензивнијим развојем капиталистичке производње" (Аврамовић 2006:13).

Крај двадесетог века обележила је политичка, друштвена и економска транзиција социјалистичких земаља. Последица радикалних промена на политичком плану била је девастација монизма и увођење вишестраначја у политичко одлучивање, приватизација државне и друштвене својине и контролна улога тржишта у сфери економских односа и, коначно, промоција капиталистичких уместо социјалистичких друштвених вредности.

И управо рестаурација капитализма, започета рушењем берлинског зида, отворила је тржишта дојучерашњих држава социјалистичког лагера за учешће у међународној утакмици. Више није било препрека за либерализацијом кретања роба, услуга, капитала и људи, које су као четири велике слободе биле промовисане као циљеви економских реформи Европске заједнице, седамдестих година двадесетог века. Либерализована тржишта екс социјалистичких економија била су додатни стимуланс међународном кретању капитала. Он је био *conditio sine qua non* за остварење реформи националних привреда и њихово укључивање у глобални светски економски поредак грађен на неолибералном развојном концепту. Међународни капитал био је услов за приватизацију државних предузећа и природних ресурса, а за његов улазак била је неопходна либерализација трговине, финансијског тржишта, адекватан законодавни оквир заснован на економској десуверенизацији држава.

Целокупан концепт међународног кредитирања и уопште економских односа наметао је консензус на који су транзиционе земље (не)вољно пристале: страна улагања су главни извор за структурално прилагођавање њихових привреда у нови глобални привредни систем. У наставку рада аутори ће презентовати појавне форме страних улагања са посебним освртом на стране директне инвестиције. У раду ће бити обрађени основни мотиви, али и ризици који прате страна улагања и њихов утицај на величину и селекцију страних инвестиција и ефекте по привреду земље реципијента. На крају,

аутори ће дати осврт на стране директне инвестиције у Србију и Косово и Метохију као њен саставни део и указати на противречности и дупле стандарде који се примењују у овој области.

СТРАНА УЛАГАЊА, ПОЈАМ И ВРСТЕ

Страна директна улагања су данас један од најзначајнијих видова међународног кретања капитала. Њима се кроз глобалну алокацију средстава за производњу стварају услови за оптималну оплодњу капитала за страног улагача а, у исто време, требало би да се оствари економски раст и други бенефити за државу реципијента. Међу форме страних улагања спадају са својим специфичностима и портфолио инвестиције, заједничка улагања (*joint venture*), те концесије и улагања по *BOT* систему.

У међународној привредно-правној доктрини и пословној пракси страна директна улагања се дефинишу као „трансфер фондова и других материјалних вредности из једне државе (државе извознице капитала) у другу државу (земљу увозницу капитала) са циљем коришћења тих средстава у пословању предузећа у тој држави, а у циљу директне или индиректне партиципације у добити предузећа" (Енциклопедија 1985: 246).

Страно директно улагање, према дефиницији Секретаријата Светске трговинске организације, постоји када улагач из једне земље (the home country) стекне имовину у другој земљи (the host country) са намером да управља том имовином. Намера управљања јесте оно што директно страно улагање одваја од портфолио улагања (WTO Secretariate 1996: 6). Наравно, усаглашену дефиницију Светска трговинска организација донела је на бази ставова Међународног монетарног фонда, који је доњу границу својинског удела нерезидента у директном страном улагању лимитирао на најмање 10 одсто својинског удела или више. Уз минимум власничког удела Фонд утврђује правни стандард власника страном улагачу и поставља логичну претпоставку и намеру инвеститора да трајно управља привредним субјектом у сразмери са процентуалним својинским учешћем.

Страна директна улагања као један од аспеката међународних инвестиција, подразумевају улагања која за циљ имају стварање активног економског интереса, који се остварује кроз право својине (најмање у висини од 10 процената инвестиције), контролу пословања и могућност управљања над уложеним средствима од стране страног инвеститора.

За разлику од директних страних улагања, где се купује власнички или сувласнички део привредног субјекта код портфолио улагања нерезидентни улагач купује хартије од вредности резидентне компаније без намере да тиме утиче на пословну политику предузећа, и да на бази истих

остварује добит. Циљ иностраног портфолио улагача не конзумира намеру управљања нити утицај на пословну политику предузећа, јер је овај улог максимизиран са до 10 одсто вредности уложених средстава, већ полази од територијално-политичке диверзификације ризика, као механизма који омогућава искоришћавање разлика у висини каматних стопа на домаћим и иностраним тржиштима.

Код заједничког улагања (joint venture) нерезидентни улагач са домаћим предузећем ствара нови привредни субјекат, по правилу, на тачно орочени временски период, са циљем остваривања заједничке добити односно сношења заједничког ризика. Основна разлика између страних директних и заједничких улагања управо лежи у времену трајања пословног односа. Док су стране директне инвестиције временски неодређене и засноване на трајним пословним интересима, заједничка улагања су временски детерминисана, али и без лимитације опције наставка сарадње. Joint venture европског континенталног права одликује уговорно или власничко повезивање привредних субјеката са унапред одређеним пројектом који предвиђа учешће страног улагача.

У правној теорији и пословној пракси као најшире прихваћена подела страних директних улагања фигурира подела на Greenfield инвестиције (у ледину) и мерџере и аквизиције. Greenfield инвестиције представљају најпожељнији облик СДУ са аспекта земље реципијента, јер подразумевају комплетно улагање и одговорност странца у изградњи, организацији, технологији производње и реализацији пословног пројекта. Са друге стране мерџери, тј. спајања и аквизиције, односно куповине већинског или мањинског пакета акција у ситуацији фузије два партнера производе генерално подељену и свакако мању одговорност иопартнера засновану на, неретко, мањој иновативности и тежњи за стварањем сумњивих доминантних положаја на тржишту. Страна директна улагања свакако одликује својински удео у распону од најмање 10 до 100 процената на основу ког страни улагач постаје власник са правом контроле и управљања привредним субјектом у економији државе пријема.

МОТИВИ СТРАНИХ УЛАГАЧА И РЕЦИПИЈЕНАТА

Наравно, при том, треба имати у виду два постулата. Прво, капитал се увек креће из земље која располаже вишком акумулације и развијене привреде ка економски неразвијеној или слабо развијеној економији државе која је у дефициту сопствених извора средстава. Ово је посебно изражено када је земља реципијент капитала екс транзициона држава. И, друго, носиоци страног улагања увек теже комплетној контроли и потпуном управљању над домаћим предузећем чији су већински или потпуни власник.

Када је у питању кретање страних директних инвестиција између привредних субјеката индустријски високо развијених држава оно се одвија између мултинационалних компанија на стратешком нивоу. Стратешки циљеви су повећање конкурентности и изградња боље позиције на тржишту, а ризици ових врста улагања спадају у домен уобичајених комерцијалних ризика пословне делатности.

Основни мотив пословања, а тиме и страних директних улагања, мултинационалних компанија су максималне профитне стопе, веће него у земљи извозници капитала, и подизање вредности имовине власника предузећа. Њима свакако треба додати и реализацију стратешких и економских мотива. Ти мотиви се испољавају у неколико аспеката. Прво, у повећању обима производње и укупног пословања. Друго, повећање производње засновано је на обезбеђеним додатним јефтиним природним ресурсима државе реципијента улагања. Треће, страни улагач у највећој мери експлоатише јефтину радну снагу у држави пријема стварајући претпоставку за додано смањење производачке цене производа и подизање своје међународне конкурентности. И, четврто, повећање конкурентских перформанси и освајања нових тржишта резултат је и бенефита које страни инвеститор добија и кроз бесплатне индустријске локације и комуналне услуге, стимулативне пореске стопе...

Са друге стране, „лајт мотив земље увознице страних директних улагања је принудна супституција недостајуће домаће акумулације. То је обележје свих економија земаља у транзицији. Страна улагања постају замајац привредног раста било кроз стварни прилив капитала, било кроз реинвестирану добит од страног улагања, што у оба случаја има мултипликовани луктаривни ефекат“ (Аврамовић 2006: 78).

Дилема при избору одлуке – међународни кредит или страно директно улагање практично и не постоји. Екс транзиционе земље, па и наша, су углавном презадужене, па је СДУ далеко повољнија опција од подизања додатних кредита. Страна улагања су пут и мотив за поправљање платног дефицита земље кроз производњу организовану са страним капиталом намењену извозу и супституцију увоза домаћом производњом. То је *modus operandi* за консолидацију платног биланса и смањење доспелих обавеза.

„Како се одражавају СДУ на друштво зависи од много чинилаца, а понајвише од: гране индустрије у коју ино-улагач инвестира, затим од програма производње и програма развоја, те од еколошке одговорности, енергетске ефикасности и нивоа технолошке интензивности, а понајвише од намера инвеститора. Од наведених чинилаца зависи да ли се стране директне инвестиције могу сврстати у групу корисних и развојних или у групу штетних и експлоататорских“ (Дробњак 2013: 12).

Мотиви примаоца улагања очитују се у трансферима технологије, отварању нових радних места те побољшању квалитетне радне снаге

(повећање знања и вјештина кроз оспособљавање радника). Један облик користи за замљу одредишта прилеви су у државни прорачун. Дјеловање мултинационалне компаније на локалном тржишту и стварање добити која се онда опорезује осигурава знатне прилеве у државни прорачун (Гргић и др. 2012: 93).

Директна страна улагања су и прилика да се прибаве модерна техничко-технолошка решења и смањи технолошки јаз на релацији развијени-неразвијени. Поред освајања права коришћења индустријске својине привредни субјекти земље реципијента за мотив имају и пренос знања и искустава из области маркетинга, организације и система управљања. Мотив је свакако и отварање нових радних места и смањење незапослености, која је изразито негативна консеквенца приватизације привреда транзиционих држава. Но, закономерна је појава и пораст тражње за профилисаном радном снагом по окончаној приватизацији националних привреда транзиционих држава.

Већина експерата сматра да страна директна улагања у тзв. greenfield инвестиције спадају у ред корисних и развојних СДУ са аспекта државе реципијента. Са друге стране, добар део осталих страних улагања су штетне и са собом носе нижи степен технолошке интензивности и далеко мање друштвених користи у односу на трошкове које су та улагања проузроковала.

Они истичу како таква улагања могу проузроковати пораст утјецаја мултинационалних компанија на економску политику и стабилност земље те како може доћи до монополистичког односа између мултинационалне компаније и земље примателја инвестиције. Осим наведеног, друштвени трошкови могу настати и приликом преузимања постојећег подузећа. Рационализацијом радне снаге у преузетом подузећу може доћи до смањења запослености у земљи. Земља такође може имати трошак од уласка иноземних улагача ако су потицаји које је понудила већи од користи улагања. Негативни утјецаји се могу јавити и код структуре тржишта рада и то тако да може доћи до смањења количине добрих послова, а повећања лоших (Марић–Матић 2018: 151).

РИЗИЦИ СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ УЛАГАЊА

Ризик се у јуриспруденцији дефинише као опасност од наступања неког будућег догађаја који за последицу може да има оштећење или уништење тачно одређене ствари односно проузрокује немогућност извршења обавезе дужника из одређеног облигационог односа. У домену страних директних улагања, који су део међународних економских односа, ризик је

евидентно нежељени део тржишног привређивања који углавном погађа иностраног улагача. Наступање ризичног догађаја и негативних последица може да буде резултат више силе, битно промењених околности, случаја или пак долазних радњи примаоца капитала односно органа државе реципијента. Утврђивање узрока предуслов је за утврђивање одговорности за штету.

Већина наведених ризика је независна од воље уговорних страна, а сличан карактер имају и комерцијални ризици који прате страна директна улагања. У домену СДУ најчешћи су ризици рентабилности инвестирања, проблеми везани за наплату потраживања услед стечаја или ликвидације дужника или судског поравнања, па и ризик промене валутног курса, који у случају да је резултат одлуке државног органа, припада категорији некомерцијалних ризика. Комерцијални ризици при страном директном улагању су уобичајени елеменат пословања и уговорне стране, посебно нерезидент, се од њих штите стандардним правним средствима обезбеђења, па у том контексту, с обзиром да имају међународни карактер, не утичу у значајнијој мери на привлачност амбијента једне земље за страна директна улагања. Економска теорија при том стоји на становишту да се ниво ризика, принос и цена капитала привредног субјекта налазе у позитивном корелативном односу. То се, међутим, не може рећи за некомерцијалне или политичке ризике.

У некомерцијалне или политичке ризике спадају догађаји који су резултат последица више силе (али друштвеног узрока) или последица индиректних или директних одлука надлежних органа државе реципијента, а имају изразито негативан утицај на међународна кретања капитала односно на СДУ. Став међународне пословне праксе, а и правне доктрине око идентификације некомерцијалних ризика је усаглашен и конзистентан. У некомерцијалне ризике спадају: конфискација, национализација, експропријација, одустајање од извршења уговора, рат, оружани сукоби, грађански немири, одустајање од конвертибилности валуте, ризици везани за репатријацију и трансфер валуте и елементарне непогоде.

Међутим и поред јединствене енумерације некомерцијалних ризика на међународом нивоу, њихове вишедеценијске практичне примене у домену СДУ и предузетих мера на њиховој класификацији и стандардизацији од стране Организације за економску сарадњу и развој, политички ризици немају јединствену систематизацију.[1]

1 У својој Студији о инвестицијама у земљама у развоју из 1978. године ОЕЦД је некомерцијалне ризике класификовао у три групе. Прву групу ризика чине ризици конфискације, национализације и уопште мера експропријације страних средстава за које странцима није исплаћена адекватна накнада. У ову групу ризика укључена је и индиректна национализација, под којом се подразумевају мање или више дискриминаторске

Премда међу аналитичарима постоје разлике у поимању ризика данас је мање више издиференциран став да се „под политичким ризиком подразумјева свака активност државе која резултира смањењем вриједности и капитала подузећа. Често се под ризиком земље подразумјева политички ризик који подразумјева да у даној земљи постоји мјешање политичких фактора у рад приватног сектора. Политички ризик је ужи појам од ризика земље и односи се на ризик да владе земље у коју се жели инвестирати неочекивано уведе специфичне прописе који могу резултирати дисконтинуитетом и сажимањем инвестицијске активности компаније у земљи домаћину капитала“ (Радман Пеша и др. 2016: 192).

Вишедеценијска пракса страних директних улагања, упркос сложености међународне и националних процедура, вредности и значају инвестиција, израженој потреби за посебном заштитом мобилног капитала, који долази из високоакумулативних економија допринела је стварању аутономних правила кретања капитала. Томе је допринео и неолиберални концепт привредног развоја савременог света заснован на слободи кретања роба, услуга, људи и капитала у ком држава треба да сачини односно прихвати међународни регулаторни оквир и гарантује његову реализацију. Имплементација међународних стандарда заштите страних улагања претпоставља стабилан политички амбијент, функционисање правне државе, изградњу повољне инвестиционе климе и укључивање транзиционих и неразвијених и слабо развијених држава у међународну тржишну утакмицу. Отуда и не чуди што се преко 60 процената СДУ одвија у међусобној размени 20 индустријски најразвијенијих држава света, међу којима се посебно истичу земље чланице Организације за економску сарадњу и развој. Интензитет привредно-инвестиционе сарадње компанија посебно држава ОЕЦД диктиран је економским интересима, заснованим на компатибилним индустријама, усаглашеном законодавном оквиру и одсуством политичких ризика. Какав је, међутим, однос најразвијенијих држава и земаља у развоју и држава у транзицији у домену страних директних улагања.

Следећи економску логику капитал се из високо акумулативних економија креће ка државама са перманентним дефицитом средстава. У условима високе тражње капитала и платежне презадужености држава увозница СДУ

мере које земље реципијенти страних улагања предузимају према страним инвеститорима. Другу групу чине ратни ризици, под којим се подразумевају и револуција, побуне, грађански немири укључујући и грађански рат. У ову групу ризика, дакле, спадају поред међународних фактора (рат) и унутрашње политички проблеми. Трећу групу некомерцијалних ризика чине ризици везани за трансфер новца односно за репатријацију капитала и трансфер добити. Чини се да би трећој врсти комерцијалних ризика требало да припадне и индиректна национализација, која је по обиму предузиманих дискриминаторских мера управљених према страном улагачу шира, али да им је крајњи ефекат исти.

се намећу као спасоносно решење. Али, у условима високе тражње капитала, његова цена на тржишту расте, па су државе реципијенти неретко у позицији да страним улагачима нуде привилегован положај, кроз ослобођење од плаћања пореза у првим годинама рада, смањење пореза на добит, ослобођење од комуналних и других такси, увоз опреме без царине, субвенције на отварање нових радних места... Томе свакако треба додати и мере које јачају правну сигурност, попут својинске заштите, гарантовање права на непокретности, заштиту правног положаја страних улагача од једностраних аката државе реципијента, сузбијање сиве економије, и корупције, смањење административних процедура... Наравно, све ове мере стимулативно делују на трансфер капитала и што је најважније на високе профитне стопе улагача.

Једна од међународних институција која, поред осталог, треба да поспеши међународно кретање капитала је Светски економски форум. Форум је непрофитна организацију која окупља водеће пословне људе и политичаре савременог света и има статус посматрача при Економском и социјалном савету Уједињених нација, а у својим годишњим извештајима сачињава и Глобалну листу конкурентности. Према извештају Светског економског форума за 2018 Србија је рангирана на 65. месту Глобалне листе конкурентности у конкуренцији 140 држава, а оно што охрабрује је да има већи раст у односу на све земље у региону. При том, „имајући у виду комплексну структуру ИГК-а, конкурентност коју репрезентује могли бисмо грубо дефинисати као скуп институција, политика и чинилаца који одређују степен продуктивности земље. Нивоом конкурентности изражава се капацитет националне привреде да у средњорочном периоду генерише одрживи економски раст на постојећем нивоу развијености“ (ФРЕН 2018: 8).

ЗАШТИТА СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ УЛАГАЊА

Премда је основни постулат уговорног права једнакост уговорних страна јасно је да *de facto* постоји разлика у економској снази држава даваоца и примаоца капитала. Она се на неформалном плану манифестује кроз разне врсте економских, политичких и других притисака, а на правном кроз дипломатску[2] и међународноправну заштиту, која у крајњој мери подразумева покретање спора пред арбитражом или међународним судским инстанцама.

2 У мере дипломатске заштите улазе и посебни међудржавни споразуми између држава извозница и увозница капитала на основу којих држава реципијент исплаћује држави даваоцу капитала паушални износ из кога ова надокнађује претрпљену штету свог улагача, док у екстремне видове дипломатске заштите страних улагања улазе: пленидба имовине, економска блокада земље, блокада финансијских средстава у иностранству, па чак и војна интервенција.

Такође, „поред уобичајених приватно-правних средстава заштите, као што је конституисање хипотеке или успостављање других облика обезбеђења страних улога, и посебним облицима гаранције и осигурања инвестиција, чија се суштина заснива на могућности да физичка и правна лица државе извознице капитала имају право осигурања инвестиција у иностранству код државних фондова своје земље“ (Ђирић А. 2002: 479). Ова врста заштите свој правни основ има у билатералним уговорима о подстицању и заштити страних инвестиција које закључују државе извознице и увознице капитала. Страни улагач закључује уговор о гаранцији са овлашћеном институцијом своје државе која преузима обавезу да, у случају настанка осигураног ризика, улагачу исплати износ проузроковане штете. Исплатом штете држава извозница преузима кроз персоналну суброгацију право на компензацију исплаћеног износа свом инвеститору од стране државе реципијента. Ово је очит пример да најразвијеније државе и највећи улагачи имају посебне државне институције које су директно задужене за заштиту својих инвеститора.

Интернационални карактер страних директних улагања условио је и развој међународно-правне заштите истих. Економски најразвијеније земље су при том имале двоструки интерес. У међусобним СДУ појављују се и у улози извозника и увозника капитала, док су у пословној сарадњи са неразвијеним државама, где је некомерцијални ризик највећи, искључиво страни улагачи. Најпре је Повељом о економским правима и дужностима држава Уједињених нација из 1974. државама признато право на експропријацију и национализацију имовине страних лица, без дискриминације и уз исплату адекватне надокнаде чиме је конституисан универзални стандард за хармонизацију националних законодавстава. Економски и социјални савет УН основао је Центар за мултинационалне компаније и посебну Комисију за мултинационалне компаније, која је сачинила Кодекс понашања мултинационалних компанија.

У оквиру Организације за економску сарадњу и развој 1995. године усвојен је Пројекат за мултилатерални уговор о инвестицијама са циљем да се страним улагачима обезбеди национални третман, тј. исти услови и једнака правна заштита као и домаћину у државама чланицама ОЕЦД, потписницима тог споразума. Национални третман мултинационалним компанијама ОЕЦД је препоручио државама чланицама својом Декларацијом и одлуком о међународним инвестицијама и мултинационалним компанијама[3] још 1976. године.

Директна међународно-правна заштита страних инвеститора обезбеђена је кроз Међународну агенцију за гарантовање инвестиција (МИГА).[4]

3 The Declaration and Decisions on International Investment and Multinational Enterprises

4 Agency for International Multilateral Investment је основана Конвенцијом као специјализована агенција Међународне банке за обнову и развој.

Циљ оснивања МИГА је подстицање прилива СДУ у земље чланице и то посебно државе у развоју гарантовањем СДУ против некомерцијалних ризика посебно изазваних одлукама органа државе реципијента. Агенција пружа заштиту страним улагачима од ризика експропријације, национализације, конфискације, покрива ризик неизвршења, непризнавања или раскида уговора од стране владе државе примаоца. У понуди осигурања МИГА је и штета која је производ ратних дејстава, грађанских немира, револуције, саботаже, терористичких аката те забране и ограничења трансфера новца ино-улагача. Највећи број ризика покрива делатност компаније извозника, али МИГА међународну заштиту пружа и компанији државе реципијента дајући јој гаранције о испуњавању обавеза страног инвеститора у погледу преузетих мера заштите животне средине и поштовања животних стандарда.

Уколико спорови произашли из СДУ не буду решени компромисом уговорних страна предвиђено је да се инвестициони спорови решавају пред Међународним центром за решавање инвестиционих спорова са седиштем у Вашингтону. Надлежности овог центра регулисане су Конвенцијом о решавању инвестиционих спорова између држава и држављана других држава из 1965. године коју је ратификовала и Република Србија. Арбитражне одлуке овог центра у складу са чланом 54 Конвенције имају снагу извршне исправе и изједначене су са пресудама националних судова.

СТРАНА ДИРЕКТНА УЛАГАЊА У СРБИЈИ

Поред Конвенције из Вашингтона чији је Србија потписник[5] у национално законодавство имплементирани су међународноправни стандарди и обичаји пословања везани за страна директна улагања. Политичко-правни оквир националног законодавства везан за страна улагања постављен је Уставом Србије[6] из 2006. године и њиме су страна лица на тржишту Србије изједначена са домаћим. Такође, предвиђено је да страна правна и физичка лица могу стицати својину на непокретностима у складу са законом или међународним уговором. У складу са тим начелима Република Србија је приступила међународним конвенцијама које регулишу стране директне инвестиције, те потписала билатералне инвестиционе споразуме о подстицању и заштити улагања. Материја страних директних инвестиција регулисана је следећим прописима, и то: Законом о улагањима,[7] Законом о девизном

5 Закон о ратификацији Конвенције о решавању инвестиционих спорова између држава и држављана других држава, потписане у Вашингтону 18 марта 1965 године, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, број 2 од 12. маја 2006. године

6 Устав Републике Србије, *Службени гласник РС* број 98/2006.

7 Закон о улагањима Републике Србије, *Службени гласник РС* 89/2015 и 95/2018.

пословању,[8] Законом о спољнотрговинском пословању,[9] Законом о јавно-приватном партнерству и концесијама,[10] Законом о слободним зонама,[11] Законом о контроли државне помоћи,[12] Уредбом о правилима за доделу државне помоћи,[13] те низом пореских и царинских закона и подзаконских аката.

Наведени законодавни оквир, његова уједначена примена и перманентни раст компететивности, упркос политичким турбуленцијама на Западном Балкану, гарантују правну сигурност, ефективност улагања и заштиту страним улагачима уз стални раст профита. Према подацима UNCTAD-a, објављеним у 2018 години у World Investment Report-u, у 2017. години прилив страних директних инвестиција у Републику Србију износио је 2.867 милиона долара,[14] што је опредељује као другу најповољнију дестинацију, после Румуније, за страна улагања, на Балкану. И раније поменуто 65 место на Глобалној листи конкурентности Светског економског форума у конкуренцији 140 држава у 2018. години потврђује стални раст инвестиционог потенцијала земље. И све то упркос чињеници да од 1999. године Аутономна покрајина Косово и Метохија, иако формално део Републике Србије, послује под управом УНМИК-а, а последњих десет година политичко и економско одлучивање се са међународне цивилне администрације преноси на привремене косовске органе.

Дакле, после НАТО агресије 1999. на Савезну Републику Југославију и доношења Резолуције 1244 Савета безбедности УН, међународне војне снаге (КФОР) и цивилна администрација (УНМИК) требало је осигурају безбедно функционисање Косова и Метохије, повратак расељених и избеглих и развој привремених демократских институција у оквиру граница суверене СРЈ до постизања коначног споразума. Економски живот на Косову и Метохији регулисан је уредбама УНМИК администрације и Владе Косова, као и процес приватизације, којим је међународна управа своја овлашћења да управља друштвеном имовином без правног основа проширила и на право располагања. УНМИК-ов приватизациони систем није полазио од утврђене власничке структуре и облигационих права, те на Косову

8 Закон о девизном пословању Републике Србије, *Службени гласник РС,* број 62/2006, 31/2011, 91/2012, 37/2013, 97/2013.

9 Закон о спољнотрговинском пословању, *Службени гласник РС* број 36/2009. 36/2011 – др. закон, 88/2011 и 89/2015 – др. закон.

10 Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама, *Службени гласник РС* број 88/2011, 15/2016 и 104/2016.

11 Закон о слободним зонама, *Службени гласник РС* број 62/2006.

12 Закон о контроли државне помоћи, *Службени гласник РС* број 51/2009.

13 Уредба о правилима за доделу државне помоћи, *Службени гласник РС* број 13/2013, 100/2011, 91/2012, 37/2013 и 97/2013.

14 Извор: UNCTAD, World Investment Report 2018; http://unctad.org/wir or http://unctad.org/fdistatistics.

и Метохији није приватизован капитал, што је био случај у Србији и другим државама у транзицији. То је, са једне стране, логично, јер је УНМИК ставио ван снаге све законе Републике Србије и власничке трансформације које су извршене до 10. јуна 1999. године, али је са друге стране противправно, јер није егзактно утврђен титулар својине, већ се пошло од фикције да је то косовско друштво.

Одлучност ка непримени правног система Републике Србије додатно је наглашена једнострано проглашеном независношћу Косова 2008. године. Ова одлука косовских Албанаца представља флагрантно кршење основних начела међународног права, супротна је Резолуцији 1244 СБ УН и Уставу Србије. Одлука о проглашењу независности је директно подржана од западних центара моћи, који су им признањем државности покушали дати међународни легалитет, а голом силом, преко међународних војних снага (КФОР), обезбедити фактички суверенитет. У таквим околностима самопроглашена Република Косово почела је изградњу свог правног система, а тиме и инвестиционог законодавства у складу са међународним уговорима и успостављеним стандардима. Страна директна улагања у косовску привреду, иако подржана од држава спонзора независности и њених сателита и неких међународних организација, испод су очекиваног нивоа превасходно због трајно нерешеног међународноправног статуса.

Јер, поновимо, одлука о независности Косова и Метохије супротна је основним принципима и нормама важећег међународног јавног права заснованог на начелима европског континенталног права. Одлука је противна и Катоновом правилу, познатом из римског права, *Quod ab initio nullum est, on producit effectum* или у преводу Валтазара Богишића „што се грбо роди ни вријеме не исправи". Примена римске сентенце на одлуку о независности значило би њену правну ништавост. Такође, приватизацију државне и друштвене имовине на Косову и Метохији, извршену у режији УНМИК администрације и косовских привремених органа дерогира примена двехиљадегодишњег основног начела грађанског права *Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse habet* [15]. И, на крају, наведене одлуке супротне су и Уставу Србије, чији је правни поредак јединствен и обухвата и Аутономна покрајину Косово и Метохију која је саставни део Србије. Да ли ће у конкретном случају превагнути сила права, која је очигледно на страни Републике Србије или право силе у међународним односима које промовише САД и НАТО и тако граде фактичко стање на бази својих геополитичких и економских интереса, дерогирајући међународни правни поредак, показаће време пред нама. За сада двоструки стандарди засновани на праву силе диктирају фактичко стање.

15 „Нико не може пренети на другог више права него што сам има."

ИЗВОРИ

Закон о ратификацији Конвенције о решавању инвестиционих спорова између држава и држављана других држава, потписане у Вашингтону 18. марта 1965. године, *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, број 2 од 12. маја 2006. године.

Закон о девизном пословању Републике Србије, *Службени гласник РС,* број 62/2006, 31/2011, 91/2012, 37/2013, 97/2013.

Закон о улагањима Републике Србије, *Службени гласник РС* 89/2015 и 95/2018.

Закон о спољнотрговинском пословању, *Службени гласник РС* број 36/2009. 36/2011 – др. закон, 88/2011 и 89/2015 – др. закон .

Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама, *Службени гласник РС* број 88/2011, 15/2016 и 104/2016 .

Закон о слободним зонама, *Службени гласник РС* број 62/2006.

Закон о контроли државне помоћи, *Службени гласник РС* број 51/2009 .

Уредба о правилима за доделу државне помоћи, *Службени гласник РС* број 13/2013, 100/2011, 91/2012, 37/2013 и 97/2013.

UNCTAD, World Investment Report 2018: <http://unctad.org/wir> or <http://unctad.org/fdistatistics>. [18. 11. 2018].

Устав Републике Србије, *Службени гласник РС* број 98/2006.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамовић 2006: Н. Аврамовић. *Страна директна улагања и транзиција*. Београд: Задужбина Андрејевић.

Гргић и др. 2012: М. Гргић, В. Билас, С. Франц. *Иноземна изравна улагања и економски развој*. Загреб: Економски факултет.

Дробњак 2013: Ј. Дробњак. *Стране директне инвестиције – инструменти експлоатације*. <https://www.makroekonomija.org/strane-direktne -investicije/strane-direktne-investicije-instrumenti-eksploatacije/> [18. 11. 2018].

Марић–Матић 2018: К. Марић – Ј. Матић. *Иноземна изравна улагања у Републику Хрватску и усоредба са одабраним неразвијеним* земљама. Загреб: Зборник свеучилишта Либертас 3.

Enciclopedia 1985: Enciclopedia of Public Internationa Law, Band 8. Amsterdam: New York: Oxford.

WTO Secretariate 1996: WTO Secretariate, Trade and Foreign Direct Investment, PRESS/57.

Радман Пеша и др. 2016: А. Радман Пеша, З. Прохаска, Ј. Стулић. *Утјецај ризика земље на изравне стране инвестиције*.<https://www.researchgate.net/publication/303017118_Utjecaj_rizika_zemlje_na_izravne_strane_investicije> [18. 11. 2018].

Ћирић 2002: А. Ћирић. „Правни оквири заштите страних директних инвестиција". *Право и привреда*, бр. 5–8, Београд. <https://www.fren.org.rs/sites/default/articles/attachments/KONKURENTNOST%20SRBIJE%20ZA 2018.%GODINU_0.pdf> [18. 11. 2018].

Nenad M. AVRAMOVIĆ
Stanimir B. ĐUKIĆ

FOREIGN DIRECT INVESTMENT – MOTIVES, RISKS, AND DOUBLE STANDARDS

Summary

The international movement of capital, and especially foreign direct investment, has become one of the initiators of globalization of world production and trade in recent decades. Liberalization of the market of ex socialist economies and privatization of state and social property was an additional stimulus to the growth of foreign investments. The entire concept of international lending has imposed a consensus on which transition countries (un) willingly agreed: foreign investment has become the main source of capital for structurally adjusting their economies to the new global economic system.

Foreign direct investment exists when an investor from one country acquires property in another country in an amount not less than 10 percent with the intention to manage that property. SDIs take place between companies of highly developed countries, but also in the relations between economically developed and transition countries, i.e. underdeveloped ones. The main motive of multinational companies as investors are high profit rates, asset value increase, growth in competitiveness and the emergence of new markets. The light motive of the country of the importer of capital is the forced substitution of the lack of domestic accumulation, the increase in production and employment, and the consolidation of the balance of payments. Foreign investment entities are exposed to commercial as well as political risks. Out of non-commercial risks, the insurers are protected by diplomatic and international legal protection measures, which are mostly standardized through international practice.

The Republic of Serbia has built a competitive national investment and legal framework for attracting foreign investments, which is in line with international standards. This is also confirmed by the 65th place on the Global Competitiveness Index of the World Economic Forum in 2018. Despite the fact that the Republic of Serbia has a unique legal system, it does not apply to the territory of the AP Kosovo and Metohija, which is contrary to the basic principles of international public law and law in general.

Key words: foreign direct investment, capital market, motives, non-commercial risks, transition, protection, legal system.

Рад је предат 12. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.1

Оригинални научни рад

*Александра Н. БЛАГОЈЕВИЋ ДАНИЛОВИЋ**
Адвокатска канцеларија „Александра Благојевић Даниловић“, Београд

*Драган Љ. ТАНЧИЋ***
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ЗНАЧЕЊЕ ПРАВНИХ ТЕРМИНА У ВЕЗИ СА ПОЈМОМ САСЛУШАЊЕ – слушање, исказ, обраћање, порука и општење –

Апстракт: У правном процесу саслушање је један од категоријалних појмова из којега се изводи низ изведених појмова који се у стручној и научној јавности нередко сматрају синонимима. Полазећи од језичких основа термина и појмова у правној науци, у раду је начињен интелектуални напор да се из научно-методолошког угла прецизно дефинишу значења термина *слушање, исказ, обраћање, порука* и *општење* који се налазе у тесној вези са појмом *саслушање*, који представља категоријални појам у правним наукама, посебно у правним поступцима, у управном, грађанском, кривичном и међународном праву. Дакле, главни предмет овог рада јесте дефинисање значења кључних појмова и термина који су у директној вези са категоријалним појмом саслушање у правном процесу. Наведене дефиниција имају епистемиолошку сазнајну вредност, јер допуњују фундаментално значење основног појма у правном процесу. Истовремено, значења ових термина су предметна јер употпуњавају значење основног, категоријалног појма саслушање у правном процесу. По својој форми, сви ови термини су искази о кључним одредницама саслушања у правним поступцима.

Кључне речи: правни процес, саслушање, слушање, исказ, обраћање, порука и општење.

НАУЧНО ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА *СЛУШАЊЕ*

У научном објашњењу термина слушање неопходно је поћи од латинске пословице која гласи: „Лако је наћи људе који ће сатима причати о себи и о својим темама, а много је теже наћи оне који су спремни, вољни или који имају времена да вас сатима слушају“. Ова латинска пословица јасно указује на чињеницу да

* доцент, aleksandra.danilovic@yahoo.com
** ванредни професор, dragan_tancic@yahoo.com

је слушање само по себи захтеван процес условљен бројним чиниоцима. О важности слушања за природни, као и друштвени развој човека казује нам и пословица која гласи: „Разлог због којег имамо два уха, а само једна уста је да бисмо могли више да слушамо, а мање да говоримо“ (Даниловић 2016: 38).

Суштинска одредба термина слушање огледа се у томе да је слушање несумњиво психофизичка активност свих покретних живих бића која се одиграва посредством чула слуха. За разлику од осталих живих бића, слушање је умна делатност људи, која може бити вољна, намерна, циљна и сврсисходна, а може бити и спонтана, случајна. У друштвеним односима и понашању слушање је нужна уобичајена делатност, осим за особе које немају способност слушања јер им је слух оштећен.[1]

Највећи број људи сматра да је слушање нешто што се само по себи подразумева. Разлог за то је што што већина људи способност комуницирања поистовећују са способностима говора иако је за добру комуникацију подједнако важно знати добро слушати и добро говорити. Слушање је уједно и чинилац комуникације и начин стицања сазнања. Чуло слуха омогућава човеку да чује, а касније и опази потенцијалну опасност, да саслуша саговорника, на основу чега ће касније донети одређене судове и закључке. Слушање је један од начина да човек нешто сазна, научи, да спозна природу и људе око себе. Слушање може бити и начин релаксације, начин сазнавања уметничких вредности музичких остварења (Даниловић 2016: 68).

У важне чиниоце који одређују ток и ефекте слушања свакако спадају услови у којима се слушање одвија, субјекти који су актери процеса, тј. онај ко се слуша и онај који слуша, мотиви слушања, интереси и циљеви, као и ефекти који настају као резултат слушања.[2]

Са становишта правног процеса, слушање може бити добровољно, самоиницијативно, иницирано и принудно, с варијацијама улога слушаоца. Битна структура слушања у људском друштву, поготову у правном процесу, састоји се од: (1) извора-емитера звука, (2) звука одређених својстава и (3) примаоца звука који реагује на звук, придајући му одређено значење.

Реаговање примаоца звука може бити физичко, психичко или комбиновано, уз испољену или прикривену манифестацију. С аспекта предмета рада веома је значајан начин реаговања субјекта који слуша. Са становишта саслушања у правном процесу, очекивана су претежно манифестна реаговања субјекта који се слуша, односно саслушава на емитовани звук.

У свакодневном животу лоше слушање је чешће правило него изузетак. Понекад лоше слушамо друге људе а ретко то запажамо, али често уочавамо да друга особа не слуша нас. Постоје моменти када човек може слушати, а да заправо не чује шта му се говори, или може чути оно што саговорник

1 Слух таквих особа се делимично компензује чулом вида и додира.

2 За појам слушања често се везује појам и термин прислушкивање.

није рекао. У таквим ситуацијама пажња оног који слуша била је усмерена на нешто друго. Слушање као комуникацијска вештина укључује усмеравање пажње, интерпретирање и памћење онога што се заиста чуло.

Према свему наведеном можемо дати радну дефиницију слушања која гласи: активно слушање подразумева слушати усредсређено, слушати са емпатијом и прихватањем чињеница и слушати одговорно.

Слушање може бити и селективно, и оно то најчешће и јесте. Човек обично жели да чује оно што га интересује. Саговорник може да буде преоптерећен, да покуша да замени тему, да маскира одговор итд. Ово је нарочито изражено код саслушања.

Прва важна ствар код слушања јесте да субјекат који слуша треба да одлучи да ће пажљиво слушати саговорника. Психолози и социолози истичу важност гледња саговорника у очи, објашњавајући да уколико особа слуша не гледајући саговорника у очи, субјект који говори највероватније ће помислити да је други саговорник незаинтересован и дистанциран. Није неправилно током слушања унети у комуникацију и неке невербалне знакове попут климања главом или говора тела.

Током слушања је важно размишљати о ономе што се чује. Наравно, пожељно је и постављати одређена питања субјекту који се слуша. То је један од начина да се разјасне неке ствари које се нису добро разумеле, а и на тај начин се шаље порука саговорнику да се он пажљиво слуша.

Препоручује се и да се по потреби парафразирају одређени искази саговорника. Парафразирати значи поновити властитим речима оно што се чуло. На пример: „Ако сам вас добро разумео, ви кажете да...“; или „Значи ли то да...?“ То помаже субјекту који слуша да увиди колико је саговорника пажљиво слушао и разумео.

Међутим, парафразирати не значи да треба превише говорити. Чињеница је да већина људи радије говори него што слуша. Свакоме се дешавало да ухвати себе како слушајући саговорника већ размишља шта ће рећи када овај престане да говори. Ако је циљ слушати, правило је да не треба активно говорити јер слушати и говорити није могуће у исто време.

Код технике слушања важно је и умеће да се искористи пауза која настане када субјект који говори застане. Периоди ћутања, односно застанка могу бити корисни јер субјекту који слуша могу помоћи да размисли, или да усмери саговорника како да настави своје излагање.[3]

Генерално узев, и излагање и слушање зависе од својства и предмета правне комуникације и сва наведена правила важе само у том контексту.

---

3 Неки аутори сматрају да је темпо говорења спорији од темпа слушања. Према неким истраживањима, просечна особа говори темпом од 100–140 речи у минуту, док слуша темпом од 600 речи у минуту. Тако слушаоцу остаје много времена за властите мисли.

Наведена мерења нису узела у обзир трајање слушања. Концентрисано слушање може да траје око седам до дванаест минута.[4] Дужина слушања и излагања је индивидуална и зависи од ситуације – од положаја саговорника. Захтев за предвиђањем је супротан захтеву за пажљиво концентрисано слушање.

Слушалац нема увек обавезу да „изрекне" став, суд, закључак о излагању саговорника, већ да исказе саговорника разуме и схвати у правом истинском значењу, нарочито у „правном саслушању".

Техника слушања стиче се с временом, искуством и усавршавањем. Један од начина усавршавања техника слушања је визуализација. Наиме, оно што слушалац чује треба и да покуша да визуализује. Такође, један од чинилаца технике слушања свакако је и логичко слушање. Оно подразумева праћење структуре говора и тежњу да се увиди да ли је нешто пропуштено или погрешно речено. Трећи чинилац технике слушања је предвиђање. Веома је важно да се током слушања предвиди шта ће саговорник рећи.

У савременој литератури више аутора као главне технике слушања наводи емпатију, анализу и синтезу. Емпатија као техника подразумева да се слушалац ставља на место друге особе која говори, храбривши је више гестикулацијама и одређеним умереним покретима него речима. Циљ ове технике је да особа која се слуша стекне утисак да јој се пружа подршка и да ју је саговорник схватио. Анализа као техника слушања подразумева да ће се слушалац користити питањима како би сазнао шта друга особа заиста мисли, као и да би сазнао разлоге зашто баш тако мисли. Синтеза као техника подразумева да слушалац јасно искаже оно што мисли док слуша свог саговорника. Ова техника слушања дозвољава и да слушалац током слушања може или да потврди или да преиначи оно што је чуо од свог саговорника.

У лоше начине слушања, можемо убројати: псеудослушање; пасивно слушање; отимање речи; дословно слушање, и слушање из заседе.

Псеудослушање подразумева ситуацију у којој слушалац осећа да би требало да слуша, али га оно што друга особа говори уопште не занима и не слуша је пажљиво. У таквим ситуацијама слушалац се претвара да га тема занима, али погрешним покретима тела и пренаглашеним кретањем открива да то није тако. Код оваквог начина слушања саговорник често постаје свестан да се не ради о правом слушању.

Пасивно слушање је вид слушања у коме слушаоцу није стало до говорења, па се искључиво препушта слушању. За овај вид слушања карактеристично је да поглед слушаоца лута и да он ретко гледа саговорника у очи.

Отимање речи подразумева да је слушалац док друга особа говори нестрпљив, лупка прстима или се игра неким предметом јер има потребу

4 До ових резултата дошло се мерењима на државној телевизији у Чехословачкој и на РТС-у.

да говори. У таквој ситуацији слушалац слуша тек толико да би уграбио прилику за властит наступ.

Дословно слушање подразумева слушање у којем се слушалац труди да прими све вербалне и невербалне сигнале које манифестује друга особа или више њих. Због превише информација, ситних и неважних, код оваквог вида слушања обично се губи, тј не схвата суштина.

Код слушања из заседе реч је о слушању чији је циљ напад на другу особу. Слушалац током оваквог вида слушања вреба прилику да уочи погрешку у излагању особе коју слуша и одмах је нападне и демантује. У ову врсту слушања може се уврстити и прислушкивање.

Са становишта предмета овог рада – улога саслушања у правном процесу, веома је важно познавати општа правила и технике слушања, као и посебна правила саслушања која важе током процеса саслушања у кривичном, парничном и управном поступку.

ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА *ИСКАЗ*

Највећи део саслушања у правном процесу чине ставови и судови у разним формама исказа на одређеним језицима. Искази током саслушања у правном процесу могући су у језичкој форми српског језика или језика које оптужени разуме. Исказ је комбинација говорних знакова актера саслушања у правном процесу којима се изражавају извесна мисао, став, суд или закључак о предмету саслушања (Даниловић 2016: 42).

Исказ се најчешће може схватити у ужем и ширем значењу. У ужем значењу под исказом се подразумева вербална, усмена или писана демонстрација става човека према некој ситуацији. У ширем значењу, коме ова одредба термина и појма није сасвим примерена, исказ се може разумети као сваки облик демонстрације става, суда или закључка субјекта према ситуацији.

Исказ у правном процесу у својој основи представља јединствену психолошку и процесноправну појаву. Отуда је у теоријском дефинисању појма исказ у правном процесу неопходно одредити појам исказа у психолошком и исказ у процесноправном смислу.

ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА *ИСКАЗ* КАО ПСИХОЛОШКЕ ПОЈАВЕ

У психолошком смислу, под исказом се подразумева саопштавање одређених психичких садржаја насталих опажањем, памћењем, мишљењем и исказивањем. Из суштине овог психолошког појма исказа проистиче да се исказ састоји од четири повезана психичка процеса: опажања, мишљења, памћења и исказивања.

Опажање чини основу сазнајних процеса. Постоје бројна схватања појма опажање. Иако се међусобно знатно разликују, најчешће им је заједничко да се опажање посматра као основна психичка функција. Сама природа појма указује на чињеницу да је проучавање опажања веома важно за многе науке које се баве проучавањем човека, а нарочито за психологију. По својој природи, опажање, односно перцепирање је сложен процес који почиње деловањем дражи, надражаја и одређених стимулуса на људска чула, односно чулне органе, рецепторе (према Делић 2008: 27).

Дражи, односно надржаји могу да буду физичке, хемијске и механичке природе, а могу долазити из човекове околине или његовог тела. Као такви делују на његова чула, односно чулне органе, чиме изазивају одређено нервно узбуђење. Настало нервно узбуђење се преноси нервним путевима до одређених делова мождане коре.

Осет, осећај и сензација је доживљај којим се у свести одражавају поједина својства предмета и појава, како спољног, тако и унутрашњег света, а настаје деловањем дражи на чула. Осета има онолико колико и чулних органа. Осети могу бити по својој природи различитог квалитета, интензитета и трајања (према Милошевић 2002: 11–68).

Услед деловања предмета околине у свести човека констатује се предмет опажања. У тој ситуацији се више не ради о осетима, већ о опажајима. Једноставно речено, ако се констатује само својство предмета опажања, то је осет, а ако се констатује сам предмет опажања у целини, то је опажај.[5]

С тим у вези проистиче да су чула од одлучујућег значаја за тачност и потпуност приказа спољашњег света у свести човека. Да би се добило правилно и потпуно опажање, неопходно је тачно и потпуно преношење надражаја, његово претварање у осет, осећај и правилно стварање опажаја.

Свако чуло може да обухвати само један квалитативни део спољашњег света. Моћ синхронизације функционисања чула у времену и простору омогућује човеку стварање слике спољашњег света. Опажање је, дакле, веома сложен психички процес јер су у њега укључени разни психички процеси и на њега утичу многи субјективни и објективни, социјални фактори.

У складу с наведеним можемо констатовати да је опажање процес који сензорним информацијама, тј. осетима даје одређено значење, повезујући претходно искуство с тренутним доживљавањем. Овај сложени процес омогућује успостављање и одржавање унутрашње везе и јединства знања о чиниоцима спољног света или стварности (према Даниловић 2016: 44).

5 Осет је најједноставнији психички процес који представља субјективни одраз само непосредних карактеристика дражи које делују на чула, а опажај је скуп осета, искуства и знања. (О осету и опажању види шире: Д. Креч и Р. С. Крачфид *Елементи психологије,* „Научна књига", Београд, 1973; П. С. Огњеновић *Осећај и мера – о психофизичким основама сазнања,* Глас, Београд 1977.)

Опажање је самим тим сложен процес који се састоји из низа потпроцеса. Потпроцеси почињу презентацијом неког физичког стимулуса а завршавају се буђењем одређеног феноменолошког искуства о том стимулусу.

Према Наташи Делић, могуће је разликовати три основна аспекта опажања: а) физички (енергетски аспекти збивања у околини), б) физиолошки (сензорни, неуролошки, биохемијски процеси), и в) психолошки (когнитивне, афективне, мотивационе компоненте).

Неспорно је да на сам процес опажања утичу и одређени фактори који се с обзиром на природу могу поделити на субјективне и објективне. Објективни фактори обично су физички фактори опажања, а субјективни фактори опажања су физиолошки и психолошки фактори. Субјективни фактори опажања имају изворе у самим особинама личности која врши опажање, те се тако могу поделити на структуралне и функционалне.[6]

Међу субјективним факторима опажања нарочито је важна улога стреса, који понекад може побољшати, а понекада ометати опажање. Сели, један од водећих теоретичара из области стреса, дефинише ову појаву као неспецифичну реакцију организма на било који захтев за прилагођавањем измењеним условима спољашње средине. Овако дефинисан, стрес може се схватити и као позитивна и као негативна појава. Стрес с позитивним дејством овај аутор назива „еустрес", а стрес с негативним дејством „дистрес" (Даниловић 2016: 44).

За предмет нашег разматрања, у вези са опажањем нарочито је значајан проблем пажње. У теорији постоје бројне дефиниције пажње. Једни аутори дефинишу пажњу као психичку енергију упућена нечему, док је други сматрају усмереношћу и усредсређеношћу психичке активности на нешто одређено, конкретно.

Са становишта предмета истраживања најприхватљивија је дефиниција пажње која гласи: „Пажња је психичка функција која човеку омогућава усмеравања и усредсређивање психичке енергије на одређени садржај (информацију)" (Ањимовић 1987: 218). Пажња као психичка функција има два основна својства: усмереност и усредсређеност. Ово рашчлањавање пажње на две узајамно комплементарне функције – усмереност и усредсређеност, делују као вештачка подела јер се ове две особине не могу никада јавити једна без друге. Усредсређеност се односи на удубљивање у проблем, удубљивање у сам рад, тј. оно што се у обичном говору назива „концентрација" пажње, а усмереност на прелажење с предмета на предмет.

6 Структурални фактори су физиолошког карактера и обухватају структуру/анатомију и физиолошко стање одговарајућих неурофизиолошких механизама преко којих се одвија процес опажања. Функционални фактори се састоје од психолошких и социјалних детерминаната, при чему је врло често социјалне детерминанте тешко одвојити од психолошких.

С обзиром на чињеницу да је човеков ум у сваком тренутку изложен великом броју информација, од којих је само мали број значајан, пажња се може сматрати неком врстом филтера који не дозвољава обраду свих информација већ само оних потребних. Битна карактеристика пажње је њена селективност, која има за циљ да усмери енергију ка одређеној информацији.

Пажња је уско повезана са стањем човекове свести, која представља његову највишу сазнајну функцију, обезбеђује хармонично одвијање свих делова личности, евидентира и суди о сопственом понашању, обезбеђује доживљај идентитета и интегритета личности у односу на спољни свет и управља понашањем путем свесне воље.

Михајло Ањимовић дели пажњу на ненамерну и намерну. До ненамерне, спонтане (пасивне) пажње долази се услед одређених особина саме дражи, као што су: интензивност дражи, контраст међу дражима, дужина трајања дражи, просторна величина дражи, релативна јачина дражи, престанак дражи и друго. С друге стране, до намерне, тј. вољне пажње долази се услед унутрашњих чинилаца, потреба, интереса, очекивања или постављеног задатка.

За нас је интересантна намерна пажња, која подразумева способност човека да свесно, својом вољом изврши селекцију одређених информација, те да од великог броја информација издвоји једну, или више њих, које ће ставити у центар свога интересовања.

Као што се види, намерна пажња је тесно повезана с још једном психичком функцијом, а то је воља, која по својој природи представља специфичан психички феномен.[7]

Памћење је комплексна психичка функција без које не бисмо никада били у стању да препознамо или репродукујемо оно што смо некада раније перципирали и опазили. Једноставно речено, памћење је психичка функција која омогућује упамћивање информација, а потом и сећање, односно призивање упамћеног у свест (Делић 2008: 35).

Способност памћења је основни услов стицања одређеног знања. Да би човек нешто знао, он прво мора да то нешто спозна и упамти. Памћење самим тим представља други саставни део исказа. Оно се јавља јединствено и повезано са опажањем, исказивањем и мишљењем, а условљено је бројним психичким појавама и особинама личности.

Према мишљењу Наташе Делић, памћење се састоји у запамћивању, задржавању, регистровању и каснијој репродукцији или препознавању онога што смо раније опажали, перципирали, доживљавали или чинили. Запамћивање, односно усвајање представља способност да се нов материјал

7 У еволуционо-историјском смислу воља је најмлађа психичка функција, настала као особина свесног бића, као једна од функција свести.

дода у „искуствени посед“ (Јасперс 1978). Задржавање одређеног садржаја у вези је с насталим променама у кори великог мозга које су резултат запамћивања. Репродукција је способност човека да у одређеном тренутку, под одређеним условима, пробуди одређени материјал из сопственог поседа памћења.

Овакво гледиште може код ширег читалаштва да доведе до извесних забуна, због чега имамо потребу да дамо свој коментар. Наиме, термин „памћење је упамћивање“ као такав не може се сматрати тачним – истинитим јер представља својеврсну таутологију. Важно је истаћи да памћење није некакав простор за складиштење одређених представа о неким појмовима, предметима, већ да оно представља сложен, континуиран психички процес. У том смислу памћење можемо схватити као некакав динамички скуп презентација нашег доживљаја света који је у вези с прошлошћу, на који се ослањају тренутна и будућа мишљења. И то ново мишљење може се завршити као некаква реконструкција претходних искустава и као такво постаје и само део упамћеног. С друге стране, ново мишљење може да резултира новим ставом, судом и закључком о новим предметима, што у таквим ситуацијама излази из домена реконструкције нечег већ постојећег.

Постоји више чинилаца памћења, а можемо их груписати у две категорије: објективне и субјективне чиниоце. Објективни чиниоци су у вези с природом и околностима настанка одређених информација које се памте. Субјективни чиниоци се односе на индивидуалне карактеристике самог субјекта који врши памћење.

Дужина времена које је неком лицу било на располагању приликом опажања и памћења одређеног догађаја може утицати на тачност његовог каснијег исказа. Необични и занимљиви детаљи свакако више привлаче пажњу, као и неочекивани и неуобичајени догађаји. Такође је доказано да се људи лошије сећају догађаја који се одиграо у сумрак него онога који се одиграо дању или ноћу. Бројна истраживања су показала да природа саме информације која се памти утиче на тачност и потпуност памћења.[8]

За разлику од наведених примера субјективних чинилаца памћења, објективни чиниоци памћења односе се на сам субјект. У пракси се дешава да субјекти дају тачније и потпуније информације у датом случају о ономе што су сматрали важним. Интересовање субјекта, како се наводи, може имати одлучујући значај приликом запамћивања.

Утврђено је да у тренуцима великог и интензивног стреса људи имају тенденцију да памте селективно и да се при томе интензивније концентришу на детаље. Наиме, велико узбуђење проузроковано одређеним догађајем сужава човекову пажњу у погледу детаља везаних за дати догађај. Утврђено је и да постоји тесна веза између емоционалног стреса и обима способности

8 Утврђено је да се догађаји повезани с насиљем памте боље него они без насиља.

запамћивања и да информације или догађаји емоционално изразито обојени или умањују или повећавају способност запамћивања (Дент 1977: 30).

Доказано је и да поред стреса, као субјективног чиниоца памћења изазваног датим догађајем, на способност запамћивања знатно утиче и хронична анксиозност, као и дејство алкохола. На памћење могу утицати и одређена очекивања субјеката, а нарочито негативно могу утицати разни стереотипи.

У теорији се сматра да памћење као психички процес није једнообразно и да постоји више врсте памћења (Делић 2008: 41). У складу с тим, памћење се може поделити на следеће врсте: намерно, ненамерно, моторно, емоционално, сликовито, логичко и учење.

Намерно памћење карактерише постављање одређеног циља а то је да се запамти одређени догађај, садржај у односу на који постоје пажња и интерес. Отуда намерно запамћивање даје знатно веће ефекете од ненамерног запамћивања.

За разлику од намерног памћења, ненамерно памћење се односи на догађаје који су се одвијали изненада и при томе није постојала унапред донета одлука субјекта о задржавању, запамћивању. Код ненамерног памћења не постоји посебан психички напор да се нешто задржи, запамти, и не користе се никаква средства за задржавање, али до задржавања, запамћивања долази а да тога нисмо ни свесни.

Моторно памћење чини основу образовања моторних навика, док се емоционално памћење односи на способност задржавања одређених осећања. Сликовито памћење представља памћење у коме се раније опажено репродукује у облику одређених представа које с временом бледе. Логичко памћење се односи на задржавање и репродукцију мисли.

Посебну форму памћења чини учење, које се може одвијати вољно и аутоматски, условно. Суштина учења уопште је у понављању, односно вишеструком опажању истих информација Код вољног учења важно је вољно, активно понављање упамћивања.

Као један од важних чинилаца исказа важно је поменути и заборављање. Заборављање је потпуно или делимично, трајно или привремено губљење онога што је научено, односно опажено. То је појава да се раније доживљено или научено не може више препознати или репродуковати. Губитак може бити трајан или привремен, комплетан или делимичан.

Заборављање је највеће одмах након догађаја. Међутим, на криву заборављања не утиче само дужина протеклог времена већ и степен пажње дат одређеним чињеницама, као и њихов значај за оног ко опажа и, наравно, индивидуална способност памћења.[9] Идентификована су и два основна узрока

9 Степен заборављања може се кретати у распону од благо замагљеног сећања и смањеног поуздања у њега, до потпуне амнезије у погледу неке чињенице, догађаја или лика.

заборављања: одсуство понављања и одређени негативан утицај делатности која се обавља непосредно после учења.

Мишљење је једна од битних функција мозга која помаже човеку да упознаје збивања у реалном свету. Човек се помоћу те своје функције упознаје са стварношћу и успева да правилно сагледа предмете и појаве око себе, да реално уочи односе између предмета и појава и да на основу тога доноси одређене закључке.

За С. Стојиљковића мишљење је психичка функција која служи „удовољењу биосоцијалних и сазнајних човекових потреба (Стоиљковић 1984: 50), а према Ј. Марићу и М. Лукићу, мишљење је психичка функција помоћу које човек, користећи мисаоне операције, сагледава реалне односе између предмета и појава и на основу тога доноси одговарајуће закључке (1998: 34). Овде се може поставити питање оправданости исказа да „мишљење помаже" јер сматрамо да је правилније рећи да мишљење омогућује човеку бројне активности.

Са становишта предмета нашег рада најпотпунија дефиниција мишљења била би да је мишљење „сложени процес у коме су садржане психичке, менталне, физичке и друштвене компоненте. Оно је предметно (дакле, увек се мисли на нешто), а одиграва се кроз следеће фазе: опажање – представљање – поимање (формирање појма) и промишљање" (Милосављевић–Радосављевић 2013: 40).

Иако се истинитост мишљења може одредити на разне начине, довољно је рећи да истинито мишљење истински сазнаје предмет мишљења, тј. оно саопштава тачне тврдње о предмету мишљења. С обзиром на то да предмети мишљења могу бити веома сложени, тако се и истинито мишљење не мора односити на целу појаву или процес, већ само на неки њен део, нека својства и аспекте.

Битна карактеристика мишљења је да је оно развојно као и сазнање. У прилог томе иде чињеница да је мишљење процес, а и да су многи предмети мишљења различити процеси који су променљиви, развојни. Такође, предмет мишљења нису само манифестациони облици појава и актуелна догађања.

С обзиром на његову развојну карактеристику, можемо говорити о различитим степенима истинитости, односно погрешности мишљења, па разликујемо: а) могућу истинитост; б) вероватну; в) извесну и г) нужну. Такође, по истом принципу можемо говорити о погрешностима мишљења и степеновати их на исти начин.

Исказивање односно, *саопштавање* представља психички процес који чини генезу исказа. Као такав своди се на обнављање ранијих утисака

Потпуна амнезија се сматра и врстом обољења. У сваком случају, заборављање је сложен процес и оправдано се може говорити о намерном и природном заборављању.

у облику разних представа, односно њиме се исказује оно што је раније опажено и запамћено. Исказивање се врши говором, који по својој природи може бити усмен или писан.[10]

Према мишљењу М. Аћимовића, разликују се три врсте спољашњег говора: усмени дијалошки говор, усмени монолошки говор и писани говор (Аћимовић 1998: 223). Исказивању претходи сећање, као мисаони процес, који није ништа друго до свесно располагање раније доживљеним садржајем. Сећањем се обнављају ранији утисци и изазивају некакве представе прошлих догађаја.

Будући да је говор тесно повезан с мишљењем, он је његов облик и оруђе које доприноси и помаже функцији мишљења. Најчешће је у свакодневној комуникацији, као и у правном процесу од примарног значаја такозвани спољашњи говор, који је најчешћи облик изражавања мисли. Значај спољашњег говора свакако не би требало да умањује значај унутрашњег говора, који представља некакво сређивање мисли и припрему за њихово гласно саопштавање.

ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА *ИСКАЗ* КАО ПРОЦЕСНОПРАВНЕ ПОЈАВЕ

У правном процесу се под исказом подразумева усмена или писана демонстрација става учесника у правном поступку, насталог као резултат саслушања у поступку у којем се утврђују правне чињенице битне за доношење одлуке.

У правном процесу није могућ, није дозвољен сваки облик исказа. Исказ мора бити дат вербално, усмено или писмено, или комбиновано – вербално и чином. Треба да има одговарајућу форму, садржину, смисао, значење и одређену улогу и функције у конкретном процесу. Међутим, намеће се питање да ли се у одређеним случајевима и ћутање – одбијање давања исказа – може третирати као исказ. Питање проистиче из чињенице да ћутање може имати и функцију одговора, па и функцију питања у дијалогу.

Под исказом у процесноправном смислу подразумева се усмена или писана демонстрација става, суда или закључка учесника у правном поступку, насталог као резултат саслушања у поступку у којем се утврђују релевантне правне чињенице битне за доношење судске одлуке.

Дакле, у процесноправном смислу исказ је смислен и бесмислен писмено или усмено саопштен став, суд или закључак главних процесних субјеката дат у форми изјаве пред службеним лицем, који као доказно средство утиче на утврђивање истине и доношење објективне и непристрасне одлуке суда.

10 Могућ је и говор знацима којим се служе глувонема лица.

ВРСТЕ ИСКАЗА У ПРАВНОМ ПРОЦЕСУ

Исказ је писмена или усмена изјава дата пред службеним лицем која утиче на формирање мишљења суда као основ за доношење непристрасне одлуке. Искази могу бити истинити и неистинити. Неистинити искази могу бити несвесно неистинити, тј. нетачни или погрешни и лажни.

Полазећи од појма истине, која представља веран одраз стварности (Јекић 1986: 65), може се закључити да је истинит исказ тачан став даваоца исказа који одговара објективној стварности. Дакле, учесник у правном поступку саопштава истину, односно свој тачан суд сагласан са објективном стварношћу. Из наведеног произлази да је истинит исказ пре свега тачан исказ.

Неистинит исказ је, разуме се, исказ који није сагласан са објективном стварношћу. Неистинити искази могу бити несвесно неистинити, тј. нетачни или погрешни и лажни. Нетачни искази су они искази који настају услед грешака у опажању, памћењу, мишљењу и најзад у исказивању.

Када је реч о нетачним исказима који настају услед грешака у опажању, они настају тачније услед селективног карактера перцепције, интерпретације непотпуне информације, као и ставова, личних жеља, али и поремећаја пажње, свести, воље и емоција. Отуда поремећаји опажања могу бити *илузије* које представљају погрешно опажање предмета или појаве, *халуцинације* које означавају опажање нечега што у стварности не постоји и *аѓнозије* које су уствари немогућност препознавања услед органског оштећења (према Стоиљковић 1984).

Грешке у памћењу су последица процеса заборављања, те је *амнезија* (избрисано сећање) једна од врста поремећаја памћења. Осим амнезије то су још и *хиѓномезија* (умањена способност да се научи ново), *ѓарамнезија* (лажно сећање), *хиѓермнезија* (неспособност заборављања појединих доживљаја), *аломнезија* (нетачно приказивање нечега у сећању) и патолошка *лажљивосѓ* (склоност ка лагању).

Грешке исказивања су грешке које настају приликом давања исказа услед непрецизности изражавања даваоца исказа, нпр. због недовољног разумевања појединих дијалеката, употребе речи с више значења, страних речи и сл., као и начина излагања даваоца исказа (нпр. дезоријентисаност).

Полазећи од појма лажи као свесно изречене неистине или обмане, лажни исказ је свесно и намерно саопштавање неистина, тј. неистинити исказ дат с намером и у циљу довођења у заблуду одређеног субјекта. Психолози тврде да сваки човек слаже барем једном у животу. Понекад људи лажу без одређене намере, покушавајући да се заштите од емоционалног бола. Ту је пре свега изражен страх, и то од прекора, казне, да је учињено нешто лоше, непримерено и сл.

Лажни исказ је намерно неистинит исказ који не одговара објективној стварности. Према И. Симићу, активно лагање може се састојати у потврђивању нечег што не постоји или у негирању нечег што постоји или у приказивању нечег постојећег онаквим какво објективно није, једноставно речено, то је тврђење да постоји нека чињеница која не постоји или обратно, да не постоји чињеница која постоји (1991: 821–826).

Према мишљењу Д. Атанацковића, пређуткивањем се може дати лажни исказ ако се оно врши на такав начин да из целокупног склопа изјаве произлази тврђење неке чињенице која не постоји или порицање неке чињенице која постоји, без обзира на то што су изнете чињенице тачне (1981).

Поред наведених исказа постоји и слепи исказ који настаје када давалац исказа ни сам не зна да ли исказује лаж или истину и то не напомиње. С обзиром на околности, лажни исказ може бити дат вербално, тј. усмено, и писмено, писаним текстом или изјавом. Лажни исказ може бити дат и конклудентним радњама, односно понашањем којим субјект не изражава јасно и гласно садржај своје воље, али на основу којег се може са сигурношћу закључити да та његова воља ипак постоји. Најзад, лажни исказ може бити дат и посредством преводиоца или тумача.

Током читавог поступка може се говорити само о веродостојним исказима, док ће поступајући суд утврдити истинитост или неистинитост исказа доношењем одлуке на крају поступка. Имајући у виду да је веродостојан исказ вероватно истинит исказ, можемо говорити о посебној веродостојности, док се општа веродостојност односи на даваоца исказа Делић 2008).

Према мишљењу М. Стоуна, приписати даваоцу исказа веродостојност имплицира да та особа има одређен квалитет, неки фиксни квантум веродостојности, што би у ствари и решило наведено питање. Међутим, ова констатација је у основи погрешна јер се заснива на давнашњој подели људи на две супротстављене категорије, истинољубиве и неистинољубиве, из чега произлази да су неке особе од поверења, док друге то нису. Али, модерна схватања су комплекснија и прецизнија. Наиме, опште је прихваћено схватање према коме то да ли ће, рецимо, сведок говорити истину или не није одређено неком посебном цртом личности која га чини склоним једном или другом, већ пре зависи од појединца као целине, његове мотивације, његовог односа према одређеној ситуацији и његове реакције на одређену ситуацију (Стоне 1988).

Имајући у виду све наведено, посебна веродостојност је уско повезана са општом веродостојношћу, те се веродостојност исказа саслушаваних лица пре свега оцењује упоређивањем исказа с другим утврђеним чињеницама, као и анализом садржине исказа и оценом опште веродостојности даваоца исказа, о чему ће бити више речи у каснијим разматрањима.

ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА *ОБРАЋАЊЕ*

Општи појам обраћања може се схватити као акт, чин, радња успостављања комуникације живих покретних бића. Неспорно је да сва бића унутар својих врста успостављају и одржавају одређену врсту комуникације нужне за одржавање врсте, али та комуникација, па и обраћање, не морају бити ни свесни, ни циљни, али бар делимично морају бити сврсисходни.

У ужем смислу, обраћање и комуникација очигледни су и код животиња (најочигледније женке с младунцима). За наша разматрања најважнији су ужи појам обраћања људи у међусобном односу и понашању. У понашању људи битна својства обраћања су: намера, циљ, сврха и очекивање ефекта, облик (форма) обраћања и садржај. Основне, битне форме обраћања у људском друштву су: а) вербално обраћање (усмено и писмено); б) непосредно и посредно обраћање; в) обраћање коришћењем техничких средстава и без њиховог коришћења, и г) обраћање неком физичком радњом, звуком и демонстрацијом сигнала (према Даниловић 2016: 53).

Основни циљ и сврха обраћања једног субјекта другом субјекту су да привуче пажњу других на себе, на оно што он као дотични субјект ради или говори.

Људи у међусобном обраћању морају разликовати више типова обраћања као што су: 1) добровољно обраћање (добронамерно, равнодушно и злонамерно), и 2) принудно и присилно обраћање. Обраћање по трајању може да буде тренутно, краткотрајно и дуготрајно. Обраћање увек садржи неку поруку (пази, учини то, понашај се на одређени начин), па може да буде једнократно и вишекратно. На пример, у дијалогу постоји вишекратно обраћање субјеката у низу или у континуитету. У разним врстама саслушања постоје све врсте обраћања – обраћање судије тужиоцу, окривљеном, браниоцу, оштећеном, сведоку, вештаку и стручном саветнику; обраћање тужиоца судији, окривљеном (туженом), сведоку, вештаку и стручном саветнику; обраћање браниоца сведоку, вештаку и стручном саветнику; обраћање окривљеног сведоку и оштећеном; обраћање сведока судији, тужиоцу, браниоцу и сведоку (према Даниловић 2016: 54).

ЗНАЧЕЊЕ ТЕРМИНА *ПОРУКА*

Термином *порука* означава се више појмова, а шири појам је онај појам који се користи у комуникологији и у логици. Порука у најопштијем смислу је предмет комуникације. Служи за пружање одређених информација. Њено значење зависи од контекста у коме се користи.

Са становишта комуникологије, порука је податак послат од извора према примаоцу. У овој специфичној научној области постоје различите

дефиниције поруке. Неки аутори поруку дефинишу као сваку мисао или идеју изражену у језику, припремљену у облику прикладном за пренос на било који од установљених начина комуникације. Други виде поруку као произвољну количину информација чији су почетак и крај одређени или имплицитни.

Чињеница је да порука у комуникацији међу људима може бити вербална или невербална. Вербална порука представља размену информација речима. Примери вербалне поруке укључују комуникацију лицем у лице, телефонски позив, говорну пошту итд.

Невербална порука шаље се преко одређене акције или одређеним понашањем, а не речима. Типичан пример невербалне поруке свакако је коришћење говора тела.

У рачунарским наукама постоје два главна значења речи порука, и то: порука унутар софтвера, која може и не мора бити читљива, те читљива испоручена порука путем софтвера од једне особе ка другој. Слање тренутних порука (eng. *instant messaging*) и имејл (*e-mail*) примери су рачунарских софтвера дизајнираних за испоруку читљивих порука у форматираном или неформатираном тексту, од једне особе према другој. Овакав вид размене порука свакако може бити предмет правног процеса, као и начин комуникације током њега.

На основу свега наведеног можемо закључити да је суштина значења појма поруке да један (индивидуалан, колективан – „службени“) субјект има потребу за одређеним понашањем – делањем другог субјекта, па му ту потребу саопштава у одређеној форми (обавештења, молбе, захтева, наредбе итд.), с очекивањем да ће други субјект коме је упућена порука реаговати на одговарајући начин (према Даниловић 2016: 55).

У литератури се неретко мешају појмови обавештење и порука. Обавештење је неутрално и не захтева одговор, није нужна комуникација. Порука може бити у саставу обавештења (информације), али она очекује, подстиче одговор – комуникацију. У том смислу саслушање је размена порука – комуникација између субјекта који саслушава и субјекта који се саслушава.

ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМА *ОПШТЕЊЕ*

Општење је домаћа реч, веома сложеног и обухватног садржаја, а истовремено и врло прецизна. Њоме се исказују све врсте односа које се остварују кроз најразноврсније манифестације у понашању, доживљавању људи, активитету људи, како према природи, друштву, тако и према самима себи.

Често се у литератури поистовећују појмови општење и комуникација. Иако се оба процеса која означавају ова два појма заснивају на одређеним

правилима и начелима, с намером да се оствари циљ због којег су и започети, међу њима постоји извесна разлика. Реч *комуникација* је латинског порекла и означава појмове као што су: везе, саобраћај и комуницирање (општење). Овај појам се често користи да означи давање и примање порука језичким и другим средствима споразумевања. Процес комуникације садржи пет кључних елемената који учествују у обликовању, преношењу, шифровању и дешфровању порука и реаговања на поруку, а то су: а) пошиљалац поруке (извор поруке или информације), б) порука (садржај онога што се поручује – информација), в) пут (медији) којим се порука шаље, г) прималац поруке (онај коме је порука упућена), и д) повратна спрега (реакција на поруку).

Ако нема реакције на поруку, то значи да комуникација није успела, чиме се потврђује наведена разлика између обавештења и поруке. Међутим, сврха слања поруке је управо у томе да изазове реакцију, односно повратну спрегу. Ако нема реакције, то може да значи да порука није доспела ономе коме је упућена или да није била добро срочена, па је прималац није добро разумео. Уколико порука изазове реаговање, онда реакција путује назад првобитном пошиљаоцу, повратном спрегом као нова порука.

За разлику од комуникације, општење је увек активитет односења према некоме и нечему. На пример, саслушање ухапшеног осумњиченог лица није само комуникација већ је и општење јер се у датом случају с њим не размењују само поруке и обавештења него су према њему успостављени фактички многи негативни односи применом разних ограничења и притисака – од слободе кретања, одеће, обуће, исхране, становања итд.

Процес општења се састоји од више фаза, а то су: (1) иницирање идеје као поруке неког од извора процеса општења; (2) обликовање поруке и њено превођење на језике или на други облик погодан за општење; (3) посредовање (пренос–ток) поруке од извора ка примаоцу; (4) дешифровање (схватање) – превођење поруке у њену изворну идеју; (5) пријем и усвајање, или одбацивање идеје, односно предлога из поруке и (6) одређени однос или акција према субјекту који усваја, односно одбацује предлог из поруке (Даниловић 2016: 56).

У процесу општења карактеристично је да уколико је идеја правилно схваћена, прималац ће реаговати и о томе повратно обавестити пошиљаоца поруке. Током процеса општења могу се јавити бројне сметње у преношењу порука. Пошиљалац мора да савлада све те сметње како би порука стигла ономе коме је намењена, у предвиђеној форми. Да би се отклониле сметње на путу од пошиљаоца до примаоца поруке, порука мора бити јасна, упућена на тачно дефинисану адресу, путем правог медија и у право време. Ако било шта од наведеног изостане, порука може бити изгубљена и без реаговања онога коме је намењена. Ако се потенцијалне препреке успешно савладају, порука ће стићи до примаоца и он ће моћи правовремено да реагује на њу.

Прималац може да реагује прихватањем, одбијањем предлога или тражењем додатних обавештења. Процес општења може да тече непосредно између пошиљаоца и примаоца поруке и посредно помоћу одговарајућег медија. Поруке се могу изражавати речима, гестовима, сликама и др.

За успешно остварен процес општења у правном процесу важно је да буду испуњене четири основне претпоставке: 1) да постоје одговарајући услови у којима се реализује општење; 2) да постоји јасно дефинисан задатак или циљ општења; 3) да постоји јасно разрађена стратегија општења и 4) да постоји јасано прописане процедуре општења.

Свака појава, па тако и појава општења, одвија се у одређеним друштвеним условима, амбијенту, што је први предуслов општења. Други предуслов је да се јасно пропише шта се жели постићи општењем. Циљеви општења морају да имају јасно дефинисану временску димензију (кад и у ком року да се остваре). Јасно разрађена стратегија општења треба да прибави одговоре на питања као што су: Која порука треба да буде послата? Колико субјеката треба обухватити одређеном поруком? Како постићи постављени циљ? Јасно прописане процедуре општења омогућују субјектима општења да сазнају одређена правила која важе у овом процесу како би могли да их се придржавају (према Даниловић 2016: 56–57).

Када је реч о општењу у правном поступку, може се говорити и о општењу органа и странака, које се не односи само на саслушање странака, односно усмену расправу у правном поступку. Наведени вид општења претходи и следи усменом општењу у правном поступку. Наиме, да би се дошло до фазе поступка у којој се саслушавају учесници неког поступка, потребно је да поступајући орган приступи прво писменом општењу са учесницима у поступку. Овакво општење се одвија пре свега путем поднесака, који могу бити захтеви, обрасци који се користе за аутоматску обраду података, предлози, пријаве, молбе, жалбе, приговори и друга саопштења којима се странке обраћају органима.

Поднесци се, по правилу, предају непосредно или шаљу поштом писмено, или се усмено саопштавају у записник, а могу се, ако није другачије прописано, изјављивати и телеграфски, односно телефаксом. Кратка и хитна саопштења могу се давати и телефоном ако је то, по природи ствари, могуће. Поднесак се предаје органу надлежном за пријем поднеска, те је он дужан да прими поднесак који му се предаје, односно да узме у записник поднесак који му се усмено саопштава.

Службено лице које прими поднесак дужно је, на усмени захтев подносиоца, да му потврди пријем поднеска. Уколико орган није надлежан за пријем поднеска, службено лице тог органа упозориће на то подносиоца и упутити га органу надлежном за пријем. Ако подносилац и поред тог упозорења остане при захтеву да се његов поднесак прими, службено лице је

дужно да га прими. Ако орган нађе да није надлежан за рад по таквом поднеску, донеће закључак којим ће одбацити поднесак због ненадлежности (Даниловић 2016: 57).

Кад орган поштом добије поднесак за чији пријем није надлежан, а несумњиво је који је орган надлежан за пријем, послаће поднесак без одлагања надлежном органу, односно суду и о томе ће обавестити странку. Ако орган који је добио поднесак не може да утврди који је орган надлежан за рад по поднеску, донеће без одлагања закључак којим ће одбацити поднесак због ненадлежности и закључак одмах доставити странци.

Сваки поднесак мора бити разумљив и мора га потписати овлашћено лице. Уколико поднесак садржи неки формални недостатак који спречава поступање по поднеску или ако је неразумљив или непотпун, орган који га је примио учиниће све што треба да се недостаци отклоне и одредиће подносиоцу рок у ком је дужан да то учини. То се може саопштити подносиоцу писмено, у виду правне поуке, телефоном или усмено ако се подносилац затекне код органа који саопштава да поднесак садржи недостатке.

О учињеном саопштењу орган ће оставити забелешку на спису. Ако подносилац отклони недостатке у одређеном року, сматраће се да је поднесак био од почетка уредан. Ако подносилац не отклони недостатке у одређеном року, па се услед тога не може поступати по поднеску, орган ће закључком одбацити такав поднесак. На ову последицу подносилац ће се нарочито упозорити у позиву за исправку поднеска (Даниловић 2016: 58).

Општење се одвија и путем позивања, састављања записника, као и разгледања списа и обавештавања о току поступка. Орган који води поступак овлашћен је да позива лице чије је присуство у поступку потребно. Позивање се врши писменим позивом ако посебним прописима није предвиђен други начин. Позив обавезно мора да садржи: назив органа који је издао позив, име и презиме и адресу лица које се позива, место, дан, а кад је то могуће, и час доласка позваног, предмет због кога се позива и у ком својству (као странка, сведок, вештак итд.), и која помоћна средства и доказе позвани треба да прибави, односно поднесе. У позиву се мора навести да ли је позвано лице дужно да дође лично или може послати пуномоћника који ће га заступати и упозориће се да је у случају спречености да се одазове позиву, дужно да извести орган који је издао позив (Даниловић 2016: 58).

Позвани ће се исто тако упозорити на последице ако се не одазове позиву или не извести да је спречен да дође. У позиву на усмену расправу странка се може позвати да поднесе писмене и друге доказе, а може се обавестити да може повести сведоке на које намерава да се позове. Кад то допушта природа ствари, може се оставити на вољу позваном лицу да уместо личног доласка до одређеног дана преда потребну писмену изјаву.

Позвано лице дужно је да се одазове позиву. Ако је позвано лице због болести или другог оправданог разлога спречено да дође, дужно је одмах по пријему позива да о томе извести орган који је издао позив, а ако је разлог спречености настао доцније, одмах по сазнању тог разлога. Ако се лице коме је позив лично достављен не одазове позиву, а изостанак не оправда, може бити приведено, а осим тога и кажњено новчаном казном. Те мере ће се применити само ако је у позиву било означено да ће се применити. Ако су услед неоправданог изостанка позваног лица настали трошкови у поступку, може се одредити да их сноси лице које је изостало.

Записник се саставља о усменој расправи или другој важнијој радњи у поступку, као и о важнијим усменим изјавама странака или трећих лица у поступку. У записник се уноси: назив органа који врши радњу, место у коме се врши радња, дан и час кад се врши радња, предмет у коме се она врши и имена службених лица, присутних странака и њихових заступника, пуномоћника или представника. Записник треба да садржи, тачно и кратко, ток и садржај извршених радњи у поступку, као и датих изјава. Води се у току вршења службене радње. Ако се радња о којој се води записник није могла извршити без прекида, у записнику ће се означити да је било прекида (Даниловић 2016: 59).

Записник ће се пре закључења прочитати саслушаним лицима и осталим лицима која учествују у поступку. Та лица имају право да и сама прегледају записник и ставе своје примедбе. На крају записника ће се навести да је записник прочитан и да нису стављене никакве примедбе или, ако јесу, укратко ће се уписати садржај примедаба. Затим ће записник потписати лице које је учествовало у радњи, а на крају ће га оверити службено лице које је руководило радњом, као и записничар ако га је било (Даниловић 2016: 59).

Ако записник садржи саслушање више лица, свако од њих ће се потписати испод оног дела записника у коме је уписана његова изјава, а ако су вршена суочења, део записника о томе потписаће лица која су суочена. Записник састављен сагласно одредбама закона јесте јавна исправа. Записник је доказ о току и садржини радње поступка и датих изјава, осим оних делова записника на које је саслушано лице ставило примедбу да нису правилно састављени.

Странке имају право да разгледају списе предмета и да о свом трошку препишу, односно фотокопирају потребне списе. Разгледање и преписивање, односно фотокопирање списа врше се под надзором одређеног службеног лица. Право да разгледа списе и да о свом трошку препише, односно фотокопира поједине списе има и свако треће лице које за то учини вероватним свој правни интерес. Такође, странка и свако треће лице које учини вероватним свој правни интерес у предмету, као и заинтересовани државни органи, имају право да се обавештавају о току поступка (Даниловић 2016: 59).

ЛИТЕРАТУРА

Атанацковић 1981: Д. Атанацковић. *Кривично право* – посебни део. Београд: Привредна штампа.

Аћимовић 1978: Михајло Аћимовић. *Психологија злочина и суђења*. Београд: Савремена администрација.

Даниловић 2016: Александра Н. Благојевић Даниловић. *Улога саслушања у правном процесу*. Докторски рад. Београд: Правни факултет.

Делић 2008: Наташа Делић. *Психологија исказа појединих учесника у кривичном поступку*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Dent 1977: H. K. Dent. *Stres as Factor Influencing Persson Recognition in Identification Parades.* London: Buletin of the British Psihological Society.

Јасперс 1978: К. Јасперс. *Општа психопатологија*. Београд: Просвета.

Јекић 1989: З. Јекић. *Истина и докази.* Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.

Марић–Лукић 1988: Ј. Марић – М. Лукић. *Правна медицина*. Београд: Barex.

Милосављевић–Радосављевић 1988: Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић. *Основи методологије политичких наука*, пето издање. Београд: Службени гласник.

Милошевић 2002: Станиша Милошевић. *Перцепција, пажња, и моторна активност*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Симић 1991: И. Симић. „Давање лажног исказа". *Правни живот*. Београд.

Стојиљковић 1984: С. Стојиљковић. *Психијатрија са медицинском психологијом*. Београд–Загреб: Медицинска књига.

Stone 1988: M. Stone. Cross-Examination in Criminal Trials. London: Butterworths.

Aleksandra N. BLAGOJEVIĆ DANILOVIĆ
Dragan Lj. TANČIĆ

MEANING OF LEGAL TERMS IN CONNECTION WITH THE CONCEPT OF HEARING
– Listening, Statements, Appeal, Message and Communication –

Summary

In the legal process, the hearing is one of the categorical concepts, from which a series of derived concepts are performed, and which are not rarely considered as synonymous in the professional and scientific public. Starting from the linguistic foundations of terms and concepts in legal science, the intellectual effort is made to define from the scientific-methodological angle precisely the meanings of the terms such as: 'listening', 'statement', 'message', and 'communication' that are closely related to the notion of 'hearing', which is a categorical notion in legal science, especially in legal proceedings, in the administrative, civil, criminal and international law. Therefore, the main subject of this paper is to define the meaning of key terms and the ones that are directly related to the categorical notion of hearing in the legal process.

This definition has an epistemological cognitive value because it complements the fundamental meaning of the basic concept in the legal process. At the same time, the meanings of these terms are relevant because they complement the meaning of the basic, categorical concept of hearing in the legal process. By their very nature, all these terms are statements about the key determinants of the hearing in legal proceedings. They are nominal and fulfil all eight criteria for defining theoretical concepts as follows: they are positively expressed in the form of a claim; they are also subjective and contextual, because they express important provisions and characteristics of the subject of definition; they are versatile and cover the whole subject of definition in all its aspects; they are essential and contain basic provisions and characteristics on the basis of which the concept of the hearing can be identified; they are also complex and developmental, as the hearing in the legal process as a matter of definition is also a complex development process; they are equivalent and proportionate, that is, they are not too broad or too narrow; they are accurate and contain only the essential and necessary factors of the concept of hearing in the legal process, and ultimately, all these terms are dialectical, since the social reality of the hearing in the legal process is dialectical.

Key words: legal process, hearing, listening, statements, addressing, message and publicity.

Рад је предат 22. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 141.7 Спиноза Б.
141.7 Лок Ц.
172.1

Оригинални научни рад

*Срђан Ж. СЛОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

СПИНОЗИНА И ЛОКОВА ТЕОРИЈА ДРУШТВЕНОГ УГОВОРА**

Апстракт: Спиноза у први план ставља остваривање личне слободе и среће појединца, што се може остварити само у државном стању, након споразума између појединца и заједнице. То стање је засновано на разуму, а у њему природно право остаје неповређено. Нема разлика између природног права и природног закона. Има се онолико права колика је моћ појединца или државе. У своју политичку теорију Спиноза уводи и категорију моћи, јер жели да све посматра са практично-политичког аспекта.

Лок природно стање дефинише као стање слободе. Човека у овом стању везују природни закони из којих Лок изводи право на слободу, живот и својину. Грађанско друштво или влада стварају се сагласношћу поданика, а никако освајањем. Законе су дужни да поштују сви, укључујући и суверена. Лок је напао апсолутну монархију и заговарао ограничену уставну парламентарну владу, уз поштовање владавине права.

Кључне речи: Лок, Спиноза, друштвени уговор, природно стање, слобода, влада, сагласност.

СПИНОЗИНО И ЛОКОВО СХВАТАЊЕ ПРИРОДНОГ СТАЊА

Спинозино схватање природног и друштвеног стања је слично Хобсовом, али је и флексибилније од његовог. У свом *Теолошко-политичком трактату* Спиноза поставља питање слободе и среће појединца. У том циљу, посебну пажњу поклања избору најбољег политичког режима који ће то обезбедити. Основна карактеристика Спинозиног учења о друштву и држави је тај да све слободе и права појединца посматра са практично-политичког и етичког аспекта, а не теоријског. Спиноза у први план ставља појединачне

* виши научни сарадник, drsrdjans@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

слободе мишљења и личних убеђења. Из таквих слобода проистиче и значај људских права, која ће касније постати основа борбе буржоазије за напреднији друштвено-политички поредак. Спинозина намера није била да открије нешто ново и ванвременско, већ само да укаже на основна начела која изводи из саме природе људског рода (Vujadinović Milinković 1996: 146). Као полазну основу свеукупног испитивања и разматрања политике, Спиноза узима природу људског рода. Желео је, налик Макијавелију, да у први план стави људску праксу, а не идеје. Саме државе се деле према критеријуму да ли омогућавају да човек изрази своју слободу мишљења. Овакав концепт друштва умногоме промовише Спинозино секуларно тумачење друштва и државе. Безбедност и опстанак, на чему је и Хобс инсистирао, се по својој природи подразумевају.

Сходно Спинозиној детерминистичкој филозофији, свака индивидуа је опремљена одређеном количином моћи, па тиме има и природно право да чини оно што му допуштају склоности и природно и друштвено окружење. Човек има право избора, а од свих избора најбитнији је онај који се тиче личне среће. То се не може остварити у природном, већ друштвеном стању једног демократског политичког режима. Природни закони важе за оба стања, али се у њима различито испољавају. Насупрот Хобсу, код кога се природни закон разликује од природног права, код Спинозе се природни закон и природно право поклапају. Под природним правом подразумевамо само природне законе сваког појединца, све што појединац чини саобразно свом природном праву (Spinoza 1957: XXXII). Природно право се не заснива на здравом разуму, већ на поменутом степену моћи, снаге и жеља појединца. То је стање највеће слободе, које човек не може да оствари у природном стању, јер се жеље и сопствени прохтеви укрштају и потиру. Да би се људи ослободили таквог стања и живели срећно и безбедно, неопходно је „да се међусобно споразумеју и пристану да заједнички уживају права над свему што им по природи припада“ (Isto: XXXIII). Ово је услов стварања новог, државног стања, у коме живот људи више није условљен жељама појединаца, већ вољом читаве заједнице.

За разлику од Спинозе, Лок је природно стање оквалификовао као стање слободе (Mclelland 1996: 222). У својој Другој расправи о влади, Лок почиње хипотетичким описом природног стања, уз објашњење како људи излазе из њега. Човека у овом стању везују природни закони, а сам човек поштује и признаје права других. Природно право представља све оне прерогативе које даје природни закон. На овом стадијуму Лок природни закон изједначава са божјим. Из природног закона извлачи се и природно право на својину. У сагласности са божјим правом и чувених Десет заповести, Лок овај корпус права проширује на следећа: поменуто право на својину, право на живот и слободу (Mclelland 1996: 223). Овим Лок иде даље од Хобса и право на опстанак или пуко преживљавање надопуњује правом на рад и стицање иметка.

У складу са рационалистичком филозофијом, Лок указује на значај разума у погледу признавања права других. Права, са своје стране, имплицирају и одређене обавезе. Онај ко нема обавеза он је привилегован. У таквим реципрочним међуодносима природно стање се подруштвљава. Човек не сме да чини грехе, јер тиме угрожава природна права других. Пошто постоји претпоставка кршења природних права, онда се неумитно уводи судски ауторитет, чиме природно стање постаје друштвено. У том стању људи могу да склапају одређену врсту уговора и без постојања владе. Парадигматични примери оваквих уговора су језик и злато. Управо је одсуство владе то које је наметнуло овакво устројство. Човекове природне неједнакости у природним способностима су за Хобса биле мање битне, док су за Лока битне јер воде ка неједнакостима у богатству. Човек треба да добије онолико колико може да уради, јер уколико неко полаже право на оно што није у стању да уради, онда је он кршилац природних права. Пошто у природном стању још није постојала валута, ослобађање од вишкова се није могло вршити на профитабилан начин. До промене је дошло увођењем валуте. Природно стање је за Лока почетак економске међузависности и друштвене сатисфакције између богатих и сиромашних. Дакле, све ово се дешава пре настанка државе (Mclelland 1996: 224).

Лок надопуњује Хобсову тезу о природном закону. Из природног закона се изводе природна права. Ову тезу заступа и Хобс, али Лок иде даље од ове тврдње указујући на то да природни закон намеће одређене обавезе човеку, независно од тога да ли човек живи у природном стању или грађанском друштву. Лок више од Хобса укључује разум и природни закон повезује са моралним законима. Оваква улога природног закона омогућује човеку да разлучи добро од зла (Strauss 1953: 202). Природни закон је оличење бога у човеку и изјава божје воље. Из божјег закона произилази и божје право, кога често називају и „вечно право". Уколико човек није свестан ове чињенице, он не може да поступа морално. Лок овде уводи и категорију откровења, јер разум само даје потврду да је божански закон откривен. Природни закон делује у потпуности само уколико садржи санкције, јер разум није у стању да спозна природни закон као закон (Isto 1953: 204).

ОД ПРИРОДНОГ КА ДРУШТВЕНОМ СТАЊУ

Да би се човекове жеље остариле, саобразно Спинозином учењу, ствара се државно стање које је засновано на разуму и одржава се на основу „неповредивости општег споразума без икакве повреде природног права: свако преноси део своје власти на заједницу, која ће имати највише природно право над свим стварима, тј. суверенитет" (Spinoza 1957: XXXIII). Дакле, тежња

ка слободи мишљења и изражавања своје отеловљење добија у демократском облику владавине. Таква влада је антимонархијска, антицрквена и антиаристократска. Држава има онолико права колико и моћи. Зарад опстанка, безбедности и сарадње, појединац предаје одређена права држави, али не и своје право на разумско расуђивање ствари. То спада у неотуђива права појединаца, тако да су они у стању да изражавају своја мишљења и ставове у погледу политике, државе, права. Међутим, ово никако не значи да смеју да крше право. Спровођење права и декрета не сме бити опструирано. Ово је граница до које се може ићи у остваривању личних права и слобода.

Док је Хобс предност дао монархији и појединачна права подредио друштву и држави, а уговором их укида, Спиноза се залагао за чување природних права. Она су за њега нетакнута. У својој 20. књизи *Теолошко-политичког трактата* истакао је да „истинска сврха државе треба да буде само слобода" (Isto: 244–245). Степен остварења слобода појединаца је у зависности од снаге државе да се бори за опште добро. Што је држава налик Хобсовој, мање је слободе за појединце, а што је држава демократичнија, онда ће и степен слободе бити виши. Најбољи облик политичког режима је за Спинозу егалитарни демократски републиканизам.

Спиноза је у последњих пет глава свог Трактата изразио ставове који су представљали захтев нове грађанске класе за политичким слободама, а све то у борби против преживелог феудалног поретка. Спиноза није био за могућност револуционарног преврата у виду грађанске непослушности. Спинозина бојазан од бунтовничког немира лежи у чињеници да је у Холандији грађанска класа већ извршила револуцију. Оно чему је нова класа тежила, било је одржавање поретка. Изражавао је бојазан од свргавања демократске власти од стране цркве и опозиције. У том циљу је био спреман и да пређе на становиште аристократије, јер је био Холанђанин и заговорник аристократије Јан де Вита. Јан де Вит је био аристократа, али је владао на демократским начелима. Да би се остварile грађанске слободе, неопходно је одвојити цркву од државе, док Спиноза није правио разлику између државе и друштва. Из наведеног се јасно види да је Спиноза заговорник демократског државног уређења. Индивидуална слобода добија превагу над свим осталим слободама: божјим или религијским, чиме се утире пут потоњем модерном западном индивидуализму. Држава има онолику вредност колико охрабрује слободу мишљења и изражавања. Тиме се боље разумеју природа и друштво, које је део природе. Овакав приступ у први план ставља учење, слободу уопште, а посебно слободу изражавања, па ће потоњим мислиоцима указати на то да друштво цене на основу тога до ког нивоа секуларизације је дошло. Овим се Спиноза директно супротставља Хобсу и његовом свођењу државе на то колико безбедности и стабилности је донела човеку. Код оваквог државног стања долази до конвергенције

између појединачних и колективних интереса људи и моћи суверена (државе). Јачина државе зависи од жеља грађана да се са њом идентификују, учествују у њој и подржавају је. Правну државу Спиноза тумачи реалистички, јер право доводи у контекст моћи. Ипак, Спиноза оставља мало простора и за независну слободу мисли и расуђивања, чиме ће представљати идејну претечу либерализма.

Да би се испоштовало Хобсово право на самоочување, Лок истиче да је неопходно да влада буде ограничена. Грађанско друштво или влада се остварују сагласношћу, а никако освајањем. Управо из овог разлога Лок осуђује апсолутну монархију и њену арбитрарну моћ (Strauss 1953: 231). Што се уговора тиче, Лок допушта постојање само једног: уговора о савезништву који појединци међусобно склапају, јер се појединац потчињава друштву. Тако успостављена демократија је примарна демократија. Таква већина може бити преображена у неки други облик владавине, па је друштвени уговор идентичан оном о потчињавању суверену или врховној власти, а не друштву. Ма где људи сместе врховну власт, они исту задржавају или мењају ради промене саме владе. Ово је право на револуцију, где се појединац супротставља друштву или влади уколико је угрожено његово право на самоочување (Isto: 233).

Држава се разликује од друштва, зато што друштво настаје природно и спонтано. Држава није творевина бога и представља користан инвентивни механзам, који може бити побољшан или деградиран. У природном стању човек очекује да ужива природна права, а у грађанском друштву жели да их ужива садржајније. С друге стране, држава је та која штити природна права. Човек који ужива своја права у природном стању треба да се сагласи са успостављањем владе. Природно право на слободу би, сходно Локу, значило да се човек не саглашава са ропством. Природна права су неотуђива и могу бити предата држави уз одређени услов: право на живот, слободу и својину не треба да буду предата држави.

Из напред наведеног следи да је друштво природна, а држава вештачка творевина. Пошто је друштво настало пре државе, онда његови чланови одлучују о томе каква ће и сама држава бити. Одвајање друштва од државе чини суштину либерализма. Људи не улазе у грађанско друштво да би мењали његову природу већ да би га подигли на виши ниво. Уколико би неко повукао ову сагласност, то га не би спречавало да поштује закон. Друштвени уговор је за Лока дупли процес: човек улази у друштвену заједницу не само да би очувао свој иметак, већ и да би га повећао. Људи су у стању да направе колективни споразум са својим владарима у природном стању. У случају да држава крши њихова природна права она постаје предмет критике и побуне против ње. Дакле, да би човек био члан одређеног колективитета, он треба да да експлицитну сагласност. Уколико је не да, он је странац у својој земљи и у обавези је да поштује законе.

Лок је заговорник виговске оријентације у британском парламенту, тако да легислативу ставља на прво место. Егзекутива и судство су супсидијарног карактера. Краљ је присутан у енглеском парламенту, али је шеф егзекутиве. Он има више овлашћења од осталих јер је део легислативе. Краљ има таква овлашћења да може да наступа и против права, како би осигурао безбедност народа – *salus populi suprema lex* (безбедност народа долази пре било чега другог). Овде је у питању тзв. резидуална власт коју врши шеф егзекутиве; ради се о брзом доношењу одлука за време ратова или елементарних непогода. Егзекутива и легислатива су одвојене власти, али за Лока представљају тзв. мешовиту власт, док је једино судска власт одвојена. Легитимна влада за Лока је она која штити природна права, а посебно право на својину. У САД-у би то била демократска република са политичким правима и правом гласа. Независно од тога што не разграничава легислативу од егзекутиве, Лок за најбољу владу сматра ограничену владу. Не изједначава је са слабом или јаком владом, али уколико влада штити живот, слободу и својину она је, по свој прилици, јака и бива све јача (Mclelland 1996: 229).

Свака влада треба да буде нека врста консензуса оних који владају и оних над којима се влада. Лок ипак даје предност друштву над државом што чини човеково виђење владе, али и начин како влада третира своје грађане. Друштво је то које бира облик владавине и обликује јавно мњење.

ЗНАЧАЈ СПИНОЗИНЕ И ЛОКОВЕ ПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ

Поменути политички мислиоци су дали одређени допринос развоју либерално-демократске праксе. Суштина друштвеног уговора је у предавању свих природних права јединственом ауторитету; такав јединствени ауторитет је носилац суверенитета у апсолутном смислу. Он се успоставља добровољним уступањем индивидуалних права и пристајањем на поданичку послушност. Овакво стање је Дејвид Хелд објаснио на следећи начин: „Ако се појединци одрекну својих права преносећи их на неки јаки ауторитет који може да их присили да држе своја обећања и погодбе, онда је могуће обликовати делотворну и закониту приватну и јавну сферу, друштво и државу. У том је смислу битан уговор међу појединцима: друштвени уговор. Он се састоји у томе да појединци своје право на самоуправу предају једном јединственом ауторитету – који је тиме овлашћен да делује у њихово име – под условом да и сваки други појединац учини то исто. На основу тога долазимо до јединственог односа власти: однос суверена према поданику. Створена је јединствена политичка моћ, вршење суверене власти или суверенитет, употреба моћи од особе или тела које је успостављено као суверено“ (Held 1987: 48–51).

Пошто се на суверенову власт даје општи пристанак да он заступа народ, онда је у Хобсовој концепцији државе присутна антиципација репрезентативног модела власти. Либерални елементи су присутни у тражењу основа легитимности власти у пристанку и договору слободних јединки, тражењу најбољег уређења и уочавању разлике између јавне и приватне сфере. Међутим, Хобсова политика теорија има и нелибералне елементе, јер му је држава свемоћна и не оставља простор за постулирану аутономију у друштву. Најзад, либерално-протективни облик демократије је код Хобса изражен у заштитничкој улози државе онда када је појединац препуштен сам себи.

Основна Локова примедба упућена Хобсу састоји се у томе да је немогуће да људи који не верују себи, могу да верују свемоћном владару. Лок протективну демократију схвата не само као заштиту грађана од државе, већ као њихову заштиту од свемоћи државе. Противник је Хобсове велике државе како би се створили услови да власт штити слободу, живот и својину. Оно што му је заједничко са Хобсом јесте то што у центар своје анализе ставља питање облика легитимне власти и услова за остварење мира и слободе.

Оно у чему се суштински разликују јесте антрополошка димензија, јер је Хобс склон антрополошком песимизму (Held 1987: 51–55). Природно стање је стање савршене слободе, у коме људи располажу својим власништвом и личношћу у границама природног закона. Разум је тај који указује човеку да се понаша по законима природе. Код Лока имамо у рудиментарном облику и елементе модерне представничке власти: заштита права својине, народни суверенитет, владавина већине, подела власти, ограничење краљевске власти, парламентаризам. С друге стране, Лок није демократа у правом смислу речи јер му недостају неке важне компоненте представничке власти као што су: положај супарничких странака, страначка власт и постојање политичких слобода независно од класне, полне и религијске припадности – опште право гласа.

Влада која почива на сагласности део је ширег Локовог схватања о друштвеном уговору. Првобитни уговор, према коме, по Локу, појединци напуштају природно стање и у циљу очувања живота, слободе и иметка стварају грађанско друштво, заснива се на сагласности свих чланова једног друштва. Овде се ради о сагласности већине, без које није могуће створити грађанско друштво, конституисати владу и доносити одлуке. Заједница је услов стварања једног представничког тела које је резултат већине.

Поменута сагласност се, према Локу, тешко остварује услед различитих мишљења и супротности интереса. У том циљу Лок је истицао следеће: „За било које људе који су се из природног стања стопили у заједницу мора се претпоставити да су сву власт, нужну за циљеве због којих су се ујединили у друштво, предали већини, сем ако се изричито нису сагласили са неким бројем који је већи од већине“ (Lok 1978: 95–99). Међутим, уколико је једини

услов да влада почива на сагласности, поставља се питање шта се дешава уколико се већина не покорава влади? Овај проблем је Лок покушао да реши увођењем категорије прећутне сагласности. Постојање прећутне сагласности чини човека подаником саобразно законима неке владе (Lok 1978: 119). Прећутна сагласност постоји онде где нема изричите сагласности, мада је Лок био свестан противречности овог појма. Полазна претпоставка прећутне сагласности била би њен обавезујући карактер као изричита сагласност. Њена суштина би се састојала у јасноћи и интенцији, и да буде без последица за лице које је даје.

Спиноза је мало другачије објаснио улогу државе, јер је повезује са природним законима, који су у сагласности са природним правом. Основни природни закон је закон самоодржања, што ће касније прихватити и мислиоци теорије међународних односа (Арон). Чим појединац осигура свој опстанак и створи друштвено стање, он је у стању да своја права ужива. Природно стање је неутрално. Нема ни добра ни зла. Удруживање и пренос својих права на врховну власт је услов разумног коришћења својих права. Оно што смо поменули, а суштина је Спинозиног концепта друштвеног стања, природни закони у друштвеном стању не престају да важе. Степен и количина права појединца и државе зависе од количине моћи којом располажу, што је уистину, реалистичко гледиште. Пренос права на суверену власт не значи лишавање већ постојећих природних права.

Овакво схватање државе и друштвеног уговора ће бити предмет критике потоњих мислилаца, јер ће новој грађанској класи сметати превише јака улога државе. С друге стране, у Хобсовој политичкој филозофији има доста либералних елемената где држава поступа заштитнички. Циљ друштвеног уговора и смисао државне власти јесте заштита појединаца, у чему држава има неограничену власт. Лок се више залагао за развој парламентаризма и ограничење власти суверена. Кључ развоја истог је сагласност оних којима се влада. У својој Другој расправи о влади Лок јасно истиче да су сви, укључујући суверена, у обавези да поштују закон. Позивајући се на Хобса истицао је да творци права, суверен и извршиоци закона не улазе у грађанско друштво, јер нису његов део. Пошто сви не могу да уђу у владу, њу треба ограничити уговором. Исто треба учинити и са сувереном, што је за Хобса било незамисливо.

Значај Локове теорије друштвеног уговора произилази из чињенице да је његова теорија била вододелница борбе нове грађанске класе, за нови, грађански поредак. Дакле, у оној мери у којој је Макијавелијев политички реализам означавао раскид са средњовековном идеологијом, у тој мери је Локова теорија представљала оруђе борбе нове класе за развој политичких права грађанства. Надаље, Локова теорија природног права била је извор дивљења француског просветитељства, јер је дивљење према енглеској влади било темељ француског либерализма.

Спиноза јесте био за јаку и централизовану државу, али ни у ком случају није био за то да држава ограничава права појединца, што је у духу његове републиканске идеологије. Имаће велики утицај на Пуфендорфа и Гроцијуса и њихов концепт мирног решавања спорова у међународним односима.

ЛИТЕРАТУРА

Held 1987: David Held. *Models of Democracy*. (4th ed.). Oxford: Polity Press.

Hobbes 1983: Thomas Hobbes. *Leviathan*. London: J. M. Dent and Sons.

Lok 1078: Džon Lok. *Dve rasprave o vladi*. Knj. II. Beograd: Mladost.

Mclelland 1996: John Mclelland. *History of Western Political Thought*. London and New York: Routhledge.

Piirimae 2006: Partel Piirimae. "The Explanation of Conflict in Hobbes' Leviathan". Cambridge, St. John's College, *Trames*, No 10 (2006), 3–21.

Словић 2010: Срђан Словић. „Традиционални концепт односа између силе, моћи и националног интереса у међународним односима". *Политичка ревија*, бр. 3 (2010), 103–126.

Spinoza 1957: Baruh Spinoza. *Teološko-politički traktat*. Prev. Branko Gavela. Beograd: Kultura.

Spinoza 2007: Baruh Spinoza. *Theological-Political Treatise*. Edited by Jonathan Israel. Princeton. Cambridge: Cambridge University Press.

Strauss 1953: Leo Strauss. *Natural Rights and History*. Chicago, The University of Chicago Press.

Vujadinović Milinković 1996: Dragica Vujadinović Milinković. *Političkei pravne teorije*. Beograd: Pravni fakultet.

Srdjan Ž. SLOVIĆ

SPINOZA'S, AND LOCKE'S THEORY OF SOCIAL CONTRACT

Summary

Spinoza puts at the first place the realisation of personal freedom, and individual's happiness, which can be achieved only in social state after the agreement between individual, and community. That state is based on reason, and natural right remains untouchable, and unalienable. There is no difference between natural law, and natural right. There is as much of right as the power of individual, and state is. He did not want to discover something timeless, and out of space but to indicate to basic principles which were derived from human nature.

Locke wished to separate society from the state since society appeared before the state, and its members decided what the government would be like. The government is based on the consent of the subordinated ones. The state of nature is the one of freedom in which people have got the right to work, and property. All mentioned will be guaranteed by the state with restricted government. Locke attacked absolute monarchy calling for limited constitutional parliamentary government, which favoured the rule of law as preliminary condition for liberalism.

He was in favour for protective democracy where the state protects citizens, and the citizens are protected from the state's power as well. Differently from Hobbes, Locke is anthropological optimist. Lockie is liberalist and optimist since he, based on the protective democracy, maintains the democracy is not only the protector of people but it protects them friom the absolute power of the state. People are free in the state of nature, and in the limits of natural laws. Thanks to reason, the men behave in accordance with the laws of the nature.

Key words: Hobbes, Locke, Spinoza, social contract, state of nature, freedom, government, consent.

Рад је предат 15. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 159.928.23.072-057.874
371.311.4

Прегледни рад

*Марија М. ЈОВАНОВИЋ**
Филозофски факултет Ниш

*Весна Љ. МИНИЋ***
Учитељски факултет Лепосавић

ВРСТЕ НАСТАВНОГ РАДА СА ДАРОВИТИМ УЧЕНИЦИМА У РЕДОВНОЈ НАСТАВИ***

Апстракт: У намери да укаже на могућности успешне диференцијације у оквиру редовне наставе са даровитим ученицима, рад има за циљ да истражи врсте наставног рада којима се у непосредној наставној пракси остварује редовна настава са даровитима. Узорак истраживања је намеран, а висок ниво његове репрезентативности је обезбеђен избором наставника који су имали непосредно наставно искуство са даровитим ученицима. Резултати истраживања показују да се хеуристичка, проблемска и интегративна настава најчешће примењују у редовној настави са даровитим ученицима, док је заступљеност менторске наставе на нижем нивоу. Интерактивна и програмирана настава нису довољно заступљене у пракси редовне наставе са даровитима. Занимљиво је истаћи да менторску наставу најчешће користе најискуснији наставници; да су хеуристичка и проблемска настава заступљеније у сеоској средини; да у специјалним одељењима за талентоване ученике у односу на класична одељења имамо чешћу примену проблемске, интегративне и програмиране наставе. Утврђени резултати послужили су за извођење низа закључака и педагошких импликација о значајном питању дидактике даровитих.

Кључне речи: врсте наставног рада, даровитост, ученици, диференцијација, редовна настава.

УВОД

Комплексност наставног рада у савременом друштву последица је разноврсности образовних потреба ученика. Окренута ка развојном моделу образовања којим се тежи обезбеђивању оптималних услова за максимални развој

* ванредни професор, marija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs
** ванредни професор, minic.vesna@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (ев. број 179013) и пројекта *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* (III 47023), које је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

индивидуалних потенцијала свих ученика, савремена настава се суочава са низом нимало лаких задатака. Један од њих свакако је и квалитетан и ефикасан рад са даровитим ученицима. Специфичност наставног рада са овом категоријом ученика произилази из особености ове популације која са собом носи многоструке капацитете и образовне потребе које у настави треба подстицати, развијати и усавршавати. Редовна настава као најзаступљенија форма наставног рада представља плодно тле да се адекватним дидактичко-методичким приступом обезбеде услови успешног рада са даровитим ученицима.

Претпоставка успешног рада свакако јесте добро познавање феномена даровитости, образовних потреба даровитих ученика и примена адекватних дидактичко-методичких поступака који ће сходно одликама даровитих ученика успешно утицати на њихово образовање и даље напредовање.

Даровитост се дефинише као остваривање изузетно високих постигнућа у поређењу са другима који су истог узраста или имају исто искуство. Она означава поседовање „изванредних вештина и способности као што су креативност, интелектуалне способности и/или одговорност у вези са задацима" (Birgili–Calik 2013: 67–77). Често се наводи и да она представља „склоп особина помоћу којих појединац доследно постиже изразито изнад просечан успех у једној или више активности којима се бави" (Cvetković Lay – Sekulić Majurec 2008: 15). Ова способност одликује оне појединце код којих постоје високо развијене менталне особине. Винер наводи да даровитост подразумева атипична обележја личности, као што су акцелерација у развоју, изразита мотивисаност за рад у подручју у коме су надарени и наметање личног начина рада и воље (Winner–Opačak 2005).

Постоји уверење да је даровито дете надарено за све, чиме се пред њега постављају нереална очекивања – очекује се да све што ради, ради добро. И поред тога што постоје глобално надарена деца, вероватније је да ће дете бити надарено за одређену област. Наравно, и у том случају, дете не мора остваривати изванредне резултате све време (Farral–Henderson 2015).

Вукосав и Синдик (2010: 149–175) истичу да се даровитост уопштено може одредити као склоп особина које појединцу омогућују да доследно постиже изразито натпросечне резултате у једној или више активности којима се бави.

На основу представљених карактеристика није тешко закључити да даровите ученике одликују специфичне образовне потребе које захтевају специјализовану подршку у њиховом развоју и задовољавању (Overzier–Nauta 2013: 249–253), што у редовној настави није лако реализовати. У том смислу, важно питање дидактике даровитих јесте *како у редовној настави обезбедити квалитетан рад са даровитим ученицима*? Из тог разлога, покушаћемо да у раду одговоримо на ово питање кроз истраживање адекватних наставних система, односно врста наставног рада којима се у редовној настави развија даровитост.

НАСТАВНИ РАД У ОКВИРУ РЕДОВНЕ НАСТАВЕ

Свако настојање за успешним организовањем наставног рада са даровитима мора бити утемељено на ученичкој индивидуалности и тенденцији да се наставни поступци прилагоде, модификују тако да обезбеђују њихов пун развој и усавршавање. Најприхватљивији ефективни приступ даровитости тако представља *диференцијација* наставе. Као поступак којим се обезбеђује да се наставни план и програм у основи ослања на способности, потребе и интересе појединца, диференцијација наставе се може остварити кроз четири основна поступка диференцирања: *садржаја, процеса, производа* и *окружења* (Calik–Birgili 2013).

Диференцијација садржаја остварује се обезбеђивањем разноликих материјала који ће разликама у екстензитету и интензитету садржаја, односно различитим приступима и нивоима димензионирања и градуирања наставних садржаја бити примерени разноликим образовним потребама, интересовањима и склоностима ученика. Осим адекватног вишестепеног димензионирања и градуирања, успешна диференцијација садржаја подразумева и уважавање принципа савремености и континуираног иновирања наставних материјала који су ученицима на располагању.

Диференцирање производа подразумева индивидуализован приступ и дефинисању и изражавању обавезног циља учења даровитих ученика. Претпоставка његовог успешног стављања у функцију развоја даровитости јесте одмереност и усклађеност са фазом наредног развоја. Диференцијација процеса представља такав приступ настави којим се у наставном раду тежи планирању и примени разноликих наставних метода, облика наставног рада и наставних средстава који су у складу са индивидуалним капацитетима ученика. Осим усклађености са тренутним индивидуалним особеностима, веома је важно идентификовати и применити оне поступке којима ће се повољно утицати на даље напредовање ученика. У овом смислу примена и комбиновање различитих облика и метода наставног рада пружа могућност за развој најразличитијих и често веома специфичних капацитета даровитих ученика.

Диференцирањем окружења ученицима се пружа могућност остваривања наставног рада у стимулативном окружењу, окружењу које подстиче на активност, креативност, стваралаштво, самоактуелизацију и сл. Иако диференцирање окружења подразумева излазак из оквира класичне учионице, не може се оспорити чињеница да се оплемењивањем, материјално-техничким осавремењавањем и флексибилнијим организовањем учионичког простора редовна настава може успешно диференцирати.

Сходно наведеним формама диференцијације, јасно се може видети да се оне могу остварити у оквиру разноврсних наставних система које се могу применити у оквиру редовне наставе. Међу њима предњаче: проблемска, менторска, хеуристичка, програмирана, интегративна и интерактивна настава.

Проблемска настава мисаоно активира даровите ученике и доводи их пред интелектуалне изазове. Смисао проблемске наставе састоји се у стварању проблемске ситуације која није решива устаљеним начином размишљања. Посебно привлачно за даровите ученике представља повезивање задатих чињеница са могућим решењима и претпоставкама (Адић 2011). Такође, проблемска настава дозвољава ученицима да у низу могућности изаберу један пут, оригиналан и њима специфичан (Ђорђевић 2003). Даровити ученици се издвајају од осталих ученика управо по јединственим карактеристикама и начинима промишљања у проблемским ситуацијама. Из тог разлога могућности које нуди проблемска настава представљају праву оазу за даровите ученике. У погледу организације наставе, проблемска настава нуди могућност да проблемске ситуације буду усклађене са индивидуалним могућностима ученика, при чему ће сваки ученик бити активан и доћи до решења на јединствен и оригиналан начин, чиме ће се задовољити потребе свих ученика.

Заснована на мисаоном вођењу ученика до потпуног схватања, хеуристичка настава доводи ученика у субјекатску позицију у настави и обезбеђује развој схватања као највишег домена људског сазнања. Хеуристичком наставном се код даровитих ученика успешно развијају многобројне компоненте даровитости, али и покретачке снаге којима се даровитост може додатно развијати и унапређивати. Међу квалитетима које хеуристички приступ настави обезбеђује издвајају се: пуна интелектуална мобилност и ангажованост, увиђање веза и односа међу појавама и процесима, схватање каузалних веза и односа, овладавање законитостима успешног сазнања и др.

Менторска настава је нарочито погодна за рад са даровитима. Њена вредност проистичу из чињенице да је она „процес неформалног преношења знања, друштвеног капитала, и психосоцијалне подршке које прималац процењује као релевантне за посао, каријеру или лични развој и да подразумева неформалну комуникацију, обично „лицем у лице“, која се одржава у одређеном временском периоду између особе за коју се процењује да поседује више релевантног знања, мудрости или искуства (ментор) и особе за коју се процењује да поседује мање знања, мудрости или искуства (штићеник)“ (Bozeman–Feeney 2007: 719–739). Другим речима, менторство се одвија између младих особа (менторисани) и старијих или искуснијих особа (ментори), где се у процесу неформалног помагања, менторисанима пружа подршка утемељена на међусобним односима, а која је значајна за њихов развој у једној или више области (Garringer et. al 2015). Индивидуализовани модел менторског рада отвара низ могућности за развој даровитости код деце у редовној настави и пружа могућност за стваралачки чин и креативан рад у дидактичко-методичком и организационом смислу. Њоме се испуњавају неке од образовних потреба као, на пример, потреба за независношћу у

учењу и потреба за изазовима до тачке могуће погрешке (Муратовић–Мусић 2017). Подразумевајући самосталан рад ученика уз повремену помоћ од стране наставника (подстицање и бодрење до потпуног развоја потенцијала даровитих ученика), менторском наставом адекватно се одговара на интелектуалне потребе ученика, његове позитивне стране се афирмишу, док се слабије стране подстичу на превазилажење и тиме осигурава целокупни развој ученика.

Програмирана настава својим квалитетима омогућава ученицима да у току редовне наставе буду ангажовани у складу са својим могућностима, и даје допринос афиримисању њихових потенцијала. Омогућава им прескакање садржаја које су савладали и на тај начин спречава појаву досаде, а истовремено буди интелектуалну радозналост код ученика. Свест да напредовање зависи само од њихових могућности и ангажовања, подстиче ученике на одговорнији приступ раду, буди интересовања и мотивише их да остваре самопотврђивање и самоактуелизацију.

Индивидуализацију и диференцијацију, у сврху буђења интересовања и појачаног ангажовања даровитих ученика, у оквиру редовне наставе пружа и интегративна настава. Даровити ученици уживају у учењу путем откривања, у емоционалном доживљају у току тог учења, и у долажењу до сазнања самосталним трагањем (Стојановић 2011). Израженом корелацијом са другим предметима у оквиру интегративног приступа, увођењем слободног истраживања, различитих облика комуникације и игровних поступака, даровити ученици су охрабрени да истражују (Аџић 2011). Наставник има задатак да створи позитивну климу за рад и да омогући ученицима погодне околности за изражавање сопственог мишљења и емотивног доживљаја, као и проверавање хипотеза. Овакав приступ наставном раду ученицима нуди могућност изучавања проблема са различитих аспеката, синтезу сопственог знања и афирмисање у одређеној области, што ће резултирати већим самопоуздањем и дозволити да њихов домен даровитости буде запажен. Инсистирајући на групном облику рада у коме се обезбеђује висок ниво ученичке активности односно ангажовања, интерактивна настава повољно утиче на подстицање и развој даровитости у оквиру редовне наставе. Интерактивна настава интелектуално ангажује даровите ученике, подстиче их на истраживање, охрабрује да износе своје мишљење и доживљаје, оспособљава за креативно изражавање, за разнолике форме интеракције у социјалном контексту, и развија многоструке кооперативне вештине које су значајне овим ученицима ради адекватнијег прихватања и социјалне укључености.

С обзиром на значај који имају у процесу диференцијације редовне наставе са даровитим ученицима, ови наставни системи пружају значајне дидактичко-методичке основе за успешан наставни рад са овом популацијом ученика. Из тог разлога приступили смо емпиријском истраживању овог проблема.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Рад има за циљ да утврди најчешће врсте наставног рада (наставних система) које наставници користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе. Узорком истраживања обухваћено је 211 наставника Нишавског округа. С обзиром на специфичност истраживаног проблема, највиши ниво репрезентативности узорка обезбеђен је избором наставника који су у свом радом веку имали директно наставно искуство са даровитим ученицима. Инструмент који је коришћен у прикупљању података јесте петостепена скала процене, у којој су у циљу избегавања социопожељних одговора и што веће објективности у одговарању тврдње биле представљене кроз основна обележја (специфична поступања) појединих наставних система, а не њиховим називом. Ради боље прегледности, структура узорка је с обзиром на истраживањем третиране варијабле представљена у табели 1.

Табела 1. Структура узорка с обзиром на третиране варијабле

Тип одељења	N	%
Одељење за талентоване ученике	68	32,23
Класично одељење	143	67,77
Укупно	211	100%
Локацију школе	N	%
Градска	146	69,19
Приградска	65	30,81
Укупно	211	100%
Радни стаж учитеља	N	%
1–10 година	55	26,07
11–20 година	80	37,91
21–30 година	55	26,07
Преко 30 година	21	9.95
Укупно	211	100%
Едукација из области дидактике даровитих	N	%
Да	188	89,10
Не	23	10,90
Укупно	211	100%

Као што се из Табеле 1 може видети, статус независних варијабли имају тип одељења у којима наставници раде, локација школе, дужина радног стажа и едукација из области дидактике даровитих. Неравномерна заступљеност испитаника с обзиром на варијаблу тип одељења и локација школе можемо оправдати чињеницом да је број специјализованих одељења за талентоване ученике значајно мањи од класичних одељења и не постоји у свим школама, као и тиме да су наставници из сеоских школа због мањег броја ученика у одељењима и тренда да се талентована деца шаљу у градске школе, ређе

имали искуство у раду са даровитима. Охрабрује податак да је скоро 90% испитаника прошло кроз неки вид едукације из области дидактике даровитих.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА – АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИЈА

У складу са особеностима даровитих ученика, редовна настава захтева такву дидактичко-методичку организацију којом ће се у специфичном наставном контексту, који карактерише велики број ученика хетерогених способности, успешно остварити диференцијација наставе. Тако претпоставка успешног рада са даровитим ученицима у редовној настави јесте остваривање разноликих врста и нивоа диференцијације (садржаја, процеса, окружења и производа) применом различитих врста наставног рада. У намери да сазнамо које врсте наставе доминирају у редовној настави са даровитима, у раду смо истраживали ставове наставника о врстама наставног рада које они најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе.

Табела 2. Ставови наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе

	Никад		Једном месечно		Неколико пута месечно		Неколико пута недељно		Сваког дана		M
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
Подстичем даровите ученике на креативно решавање различитих проблемских ситуације.	1	0,5	9	4,3	37	17,5	53	25,1	111	52,6	4,251
Постављам питања која подстичу логичко размишљање и самостално долажење до схватања.	1	0,5	2	0,9	24	11,4	54	25,6	130	61,6	4,469
Обезбеђујем даровитим ученицима сагледавање проблема са више различитих аспеката односно инсистирам на повезивању знања из различитих области.	0	0,0	10	4,7	30	14,2	68	32,2	103	48,8	4,251
Даровити ученици на часу у решавању задатака раде на рачунарима.	98	43,6	48	22,7	40	19,0	18	8,5	13	6,2	2,137
Омогућавам даровитим ученицима да у оквиру групног рада остварују интеракцију међусобно као и са мном.	83	39,3	54	25,6	29	13,7	24	11,4	21	10,0	2,270
Ученике често саветујем, упућујем и менторским приступом подстичем и усмеравам.	22	10,4	60	28,4	43	20,4	51	24,2	35	16,6	3,080

У Табели 2. можемо видети ставове наставника о фреквенцији коришћења одређених врста наставног рада у оквиру редовне наставе са даровитим ученицима. Оптимистична је чињеница да чак 111 наставника (52,6%) сваког дана подстиче даровите ученике на креативно решавање различитих проблемских ситуације. Ако овом броју додамо да 25,1% испитаника који ову врсту наставног рада користи неколико пута недељно и да 17,5% наставника који једном месечно реализују ову врсту наставе, можемо закључити да решавање проблемских ситуација односно проблемска настава заузимају значајно место у редовној настави даровитих ученика. Како се даровити ученици издвајају од осталих ученика управо по јединственим карактеристикама и начинима промишљања, проблемска настава представља наставни систем са изразито повољним дидактичко-методичким квалитетима за развој даровитости. Стварање могућности да сами дођу до решења проблема код даровитих ученика буди интересовање и развија потребу за перманентним развојем.

Истраживањем је утврђено да наставници у редовној настави са даровитим ученицима често користе хеуристички приступ односно хеуристичку наставу. Чак 61,6% испитаника (130) тврди да сваког дана поставља питања која подстичу логичко размишљање и самостално долажење до схватања. Учестало, неколико пута недељно то ради 54 (25,6%) наставника. Даровитим ученицима је неопходно да им се омогући проницање у суштинске везе и односе, повезивање задатих чињеница са очекиваним решењима како би се задовољила њихова интелектуална радозналост. Познато је да се под даровитошћу превасходно подразумева интелектуална даровитост, те је наведено стање у школској пракси да се обезбеђују питања којима се ученици воде до потпуног схватања више него неопходно. Наведену праксу једном месечно реализује 24 (11,4%) наставника а једном месечно, само 2 (0,9%) о наставника. Такође, као и код проблемске наставе, само један наставник (0,5%) никада се не примењује ни хеуристичку наставу.

Истраживањем утврђени резултати указују и на значајну заступљеност интегративне наставе у раду са даровитим ученицима: 103 (48,8%) наставника изражава став да интегративну наставу користи сваког дана, 68 (32,2%) њих то чини неколико пута недељно, док 30 (14,2%) наставника неколико пута месечно реализује интегративну наставу. Наставници су препознали да је даровитим ученицима неопходно да ствари сагледавају са више различитих аспеката како би имали потпуну слику стварности и правилно развијали своју даровитост. Сви наставници су сагласни да је интегративни приступ незаобилазан део квалитетно организоване наставе са даровитим ученицима, те тако ни један од њих није дао потпуно негативни одговор на ову тврдњу.

Иако се као један од значајних видова диференцирања наставе истиче програмирана настава, резултати нашег истраживања нису у складу са очекивањима. Као што се може видети, чак 98 наставника (43,6%) истиче да даровити ученици никада не раде на решавању задатака на рачунарима. Ове резултате можемо оправдати неповољном материјално-техничком ситуацијом у школама као и некомпетентношћу наставника за примену програмиране наставе. Из ових разлога свега 22,7% (48) наставника програмирану наставу користи неколико пута месечно, односно 18 наставника (8,5%) неколико пута недељно. Резултати показују да даровити ученици свега 13 наставника (6,2%) имају привилегију да сваког дана ради на решавању задатака на рачунарима. Уколико наведеним разлозима негативних резултата додамо и чињеницу да су истраживањем обухваћени и наставници који предају информатику и/или раде у одељењу за талентоване информатичаре, резултати су још алармантнији и захтевају озбиљну педагошку интервенцију.

Нешто повољније, а опет незадовољавајуће резултате имамо у примени интерактивне наставе у раду са даровитим ученицима. Ако с једне стране узмемо податке да 39,3% наставника никада не примењује интерактивну наставу, 25,6% то чини једном месечно и 13,7% неколико пута месечно, и са друге стране да свега 10% наставника то чини свакодневно и 11,4% неколико пута недељно, нужно је указати на озбиљне последице које оваква пракса може имати. Наиме, интерактивна настава пружа висок степен самосталности и интеракцијске повезаности које су важни предуслови за развој даровитости. Постављањем ученика у изразито субјекатску позицију којом се обезбеђује његово максимално ангажовање он развија многоструке капацитете на којима се заснива даровитост. Уједно, примена интерактивне наставе предупређује социјалну изопштеност или искљученост која може пратити даровите ученике.

Уколико резултате истраживања анализирамо са аспекта коришћења могућности које менторска настава има у раду са даровитима, можемо закључити да простора за унапређивање овог подручја и те како има. Иако је заступљенија од интегративне и програмиране наставе, потреба за педагошко-дидактичко-методичком интервенцијом има јер 82 (22+60) наставника менторским приступом не ради никада или ради једном месечно.

Табела 3. Ставови наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе у односу на варијаблу године радног стажа

		Године радног стажа						
		0–10 година	11–20 година	21–30 година	Преко 30 година	f	df	p
Подстичем даровите ученике на креативно решавање различитих проблемских ситуације.	M	4,160	4,296	4,277	4,250	0,255	3	0,858
	SD	0,910	0,914	0,998	0,950			
Постављам питања која подстичу логичко размишљање и самостално долажење до разумевања.	M	4,357	4,444	4,648	4,400	1,458	3	0,227
	SD	0,772	0,851	0,587	0,820			
Обезбеђујем даровитим ученицима сагледавање проблема са више различитих аспеката односно инсистирам на повезивању знања из различитих области.	M	4,071	4,280	4,388	4,250	1,285	3	0,280
	SD	0,988	0,869	0,737	0,850			
Даровити ученици на часу у решавању задатака раде на рачунарима.	M	2,089	2,148	2,185	1,800	0,517	3	0,671
	SD	1,239	1,163	1,318	1,281			
Омогућавам даровитим ученицима у оквиру групног рада да остварују интеракцију међусобно као и са мном.	M	1,910	2,407	2,444	2,250	1,935	3	2,017
	SD	1,148	1,403	1,396	1,409			
Ученике често саветујем, упућујем и менторским приступом подстичем и усмеравам.	M	2,589	3,148	3,370	3,400	4,451	3	0,005
	SD	1,202	1,295	1,263	0,994			

С обзиром на варијаблу дужина радног стажа, истраживањем је утврђено постојање статистички значајне разлике само у односу на примену менторске наставе у раду са даровитима ($p<0,05$). Иако су наставници углавном сагласни око примене ове врсте наставе, статистички значајне разлике уочене су код категорије наставника са преко 30 година радног стажа. Највећа аритметичка средина одговора наставника од преко 30 година радног стажа ($M=3,400$) указује да је код њих најизраженија примена менторске наставе што се може приписати искуству да успешно дидактичко-методички користе вештине менторског вођења, усмеравања и подстицања даровитих ученика у редовној настави.

Табела 4. приказује разлике у одговорима наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе, у односу на варијаблу едукација из области дидактичко-методичке организације наставе. Без обзира на то да ли су наставници похађали неки вид едукације, наставници у истој мери користе све испитиване врсте рада. Дакле, ни код једне тврдње не постоји статистички значајна разлика у одговорима наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе с обзиром на варијаблу едукација из области дидактичко-методичке организације наставе, јер је код сваке од њих вредност p>0,05.

Табела 4: Ставови наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе у односу на варијаблу едукација из области дидактичко-методичке организације наставе

		Едукација из области дидактичко-методичке организације наставе				
		Да	Не	t	df	p
Подстичем даровите ученике на креативно решавање различитих проблемских ситуације.	M	4,235	4,275	0,484	1	0,487
	SD	0,937	0,824			
Постављам питања која подстичу логичко размишљање и самостално долажење до разумевања.	M	4,433	4,750	3,646	1	0,058
	SD	0,789	0,531			
Обезбеђујем даровитим ученицима сагледавање проблема са више различитих аспеката односно инсистирам на повезивању знања из различитих области.	M	4,235	4,375	0,545	1	0,461
	SD	0,878	0,824			
Даровити ученици на часу у решавању задатака раде на рачунарима.	M	2,112	2,083	0,012	1	0,914
	SD	1,223	1,316			
Омогућавам даровитим ученицима у оквиру групног рада да остварују интеракцију међусобно као и са мном.	M	2,256	2,375	0,163	1	0,687
	SD	1,343	1,408			
Ученике често саветујем, упућујем и менторским приступом подстичем и усмеравам.	M	3,058	3,250	0,482	1	0,488
	SD	1,227	1,567			

Табела 5. Ставови наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе у односу на варијаблу средина у којој раде

		Средина у којој раде		t	df	p
		Градска	Сеоска			
Подстичем даровите ученике на креативно решавање различитих проблемских ситуације.	M	4,164	4,446	4,238	1	0,041
	SD	0,947	0,848			
Постављам питања која подстичу логичко размишљање и самостално долажење до схватања.	M	4,397	4,630	4,198	1	0,042
	SD	0,800	0,674			
Обезбеђујем даровитим ученицима сагледавање проблема са више различитих аспеката односно инсистирам на повезивању знања из различитих области.	M	4,205	4,353	1,304	1	0,255
	SD	0,878	0,855			
Даровити ученици на часу у решавању задатака раде на рачунарима.	M	2,178	1,953	1,495	1	0,233
	SD	1,263	1,151			
Омогућавам даровитим ученицима у оквиру групног рада да остварују интеракцију међусобно као и са мном.	M	2,2461	2,323	0,144	1	0,704
	SD	1,372	1,300			
Ученике често саветујем, упућујем и менторским приступом подстичем и усмеравам.	M	3,157	2,907	1,752	1	0,187
	SD	1,218	1,366			

У односу на варијаблу средина у којој наставници раде израчунате вредности t-теста показују да се статистички значајна разлика у одговорима наставника појављује у два случаја: примени проблемске (p=0,041; p<0,05) и хеуристичке наставе (p=0,042; p<0,05).

Иако се проблемска настава издвојила као једна од најучесталијих у рада са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе, појавила се статистички значајна разлика у односу на то да ли наставници раде у градској или сеоској средини. Аритметичка средина одговора наставника који предају у сеоској средини (M=4,446) већа је него код одговора наставника у градској средини (M=4,164). Чињеница да наставници у сеоској средини раде са мањим бројем ученика него наставници у градској средини, свакако допушта могућност да наставници чешће користе проблемску наставу, те је наведена разлика у одговорима у складу са условима рада. Вредност t-теста за наведену тврдњу је 4,238 уз број степени слободе df=1.

Истраживањем је утврђено да и код хеуристичке наставе као најзаступљеније врсте наставног рада са даровитим ученицима постоји статистички значајна разлика у односу на средину у којој наставници раде. Наставници који раде у сеоским школама чешће примењују хеуристичку наставу (M=4,630) од наставника у градским школама (M=4,397). Наставници препознају да је за развој даровитих ученика неопходно користити развојно вођење до потпуног схватања, али у односу на услове рада, чешће га примењују наставници у сеоској средини. Радећи са малим бројем ученика они лакше могу планирати и успешније остварити ову врсту наставе у којој се иначе хеурека стање (аха доживљај) успешније остварује у мањим одељењима. Вредност t-теста за наведену тврдњу је 4,198 уз број степени слободе df=1. На осталим тврдњама не постоји статистички значајна разлика у одговорима испитаника према варијабли средина у којој радите.

Табела 6. Ставови наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе у односу на варијаблу рад у одељењима за талентовану децу

		Рад у одељењима за талентовану децу				
		Да	Не	t	df	p
Подстичем даровите ученике на креативно решавање различитих проблемских ситуације.	M	4,059	4,340	4,272	1	0,040
	SD	1,139	0,794			
Постављам питања која подстичу логичко размишљање и самостално долажење до разумевања.	M	4,552	4,430	1,142	1	0,286
	SD	0,680	0,807			
Обезбеђујем даровитим ученицима сагледавање проблема са више различитих аспеката односно инсистирам на повезивању знања из различитих области.	M	4,492	4,138	7,763	1	0,006
	SD	0,766	0,897			
Даровити ученици на часу у решавању задатака раде на рачунарима.	M	2,537	1,909	12,527	1	0,000
	SD	1,294	1,152			
Омогућавам даровитим ученицима у оквиру групног рада да остварују интеракцију међусобно као и са мном.	M	2,358	2,229	0,418	1	0, 519
	SD	1,504	1,272			
Ученике често саветујем, упућујем и менторским приступом подстичем и усмеравам.	M	3.164	3,041	0,426	1	0,515
	SD	1,309	1,250			

У Табели 6. приказане су разлике у одговорима наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе у односу на варијаблу рад у одељењима за талентовану децу. Истраживањем је утврђено да се статистички значајна разлика у ставовима наставника појављује код примене половине наставних система. Статистички значајна разлика утврђена је код примене: проблемске наставе (p=0,040; p<0,05); интегративне наставе (p=0,006; p<0,05) и програмиране наставе (p=0,000; p<0,05).

И поред тога што се одговори испитаника о примени проблемске наставе најчешће групишу око категорије неколико пута недељно (M=4,340), наставници који не раде у одељењима за талентовану децу процењују да нешто чешће примењују проблемску наставу од наставника који раде у одељењима за талентовану децу (M=4,059). Овај резултат се може оправдати тиме да тежња наставника у класичним одељењима, која подразумевају склоп ученика различитих способности, јесте да код даровитих ученика развију способност креативног решавања проблемских ситуација и доста пажње посвећују овом сегменту даровитости. С друге стране, претпоставља се да ученици који су окарактерисани као даровити и похађају одељења за талентовану децу већ имају развијене способности решавања проблемских ситуације, те се нешто мање пажње поклања овом аспекту њиховог развоја. Вредност t-теста за наведену тврдњу је 4,272, уз број степени слободе df=1.

Истраживањем је утврђено да се интегративна настава чешће користи у одељењима за талентоване ученике (M=4,492) у односу на стандардна одељења (M=4,138). У намери да проникнемо у разлоге ове појаве, мишљења смо да корене треба тражити у чињеници да управо наставни планови специјализованих одељења садрже низ сродних и са врстом даровитости повезаних предмета, чиме је интегративни приступ олакшан и изводљивији.

Примена програмиране наставе у раду са даровитим ученицима показала је њену условљеност врстом одељења у којима наставници раде. Одговори наставника који раде у одељењима за талентовану децу припадају фреквенцији јављања од M=2,537. Дакле, програмирана настава, као врста наставе са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе, није често заступљена и постоји разлика сходно условима у којима наставници раде. Школе које формирају одељења за талентовану децу имају боље услове рада и доступност већег броја рачунара, те је фреквенција употреба програмиране наставе у одељењима за талентовану децу већа него у класичним одељењима. Такође, познато је да се у овим школама инсистира на информатичкој писмености наставника чиме се такође могу оправдати утврђене разлике.

ЗАКЉУЧАК

Наставни рад са даровитим ученицима један је од највећих изазова савремене дидактике. Комплексност овог проблема произилази из чињенице да је претпоставка успешног наставног рада са даровитима познавање специфичност образовних потреба даровитих ученика и могућности њиховог задовољавања кроз постојеће и нове садржаје и облике рада (Недељковић 2000). Из овог разлога, настава мора да обезбеди повољне дидактичко-методичке подстицаје којима ће ићи у сусрет подстицању, развоју и усавршавању даровитости. Редовна настава, као најзаступљенија форма васпитно-образовног рада у школи, представља погодно тле на коме се адекватним поступцима ова мисија може успешно остварити. Један од начина успешног остваривања свакако је примена разноликих врста наставног рада којим ће се створити услови за квалитетну диференцијацију наставе.

На основу истраживања ставова наставника о врстама наставног рада које најчешће користе у раду са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе могу се извести следећи закључци и педагошке импликације:

(1) наставни рад са даровитим ученица у оквиру редовне наставе карактерише примена различитих врста наставног рада;

(2) најзаступљеније врсте рада са даровитим ученицима у редовној настави су хеуристичка, проблемска и интегративна настава, док се менторска настава ређе користи. У редовној настави да даровитим ученицима се у недовољној мери користе интерактивна и програмирана настава;

(3) велики број ученика у одељењима отежавају примену хеуристичке и проблемске наставе у раду са даровитим ученицима;

(4) унапређивање квалитета наставног рада са даровитим ученицима у оквиру редовне наставе захтева оснаживање наставника у процесу развоја компетенција менторског вођења даровитих;

(5) претпоставка квалитета у раду са даровитим ученицима јесте развијање свести наставника да спољашња диференцијација, којом су формирана специјализована одељења за даровите ученике, не значи да су код ових ученика нужно развијене способности креативног решавања проблемски ситуација, те да проблемску наставу треба чешће користити у редовној настави у овим одељењима;

(6) програмирана настава представља квалитетан вид диференцирања редовне наставе којим се обезбеђује успешан рад са даровитима, те је у овом смислу потребно двоструко деловање: обезбеђивање повољнијих материјално-техничких услова за примену програмиране наставе и интензивни рад на унапређивању компетенција наставника у области ИКТ технологија;

(7) наставницима је потребна стручна помоћ и подршка у подручју примене програмиране наставе и развоја компетенција успешног планирања, израде и примене различитих форми програмираних материјала;

(8) стручна служба школе мора представљати основни капацитет и иницијалну покретачку снагу хоризонталног усавршавања учитеља у области рада са даровитима и то посебно у области остваривања интегративне и менторске наставе.

ЛИТЕРАТУРА

Арсић–Вучинић 2013: Звездан Арић – Драгиша Вучинић. „Индивидуализована настава у функцији подстицања развоја даровитости и креативности код ученика". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини,* 42/3.

Aljughaiman–Ayoub 2012: Abdullah Aljughaiman – Alaa Eldin. „The effect of an enrichment program on developing analytical, creative, and practical abilities of elementary gifted students". *Journal for the Education of the Gifted,* 35(2), 153–174.

Аџић 2011: Далибор Аџић. „Даровитост и рад с даровитим ученицима како теорију пренијети у праксу". *Живот и школа: часопис за теорију и праксу одгоја и образовања,* 57(25), 171–184.

Birgili–Calik 2013: Bengli Birgili – Basak Calik. „Gifted Children's Education and a Glance to Turkey". *Journal of Gifted Education Research,* 1(2), 67–77.

Bozeman–Feeney 2007: Barry Bozeman–Mary K. Feeney. „Toward a Useful Theory of Mentoring: A Conceptual Analysis and Critique". *Administrative and Society,* 39 (6), 719–739.

Calik–Birgili 2013: Basak Calik – Bengi Birgili. „Multiple Intelligence Theory for Gifted Education: Criticisms and Implications". *Online Submission, 1*(2), 1–12.

Вукосав, Синдик 2010: Јошко Вукосав, Јошко Синдик. „Повезаност димензија три мерења инструмента за процјену даровитости и невербалне интелигенције предшколске дјеце". *Методички огледи,* 17 (1–2), 149–175.

Cvetković Lay – Sekulić Majurec 2008: Jasna Cvetković Lay – Ana Sekulić Majurec. *Darovito je, što ću s njim?.* Zagreb: Alinea.

Garringer–Kupersmidt et Rhodes, Stelter, Tai, 2015: Michael Garringer – Janis Kupersmidit – Jean Rhodes – Rebeka Stelter – Tammy Tai. *Elements of effective practice for mentoring.* Boston, MA: MENTOR: The National Mentoring Partnership.

Dai–Chen 2013: David Yun Dai – Fei Chen. „Three paradigms of gifted education: In search of conceptual clarity in research and practice". *Gifted Child Quarterly, 57*(3), 151–168.

Ђорђевић 2003: Јован Ђорђевић. „Индивидуализација и проблемска настава у раду са даровитим и талентованим ученицима". У: *Место даровитих у курикуларној промени.* Вршац: Виша школа за образовање васпитача, 25–35.

Јовановић–Димић 2016: Марија Јовановић – Невена Димић. „Индивидуализација наставе применом задатака на три нивоа сложености као модел иновација у настави". *Годишњак Педагошког факултета у Врању,* (7), 181–194.

Kanevsky 2011: Lannie Kanevsky. „Deferential differentiation: What types of differentiation do students want?". *Gifted Child Quarterly, 55*(4), 279–299;

Muratović–Musić 2017: Lejla N. Muratović – Mevlisa M. Musić. „Oblici vaspitno-obrazovne podrške potencijalima darovitih učenika u razrednoj nastavi". *Inovacije u nastavi.* 30(1), 96–107

Overzier–Nauta 2013: Peter Overzier – Noks Nauta. „Coping with the Qualities of Giftedness". *Gifted and Talented International*, 28(1), 249–253.

Sternberg 2005: Robert J. Stenberg. „The Theory of Successful Intelligence". *Revista Interamericana de Psicología/Interamerican Journal of Psychology*, 39(2): 189–202;

Sternberg–Davidson 2005: Robert J. Stenberg – Janet E. Davidson. *Conceptions of giftedness*. Cambridge University Press.

Стојановић 2003: Александар Стојановић. „Даровити ученици и савремени педагошки трендови". У: *Место даровитих у курикуларној промени*. Вршац: Виша школа за образовање васпитача. 207–218

Стојановић 2011: Буба Стојановић. „Даровити ученици у интегративној настави". У: *Даровити у процесу глобализације*. Вршац: Виша школа за образовање васпитача, 601–612.

Farral–Henderson 2015: Janet Farral – Lesley Henderson. *Supporting Your Gifted and Talented Child's Achievement and Well-Being: A Resource for Parents*, Adelaide: AISSA.

Winner 2005: Ellen Winner. *Darovita djeca: mitovi i stvarnost*. Buševac: Ostvarenja.

Marija M. JOVANOVIĆ
Vesna Lj. MINIĆ

TEACHING METHODS FOR GIFTED STUDENTS IN THE REGULAR CLASSROOM

Summary

This paper aims to investigate teaching methods that could be used to work with gifted students in the regular classroom, in order to further emphasize that it is possible to achieve successful differentiated instruction with gifted students. We have conducted purposive sampling and a high level of its validity was ensured by the selection of teachers who had had active experience of teaching gifted students. The research findings have shown us that the heuristics approach, problem-based learning and integrated teaching approach are most often used to teach gifted students in the regular classroom, while mentoring approach is used much less. Interactive and programmed teaching are not sufficiently used to teach gifted students in the regular classroom. It is interesting to emphasize that the mentoring approach is primarily used by the most experienced teachers; that the heuristics approach and problem-based learning are mostly used in rural environments; and that problem-based, integrated and programmed teaching approaches are more frequently used in specialized classes for gifted students than in the regular classroom. The results identified have helped us to draw several conclusions and pedagogical implications regarding the important issue of the didactic activity with gifted children.

Key words: teaching methods, giftedness, students, differentiated instruction, regular classroom.

Рад је предат 30. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком главог уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 32.019.5
316.77
321.7

Оригинални научни рад

*Живанка М. МИЛАДИНОВИЋ БОГАВАЦ**
Пословни и правни факултет, Универзитет Унион „Никола Тесла“, Београд

*Нeђо С. ДАНИЛОВИЋ***
Пословни и правни факултет, Универзитет Унион „Никола Тесла“, Београд

УЛОГА СЛОБОДНИХ И НЕЗАВИСНИХ МЕДИЈА У ДЕМОКРАТСКОЈ ЛЕГИТИМИЗАЦИЈИ ДРУШТВА

Апстракт: Интернет представља велику револуцију у области медија. Не само да се преко ju tube могу пратити телевизијске емисије, филмови и драме, већ се путем камере, или чак обичног мобилног телефона, могу снимати догађаји и феномени, постављати за јавност од практично сваког посетиоца интернета. На тај начин се програм понуде несразмерно увећава, што подразумева и различите манипулације.

У савременом свету, и поред изузетног техничичког напретка, јављања софистицираних програма на телевизијам и другим медијима, од научног до пркактично-едукативног, вероватно највећи проблем у овој области представља приватизација медија и концентрација власништва у уском кругу поседника капитала и мултинационалних компанија. Програм, наизглед разноврстан, лишава се критичке и често чак и информативно прецизне и јасне улоге, а преовлађује забава и скретање пажње са важних егзистенцијалних и политичких тема.

Кључне речи: слобода медија, право на информисање, демократско друштво, демократија, медијски утицај.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ТЕОРИЈСКО ОДРЕЂЕЊЕ СЛОБОДЕ МЕДИЈА

Развој медија је повезан са развојем грађанског друштва. Развој јавног мњења је у исто време повезан са настанком грађанског слоја, урбанизацијом, стварањем буржоаског слоја, пре свега од предузимљивих људи, трговаца, мануфактура, банкарства, смањењем улоге феудалаца, племића, руралних слојева. Кафане, ресторани, тржнице, сајмови, али када је у питању виши слој становништва, и салони, дворови су била места где се успостављало јавно мњење. Развој штампе је неизоставно везан за развој јавног мњења, штампа је у исто време представљала први медиј.

* доцент, zivankamiladinovic@gmail.com
** редовни професор, danilovic.nedjo@gmail.com

Филозоф Љубомир Тадић, анализирајући феномене јавног мњења, медијских слобода, долази до закључка да су углавном либерални мислиоци имали начелно позитиван став према јавном мњењу, а конзервативни врло уздржан, или чак негативан. Хегел је полазио од јавног мњења као формалне слободе сваког појединца да изражава и има сопствене судове, мњења и савете о општим пословима. С друге стране, како је то заправо привилегија и осталих, јавно мњење је скуп мноштва ставова појединаца у једном друштву. Хегел је и поред свега био врло уздржан, попут Хајдегера, о јавном мњењу, слободи штампе и плуралистичкој демократији, иако је живео у периоду када је она била у општој експанзији, нарочито у западноевропским земљама. Тадић, супротно многим уверењима, цитира Марксов однос према слободи штампе. Маркс је посебно критичан према цензури штампе у Прусији, и начелно показује разумевање за јавну дебату, размену мишљења у јавности, где је штампа изузетно значајна (према Тадић 1998: 72–83).

Конзервативни мислиоци углавном су свој уздржан или критички однос према јавном мњењу, слободи штампе, имали у томе, да она фаворизује просечност, површност, а не дубоке и неспорне истине и сазнања. Љубомир Тадић сматра да је једна од суштина демократског процеса могућност слободне јавне дебате, где се чињеницама изнетим преко медија, може доћи до рационалног опредељивања за једну или другу опцију, предлог. Тадић критикује Хобса, који није довољно разумео феномен реторике, или слободног јавног говора, који аргументима сучељених страна, даје могућност опредељивања јавног мњења. У том смислу и реторика и традиција реторике подразумева, поред доброг говорника и његову моралност, важно оруђе јавног мњења и квалитета слободе медија. Насупрот реторици, која подразумева размену и изношење аргумената, моралну чистоту у том процесу и тачност података изнешених у јавности, пропаганда представља једнострано изношење ставова, често претераних, или чак недовољно тачних, без уважавања ставова друге стране, или уопште могућности да друга страна може одговорити (Тадић 1998: 27).

Пропаганда је дакле везана за ауторитарна друштва, мада се у одређеном облику, али не и као доминантан вид комуницирања у јавности, може повремено појављивати и у, условно речено, демократским друштвима и друштвима са слободом медија. Међутим, у том случају она не може доминирати, и пре или касније биће препозната и критикована у друштву.

Пек Скот амерички психолог, указује да постоје тзв. „беле“ и „црне лажи“ и у јавном мњењу савременог друштва, попут америчког. „Беле лажи“ су по Скотовом мишљењу једнострано изнешете, извучене из контекста чињенице, које су тако постављене у медијској и јавној интерпретацији, да иако нису у суштини саме по себи нетачне, изазивају збуњеност и искривљене закључке аудиторија. Насупрот томе, тзв. „црне лажи“ су

апсолутно нетачне информације. Управо су „беле лажи“ по Скотовом мишљењу, чест облик медијске манипулације у савременим друштвима (Пек 1993: 49).

Јирген Хабермас, објашњавајући појмове јавно мњење, јавност, медији, указује да се сфера јавности разликује од сфере приватности, и да се јавно мњење најчешће примењује у сфери

> „јавности која је добро обавешетена или која негодује; значења која су повезана са речима публика, публицитет, публиковати још нису ни дотакнута. Субјект ове јавности је публика као носилац јавног мњења; на њену критичку функцију односи се публицитет – на пример јавност судских расправа. У области средстава масовних комуникација публицитет је несумњиво променио своје значење. Из функције јавног мњења он се претворио у атрибут онога ко јавно мњење према себи окреће: public relations? Активност која се однедавне зове ‘јавни рад’ усмерена је на успостављање такве publicity“ (Хабермас 2012: 54).

Хабермас подвлачи разлику између јавног и приватног, али даје и обележја, попут могућности да се у јавности и јавном мњењу, може доћи и до супротстављања актуелној власти, без обзира што је власт сама по себи носилац, или би најчешће требало да буде носилац највећег удела у медијској сфери.

> „Јавност се појављује као засебна сфера – приватном домену насупрот стоји јавни домен. Понекад се он појављује просто као сфера јавног мњења које се јавној власти директно супротставља. Већ према приликама у органе јавности убрајају се државни органи, али и средства која, као штампа, служе комуникацији у публици“ (2012: 54).

Хабермас даље наводи да се „смисао функције грађанске јавности кристалисао у термину јавно мњење“, и да се он артикулисао претежно крајем XVIII века (2012: 149).

Масовна производња, техничичка достигнућа током XIX и поебно првих деценија XX века, убацују у борби за утицај и учешће у јавности, дотле непросвећене масе радништва и сељака, као и борбу жена за положај у друштву. Од просвећене публике која је била читалачка, спремна на тражење постепених промена у друштву и компромис, коју је чинио грађански слој и буржоазија, као конзумент медија до половине XIX века појављују се нови слојеви, дотле маргиализовани и ван читалачке публике, просвећености и конзумације медија – нижих чиновиника, радништва па и сељака, уз постепено повећање улоге жена. С друге стране, штампа је све развијенија и масовнија, јављају се нови медији попут телеграфа, филма, телефона, радија. Политизација маса паралелно са либерализацијом права гласа, доводи и до појаве тоталитаризма, али и до развоја демократије у новим условима,

где медији имају изузетно важну улогу. Медији, пре свега штампани, нису више привилегија елитних слојева, већ масовно средство комуникације, што има последице у начину обраћања и комуникације, где се паралелно развија све више и пропаганда и медијска манипулација.

У биполарном свету након Другог светског рата, једна од позитивних тековина већине западноевропских држава је социјални елеменат државе, посебно развијен као контраст социјализму-комунизму. Медији, нарочито телевизија, која убрзано преузима примат у средствима информисања, постаје поприште плуралне демократије уз све недостатке у пракси који се на овом путу постављају. Међутим, након појаве неолиберализма, долази до приватизације медија који одлазе у руке поседника крупног капитала, раучунајући и мултинационалне компаније, паралелно са пратећим процесима слабљења улоге синдиката и ерозије позиције средње класе посебно у тзв. земљама у транзицији. У тим процесима медији све више подстичу култ забаве, а смањује се простор за озбиљну друштвену и политичку дебату о горућим проблемима друштава, што је планирани процес центара моћи, посебно глобалних.

У том правцу велики проблем друштава постаје све већа разлика између малог броја поседника енормног удела капитала, паралелно са тиме концентрација власништва медија у све ужем кругу, и с друге стране, криза средњег слоја и пауперизација значајног дела становништва. Појава интернета, раст могућности yu tube канала, фејсбука, твитера, смарт мобилних телефона и других алтернативних облика комуницирања и медија, је значајан фактор либерализације медијске комуникације, посебно у развијеним земљама, где велики део популације има могућности поседовања и коришћења ових нових комуниколошких достигнућа.

Слободи се приступа као речи која „изражава један од најосновнијих и истовремено најконтраверзнијих појмова људске мисли и праксе“ (*Политичка енциклопедија* 1975: 978) и означава стање у којем субјект може да делује без присиле и забране.

Друштвена теорија најчешће разликује две врсте слободе: негативна, тј. „слобода од“ и позитивна, тј. „слобода за“ (*Правни лексикон* 2007: 1467). У првом контексту „слобода“ се поистовећује са аутономијом, тако да у овом смислу бити слободан значи бити независтан од сваког спољашњег утицаја и присиле. Са друге стране, „слобода“ може значити и партиципацију, учествовање. Свођење проблема слободе на проблем појединачне индивидуалне слободе, садржи претпоставку да „у самом појму друштва не може бити садржана слобода, па је појединац мора изборити против друштва, а не и помоћу њега“ (Грлић 1973).

У теорији је присутно етимолошко одређење „слободе“ као: „1) Могућност самосталног, независног деловања, могућност самоодређења човека,

стање супротно постојању присиле; 2) могућност несметаног рада у било којој области људске делатности; 3) стање супротно заточењу, затвору; 4) повластица" (Анић 2000: 1072).

На основу изнетих етимолошких одређења термина „слобода", закључујемо да је реч о мултидисциплинарном појму, с обзиром на његов садржајни облик и улогу у друштву.

У дефинисању економске слободе полази се од претпоставке да је „она себи сврха, где се слобода практикује у организовању претежног дела економске активности" односно „слободе у економским аранжманима" на „слободном тржишту" (Фридман 1992: 19–21).

Политичка слобода произилази из састава владајућих друштвено-економских односа, прати и кореспондира са владајућим друштвено-економским и политичким поретком. У саставу „компетитивног капитализма врста економске организације која економску слободу непосредно пружа, промиче и политичку слободу, одвајајући економску моћ од политике, и на тај начин омогућавајући једној да буде противтежа другој" (према: Фридман 1992: 19–46).

У политичком контексту појам слободе се употребљава како би се акцентовала могућност избора која „јесте и мора бити подређена појединцу као његово право" (Љубић 2011:1).

Слобода представља темељну вредност која је једна од најзначајнијих и највиших вредности поред једнакости, равноправности (националне, верске, етничке, расне, полне, старосне и др равноправности), демократије, поштовања права човека и владавине права (Даниловић–Даниловић 2018).

Управо из ове вредности коју подразумева „слобода" деривирају сва људска права и темељне слободе, па тако и право на поједине слободе за физичка и правна лица у укупности друштвених односа.[1] Дакле, слобода као оваква вредност представља апсолутну категорију, за разлику од деривираних права и слобода које из ње произилазе, а које се састоје у субјективним правима, обавезама и одговорностима, које немају ово својство. Приказ овог диференцирања је између осталог дао и теоретичар Љубић, наглашавајући да:

> „Слободу као апсолутну категорију поимам када је употребљавам као највишу вредност уставног поретка која је уз остале вредности темељ за тумачење устава, док је као неапсолутну категорију разматрам када се ради о различитим облицима права на слободу која су деривирана из слободе (као) и других вредности уставног поретка" (Љубић 2011: 1).

1 Наведену тезу потврђује чињеница да је слобода као највиша вредност хрватског уставног поретка стављена на прво место. Видети чланак 3. Устава Републике Хрватске (Народне новине број 85/10.).

Слобода која се везује за медијско право представља његову суштину са којом морају да буду усаглашена сва остала права из ове области. У појмовнику за медије *Нови медији и друштвене мреже*, специјалиста за медије Станко Црнобрња, даје виђење појма медија:

> „Појам медија односи се на оне канале или алате који су у стању да складиште, преносе и испоручују информације и податке. Често, ова реч је синоним за масовне медије, или информативне (news) медије, али може да се односи и на генерални појам о медијима који се користе за преносе и комуникацију било којих података, у било које сврхе" (2014: 84).

У истом појмовнику за медије, под медијским образовањем се подразумева:

> „У традиционалном смислу, односи се на процес путем кога појединац учи вештине и знања која су му неопходна да би стварао медијске текстове. У новије време, појам се односи и на стицање вештине помоћу које се, кроз интелектуалну активност, критички *конзумира* или, чак, деконструише одређен медијски текст" (2014: 84).

Слобода медија као основно људско право представља главну платформу за обезбеђивање слободе изражавања и слободе информисања. У теорији је присутно становиште да садржину слободе медија чине три саставна дела слободе а то су: (1) право да се дистрибуирају информације без ограничења и цензуре, (2) право да се дође до информације без забрана и (3) права која се тичу самог јавног гласила и унутрашњих односа у медијима (Димитријевић 2011: 31).

СЛОБОДНИ И НЕЗАВИСНИ МЕДИЈИ КАО БИТАН ЕЛЕМЕНАТ ЦИВИЛНОГ ДРУШТВА

Слободни и независни медији јесу битан елеменат цивилног друштва и имају важност у демократског легитимизацији сваког друштва, где имају истакнуту улогу у повезивању доносиоца одлука и грађана. Важан фактор демократије и показатељ успешности власти јесте могућност да власт припада свим грађанима, што значи да се они који врше функцију власти морају обраћати и уважавати интересе свих грађана. Према теорији демократије, медији функционишу као мост или спона између грађана и доносиоца одлука. Како су медији блиско повезани са политичким системом и јавном сфером, имају двоструку улогу у представљању и формирању политичког мишљења. Медији преносе информације грађанима, који их користе у правцу свог политичког опредељења на изборима, а са друге стране политичари се ослањају на медије како би представили ставове, анализирали јавно мњење и сарађивали са јавношћу.

Медији представљају фундаменталну везу између влада и друштава, тако што преносе информације, намере, бриге, приоритете и реакције на политичке одлуке. Тако медији врше утицај на државу и владу, тиме што будно прате политику, донете одлуке и последице њихове реализације, а истовремено држава утиче на медије јер они зависе од званичних информација и ставова. Цапарини примећује да теорије демократије сматрају да су медији четврта сила (грана власти), који делују као додатна провера три формална носиоца власти, законодавне, извршне и судске власти (Цапарини 2004: 17–18).

Медији омогућавају простор различитим ставовима и мишљењима, пружају информације јавности, које би требало да буду што непристрасније презентоване, како би јавно мњење могло да разуме и критички процени државну акцију, ставове опозиције, те да се да подстрек расправи у јавности када су у питању теме од јавног интереса (Цапарини 2004: 17–18).

На жалост, у стварности се ретко долази до овако квалитетне ситуације у медијима, али овакав модел је ипак достижан. У модерним државама и плуралистичком друштву политика је немогућа без масовних медија.

Утицај медија на политику је огроман, јер медији посредују између политичара, политичких странака и њихових идеја и јавности, дакле бирачког тела. С једне стране медији имају улогу прослеђивања информација од владе ка грађанима. С друге стране, медији би требало да прослеђују информације од политичких партија, укључујући и информације од стране опозиционих политичких партија и покрета, дакле, оних који нису на власти. Такође медији би требало да преносе податке и од интереса за различите слојеве становништва, мањинске заједнице, струковна удружења и занимања, владе имају могућности да утичу на рад медија, путем доношења закона у овој области, надзором и њиховим спровођењем, утицајем на расподелу реклама и дотација, што све заједно може угрозити и довести чак у питање независност медија. Велика опасност за позицију независности медија, представља данас крупан капитал у свету. Он може да утиче на власничку структуру медија, угрожава независност не само медијске ситуације у мањим земљама, већ и на њихову независну и суверену позицију као држава.

Политиколог Комнен Пјевац указује да нововековно, али и савремено грађанско друштво поштује приватност сваког појединца, а његова својина бива загарантована. С једне стране уколико појединац остаје само у сфери приватности и не учествује у друштвеном јавном животу, личност је лишена самопотврђивања. Пјевац цитира Хану Арент која наглашава да је приватна својина призната сваком појединцу у грађанском друштву, и да је то изузетно важан фактор (2006: 54). С друге стране, у савременом грађанском друштву средства масовних комуникација прелазе на глобални план у складу с општом функцијом државе и усмерења друштва у правцу економског

и политичког плурализма. Издавачке куће су усмерене на јавно мњење. Пјевац цитира Карла Бихера који објашњава функционисање савремених медија, издавачких кућа, журналистике. У унутрашњој организацији новинских предузећа, у прикупљању вести и њихово објављивање укључила се нова карика – редакција. То је за издавача новина значило да се од продавача новости претворио у трговца јавним мњењем" (2006: 54).

У том правцу је савремени економски систем повезан са политиком, јавним мњењем, где улога масовних медија има изузетан значај. Никос Пуланцас указује да су и у предкапитализму и у капитализму, привредни систем, стварање и прерасподела вишка вредности нису представљали аутноман и посебно не херметички затворен процес. Политика, држава, идеологија, а са њима и јавно мњење, утицај масовних медија, су међусобно повезани, како у либералној фази капитализма, тако и у монополистичкој, па и његовим потоњим фазама, све до данашњих дана (према: Пуланцас 1981: 13).

Када треба одредити појам речи „слобода" онда би смо у низу дефиниција могли изнети ону коју је дао теоретичар права С. Перовић, наглашавајући:

> „Слобода је природно право човека да својим вољним радњама врши избор садржине и начина своје делатности у различитим подручјима индивидуланог и заједничког живота, али тако да држећи се праведног закона и толеранције као израза културе разума, не вређа исту и једнаку слободу других" (2009: 670).

Слобода изражавања је по правнику Данилу Николићу центар медијског права, она је „основни појам из кога се изводи целокупно медијско право".

За медијско право Николић наводи да је широко постављено и још несистематизовано. Основне вредности код одређења појма медијског права су по Николићу следеће:

> „а) Израз медијско право означава нову, постебну грану правног система, као на међународном, тако и на регионалном и националном нивоу. На националном нивоу, ова грана права је и део важећег законодавства.
>
> б) Под појомом 'медијско право' треба подразумевати међународне конвенције и повеље које одређују слободу изражавања, а које су ратификоване и постале део националног права, национални закони који регулишу област медија и подзаконски акти, као и предеденти судске праксе. Ту спадају и општеприхваћена међународна правила из ове области, као и прецеденти судске праксе. Ту спадају и општеприхваћена међународна правила из ове области, као и правила такозвано 'меко право' које се односи на ову област" (према Николић 2010: 24–25).

Српски филозоф Љубомир Тадић у свом делу *Наука о политици*, у оквиру поглавља о савременим политичким идеологијама, посматра и њихов однос према јавном мњењу, слободи изражавања и слободи медија. Тако либерализам

највише од свих идеологија, макар начелно има афирмативан став према наведеним категоријама, односно слободи изражавања и слободи медија. Ту Тадић цитира Бенџамена Констана једног од идеолога либерализма који се залагао за „слободу штампе као посредника између јавног мњења и успостављене власти, настављајући:

> „Констан је далековидо упозоравао да свако ограничавање слободе штампе намеће ономе ко то чини одговорност за све што новине пишу. Стога, цензура штампе наноси држави велику штету, тако да се ономе о чему новине могу погрешно обавестити даје више утицаја него истини. Зато је слобода обавештавања основни предуслов истинитости" (Тадић 1996: 511–512).

Разматрајући однос других савремених идеологија према слободи штампе, јавном мњењу и слободи изражавања, Тадић закључује да конзервативне идеологије имају мање афирмативан однос према овим категоријама, а и да ту постоје варијације међу њима. Класични конзервативизам је мало наклоњен променама, па слобода изражавања и слобода штампе најблаже речено нису у његовим приоритетима, бар када је реч о теоретском развијању ове идеологије. Конзервативни национализам се условно залаже за слободу изражавања али у оквиру националне заједнице која му чини основ друштва.

Слично је са конзервативним либерализмом, док рецимо идеологија конзервативног технократизма подразумева уверење да ће технички напредак и ангажовање компетентних и образованих политичара само по себи представљати модернистички елеменат у друштву. С друге стране, конзервативни технократизам по питању јавног мњења и медијских слобода, полази од аполитизације друштва и ширих слојева, елита, технократска и политичка је привилегована, и она има могућност усмеравања друштвених токова, и не полази од потребе просвећивања, политизације друштва и развоја политичке културе широких слојева (према Тадић 1996: 534–535).

Конзервативни социјализам, пре свега крила социјалдемократије су наклоњеније од неких других струја конзервативизма слободном изражавању и слободи јавног мњења и медија. Хегел је у основи ближи конзервативизму него либерализму, а на јавно мњење гледа као на нешто „случајно, „произвољно, дакле на нешто што маса, „умишља". Произвољност се састоји у томе да се „говори и пише што се хоће". Хегел ниско оцењује и слободу штампе, као „задовољење оног боцкавог нагона да се каже своје мњење" (Тадић 1998: 74). И Хајдегер има уздржан, чак негативан став према маси, јавном мњењу, а слободу штампе не поставља у вредоносном суду посебно високо (Тадић 1998: 76).

Најзад, тоталитарне идеологије фашизма и нацизма, апсолутно нису наклоњене слободи изражавања и слободи медија. Такође, екстремни облици неокомунизма, (попут бољшевизма) такође нису наклоњени слободи медија. У социјалистичким земљама, бившег Источног блока, слобода изражавања и слобода медија су управо биле категорије због којих је овај систем био посебно погођен и на крају и доживео слом.

У целини посматрано, ни сви облици либерализма, укључујући и неолиберализам, не третирају у пракси на адкеватан начин слободу медија. У неолиберализму влада доминација крупног капитала, савремених мултинационалних компанија, технократских и политичких елита, повезивање глобалног капитала и интереса глобалне елите, па се власништво над медијима централизује у малом кругу поседника.

Слобода медија остаје декларативна, али се путем развоја интернета и алтернативних медија она у пракси задржава на извесном нивоу и руши националне границе и препреке. Начелно, у савременим идеологијама, либерализам и идеологије изашле из њега имају позитиван однос према јавном мњењу, док то није случај, са конзервативним идеологијама. Међутим, у пракси, у савременом свету се често бришу стандардне поделе и типологизације идеологија на либералне и конзервативне, левицу и десницу. Неолиберализам у пракси фаворизује крупан капитал, мултинационалне компаније, глобализовану елиту, где у пракси слобода медија и изражавања девалвира, односно неолиберално прокламована права појединца се урушавају, често од њих остаје само љуштура, без квалитетне садржине.

Неке од савремених варијанти конзервативизма, борећи се за ограничавање свемоћи мултинационалних компанија и глобалистичке елите, у пракси се залажу за већу слободу медија, односно отварање алтернативних, када је значајан, или чак највећи део важних медија у државама, нарочито оним мањим, у рукама малог круга поседника, најчешће повезаних са глобалним центрима моћи. Љубомир Тадић у делу *Оīлед о јавносши*, са правом сматра да савремени медији често имају конзервативни карактер, односно подршку својим већим делом владајућим снагама – „У том случају медији су инструменти за пропагирање и легитимисање постојећег и у том смислу играју конформистичку и конзервативну функцију. У том случају публика се из активног чиниоца јавног мњења претвара у пасивну, рецептивну масу, која некритички прима информације“ (1998: 74–80).

Нека истраживања су, међутим, знатно релативизовала такво гледиште уколико су показала да су ставови према променама посебно отпорни онда када планиране промене нису у сагласности са општим диспозицијама да су интерперсонални односи веома значајни за формирање ставова, а тиме и јавног мњења као мњења групе. У том случају требало би да се ревидира и првобитна концепција да је појединац изоловани објекат масовних комуникација.

Када је у питању пропаганда, која има за циљ једнострано информисање, навијачко и навођење у једном циљном правцу коришћењем масовних медија, током историје XX века њени ефекти су били видљиви, нарочито у тоталитарним друштвима, али и у рату. Ноам Чомски тврди да је вишемесечна кампања у САД под председником Вудроом Вилсоном, коју је водила државна администрација, успела да преобрати јавно мњење Америке, од пацифичистичког и ненаклоњеном уласку у рат у Европи, до врло расположено за укључење у рат на страни Антанте.

> „Становништво је било пацифистички расположено и није видело разлог да се умеша у европски рат. Вилсонова администрација је заправо била посвећена рату и морала је да предузме нешто у вези са тим. Установили су комисију за владину пропаганду, названу Крилова комисија, која је успела за шест месеци да претвори пацифистичку популацију у хистеричну, ратно хушкачку популацију са жељом да уништи све немачко, раскине Немце на комаде, крене у рат и спасе свет. То је било велико достигнуће које је омогућило напредак. Управо у то време и после рата исте технике биле су коришћене за подјаривање хистерије о црвеној опасности, која је поприлично успела да уништи синдикате и уклони такве опасне проблеме као што су слобода штампе и слобода политичке мисли. Коришћена је веома снажна подршка медија и пословног естабилишмента који је заправо организовао и изнео велики део тог веома успешно обављеног посла“ (према Чомски 2009: 9).

Чомски указује да је заправо подлога става према јавности, коришћењем масовних медија слична и у либералној демократији, истина не баш на тај начин, као и у марксистичко-љењинистичким концепцијама. Полази се од тога да постоји здравомислећа елита, која мора да наметне путем медија своје ставове становништву. Тако он полази од Волтера Липмана, за кога каже да је „перјаница америчког новинарства, галвни критичар за иностране и домаћу политику и, такође, главни теоретичар либралне демократије...“. Он види у неким његовим ставовима сличност са ставовима Џона Ђјуија, који је полазио од ексклузивног права „интелигентних чланова заједнице“, заправо једног политчко-интелектуалног језгра, које је „способно да сагледа суштину проблематике“ и наметне потом ставове популацији преко медија, односно „заблуделом крду“, које треба усмеравати.

Јавно мњење које је усмеравано, треба у демократском америчком систему да се определи између два или више кандидата који су већ на неки начин фаворизовани, и завршетком изборног циклуса они, дакле бирачи и грађани, постају пасивни и усмеравани од машинерије за медије и вршење власти (Чомски 2009: 11–13). Чомски у алегоријској форми, која је на моменте и сатирична, критикује медијске манипулације елите на власти, односно елите која и поред демокартског циклуса и плурализма, врши функцију управљања Америком, поседујући кључни утицај у медијима.

СЛОБОДА МЕДИЈА И АЛТЕРНАТИВНИ МЕДИЈИ

Дигитализација медија, која се институционално спроводи у земљама Европске уније, а захвата и значајан део света, представља важан процес везан за савремене медије. Дигитализација медија у ЕУ се спроводи пре свега у правно-регулативној сфери, а потом и у пракси.

С друге стране, у савременим медијима је видљив значајан утицај алтерантивних медија, пре свега интернета, ju tuba, фејсбука, твитера и др. Пошто потрошачи преузимају већу контролу над све бројнијим избором који нуде медији, данас се на сличан начин доводи у питање контрола тржишта од стране производђача. Људи се и изван граница ранијих друштвених веза међусобно повезују у нове мреже које нуди Интернет и стварају се нове, иако виртуелне, групе и друштвене заједнице. Предвиђања њихових реакција чине се сложенијим него у прошлости. Дистрибуциона мрежа постаје све сложенија, а избори шири, те и предвиђање понашања потрошача постаје све теже: чини се да се теорија хаоса ствара као последица тога.

Веб 2.0 је назив за теорију хаоса, коју ствара непредвидљиво ширење Интернета и нових информатичких технологија у комуникологији и медијима. О томе Ричард Рук наводи у делу *Европски медији у дигиталном добу*:

> „Напуштајући медијске садржаје које нуде приватне и државне корпорације, Интернет отвара простор за брзо ширење садржаја које стварају потрошачи, у које спадају преузимања и видео, уметнички и сви други облици креативности, чак и игре. Паралелан развој технологије отвореног извора омогућава појединцима и потрошачима да јачају контролу и усредсређеност на сопствене потребе за садржајима и интересовањима, а не на оне које стварају велики актери старог радиодифузног света и издаваштва. То води бескрајним иновацијама, које су самим тим хаотичне. Све то, свакако треба сагледавати заједно с начином на који нове компаније почињу да користе активности Веб 2.0 да би повећале прилив сопствених прихода од оглашавања“ (Рук 2011: 232).

ЗАКЉУЧАК

Реално је да медије у већини држи актуелна власт, укључујући и демократски уређена друштва. Са друге стране, пожељно би било да у демократским друштвима, опозиција има утицај у медијима, као и то да разне социјалне, етничке и религијске (уколико је друштво мултинационално и мултиконфесионално, па чак и ако има само мањине) имају утицај у медијима. Један део становништва је најчешће у свим друштвима аполитичан, али би било лоше да је то већи део популације. Медији могу имати важну улогу у смањењу напетости између власти и онима којима се влада.

Најзад, истраживања јавног мњења су потврдила да јавно мњење друкчије реагује у периодима социјалног и економског просперититета и спољнополитичког мира, него у временима криза. У том смислу, јавно мњење је променљива величина која изискује перманентно преиспитивање.

Претећа је опасност да мали број веома богатих у неолибералном моделу економије, држи већу концентрацију медија у рукама. Националне границе се руше, мултинационалне компаније преузимају тржишта држава и постају све више власници медија. Мали је број оних који стварају изоловану апатридску алијансу која глобални интерес изједначава са личним и корпорацијским интересом својих чланова.

> „Све је присутнија опасност да се пропагирају прокренуте перспективе, замењујући комуникацију наметнутом сугестијом која фабрикује мишљења, идеје и ставове јавности. Као што пекари производе хлеб и кифле, оружари топове и ракете, сељаци пшеницу или малине, тако масмедијски центри организовано производе хипнотисане масе. Критички ум се маргинализује, образовање снижава, култура банализује, а пропаганда нових учења фаворизује као императивна формула...“ (Деспотовић–Јефтовић 2010: 182–183).

С друге стране, обликује се нова парадигма владавине која политичку демократију мења сфером медиократије. Док половина светске популације живи у беди, мали број људи концентрише енормна богатства, као и утицај у медијима. Примера ради:

> „Разлика између богатих и сиромашних 1930. године, била је 3:1, 1950. чак 35:1; 1992. године 72:1, 1997. невероватних 727:1, а 2008. несхватљивих 1419:1. Имовина најбогатије тројке на свету (Бил Гејтс, Алвалид Бин Талал Бин Абдулалазиз ал Салу и Фили Ф. Аншуц) већа је него национални производ 26 најсиромашнијих држава на свету узетих заједно“ (Деспотовић–Јефтовић 2010: 149).

„Медиократија“ је кључно решење да би се све уочљивије незадовољство јавности прикрило и пажња усмерила ка другим проблемима.

ЛИТЕРАТУРА

Анић 2000: Владимир Анић, *Рјечник хрваīскоī језика*, треће проширено издање. Загреб: Нови Либер.

Грлић 1973: Данко Грлић (ур.), *Енциклоīедијски лексикон, Мозаик знања*. Т. 10, Филозофија. Београд: Интерпрес.

Даниловић–Даниловић 2018: Нењо Даниловић – Александра Даниловић. *Оīварање концеīīа „ūравне државе“ и њеноī вишеī квалиīеīа „владавине ūрава“ у савременим државама. Право 2018.* Зборник радова. Ур. Борис Кривокапић, Драган Човић, Нењо Даниловић. Београд: Пословни и правни факултет, ICIM plus. Београд – Младеновац: Пословни и правни факултет.

Деспотовић–Јефтовић 2010: Љубиша Деспотовић – Зоран Јефтовић. *Геополитика медија, Култура полиса.* Нови Сад: Графомаркетинг.

Димитријевић–Вучковић 2011: Предраг Димитријевић – Јелена Вучковић. *Основи медијског права*. Ниш: Свен.

Љубић 2011: Д Љубић, *Устав и појмови права, слободе, јемства, начела, моћности и забране*. Загреб: Хрватска правна ревија.

Николић 2010: Данило Николић, *Медијско право*, Београд: Службени гласник.

Пек 1993: Скот Пек. *Пут којим се ређе иде*. Београд: ЈРЈ Земун.

Перовић 2009: Слободан Перовић. *Беседе са Копаоника*. Београд: Копаоничка школа природног права.

Пјевац 2006: Комнен Пјевац. *Политичко јавно мњење и демократија*. Београд: Службени гласник.

Политичка енциклопедија 1975: Политичка енциклопедија. Београд: Савремена администрација.

Правни лексикон 2007: Правни лексикон. Загреб: Лексикографски завод Мирослав Крлежа.

Пуланцас 1981: Никос Пуланцас. *Држава, власт, социјализам*. Загреб: Глобус.

Тадић 1996: Љубомир Тадић. *Наука о политици*. Београд: БИГЗ.

Тадић 1998: Љубомир Тадић. *Огled о јавности*. ФПН. Београд: Чигоја штампа.

Фридман 1992: Милтон Фридман, *Капитализам и слобода.* Загреб: Глобус.

Хабермас 2012: Јирген Хабермас. *Јавно мњење* – истраживање у области једне категорије грађанског друштва. Нови Сад: Mediteran publišing.

Цапарини 2004: Марина Цапарини. *Civil society and democratic oversight of the security sector: a preliminary investigation.* Geneva: Geneva centre for the democratic control of armed forces (dcaf) working paper – No. 132.

Црнобрња 2014: Станко Црнобрња. *Нови медији и друштвене мреже.* Појмовник. Центар за медије и комуникације. Београд: Сингидунум.

Чомски 2009: Ноам Чомски. *Контрола медија.* Рубикон. Нови Сад: Беокњига.

Živanka M. MILADINOVIĆ BOGAVAC
Neđo S. DANILOVIĆ

THE ROLE OF FREE AND INDEPENDENT MEDIA IN DEMOCRATIC LEGITIMIZATION OF SOCIETY

Summary

Besides the already existing media types, the Internet is introducing a major revolution in the media field. TV shows, films and drama can be watched through the YouTube channels. Each user of Internet can create his own content that is available to millions of visitors, and which can be consumed free of charge. The situation is the same with posts on the Internet and social network ones. In this way, the offer program disproportionately increases, which implies different manipulations. However, in the modern world, despite the exceptional technical progress, the emergence of sophisticated programs on television and other media, from scientific to practical-educational, probably the largest problem in this field lies in the privatization of the media and the concentration of ownership in the narrow circle of capital owners and multinational companies.

The program, seemingly diversified, deprives critical and even informative precise and clear roles, and prevalent entertainment and attention, from important existential and political themes. At the global level, this process is certainly affected by concrete national states that are deprived of sovereignty and a serious media concept. We are facing the danger that the critical mind is marginalized, education lowered, culture banalized, and the propaganda of new understandings is imposed as the imperative.

Key words: freedom of the media, right to information, democratic society, democracy, media influence.

Рад је предат 24. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.224-053.6(497.11)

Прегледни рад

*Војислав Б. ЈОВИЋ**
Правни факултет Мегатренд универзитета, Београд

*Александра Н. БЛАГОЈЕВИЋ ДАНИЛОВИЋ***
Адвокатска канцеларија „Александра Благојевић Даниловић“, Београд

ИСТОРИЈА УРЕЂЕЊА МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт: У доба Рима малолетници до седам година (*infantes*) били су кривично неодговорни, док су од седам до десет и по година (*infantiae proximus*) и од десет и по до четрнаест година (*пубертати проximус*) могли да буду кажњени само изузетно и то блажим казнама, ако су били способни за кривичну мисао (*doli capaces*), па је у том случају мисао допуњавала узраст (*malitia supplet aetatem*). Развојем кривичног законодавства, граница пунолетства је повећана на шеснаест година, да би од значаја била душевна развијеност малолетника, која се манифестовала преко такозваног разбора, као једног од облика урачунљивости услед којег је малолетник могао да схвати значај свога дела и да управља својим поступцима. Све ово је утицало да кривично законодавство у Републици Србији промени свој однос према малолетницима, дајући им посебан третман у односу на пунолетна лица. Тежња је била да се не омета правилан развој малолетника и да се његов психофизички развој усмерава заштитно-васпитним приступом.

Кључне речи: малолетник, кривично законодавство, казна, васпитна мера.

1. УВОД

Основни предмет анализе у раду је историја уређења малолетничке делинквенције у кривичном законодавству Републике Србије. Временско одређење предмета анализе захвата период од три века – деветнаести, двадесети и двадесет први век. Просторно, предмет анализе обухвата територију некадашње Краљевине и садашње Републике Србије. Дисциплинарно, предмет анализе је интердисциплинаран и спада у поље друштвено-хуманистичких наука, научне области политичко-правних и социјално-психолошких наука,

* ванредни професор, vjovic@megatrend.edu.rs
** доцент, aleksandra.danilovic@yahoo.com

уже научне области кривично правних и социолошко-криминолошких наука и тежишно научне дисциплине: материјалног, процесног и извршног кривичног права, криминалистике и социјалног рада.

Циљ истраживања у овом раду је дескрипција, класификација и научно објашњење третмана малолетника у кривичном материјалном, процесном и извршном законодавству, те посебним законима и правилницима о поступању органа откривања према малолетним лицима у Србији.

У научноистраживачком раду примењени су упоредно-правни метод, историјски метод и метод анализе садржаја докумената (Даниловић 2015). У анализи докумената примењена је техника квалитативне анализе садржаја, са посебно израђеним инструментима за провођење ове анализе – кодексом појмова и шифара и стационарним евиденционим обрасцем (Даниловић 2015: 67–69). Основна јединица анализе били су малолетници у кривичном законодавству Републике Србије. Попуњавање евиденционог обрасца вршено је у моменту анализе садржаја сваког документа посебно (Даниловић 2004). Основни извори из којих су преузети подаци су постојеће научне базе података, пре свега, кривични законици и други закони, као и докумената тужилаштва, суда, полиције и других органа у Србији, у којима је прописано поступање државних органа према малолетним лицима.

Због обимности и сложености предмета истраживања, те његове променљивости кроз историјске периоде посматрања, у уводу рада понудили смо дефиниције основних категоријалних појмова коришћених у раду:

Под *малолетним учиниоцем* у овом раду подразумева се лице које има навршених 14, а није навршило 18 година живота.

Млађи малолетник је лице које је у време извршења кривичног дела навршило четрнаест, а није навршило шеснаест година. Млађем малолетнику могу се изрећи само васпитне мере. *Старији малолетник* је лице које је у време извршења кривичног дела навршило шеснаест, а није навршило осамнаест година. Старијем малолетнику могу се изрећи васпитне мере, а изузетно може се изрећи и казна малолетничког затвора. Лице које у време извршења кривичног дела није навршило четрнаест година није кривично одговорно, тј. не могу му се изрећи кривичне санкције ни применити друге мере.

Пријављеним малолетним лицем сматра се малолетник према коме поступак по кривичној пријави није покренут (пријава одбачена), према коме је припремни поступак обустављен или је поднет предлог већу за малолетнике за изрицање казне или васпитне мере.

Оптужено малолетно лице је малолетник према коме је поднет предлог већу за малолетнике за изрицање казне, односно васпитне мере, те је поступак пред већем завршен одлуком којом је: обустављен поступак пред већем, изречена мера безбедности без изрицања казне или донета одлука о изрицању казне малолетничког затвора или васпитне мере.

Осуђено малолетно лице је малолетни учинилац кривичног дела према коме је одлуком суда изречена санкција – малолетнички затвор или васпитна мера. Малолетницима за учињена кривична дела могу се изрећи кривичне санкције: васпитне мере и казна малолетничког затвора. Васпитне мере су: (1) мере упозорења и усмеравања (пре доношења Закона то су биле дисциплинске мере): судски укор и посебне обавезе; (2) мере појачаног надзора: појачан надзор од стране родитеља, усвојиоца или старатеља; појачан надзор у другој породици; појачан надзор од стране органа старатељства; појачан надзор уз дневни боравак у одговарајућој установи за васпитавање и образовање малолетника; посебне обавезе уз меру појачаног надзора; (3) заводске мере: упућивање у васпитну установу; упућивање у васпитно-поправни дом; упућивање у посебну установу за лечење и оспособљавање.

Казна малолетничког затвора је посебна врста казне која се изриче само старијем малолетнику који је учинио кривично дело за које је законом прописана казна затвора тежа од пет година, и ако због природе и тежине кривичног дела не би било оправдано изрећи васпитну меру. Малолетнички затвор не може бити краћи од шест месеци ни дужи од пет година, а изриче се на пуне године и месеце. За кривично дело за које је прописана казна затвора двадесет година, или тежа казна, или у случају стицаја најмање два кривична дела за које је прописана казна затвора тежа од десет година, малолетнички затвор се може изрећи у трајању од десет година.

Под појмом *родитељи малолетника* подразумевају се родитељи малолетника рођеног у браку или ван брака, затим родитељ који родитељско право остварује на основу позакоњења или усвојења, према својству у време извршења кривичног дела.

2. КРИВИЧНО ПРАВНО УРЕЂЕЊЕ МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Карактеристика овог периода заснивала се на становишту да је криминалитет малолетника био последица погрешног или занемареног васпитања. У том смислу правна теорија је заступала становиште да би према малолетним делинквентима требало примењивати блаже казне у односу на пунолетна лица, односно, да приоритет треба дати васпитним мерама којима ће се утицати на поправљање малолетника. Да ли је и у којој мери оваква тежња имала своје утемељење у кривичном законодавству, покушаћемо да прикажемо дескрипцијом појединих одредби Криминалног (Казнителног) законика из 1860. године, који је донео Милош Обреновић Први у сагласју са Советом, који је, како је у изворном документу наведено: „Определио Закон којим се уводи у живот Криминални (Казнителни) Законик за Књажество Србију“

(према Криминални казнителни законик 1908). Одредбама овог Закона које се односе на кажњавање злочина, преступа и иступа, прописано је да се *мушка малолетна лица и жене не могу окивати.* Наиме, за извршен *злочин,* извршилац се могао осудити на казну *робије,* која представља другу казну по тежини, која не може бити дужа од двадесет година нити краћа од две године, која се извршава са оковима или без окова, у зависности од судског нахођења, односно судске процене. Кривац је осуђиван на *робију са оковима* ако је извршио кривично дело разбојништво, паљевине, хајдуковање, убиство без предумишљаја, опасну крађу или јатаковање, или друго кривично дело за које је прописана смртна казна. Дакле, ако је казна робије изречена према малолетном лицу, онда се није могла извршити коришћењем окова. Казну *робије* малолетна лица су извршавала у посебном заводу, одвојено од осталих осуђеника (Живановић 1921: 324).

Одредбама члана 55 овог Закона, које се односе на такозване *извињавајуће околности и околности које умањују казну,* било је прописано да деца која нису навршила дванаест година нису могла бити осуђена за злочине и преступе које су учинили, већ се предају родитељима или туторима (старатељима) да их они казне. У случајевима када се као учиниоци појављују *недорасла лица* која имају навршених дванаест година а немају навршених шеснаест, и када се докаже да су злочин или преступ починила без *разбора,* таква лица такође нису могла да буду осуђена. Међутим, ако се докаже да су злочине или преступе починила без разбора али из лоших навика, онда су упућивана на такозвано *поправљање,* које је могло трајати до навршене осамнаесте године живота (чл. 56). Против лица која су навршила дванаест година живота, а нису навршила шеснаест, за која се докаже да су починила злочин са разбором, за који је законом била прописана смртна казна или робија, изрицана је казна затвора од једне до десет година, док је за извршен преступ са разбором изрицана казна која је била највише до половине казне на коју би били осуђени да су старији од шеснаест година, а у изузетним случајевима и на мању казну, ако такву казну по нечему заслужују. Ова лица ни у ком случају нису могла бити осуђена на казну *губитка грађанске части.* Лица која су навршила шеснаест година живота а нису навршила двадесет једну годину, могла су да буду осуђена највише на две трећине оне казне коју закон прописује за учињено дело, а када за то дело закон прописује смртну казну, онда су могла да буду осуђена на робију или заточење у трајању од најмање десет до највише двадесет година. Она такође ни у ком случају нису могла бити осуђена на казну *губитка грађанске части,* и друге губитке као што су: право на државна, црквена, општинска или друга јавна и почасна звања, као и право на све оне народне службе за које се траже поштена људска имена, право на чинове, титуле и достојанства, као и право на помоћ државе.

Што се тиче кривичног поступка према малолетницима, одредбама Законика о судском кривичном поступку, за Краљевину Србију био је прописан поступак против млађих малолетника, којима је придаван посебан значај, позивајући се на новелиране кривичне законике и кривичне поступке, који су представљали посебан напредак у поступку према малолетницима. Наиме, за децу до четрнаест година нису вођени кривични поступци, из разлога што ова категорија преступника није спадала у домен кривичних судова, већ старатељских органа (Доленц 1933: 343–354). За млађе малолетнике (од петнаест до седамнаест година живота) који су учинили кривично дело, била је прописана нарочита врста поступка, која је била прилагођена значају њихове одговорности, уважавајући штетност утицаја критичног старосног доба, на које веома често домаће васпитање и школа не утичу довољно. Поступак против старијих малолетника (од осамнаесте до двадесет прве године живота), био је у надлежности кривичног суда који је водио општи кривични поступак против пунолетних лица. Основна разлика између поступка према млађим малолетним лицима и општег поступка према пунолетним лицима јесте у следећем: а) за поступак према млађим малолетницима били су основани посебни органи, и то: 1. посебна врста редовног кривичног суда, под називом *Суд за млађе малолетнике*, чија се специфичност огледала у саставу суда и поступку (био је основан у сваком окружном суду, а у среском суду по процени министра правде), и 2. посебно државно тужилаштво; б) судијама који су водили поступак према млађим малолетницима помоћ су пружали јавни органи и поузданици које је суд могао користити за одређене извиђајне радње (Марковић 1937: 569) као помоћне органе,[1] с циљем да суд оствари *ratio legis* применом прописа о одговорности малолетника; в) млађи малолетник против кога је био покренут кривични поступак, морао је имати браниоца; г) у току вођења поступка, начело легалитета је давало предност начелу опортунитета, д) оптужење се односило само на теже случајеве; ђ) током усменог претреса јавност је била искључена; е) одржавање и окончање усменог претреса било је условљено формалном оптужницом, и обавезним присуством млађег малолетника.

Покретање кривичног поступка против млађег малолетника вршено је на начин који важи за старије малолетнике и пунолетна лица, а поступак је потом преузимао и водио судија за млађе малолетнике. Током поступка, када би државни тужилац за млађе малолетнике проценио да се млађи малолетник

1 Јавни органи подразумевали су под тим свештенике, учитеље и друге јавне личности које могу да пруже целисходну помоћ, док је појам поузданик (у Америци познат као *probation officers)* подразумевао приватна поштена и поуздана лица која су се бавила васпитањем и збрињавањем малолетника, који су могли да пруже гаранције да ће саветом и патронажом помоћи млађем малолетнику у правилном развоју. Поузданике је иначе, по својој процени, бирао и постављао судија за млађе малолетнике, који су се заклињали да ће млађе малолетнике надзирати и о томе обавештавати суд.

не може сматрати у толикој мери зрелим да је могао да схвати значај свога дела и да је могао управљати својим поступцима, имао је право да поднесе предлог да се према млађем малолетнику примени одређена васпитна мера, или да се изјасни да по његовој процени нема основа да се поступак продужи. Судија за млађе малолетнике могао је, уважавајући ову чињеницу, након одржаног рочишта, да донесе решење које садржи једну од следећих одлука: а) да у потпуности обустави кривични поступак, ако је утврдио да се у конкретном случају ради о незнатном кривичном делу, те да из тог разлога, уважавајући предлог државног тужиоца и руководећи се начелом опортунитета, нема основа за продужење поступка; б) да се према млађем малолетнику примени кућно кажњавање, кажњавање од стране школе ако похађа школу, односно кажњавање од стране завода за васпитање ако је већ смештен у заводу; ц) да се млађем малолетнику изрекне укор као васпитна мера, која је могла бити изречена ако се у конкретном случају ради о незнатном кривичном делу или је кривично дело последица непромишљености или лаковерности млађег малолетника; д) да се над млађим малолетником успостави непрекидан надзор од стране законског заступника или поузданика; е) да се млађи малолетник преда адекватној породици или приватном заводу за васпитање, само у случају ако је судија за млађе маолетнике проценио да је млађи малолетник напуштен, односно, да ће средина у којој живи утицати на његов негативан развој.

3. МАЛОЛЕТНИЦИ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ФЕДЕРАТИВНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ДВАДЕСЕТОМ ВЕКУ

Период прве половине XX века карактеришу савремене тенденције криминалне политике у области сузбијања криминалитета, са посебним акцентом на криминалитет малолетника, и тежњом да се укаже на неопходност одређених промена у малолетничком правосуђу, које садрже неколико предлога: а) повећање старосне границе за кривично неодговорне малолетнике; б) оснивање поправних завода за кривично неодговорне малолетнике у које би се упућивали малолетници без родитеља или старатеља, односно малолетници чији родитељи или старатељи не дају довољно аргумената да ће се старати за њихово поправљање; ц) да се за малолетнике који су осуђени на казне лишавања слободе изграде посебни заводи, у којима ће они бити одвојени од осталих осуђеника, са посебном пажњом усмереном на њихово поправљање и преваспитање и правилно припремање за живот на слободи; д) да се брига о малолетницима настави и након изласка из завода.

Почетак нормативног регулисања кривичног законодавства у двадесетом веку обележен је доношењем Кривичног законика – општи део из 1947. године, који је проглашен 29. новембра 1947, ступио на снагу 04. фебруара 1948 (*Службени лист ФНРЈ* 1947: 106). Овим законником, кривично законодавство имало је задатак да одређивањем кривичних дела и прописивањем казни, васпитно-поправних и здравствено-заштитних мера, које се примењују у законом прописаном кривичном поступку, штити од друштвено опасних дела народну државу, њен правни поредак, њену социјалистичку изградњу и личност и права њеног грађанина. Одредбама овог Кривичног законика које се односе на кривичну одговорност малолетника, прописано је да је малолетник за учињено кривично дело могао бити кривично одговоран само ако је у време извршења кривичног дела навршио четрнаест година живота. У случајевима када овај основ није испуњен, малолетни учинилац кривичног дела предаје се родитељима или органу старатељства ради примене васпитних мера, или се упућује у завод за васпитање. Малолетни учинилац кривичног дела, који због душевне неразвијености у време извршења кривичног дела није био свестан значаја свога дела и није могао да управља својим поступцима, није био кривично одговоран, и према њему су могле да се примене само васпитно-поправне мере. Надаље је одредбама о кривичној одговорности прописано да је малолетник кривично одговоран ако је у време извршења кривичног дела био старији од четрнаест година и био тако душевно развијен да је могао да схвати значај свога дела и да управља својим поступцима. Према кривично одговорном малолетнику суд је био ограничен код изрицања казне у томе што му није могао изрећи смртну казну и казну лишења слободе са принудним радом у доживотном трајању, као и казну губитка грађанских права, осим родитељског права[2]. Суд је приликом одмеравања казне малолетном учиниоцу кривичног дела узимао у обзир степен његове душевне развијености. Према малолетнику који је у време извршења кривичног дела имао навршених четрнаест, а није имао навршених шеснаест година живота, суд је могао да изрекне само васпитно-поправне мере, ценећи да, с обзиром на његова лична својства и околности учињеног кривичног дела, те у интересу његовог превaспитавања и поправљања, није потребно изрицати казну.

Што се тиче васпитно-поправних мера које су се могле применити према малолетнику, Законником је прописано да се оне примењују према малолетнику у случајевима када он према закону није кривично одговоран

2 Кривични законик је иначе прописивао следеће врсте казни: а) смртна казна; б) лишење слободе са принудним радом; в) лишење слободе; г) поправни рад; д) губитак држављанства; ђ) конфискација имовине; е) губитак грађанских права; ж) губитак чина; з) забрана бављења одређеним занимањем; и) протеривање; ј) новчана казна; к) поправљање штете (чл. 28. Законика).

(душевна неразвијеност која за последицу има немогућност да схвати значај свога дела и да управља својим поступцима), или када суд у спроведеном поступку нађе да нема места изрицању казне. Сврха васпитно-поправних мера јесте да се малолетник који је учинио кривично дело преваспита и правилно усмери путем појачаног надзора, да промени средину у којој је до тада живео, да стекне навике друштвено корисног рада, или да се преваспита путем принудно-поправних мера. У зависности од узраста малолетника, његових личних својстава, као и околности извршеног кривичног дела, суд је могао да изрекне следеће васпитно-поправне мере: а) предавање родитељима или стараоцу, са обавезом да над њим воде појачани надзор, б) упућивање у васпитну установу; в) смештај у васпитно-поправни дом; г) и упућивање у медицинско-поправни дом. У случајевима када суд одлучи да малолетника преда родитељима или стараоцу[3], они имају обавезу да над малолетником врше појачани надзор и да му обезбеде школовање и васпитање. Суд је могао малолетника да упути у васпитну установу у случајевима када процени да је то у интересу његовог васпитања, или када родитељи или старалац нису у могућности да обезбеде његово васпитање и школовање. Смештај у васпитно-поправни дом суд је могао одредити само ако, с обзиром на учињено кривично дело и особине малолетника, процени да је потребно ради његовог преваспитања да примени посебне поправне мере. Малолетник борави у васпитно-поправном дому све док својим радом и владањем не докаже да се поправио и да се може отпустити, а то је најмање годину дана, а најдуже до навршене осамнаесте године живота. Овим законником такође је било прописано да у случајевима када здравствено стање малолетника захтева лечење уз медицински третман, нарочито ако је малолетник душевно болестан, малоуман, слеп или глув, суд га је могао упутити у медицинско-поправни дом. Суд је био овлашћен да било коју изречену васпитно-поправну меру за време примене измени и да одреди другу васпитно-поправну меру у оквиру законских граница, ако би се њеном применом постигла боља васпитно-поправна сврха у односу на меру која је била претходно изречена. Када суд изрекне васпитно-поправну меру према малолетнику, та чињеница не утиче на промену његовог кривичноправног својства, што значи да се малолетник и даље сматра неосуђиваним лицем, односно, изречена васпитно-поправна мера не производи никакве правне последице. Иначе, одредбе овог Законика примењиване су на кривична дела која су учињена после 01. априла 1941. године, по којима правноснажна пресуда још увек није донета.

3 Одредбама чл. 126. Породичног закона прописано је да се за *старатеља* поставља лице које има лична својства и способности потребне за обављење дужности старатеља, а пристало је да буде старатељ. За старатеља се првенствено поставља супружник, сродник или хранитељ штићеника, осим ако интерес штићеника не налаже другачије.

Кривични поступак према малолетницима био је прописан одредбама Закона о кривичном поступку, који је Президијум Народне скупштине донео 29. септембра 1948. године (*Службени лист ФНРЈ* 1948: 97). Поступак против малолетника спадао је у нарочите врсте поступка против окривљених малолетника који су навршили четрнаест година живота. У току поступка који је био хитне природе, утврђиване су године старости малолетника, оцена његове душевне развијености, околности под којима је кривично дело извршено и прилике у којима малолетник живи. С циљем утврђивања ових околности, суд је био овлашћен да саслуша родитеље окривљеног малолетника, његовог стараоца и по потреби прибави извештај органа старатељства, васпитне или васпитно-поправне установе у које је малолетник био смештен. Ако би суд у току поступка проценио да је за малолетника опасно да и даље остане у средини у којој живи, споразумом са органом старатељства могао је да одреди одговарајуће привремене мере заштите, старања и смештаја, док је у случају неопходности одређивања притвора или истражног затвора према малолетнику било прописано да ће малолетник такву меру издржавати одвојено од пунолетних лица. Малолетнику се није могло судити у одсуству; на главном претресу је увек била искључена јавност, док је јавност приликом објављивања пресуде била искључена ако суд процени да би то штетно утицало на даљи живот малолетника. У зависности од врсте изречене санкције, биле су различите и врсте судских одлука, односно, ако би суд изрекао васпитну меру изрекао би је у форми решења, док би пресуду доносио у случајевима када против малолетника изриче казну или га ослобађа од казне, односно, ослобађа од оптужбе или оптужбу одбија.

Извршење кривичних санкција према малолетницима било је прописано одредбама Закона о извршењу казни (*Службени лист ФНРЈ* 1948: 92), који је Президијум Народне скупштине, донео 29. септембра 1948. године. У општим одредбама, које се односе на врсте казнено-поправних установа, било је прописано да у казнено-поправне установе спадају: а) казнено-поправни домови; б) *поправни* домови за осуђене малолетнике; ц) заштитни дом за осуђене породиље; д) и затвори. Осуђени малолетници су казну лишавања слободе са принудним радом и казну лишавања слободе без принудног рада извршавали у поправним домовима за малолетнике, на начин који је налагао да је избор посла који ће обављати одређиван на основу њихове физичке способности, особина и склоности за одређену врсту посла, док је радно време одређивано у складу са њиховим потребама за школовање, односно, опште образовање и стручно оспособљавање. Законом је било прописано да се у поправним домовима за малолетнике оснивају државна индустријска и занатска предузећа у којима би се осуђени малолетници оспособљавали за разна занимања, према својим склоностима и физичким способностима, као и школе за стицање општег образовања, које су биле у истом рангу таквих школа у земљи.

Закон о извршењу казни у свом ИВ делу прописивао је одредбе о *извршењу казни, васпитно-поправних мера и мера безбедности према малолетницима*. Овим одредбама су биле прописане три врсте установа у које су малолетници упућивани ради издржавања санкције. Установе су рангиране у зависности од врсте и тежине кривичног дела и својства малолетника, односно његовог узраста и степена његове душевне развијености, а то су: 1) *Казнено-поправни домови за малолетнике*, у које су упућивани малолетници осуђени на казну строгог затвора или казну затвора у трајању преко три месеца, у којима су остајали и после навршене осамнаесте године, ако још нису завршили започето оспособљавање за одређено занимање или неку другу врсту стручне обуке. Поред услова за стучно оспособљавање и похађање школе, осуђени малолетници су имали радно време које је било краће од радног времена пунолетних осуђеника, у које се урачунавало и време проведено у школи. Казнено-поправним домом за малолетнике руководио је управник, који се старао о извршавању мере. Надзор над малолетником за време издржавања казне вршио је васпитач, док је ближе одредбе о кућном реду прописивао Министар унутрашњих послова. Управник је имао овлашћења да осуђеном малолетнику одобри одсуство најдуже до четрнаест дана, ради посете родитељима или блиским сродницима. Оно што је специфично јесте то, да су малолетници који су били осуђени на казну затвора до три месеца, казну извршавали у затвору (не у казнено-поправном дому за малолетнике), одвојено од одраслих осуђеника. Радили су послове који су били одговарајући њиховом узрасту и физичким способностима, а дневно радно време је могло трајати најдуже шест сати. За време издржавања казне строгог затвора и затвора, према осуђеним малолетницима нису могле бити примењене одређене дисциплинске мере, које су иначе прописане за пунолетна лица, а то су: двочасовно продужење радног времена у трајању од три до тридесет дана и упућивање на тежи рад у трајању до четрнаест дана, док је дисциплинска мера усамљења до четрнаест дана према малолетницима могла бити примењена најдуже до седам дана; 2) *Васпитно-поправни домови за малолетнике*, предвиђени за малолетнике према којима је суд изрекао васпитно-поправну меру упућивања у васпитно-поправни дом. Закон је прописивао посебне васпитно-поправне домове за мушка и женска лица, а у случају да посебних установа није било, малолетници су упућивани у исти васпитно-поправни дом, али физички одвојени једни од других. Упућивање малолетника у васпитно-поправни дом било је у надлежности повереништва унутрашњих послова, на чијем се подручју налазио суд који је изрекао васпитно-поправну меру, према распореду који је одређивао министар унутрашњих послова. Васпитно-поправним домом руководио је *управник,* који је истовремено био и члан саветодавног одбора, у чији састав су улазили и шеф групе васпитача и лекар дома. Специфично је да је надзор

над васпитно-поправним домовима и бригу о стању у њима вршио министар унутрашњих послова, који је истовремено и прописивао правилнике о кућном реду. Као што је то био случај у казнено-поправним домовима, и васпитно-поправни домови су имали школе за стручно оспособљавање и основно образовање, с тим да су малолетници такве школе могли, под надзором васпитача, да похађају и ван домова, ако их у домовима није било. Основ на коме се заснивало превaспитање малолетника јесте учење и рад. Радно време је трајало најдуже шест сати дневно, а у њега се урачунавало и време проведено у школи. За време боравка у васпитно-поправном дому, малолетници су имали одређене привилегије, које су подразумевале: а) право на кретање ван дома у пратњи васпитача; б) право да их родитељи посећују четири пута годишње, а друга лица само по одобрењу управника дома; в) и право дописивања са родитељима, односно члановима породице, а са другим лицима само по одобрењу управника дома. Поред наведених погодности, управник дома је био овлашћен да малолетнику одобри одсуство у трајању до четрнаест дана, ради посете родитељима или блиским сродницима. Малолетници су били дужни да се придржавају правила о кућном реду, која је, као што је претходно наведено, прописивао министар унутрашњих послова, а у случају повреде тих правила, управник дома је могао да изрекне неку од следећих дисциплинских мера: а) опомена; б) укор; в) лишење права дописивања до три месеца; г) забрана изласка из дома до четири дана; д) издвајање у посебној просторији до два сата дневно, најдуже три дана узастопно. За разлику од права изрицања дисциплинских мера, управник дома је могао, по саслушању саветодавног одбора, да за малолетника који је својим радом и понашањем показао да се поправио, поднесе образложени предлог надлежном суду, за скраћивање боравка у васпитно-поправном дому, односно отпуштање из дома, о чему коначну одлуку доноси суд који је изрекао васпитну меру, ценећи чињенице које је управник дома навео у образложењу предлога. 3) *Васпитне установе за малолетнике* прописане су за малолетнике којима је суд изрекао меру упућивања у васпитне установе, које се могу посебно оснивати, или се у те сврхе могу користити постојеће васпитне установе. Као што је то био случај за казнено-поправне и васпитно-поправне домове, и у васпитним установама су мушка и женска лица морала бити физички одвојена. Одлуку о томе у коју ће васпитну установу бити упућени малолетници према којима је изречена ова васпитна мера прописивала је Влада Народне Републике, на предлог Савета за народно здравље и социјалну политику и *Савета* за просвету, науку и културу. Упућивање у васпитну установу вршио је орган старатељства,[4] који је извештај о изрицању васпитне мере претходно добијао од надлежног суда. Према малолетницима који су били упућени

4 Одредбама чл. 12. Породичног закона прописано је да послове заштите породице, помоћи породици и старатељству врши Центар за социјални рад – орган старатељства.

у васпитну установу, управник установе је могао, као и у претходно наведеном случају, да суду поднесе образложени предлог за скраћивање боравка у васпитној установи, односно, за отпуштање малолетника из установе.

Законом је такође било прописано да ће се након отпуштања малолетника са издржавања казне или пуштања на условни отпуст, из казнено-поправних установа (казнено-поправног дома, васпитно-поправног дома или васпитне установе), ради пружања помоћи укључити Одбор грађана за пружање помоћи лицима отпуштеним из казнено-поправних установа, који је био основан при сваком среском или градском народном одбору, у чији састав је улазио по један представник: Савета за народно здравље и социјалну политику, Народног фронта, Антифашистичког фронта жена, Црвеног крста, Синдиката, повереник унутрашњих послова као председавајући, представник народне омладине и представник Синдиката просветних радника. У случајевима ако малолетник нема родитеље или ако родитељи не могу да му обезбеде даље васпитање, Одбор је био овлашћен да достави предлог органу старатељства, ради предузимања одговарајућих мера.

Почетком друге половине двадесетог века доноси се Кривични законик из 1951. године (*Службени лист ФНРЈ* 1951: 13), у коме су одредбе о малолетницима сврстане у посебно поглавље. Кривичноправна теорија из овог периода указује да се основно питање које треба решити у вези са применом кривичних санкција према малолетницима заснива на два захтева. *Први* се односи на хуману борбу против криминалитета, која подразумева посебну пажњу према малолетним учиниоцима кривичних дела, а *други* на потребу да та борба буде целисходна, из аспекта заштите друштвених интереса. Баланс између ова два, наочиглед супротстављена захтева, морала је да изнађе адекватна законска регулатива. Анализом претходних законских решења, овај Законик не садржи никакве измене у погледу старосне границе малолетника, али прецизније одређује њихову категорију, на начин да малолетнике који су навршили четрнаест година а нису навршили шеснаест, сврстава у категорију *млађих малолетника*, док малолетнике који су навршили шеснаест година а нису навршили осамнаест, сврстава у категорију старијих малолетника. Независно од категорије којој малолетник припада, Законик све малолетнике дели на кривично одговорне и кривично неодговорне. Специфичност овог Законика јесте што прописује *мере према деци,* односно према лицима која у време извршења кривичног дела нису навршила четрнаест година, која нису могла бити кривично гоњена, нити се према њима могла изрицати казна или васпитно-поправна мера. Једина мера која је могла да се предузме према детету јесте да се *пред* органу старатељства, који је даље одлучивао да ли ће дете остати код родитеља или стараоца, или ће применити други облик васпитања. За разлику од деце, према кривично неодговорним малолетницима (старијим од четрнаест година, који у време

извршења кривичног дела услед душевне неразвијености нису могли да схвате значај свога дела и да управљају својим поступцима), суд је могао да примени две врсте васпитно-поправних мера: а) предаја родитељима или старао цу[5]; б) упућивање у васпитну установу[6]. Овај Законик је, за разлику од претходног, био изричит да се према кривично одговорном малолетнику нису могле изрећи смртна казна, ограничење грађанских права и трајна забрана бављења одређеним занимањем. Према млађем малолетнику казна је могла бити изречена само ако је учинио кривично дело за које је била прописана казна тежа од десет година строгог затвора, што значи да је за лакша кривична дела суд могао да изрекне само васпитно-поправне мере укора или упућивања у васпитно-поправни дом. Према старијем малолетнику суд је могао да изрекне казну ако је учинио кривично дело за које је законом била прописана казна тежа од пет година строгог затвора, док је за лакша кривична дела суд могао да изрекне меру упућивања у васпитно-поправни дом.

Наиме, овај Законик, за разлику од претходног, прописује одредбе о поступку *према* малолетницима, а не *против*, као што је то случај када су у питању пунолетна лица. Сама терминологија, коришћењем речи *према*, а не *против*, логичким тумачењем наводи на један другачији приступ према малолетним учиниоцима, у односу на пунолетне. Надаље, одредбама о поступку према малолетницима, конкретније је био прописан стручни профил лица која, у својству судија-поротника, могу да буду у саставу већа за малолетнике. То су лица из редова професора, наставника, васпитача и друга лица која имају искуства у васпитавању малолетника. Овим Законом су била лимитирана права оштећеног према осумњиченом малолетнику, у смислу да оштећени није могао да се појави у својству супсидијарног тужиоца, у случајевима када јавни тужилац не покрене кривично гоњење.

Надаље, значајан законски пропис јесте Закон о изменама и допунама Кривичног законика из 1959. године (*Службени лист ФНРЈ* 1950: 30), који се може сврстати у закон који усваја савремене принципе. Наиме, овај Законик и даље малолетницима сматра лица која су навршила четрнаест, а нису навршила осамнаест година живота, али уводи једну нову категорију, а то су *млађа пунолетна лица*, односно лица која су навршила осамнаест, а нису навршила двадесет једну годину живота; којима се под одређеним условима могу изрицати неке кривичне санкције које су прописане за малолетнике, односно, њима се није могла изрицати смртна казна, осим за најтеже

5 Ова мера је примењивана када је суд проценио да родитељи или старалац имају могућности да воде појачани надзор над малолетником и да му обезбеде школовање, и да је та мера, с обиром на узраст малолетника, ранији живот, лакшу природу учињеног кривичног дела, била довољна за његово преваспитање.

6 Када је суд проценио да родитељи или старалац нису имали услова за појачан надзор и школовање малолетника, и да, с обзиром на његов узраст, ранији живот и тежу природу кривичног дела, блажа мера не би била довољна.

случајеве кривичних дела против народа и државе и оружаних снага, за које је таква казна била законом прописана.

Одредбама о *васпитним и казненим мерама за малолетнике* прописано је да се малолетник који у време извршења кривичног дела није навршио четрнаест година (дете) не може казнити, нити се према њему могу примењивати васпитне мере или мере безбедности, што представља доњу старосну границу до које малолетници нису кривично одговорни, као што је то било прописано и у претходном законику. Према малолетним учиниоцима суд је могао да изрекне следеће васпитне мере: 1) *дисциплинске мере*: а) *укор* (суд је изрицао када је проценио да је довољно да се малолетни учинилац кривичног дела само прекори, при чему ће се указати на штетност његовог поступка и предочити да се, у случају да поново изврши кривично дело, према њему може изрећи оштрија мера); б) *упућивање у дисциплински центар за малолетнике* (суд је изрицао када је проценио да је потребно да се одговарајућим краткорочним мерама изврши утицај на личност малолетника и његово владање. Малолетник се, изрицањем ове мере, у дисциплински центар могао упутити: на одређен број сати у празничне дане, и то највише четири узастопна празнична дана; на одређен број сати у току дана, и то најдуже до месец дана; на непрекидан боравак за одређен број дана, али не дуже од двадесет дана. Приликом изрицања мере водило се рачуна да малолетник не изостаје са редовне наставе, а у дисциплинском центру је био ангажован на корисним пословима, који одговарају његовом узрасту. По извршењу мере, суд је могао одредити да се малолетник стави под појачани надзор од стране органа старатељства).

Дисциплинске мере су изрицане малолетнику према коме није било потребно предузимање трајније мере васпитања или поправљања, а нарочито ако је кривично дело учинио услед непромишљености или лакомислености: 2) *мере појачаног надзора*: а) *појачани надзор од стране родитеља или стараоца* (суд је изрицао када је проценио да су родитељи или старалац пропустили да врше надзор над малолетником, а били су у могућности за вршење таквог надзора. По изрицању мере, суд је родитељу или стараоцу могао дати потребна упутства у вези са мерама које треба да предузму, с циљем васпитања и отклањања штетних утицаја на малолетника. Суд је такође могао одредити да орган старатељства проверава спровођење мере и указује помоћ током њеног спровођења. Проверавање није могло трајати мање од једне, али ни дуже од три године); б) *појачани надзор у другој породици* (суд је изрицао у случајевима када родитељи или старалац малолетника нису били у могућности да врше надзор, или то од њих није било основано очекивати. Малолетник је смештан у другу породицу која је била вољна да га прими и која је имала могућности да над њим врши појачан надзор. Мера се обустављала када су родитељи или старалац били у могућности да врше надзор над

малолетником, или када су резултати превaспитања били такви да је потреба за појачаним надзором престала; ц) *појачани надзор органа старатељства* (суд је изрицао у случајевима када родитељи или старалац нису били у могућности да врше надзор над малолетником, и када нису постојали услови за предају малолетника другој породици. Трајање мере није могло бити краће од једне, нити дуже од три године, а током њеног трајања, службеник органа старатељства је био задужен да брине о школовању малолетника, његовом запослењу, одвајању из средине која на њега штетно утиче, лечењу и сређивању прилика у којима малолетник живи).

Мере појачаног надзора су могле бити изречене ако је према малолетнику било потребно предузимање трајнијих мера васпитања или поправљања, а није било потребно његово одвајање из средине у којој живи: 3) *заводске мере*: а) *упућивање у васпитну установу* (суд је изрицао када је над малолетником било потребно обезбедити вршење сталног надзора од стране стручних васпитача у установи за васпитање, у којој је малолетник боравио најмање шест месеци а највише три године, о чему суд није одлучивао приликом изрицања мере већ накнадно, ценећи постигнут успех превaспитавања у току њеног трајања. Пре истека рока од шест месеци, мера упућивања у васпитну установу није се могла обуставити од извршења, али је до истека овог рока могла бити замењена само мером упућивања малолетника у васпитно-поправни дом или васпитну установу за дефектне малолетнике); б) *упућивање у васпитно-поправни дом* (суд је изрицао када је било неопходно према малолетнику применити појачане мере поправљања, при чему су посебно узимане у обзир тежина и природа учињеног кривичног дела и околности о евентуално раније изреченим васпитним или казненим мерама. Ова мера је могла трајати најмање једну, а највише пет година, о чему суд није одлучивао приликом изрицања мере већ накнадно, ценећи постигнут успех превaспитавања у току њеног трајања. Извршење ове мере није могло да се обустави пре истека рока од једне године, а до истека овог рока могла је да буде замењена мером упућивања у установу за дефектне малолетнике); ц) *упућивање у установу за дефектне малолетнике* (суд је изрицао према дефектним малолетницима који су били глуви, слепи или глувонеми, уместо упућивања у васпитну установу или васпитно-поправни дом, односно, уместо мере безбедности упућивања у завод за чување и лечење. У овој установи малолетник је боравио све док је то било неопходно за његово лечење или оспособљавање, а након пунолетства утврђивана је потреба за његовим даљим задржавањем у тој установи). Врсту васпитне мере коју је суд изрицао према малолетнику, одређивао је на основу: а) његовог узраста; б) степена душевне развијености; ц) психичких својстава и склоности; д) побуда из којих је кривично дело учинио; е) претходног васпитања; ф) средине и прилика у којима је живео; г) тежине извршеног кривичног дела;

х) чињенице да ли је раније вршио кривична дела; и) чињенице да ли је према њему изрицана васпитна мера или казна, и које врсте; ј) као и других околности које су могле да буду од значаја за изрицање оне васпитне мере, којом ће се њена васпитна сврха најбоље постићи.

Одредбама овог Закона о кажњавању старијих малолетника било је прописано да се старији малолетник могао казнити само ако је у време извршења кривичног дела према степену свог душевног развоја могао да схвати значај свога дела и да управља својим поступцима, и код кога су постојали остали услови за кривичну одговорност (урачунљивост, умишљај и нехат). Суд је могао да изрекне казну кривично одговорном старијем малолетнику ако је учинио кривично дело за које је законом прописана казна тежа од пет година строгог затвора,[7] те да због тешких последица кривичног дела и високог степена кривичне одговорности није било оправдано примењивање васпитних мера. Што се тиче казне малолетничког затвора, Законом је било прописано да она не може да буде краћа од једне, нити дужа од десет година[8].

Као што је претходно наведено, овај закон је прописивао категорију старијих пунолетних лица, па је у том смислу било прописано изрицање васпитних мера и казне малолетничког затвора пунолетним лицима. Наиме, суд је могао пунолетном лицу судити за кривично дело које је учинио као млађи малолетник, само ако није навршио двадесет једну годину живота, и ако је за учињено кривично дело била прописана казна тежа од пет година строгог затвора, с тим што је према њему могла бити изречена само мера упућивања у васпитно-поправни дом. Суд је такође могао судити пунолетном лицу за кривично дело које је учинило као старији малолетник, и изрећи казну упућивања у васпитно-поправни дом (само учиниоцу који у време суђења није навршио двадесетједну годину живота) или казну малолетничког затвора, у зависности од околности случаја и тежине извршеног кривичног дела, као и сврхе која је требало да се постигне изреченом мером. И, на крају, суд је у изузетним случајевима могао млађем пунолетном лицу

7 Разлика између казне затвора и строгог затвора, између осталог, била је у томе што *казна строгог затвора* није могла бити краћа од једне нити дужа од петнаест година, а изрицана је на пуне године и месеце, док *казна затвора* није могла бити краћа од три дана нити дужа од три године, а изрицана је на пуне године и месеце, а до три месеца и на пуне дане.

8 Одредбама овог члана било је прописано да суд може одложити извршење казне затвора или новчане казне за време које не може бити краће од једне нити дуже од пет година, док се изречена казна није извршавала ако у том року осуђени не изврши ново кривично дело. Суд је, с циљем одлагања извршења кривичне санкције, могао да постави одређене услове, као што су: враћање имовинске користи стечене кривичним делом, накнада штете проузроковане кривичним делом или испуњавање других обавеза. Дакле, одредбе овог члана нису могле бити примењене на изречену казну малолетничког затвора.

које у време суђења није навршило двадесет једну годину живота и чија је душевна развијеност одговарала развијености малолетника, да изрекне васпитне мере појачаног надзора од стране органа старатељства и упућивања у васпитно-поправни дом. У таквим случајевима, пунолетно лице је могло да остане у васпитно-поправном дому најдуже до навршене двадесет треће године живота.

Кривични поступак према малолетницима био је прописан Законом о изменама и допунама Законика о кривичном поступку (*Службени лист ФНРЈ* 1959: 52), чије се одредбе примењују у поступку према лицима која су кривично дело извршила као малолетници, а у време покретања поступка нису навршила двадесет једну годину живота. Одредбама овог Законика било је прописано да се кривични поступак обуставља када суд утврди да малолетник у време извршења кривичног дела није навршио четрнаест година. Малолетник се у том случају упућује органу старатељства, који предузима потребне мере из своје надлежности. Специфичност предузимања радњи кривичног поступка који се водио према малолетнику, нарочито при његовом испитивању, јесте у томе што су органи који учествују у поступку дужни да поступају обазриво, водећи рачуна о душевној развијености малолетника, његовој осетљивости, његовим личним својствима, све с циљем да кривични поступак не би утицао штетно на малолетника, а, с друге стране, ови органи су били дужни да погодним мерама спрече свако недисциплиновано понашање малолетника. Законске одредбе су иначе изричите да се малолетнику не може судити у одсуству, а малолетник у току целог поступка може да има браниоца, односно, малолетник мора да има браниоца када се поступак водио за кривично дело из надлежности већа за малолетнике окружног суда, док је за кривична дела из надлежности већа за малолетнике среског суда присуство браниоца обавезно, ако судија тог суда процени да је малолетнику бранилац потребан. Ако у случајевима обавезне одбране браниоца није ангажовао малолетник, његов законски заступник или сродник, судија за малолетнике је по службеној дужности постављао браниоца, који је могао бити само из редова адвоката. У случајевима када је малолетник учествовао у извршењу кривичног дела са пунолетним лицем, поступак према њему је био издвојен у односу на поступак против пунолетног лица, осим у изузетним случајевима када су за спајање поступка постојали оправдани разлози.

Законик су надаље били прописани *састав и надлежност суда*, на начин да су у среским, окружним и врховним судовима република и покрајина постојала посебна већа за малолетнике, са по једним или више судијом за малолетнике у среским и окружним судовима. Већа за малолетнике среских и окружних судова била су састављена од судије за малолетнике који је био председник већа, и двојице судија поротника који су бирани из редова професора, учитеља, васпитача или других лица која су имала искуства

у васпитању малолетника. Стварна надлежност суда је била одређена у зависности од врсте и тежине кривичног дела, односно, од висине запрећене казне. У складу са тим: веће за малолетнике среских судова водило је првостепени поступак за кривична дела за која је била прописана казна строгог затвора до пет година или нека блажа казна; веће за малолетнике окружних судова водило је поступак за кривична дела за која је била прописана казна тежа од пет година строгог затвора, док је у другом степену одлучивало по жалбама против првостепених одлука већа за малолетнике среских судова; и, на крају, веће за малолетнике врховног суда одлучивало је у другом степену по жалбама на одлуке већа за малолетнике окружних судова, као и у случајевима када се судија за малолетнике окружног суда или орган старатељства не сложи са предлогом јавног тужиоца, сходно одредбама.

Покретање поступка према малолетнику било је у искључивој надлежности *јавног тужиоца*, чија је стварна и месна надлежност била одређена по истом принципу као и код судова, што значи да се за кривична дела из надлежности већа за малолетнике среских судова поступак покретао по захтеву среског јавног тужиоца, односно за кривична дела из надлежности већа за малолетнике окружних судова, по захтеву окружног јавног тужиоца. Покретање кривичног поступка према малолетницима било је у надлежности јавног тужиоца и за кривична дела за која се гони по предлогу или по приватној тужби, а то значи да је оштећени био дужан да у року од три месеца од дана сазнања за кривично дело и учиниоца предложи јавном тужиоцу покретање поступка. У случају да јавни тужилац не покрене поступак према малолетнику, био је дужан да о томе обавести оштећеног који није могао да преузме поступак или да поднесе приватну тужбу, али је могао у року од осам дана након што је примио обавештење јавног тужиоца, да захтева од већа за малолетнике надлежног суда да одлучи о покретању поступка.

Ако је јавни тужилац одлучио да покрене кривични поступак према малолетнику, подносио је захтев за покретање поступка судији за малолетнике среског или окружног суда, у чијој је надлежности било вођење припремног поступка. Специфичност овог поступка јесте у томе што је јавни тужилац могао да захтева од органа унутрашњих послова да спроведу припремни поступак, ако је то било целисходно, нарочито у случајевима када је поступак требало водити на подручју више судова или је кривично дело било учињено у саставу групе. О томе да је спровођење припремног поступка поверио органу унутрашњих послова, јавни тужилац је био дужан да обавести судију за малолетнике надлежног суда, који је могао да од органа унутрашњих послова преузме вођење припремног поступка.

Судија за малолетнике је могао за време трајања припремног поступка да изда наредбу да се малолетник према коме се води припремни поступак

смести у прихватилиште, васпитну или другу установу, да се стави под надзор органа старатељства или да се преда другој породици, ако би проценио да је неопходно да се малолетник издвоји из средине у којој је живео, односно, ради пружања помоћи, смештаја или заштите малолетника. У изузетним случајевима, орган који је водио припремни поступак могао је да нареди да се малолетник стави у притвор, ако су за то постојали разлози који су били прописани одредбама чл. 182.[9] *Притвор* малолетнику могао је да одреди орган унутрашњих послова, и то у фази пре покретања припремног поступка, по истом основу који је био прописан одредбама чл. 182. став 2, који је могао трајати највише до три дана. О евентуалном продужењу притвора одлучивао је решењем судија за малолетнике окружног суда на образложен предлог органа унутрашњих послова, а притвор по том решењу могао је да траје највише месец дана, док је решење о евентуалном поновном продужењу притвора доносило веће за малолетнике окружног суда, који је могао да траје највише још два месеца. Малолетник је по правилу притвор издржавао одвојено од пунолетних лица, осим ако је орган који води припремни поступак проценио да би усамљење малолетника дуже трајало, а постојала је могућност да малолетник у притворској просторији буде смештен са пунолетним лицем које на њега неће штетно утицати. У случају да се судија за малолетнике није сложио са овим предлогом, тражио је да о томе одлучи веће за малолетнике окружног, односно врховног суда.

Након окончаног припремног поступка и достављеног предлога јавног тужиоца (или без његовог предлога, ако није учествовао у поступку) даље вођење кривичног поступка према малолетнику било је у надлежности већа за малолетнике. Судија за малолетнике је био дужан да закаже седницу већа или главни претрес у року од осам дана од дана пријема предлога јавног тужиоца, или од дана завршетка припремног поступка, односно, од седнице већа на којој је одлучено да се одржи главни претрес. О седници већа били су обавештени и њој су могли да присуствују: јавни тужилац, бранилац и представник органа старатељства, док су на главни претрес поред наведених лица позивани и родитељи, односно старалац малолетника, чије одсуство није спречавало суд да одржи главни претрес. Главном претресу је, осим малолетника, морао да присуствује јавни тужилац (ако је ставио образложен предлог већу за малолетнике, да се малолетник казни или да се према

9 Одредбама овога члана било је прописано да се притвор може одредити: 1) ако се лице крије, ако нема стално боравиште или му је боравиште непознато, или се не може утврдити његова истоветност, зато што нема потребних исправа или што су исправе сумњиве, или ако постоје други важни разлози због којих се сумња да ће побећи; 2) ако постоји основана бојазан да ће извиђај бити осујећен или отежан утицањем на сведоке, вештаке, саучеснике или прикриваче или уништењем трагова кривичног дела; 3) ако особите околности оправдавају бојазан да ће поновити кривично дело или да ће довршити покушано кривично дело или да ће учинити кривично дело којим прети.

њему примене васпитне мере) и бранилац, у случају обавезне одбране.[10] На седници већа се одлучивало да ли ће бити одржан главни претрес. Казне и заводске мере могле су бити изречене само након одржаног главног претреса. Малолетнику се увек судило без присуства јавности.

Што се тиче *правних лекова*, било је прописано да су против пресуде којом је малолетнику изречена казна, као и против решења којим је малолетнику изречена васпитна мера или је обустављен поступак, жалбу могла да поднесу сва лица која су имала право на то, у року од осам дана по пријему пресуде или решења.[11] Оно што је било специфично јесте да су: јавни тужилац, бранилац, брачни друг, сродник по крви у првој линији, усвојилац, старалац, брат, сестра или хранилац, могли да изјаве жалбу у корист малолетника, и против његове воље.

У току извршавања мере коју је суд изрекао малолетнику, управа установе у коју је малолетник упућен, била је дужна да суду који је изрекао меру доставља шестомесечни извештај о владању малолетника, а у случају када је била изречена мера појачаног надзора од стране родитеља или стараоца без надзора органа старатељства, судија за малолетнике је могао да тражи од тог органа да испита и достави обавештење о примени мере.

Одредбама Закона о извршењу кривичних санкција (*Службени лист ФНРЈ* 1961: 24) који је донет 1961 године, било је прописано да казну малолетничког затвора осуђени малолетници издржавају у *казнено-поправном дому за малолетнике*, или у *посебном одељењу за малолетнике општег казнено-поправног дома*, а изузетно у овом дому или одељењу малолетник је могао да остане и након навршене двадесет треће године живота, ако је то било потребно због завршетка школовања или оспособљавања, односно, ако остатак неиздржане казне није прелазио шест месеци. Казнено-поправни домови за малолетнике су по правилу имали стручне индустријске и пољопривредне школе и допунску наставу за опште образовање, а у случају да таквих школа није било, осуђени малолетници су могли да их похађају и ван дома, уз надзор васпитача. За разлику од претходних законских решења, овим Законом је било прописано да се радно време и одмор малолетника одређивао по општим прописима о радном времену ученика у редовним школама, а осуђеним малолетницима је било обезбеђено бављење фискултуром и спортом. Даља специфичност

10 Обавезна одбрана подразумева да малолетник мора имати браниоца од почетка припремног поступка ако се води поступак за кривично дело за које је била прописана казна затвора преко пет година, а за кривична дела за која је била прописана блажа казна само ако је судија за малолетнике проценио да је малолетнику потребан бранилац.

11 Одредбама чл. 338. Законика било је прописано да жалбу могу да изјаве странке у поступку, бранилац, законски заступник оптуженог и оштећени. У корист оптуженог жалбу је могао да изјави и његов брачни друг, сродник по крви у правној линији, усвојилац, усвојеник, брат, сестра и хранилац, док је јавни тужилац жалбу могао да изјави како на штету, тако и у корист оптуженог.

одредаба овог Закона јесте у томе што су осуђени малолетници могли неограничено да се дописују са родитељима и блиским сродницима, а управник је могао да им такав вид комуницирања одобри и са другим лицима. У току издржавања казне малолетничког затвора, управник је могао малолетницима да изриче дисциплинску казну упућивања у самицу у најдужем трајању до десет дана, док је казна усамљења за малолетне осуђене била забрањена.

4. МАЛОЛЕТНИЦИ У КРИВИЧНОМ ЗАКОНОДАВСТВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ДВАДЕСЕТ ПРВОМ ВЕКУ

Кривични поступак према малолетницима прописан је Законом о малолетницима и одредбама Законика о кривичном поступку (Закон о малолетним лицима 2005). У организационој структури судова у Републици Србији не постоје посебни судови за вођење поступка према малолетницима, али постоје посебне судије и посебна већа[12] за малолетнике, што значи да се у првом степену поступак води пред судијом за малоетнике и већем за малолетнике *вишег суда,* док је у другом степену надлежно веће за малолетнике непосредно вишег суда (апелациони – врховни суд). Одредбе Закона о малолетницима примењују се у поступку према лицима за која постоји основана сумња да су извршила кривично дело као малолетници, а у време покретања поступка или суђења нису навршила двадесет једну годину живота. Из процесног аспекта значајан је узраст учиниоца у време извршења кривичног дела, као и узраст у време покретања кривичног поступка, односно суђења, а то значи да је неопходно да је окривљени у време извршења кривичног дела био старији од четрнаест година, и да у време покретања поступка, односно суђења није навршио двадесет једну годину живота. Против учиниоца који је навршио двадесет једну годину живота, а који је извршио кривично дело као млађи малолетник не може се водити никакав поступак, односно, не може му се судити, а ако се такав поступак води, Веће за малолетнике пред којим се води поступак ће донети решење о обустави поступка по Закону о малолетницима у вези са чл. 354 ЗКП, јер постоје сметње које трајно искључују кривично гоњење, односно, јавни тужилац за малолетнике одбацује кривичну пријаву по том основу, а суд у редовном поступку доноси пресуду којом се оптужба одбија. Одредбама чл. 48. Закона о малолетницима прописано је да се малолетницима не може судити у одсуству.

12 Судије за малолетнике и чланови већа за малолетнике морају бити лица која су стекла посебна знања из области права детета и преступништва младих, док су судије поротници из редова наставника, учитеља, васпитача и других стручних лица, која имају искуство у раду са децом и младима. Ову чињеницу мора имати у виду Високи савет судства, када именује судије поротнике, и министар правде, када подноси предлог Савету (чл. 44. Закона о малолетницима).

Кривични поступак према малолетницима покреће се само по захтеву јавног тужиоца за малолетнике који је стекао посебна знања из области права детета и преступништва младих, што значи да се приватни тужилац и оштећени као тужилац не могу појавити у улози тужиоца. Јавни тужилац за малолетнике може, руководећи се начелом опортунитета, да за кривична дела за која је прописана казна затвора до пет година или новчана казна, одлучи да не захтева покретање кривичног поступка, ако сматра да покретање кривичног поступка не би било целисходно, и у том смислу може ради утврђивања одређених околности, да затражи обавештења од родитеља, усвојилаца,[13] односно старалаца,[14] као и других лица и установа, или да затражи мишљење органа старатељства[15] о целисходности покретања поступка према малолетнику.

За разлику од претходног поступка према пунолетном окривљеном који започиње доношењем решења о спровођењу истраге, према малолетном окривљеном води се *припремни поступак* који се покреће по захтеву надлежног јавног тужиоца за малолетнике, за сва кривична дела, без обзира на њихову тежину и узраст малолетника.[16] Припремни поступак спроводи судија за малолетнике надлежног вишег суда. Судија у овом случају не доноси решење, па самим тим против овог поступка није дозвољена жалба. Припремни поступак се сматра покренутим онда када је судија за малолетнике прихватио захтев јавног тужиоца за малолетнике и предложио прву радњу у том поступку (Перић 2005: 158). Првом саслушању малолетника у припремном поступку морају да присуствују јавни тужилац, бранилац за малолетнике и родитељ, усвојилац, односно старалац малолетника (по одобрењу судије за малолетнике

13 Усвојилац је лице које усвајањем детета без родитељског старања стиче правни положај родитеља. Усвајање се заснива решењем органа старатељства. На основу тог решења одређује се накнадни упис чињенице рођења усвојеног детета у матичну књигу рођених, а уместо података о родитељима уписују се подаци усвојитеља.

14 Старалац је пунолетно пословно способно лице, које је решењем органа старатељства одређено да се стара о заштити личности, права и интереса детета без родитељског старања, или одраслог лица које је лишено пословне способности. За старатеља се првенствено постављају супружник, сродник или хранитељ штићеника, осим ако интерес штићеника не налаже другачије.

15 Послове органа старатељства обавља Центар за социјални рад. Његови послови су утврђени законом и у најширем смислу обухватају послове заштите породице, пружања помоћи породици и старатељства. Када орган старатељства у обављању послова утврђених Породичним законом решава управним стварима, ове послове обавља као поверене. Организацију рада органа старатељства, стандарде стручног рада, садржај и начин вођења евиденције и документације прописује министар, надлежан за породичну заштиту (чл. 12. Породичног закона, „Сл. гласник РС“, бр. 18/05).

16 Припремни поступак се по правилу покреће на захтев надлежног јавног тужиоца за малолетнике, осим у изузетним случајевима, када о покретању припремног поступка одлучује веће за малолетнике на предлог оштећеног, кога је јавни тужилац за малолетнике обавестио да није поднео захтев за покретање припремног поступка, односно, да је одбацио кривичну пријаву.

саслушању може да присуствује и представник органа старатељства), док у осталим радњама они могу да присуствују по потреби. Судија за малолетнике може током припремног поступка да донесе решење да се малолетник привремено смести у прихватилиште, васпитну или другу установу, да се стави под надзор органа старатељства или смести у другу породицу. Када говоримо о присуству јавности на суђењу малолоетнику, Законом о малолетницима прописано је да се јавност увек искључује када се суди малолетнику.

Казна малолетничког затвора као најтежа кривична санкција, како смо претходно навели, изриче се само старијем малолетнику за кривична дела за која је прописана казна затвора од пет година, или тежа казна. Поступање са затвореницима садржи поједине механизме заштите у складу са минималним стандардним правилима Уједињених Нација, који се тичу начина смештаја, архитектуре, постељине, одеће, екстерних контаката, хране, медицинске неге, одвајања по узрасту. Генерално посматрано, закон инсистира на заједничком – колективном издржавању казне, јер би ћелијски систем оставио штетне последице на душевно здравље малолетника. У том смислу, малолетник се издваја само из здравствених, безбедносних, или разлога дисциплинске одговорности.

У даљем демократизовању правног система који се односи на малолетнике, у складу са Конвенцијом Уједињених нација о правима детета, Влада Републике Србије је 2004. године усвојила Национални план акције за децу, у коме се дефинише општа политика земље према деци за период до 2015. године. Закључком Владе Рерпублике Србије од 25. августа 2005. године, усвојен је Општи протокол за заштиту деце од злостављања и занемаривања. У примени стратешког Плана акције за децу, усвојен је читав сет подзаконских аката других државних органа, који у свом професионалном раду имају додира са малолетницима.

Тако је Министарство унутрашњих послова, 2006. године, донело Упутство о поступању полицијских службеника према малолетним и млађим пунолетним лицима у којем је прописано понашање униформисаних и неуниформисаних полицијских службеника који примењују полицијска овлашћења, у оквиру предузимања мера и радњи на спречавању и сузбијању кривичних дела и прекршаја за која су осумњичени малолетници и млађа пунолетна лица, као и поступање са малолетним лицима (деца и малолетници) која су оштећена кривичним делом или прекршајем, или је полиција са њима дошла у контакт по неком другом основу, без присуства родитеља, усвојилаца или старалаца. Значајна новина у овом подзаконском акту јесте у томе што је овим Упутством прописано да са дететом поступају полицијски службеници који су стекли посебна зања из области права детета, преступништва младих и кривичноправне заштите малолетних лица, дакле сертификовани полицијски службеници који су прошли специјалну едукацију.

Министарство за рад и социјалну политику је 05. септембра 2005. године, у складу са *основним принципима и циљевима из општег протокола*, дефинисало обавезу доношења посебних протокола од стране појединих државних органа. С тим у вези, Министарство унутрашњих послова донело је 11. октобра 2006. године *Посебни протокол о поступању полицијских службеника у заштити малолетних лица од злостављања и занемаривања*, који садржи основне и посебне циљеве, као и смернице овлашћеним службеним лицима о начину поступања у случајевима злостављања и занемаривања малолетних лица, са посебним акцентом на поступање према малолетним лицима, жртвама злостављања и занемаривања. Посебни протокол дефинише области и ниво едукације полицијских службеника, и то на нивоу *основне едукације* која подразумева едукацију свих овлашћених службених лица ради стицања знања о превенцији, препознавању, процени и реаговању на појаву злостављања и занемаривања малолетних лица и *виши ниво едукације*, који подразумева едукацију полицијских службеника који поседују сертификат, у циљу детаљног упознавања са поступком заштите малолетних лица од злостављања и занемаривања и предузимања превентивних мера.

Тиме се Србија сврстала у ред земаља са најсавременијим законодавством, у чијој основи је хуманији однос државних органа у превенцији, препознавању и реаговању на појаву злостављања и занемаривања малолетних лица.

7. ЗАКЉУЧАК

Одлучујући се да напишемо, први пут, један текст о малолетницима и законодавству у Републици Србији, нисмо ни слутили колико ће нам то брига задати. Током писања сусрели смо се са тешкоћама у погледу контекстуализације и појмовних одређења. Испоставило се да је препознавање и издвајање те институције из кривичноправне научне мисли Србије био неочекивано велики изазов. То је за ауторе представљало веома сложено истраживање, које је требало синтетизовати на овако мали обим писаног рада за угледни научни часопис, због чега је овај рад и нешто дужи од уобичајеног једног ауторског табака. Међутим, нисмо ни први ни једини с том врстом проблема код оваквих и сличних обимних истраживања. Сваки покушај теоријског доприноса разумевању појма у кривичноправној мисли суочен је са мноштвом тешко решивих питања. То, међутим, никако не значи да су покушаји научног промишљања и истраживања ове важне институције, те настојање њеног коректног одређивања теоријски бесмислени, или немогући. Чињеница да је такав подухват тежак и да је та институција вишедимензионална, показује нам да теоријска знања која се користе за њено тумачење имају извесних слабости, односно, да се приликом анализе појма малолетничког

законодавства сусрећемо са многим ограничењима и непознаницама у српској правној теорији. Овај рад је имао за примарни циљ да истражи домете кривичног законодавства у научној мисли Србије у трајању од три века, и приближи је светској научној спознаји.

Налази и истраживања указују на чињеницу да законодавство Републике Србије познаје институцију малолетника још из почетка деветнаестог века, када се први пут прописују одредбе којима се дефинише статус малолетника у кривичном поступку и одређују мере и радње органа поступања, те прописују санкције према малолетницима, начин извршења санкција и однос органа који воде бригу о малолетним лицима за време издржавања санкције и након изласка из установе.

Почетком двадесетог века и променом уставног уређења које је из монархије прешло у Социјалистичку Републику, доносе се нови материјални и формални кривични законици који дају значај малолетницима и поступању органа према њима, на нешто другачији начин, формалноправно и у пракси поступања органа, што је у истраживању објективно представљено.

Почетком трећег миленијума Република Србија улази у уређење парламентарне демократије. У овом савременом периоду развоја кривичноправне мисли, материјалним и процесним закоником се у посебним поглављима прописују санкције и поступци органа за примену и спровођење закона према малолетницима, и први пут се доноси Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и заштити малолетних лица, као и посебна Упутства за рад државних органа. Нарочито се придаје значај школовању посебних кадрова у тужилаштву, суду и полицији за рад са малолетним лицима. Сви службеници, који поступају спроводећи закон према малолетницима, морају имати посебан сертификат – лиценцу, што представља највеће демократско достигнуће и Србију сврстава у ред најдемократскијих земаља у погледу односа према малолетницима.

ЛИТЕРАТУРА

Бејатовић 2003: Станко Бејатовић. *Кривично процесно право*. Београд: Савремена администрација.

Даниловић 2015: Нењо Даниловић. *Метод анализе садржаја докумената са инструментима,* Задужбина Андрејевић, Београд.

Даниловић 2007: Нењо Даниловић. „Однос методе анализе (садржаја) докумената и других научних метода". *Српска политичка мисао*, бр. 3–4 /2007, Београд.

Даниловић 2004: Нењо С. Даниловић. *Специфичности израде кодекса појмова и шифара у политиколошким истраживањима.* Докторска дисертација. Београд: Факултет политичких наука.

Доленц 1933: Метод Доленц. *Теорија судског кривичног поступка за Краљевину Србију*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Живановић 1921: Томо Живановић. *Основи кривичног права*. Београд: Правни факултет.

Криминални казнителни законик за Краљевину Србију 1908: *Криминални казнителни законик за Краљевину Србију*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

Закон о полицији 2005: „Закон о полицији". Београд: *Службени гласник РС*, бр. 101/2005.

Законик о кривичном поступку 2013: „Законик о кривичном поступку". Београд: *Службени гласник РС*, бр. 72/2001, 101/2011, 127/2012, 32/2013, 435/2013.

Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица 2005: „Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица". Београд: *Службени гласник РС*, бр. 85/2005.

Кривични законик РС 2009: „Кривични законик Републике Србије". Београд: *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005-испр. 107/2005-испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013.

Конвенција о правима детета 1989: „Конвенција о правима детета". Београд: *Службени лист СФРЈ Међународни уговори*, број 15/90 и *Службени лист СРЈ Међународни уговори*, број 4/96 и 2/97/.

Марковић 1937: Божидар Марковић. *Уџбеник судског кривичног поступка Краљевине Југославије – друго поправљено и допуњено издање*. Београд: Штампарија Грегорића.

Перић 2005: Обрад Перић. *Коментар закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица*. Београд: ЈП Службени гласник.

Породични закон 2005: „Породични закон". Београд: *Сл. гласник РС*, бр. 18/2005.

Службени лист ФНРЈ бр. 106/1947; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 97/1948; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 92/1948; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 13/1951; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 30/1959; *Службени лист ФНРЈ*, бр. 52/1959. и *Службени лист ФНРЈ*, бр. 24/1961.

Упутство о поступању полицијских службеника 2006: *Упутство о поступању полицијских службеника према малолетним и млађим пунолетним лицима*. Београд: 01 бр. 4898/06. ISBN 978-86-83397-13-6.

Vojislav B. JOVIĆ
Aleksandra N. BLAGOJEVIĆ DANILOVIĆ

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE JUVENILE DELINQUENCY IN THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

Historically observed juveniles in the early periods of human civilization had an impact on the perpetrator's criminal status, so in the Roman period, juveniles up to seven years (infantes) were criminally irresponsible, while juveniles from seven to ten years old (infantiae proximus) and juveniles aged 10 to 14 (pubertati proximus) could be punished only exceptionally and with the finer penalties if they were capable of a criminal mind (down capaces), and in that case the thought supplemented the age (malitia supplet aetatem). With the development of criminal legislation, the age limit has increased to sixteen years, so that at the same time the mental development of a juvenile manifested itself through the so-called understanding, as one of the forms of reasonableness by which the juvenile could understand the significance of his work and manage his actions. The basic difference between juveniles and adolescents is based on the study of the personality of the minor and his special psychic and bio-physiological characteristics, that is, determining the cause of the deviant behaviour created by criminal predispositions. All of these facts have led to the fact that criminal legislation in the Republic of Serbia, taking into account the specificity of juvenile delinquency, changes its attitude towards juveniles, giving them special treatment in relation to adult persons, by prescribing special provisions in both material and procedural and executive legislation. The aim of criminal justice in Serbia was to influence the juvenile in a way that does not interfere with his proper development, and that by using the benefits of his bio-psychic profile, he influences his proper direction, first and foremost by a human and reasonable, or protective-educational approach. Through this research, the authors wanted to provide the scientific public with key scientific information in the field of legislative rules for juveniles in Serbia in its three periods, from monarchy to socialism to parliamentary democracy in the twenty-first century.

Key words: juvenile, criminal legislation, punishment, educational.

Рад је предат 12. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 303.1

Оригинални научни рад

*Драган Љ. ТАНЧИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

*Емина М. ЛАЗОВИЋ ЈОВИЋ***
Факултет политичких наука, Београд

ПРОБЛЕМ ИЗБОРА МОДЕЛА И ПРОЦЕДУРА МЕТОДОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА***

Апстракт: Модели научних истраживања изводе се на основу теоријско-методолошких сазнања и из истраживачке праксе. У методологији друштвених и политичких наука јављају се специфични модели теоријских методолошких истраживања и специфични модели емпиријских методолошких истраживања. Критеријуми избора модела у методолошким истраживањима засновани су на принципу функционалности и принципу поузданости.

Кључне речи: модел, истраживање, процес, методологија друштвених и политичких наука, модел предмета истраживања.

ОПШТИ МОДЕЛ ПРОЦЕСА ИСТРАЖИВАЊА

Модел научног истраживања је изведен из теоријско-методолошких сазнања и истраживачке праксе. Како би се научно истраживала нека појава, процес, проблем, неопходно је постојање парадигматско-теоријских полазишта, научно основани концепт, дефинисани проблем и предмет истраживања, методе прикупљања и обраде података, закључивања на основу истих, планови истраживања и презентација извештаја о истраживању.

Пре свега, на почетку рада морамо у основним цртама одредити научно истраживање као процес, структуру и сл. У том контексту, неопходно је навести неколико суштинских исказа који следе:

---

* ванредни професор, dragan_tancic@yahoo.com
** доктор политичких наука, emma.lazovic@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

> „[...] основни чиниоци структуре сваког научног истраживања исте врсте су углавном исти. То је природно јер су истраживачка делатност и истраживање као процес сложене, систематске, циљне, сврсисходне, промишљене целине. Редослед јављања појединих чинилаца тиме је одређен, као што су одређене и етапе и фазе делатности. Дакле, да би се могло истраживати, умно је и сврсисходно да се прво утврди постојање проблема који је довољно значајан и довољно подобан да се решава истраживањем. Када се то утврди, логично је да се на основу битних одредаба проблема определи за одређену врсту истраживања. То је предуслов за приступање изради пројекта истраживања и његово истраживање. Послије тестирања ваљаности пројекта истраживања и његове евентуалне дораде или прераде, логично је да следи теренски рад на сакупљању података, а потом њихово сређивање, обрада и закључивање на основу њих. Истраживање се, у начелу, завршава израдом извештаја и препорукама, а у продуженом поступку и применом стечених научних сазнања у науци и/или друштвеној пракси. Ово је само општа шема процеса. Она се реализује кроз делање и конкретне радње које у даљем тексту приказујемо“ (Гордић–Термиз–Танчић 2016: 176).

Питање које исто тако, у овом уводном делу изискује одговор (с обзиром на наслов овог рада): шта су модели у методолошким истраживањима? У том контексту, у научном фонду генерално узев, постоји општа сагласности око дефинисања појма модела. Наиме, велики број аутора сматра да се тим појмом у свакодневној комуникацији означавају практични, реални предмети и ствари, али и замишљене психичке појмове. Модел је сличан предмету о коме говоримо у битним његовим својствима, као што је материјал од кога је направљен, структура, функције и увек нам пружа неке информације о том предмету. Ма колико сва ова својства модела била јасна и очигледна, она су управо и извор свих тешкоћа у његовом научном дефинисању. Гордић, Термиз и Танчић у научној монографији *Методолошки основи истраживања безбедности одбране и тероризма* наводе да је, према мишљењу Б. Раденковића и сарадника, модел „упрошћена и идеализована слика реалности“, која нам „омогућава да се суочимо са реалним светом (системом) на поједностављен начин, избегавајући његову комплексност и иреверзибилност, као и све опасности (у најширем смислу те речи) које могу проистећи из експеримента над самим реалним системом“. Дакле, модел је „опис реалног система са свим оним карактеристикама које су релевантне из нашег угла посматрања“. Управо због тога, аутори закључују да модел представља „упрошћену слику реалног система, те као такав не садржи само објекте и атрибуте реалног система, већ и одређене претпоставке о условима његове валидности“ (Гордић–Термиз–Танчић 2016: 375).

Наведени аутори истичу да:

> „постоје различити покушаји класификације основних врста модела. Теоријски посматрано, ако се има у виду гносеолошка природа модела, разликују се следеће основне врсте модела: теоријски; практични; реални; идеални; прости; сложени, структурни; функционални; парцијални; глобални; аналитички; типолошки и мреж-

ни; детерминистички; стохастички и статистички. Поред наведених, често се користе и мешовити или комбиновани модели, као што су, на пример, теоријско-практични; структурно-функционални и комплексни" (Гордић–Термиз–Танчић 2016: 375).

Поред наведених врста модела (због ограниченог простора у овом научном раду), према различитим критеријумима класификације постоји више врсте модела у методологији друштвених, политички и других наука: концептуални модели, једноставни сложени; статични динамични; затворени отворени; крути еластични; ретроспективни прогностички; вредносни (нормативни) стварни (реалистични); изведени пројицирани и интерни екстерни; модели имитације; модели прототипова; пројективни модели; модели политичких система; модели политичких односа; модели политичких понашања; модели политичке моћи; модели политичке власти; модели политичких процеса; модели политичког груписања; модели политичких интереса; модели политичке идеологије и оријентационих вредности; научноистраживачки модели и модели који настају на основу резултата научног истраживања; вербални модели; физички модели и други (Гордић–Термиз–Танчић 2016: 375–378).

За наша разматрања проблема избора модела и процедура методолошких истраживања битно је разликовати следеће врсте модела:

1) Модел методологије;

2) Модел пројекта истраживања и

3) Универзални модел предмета истраживања.

У методологији одређене норме поступака називамо моделима. Тако имамо модел методологије, а сама методологија подељена је у три нивоа:

1) фундаментална методологија,

2) примењена и

3) развојна методологија.

Формирање и коришћење модела је у извесном смислу поједностављивање ове сложености. Можемо нагласити да су у методолошким друштвеним и политиколошким и другим истраживањима, конституисани стандардни модели процеса истраживања. Сваки истраживачки процес у одређеном времену значајно може одступати од утврђених методолошких норми, али то не противречи нормативном карактеру методологије.

ОПШТИ МОДЕЛ ПРЕДМЕТА ПОЛИТИКОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Друштвена и политичка теорија и политичка пракса су предмет научних истраживања. Утицај политичке теорије на политичку праксу је једно од битних питања предмета политиколошких истраживања. Политичка теорија је специфичан модел функционисања, организовања и изучавања политике.

Она обухвата аксиоме, законе, норме и правила политичког понашања. Основна потешкоћа у изучавању политике, политичких појава и процеса односи се на чињеницу да скоро све појаве могу имати политичку димензију. Могућност идентификације политичких појава не доводи се у питање када се јави заједнички интерес већег броја субјеката који они остварују на различите начине, применом различитих метода, па је потребно њихово усаглашавање, било договором, било споразумом, било притиском, принудом или насиљем.

У вези са тим, поставља се и питање могућности истраживања политичких појава у једној науци, тј. научној дисциплини. Оно што је извесно, јесте чињеница да се већина друштвених појава може истраживати са политиколошког аспекта. Исто тако, у оквиру политикологије, можемо констатовати више научних дисциплина које са различитих аспеката истражују суштину, садржину, чиниоце, структуру, односе, функције, везе, па је самим тим наглашена и припадност одређеној научној дисциплини, при чему је могуће истраживати појаве и процесе и са општеполитичког становишта.

Када говоримо о примени метода научног истраживања и за сферу политикологије важе општа правила примене научног метода истраживања, као и посебна правила која се примењују у истраживањима друштвених наука и специфична, специјализована правила метода научног истраживања политичких појава.

Без обзира на сву сложеност и различитост политичких појава, постоје неке заједничке, нужне карактеристике које дају основ за формирање типског (општег, универзалног) модела предмета истраживања у политичкој науци. Овај модел од осамдесетих година прошлог века је познат у методолошкој литератури. Исти су дефинисали Славомир Милосављевић и Иван Радосављевић. Општи модел предмета политиколошких истраживања могуће је конструисати на основу следећих чињеница: прво, општи предмет истраживања свих друштвених наука јесте друштво и његови различити делови, чињенице, појаве, аспекти... Друго, иако је друштво сложена структура и у оквиру ње можемо препознати неке делове и стране које се увек јављају, у свим временима и условима и на свим просторима, па је на основу њих друштво могуће истраживати и као општи предмет. Треће, све друштвене појаве и предмети деле исте опште структурне чиниоце. Политика, тј. политичке појаве су врста друштвених појава, дакле, и за њих важе исти општи чиниоци и правила дешавања као за остале друштвене појаве. Главни покретачи и учесници у свим друштвеним, тј. политичким појавама и процесима су људи.

Овај модел је заснован на две основне поставке:

– прво: да се ништа у природи, а и у друштву не догађа изван неке ситуације, у некаквом вакууму, и без неких узрока и услова,

– друго: да се ништа у друштву не догађа без одговарајућих делатности људи које покрећу потребе, мотиви и интереси артикулисани као циљеви.

Саставни делови и битни чиниоци тог модела су (Милосављевић–Радосављевић 2006: 72):

1) Све друштвене, односно, политичке појаве и процеси јављају се, постоје и делују у одређеним условима, тј. ситуацији. Постоје природни, друштвени и психички услови. Сваки од побројаних услова има у себи много подгрупа, али је свака детаљна разрада заправо условљена конкретним истраживањем, тј. предметом истраживања. Услови такође нису статични и нису само чиниоци који имају утицаја на неке појаве, процесе или предмете, већ се и на њих може утицати.

2) Други битан чинилац овог модела су људи и то као учесници у одређеним политичким процесима и појавама, кроз које остварују своје интересе. Не треба заборавити да у политичком процесу не учествују само људи као појединци, већ овде мислимо и на мање или више организоване целине, нпр. партије, организације, институције, покрете... Сви ти људи су различити не само по својим спољашњим и унутрашњим особинама, већ и по свом положају у друштву, функцијама које обављају, улогама... Ми смо све њих назвали субјектима политичког процеса. У литератури се могу пронаћи разне класификације субјеката, али је за општи модел предмета политиколошких истраживања важно пажњу усмерити на улогу и својства интересних група, политичких странака, елита, итд... Такође треба водити рачуна не само о односима ових субјеката са другим субјектима, већ и о њиховим односима, улогама, везама, функцијама унутар њих самих. Јер, не заборавимо да није исто бити, нпр. вођа неке политичке партије и припадати самом акционом језгру и бити само следбеник одређене политичке опције. Као и код услова, у конкретном истраживању треба водити рачуна да се тачно констатују, опишу и дефинишу улоге и место сваког субјекта – учесника у политичком процесу.

3) Претходно смо већ рекли да су људи на делање подстакнути својим потребама, односно, мотивима, интересима и циљевима. Потребе могу бити основне, природне (биолошке) и, за нас занимљивије, друштвене, мада се и задовољавање природних потреба све више везује за друштвене потребе. Интерес је посебан друштвени феномен, а на претходним страницама смо објаснили да у политици интерес игра значајну улогу. Политички интерес је усмеритељ многих друштвених активности. Једна од најчешће коришћених дефиниција политике управо говори да је њена суштина у задовољавању неког општег интереса. Сваки свесно, рационално промишљен интерес, за чије остварење се развија одговарајућа политичка активност, бирају и користе одговарајућа средства и за који постоји извесна вероватноћа да ће се остварити, постаје дефинисан политички циљ. Постоје разни критеријуми

за класификацију политичких циљева, од општости, усмерености, временске удаљености, до значаја, носилаца социјалне основе, сложености, истинитости и слободе избора. Овде се нећемо упуштати у детаљније објашњење сваког од ових критеријума и врста циљева.

4) Како би остварили своје интересе и циљеве, људи морају предузети одређене политичке активности, тј. делатности. Активност је шири појам и обухвата и спонтане, неорганизоване радње, док је делатност свесна, циљна и организована. Као што се може закључити, све те делатности имају форму, суштину, облик и садржину и приликом истраживања потребно је све њих дефинисати. Морамо нагласити да постоје неке трајне, стално делатности, као што су функције, а да се њихови носиоци могу мењати. Оне су нужне за остваривање политичких интереса и саставни су део политичке активности. Нпр. извршна, судска и законодавна власт постоје у свим системима, али се њихови непосредни носиоци мењају на изборима. Не треба свакако заборавити да се политичка делатност остварује као екстерна и као интерна политичка делатност и да она захвата скоро све области друштвеног живота.

5) Следећи сегмент овог универзалног модела предмета политиколошких истраживања су методе и средства које људи користе у политичким активностима. С обзиром на то да се и ови појмови често користе у различитим (чак погрешним) значењима, овде преузимамо дефиницију коју су дали С. Милосављевић и И. Радосављевић:

> „[...]метод рада односно политичке активности, можемо дефинисати као целину идеја, вредности, сазнања, обавештења и средстава у понашању носиоца (носилаца) активности, међусобно функционално и сврсисходно повезаних и у пракси примењених сагласно циљу и ситуацији у којој се активност остварује“ (2006: 82).

6) Завршни сегмент овог модела су последице и резултати политичких активности и деловања. Оне могу бити остварене у складу са постављеним циљевима, али могу бити и негативне. Исто тако, оне могу бити усмерене ка друштвеној средини и ка одређеном политичком субјекту. Како било, увек се за сагледавање резултата и последица користи однос између постављених, жељених и дефинисаних циљева и резултата који су постигнути конкретним политичким деловањем. Резултати политичког деловања део су општег модела предмета истраживања из неколико разлога. Прво, њиховим истраживањем можемо сазнати какво је место, улога, стање политичког субјекта после предузетих политичких активности. Друго, могу се планирати и предвидети будуће акције. Треће, резултати политичких активности могу утицати и на промене унутар саме политичке организације, јер могу указати на проблеме и унутар ње.

Саставни делови овог модела се морају схватити као целина у којој су сви делови у одређеном функционалном односу. Под појмом и термином функционални однос унутар овог универзалног (општег) модела предмета истраживања схватамо да је делатност човека – актера успостављање нужног функционалног односа између свих чинилаца – делова овако постављеног предмета. Логичан је закључак да човек у одређеној ситуацији као умно биће констатује и сагледава своје потребе и интересе, да развија своју активност и делатност, примерене датој ситуацији и својим циљевима, да при том користи одређене методе и средства и да тиме постиже одређене ефекте (и позитивне и негативне).

СПЕЦИФИЧНИ МОДЕЛИ ТЕОРИЈСКИХ МЕТОДОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

У методологији друштвених наука јављају се специфични модели теоријских методолошких истраживања и специфични модел емпиријских методолошких истраживања. Модели имају три битне функције у методолошким истраживањима:

1) модел је оквир који даје основне постулате истраживања, дакле, основни је усмеритељ истраживања;

2) модел је истовремено упутство за обављање истраживачких радњи;

3) модел је увек систематизација у истраживању.

У методологији сваки модел има свој систем подмодела који мора бити сагласан са моделом. Критеријуми избора модела у методолошким истраживањима увек засновани на два принципа. Први принцип је увек принцип функционалности, а други принцип – принцип поузданости. Најкраће речено, то заправо значи да модел мора да буде адекватан предмету истраживања, тј. да се адекватно примени на дотични предмет истраживања. Када говоримо о функционалности модела мислимо на то да буде применљив и на предмет и на процедуру. Модел, дакле, обезбеђује остваривање функција и предмета и процедура у истраживању.

Поузданост се односи на то да модел који примењујемо буде довољно проверен тако да не оставља могућност сумње у тај модел. Пример таквог модела је модел истраживања у друштвеним и политичким наукама.

Модел се у истраживачкој пракси јавља као оквир и као упутство. Он је у ствари ограничење предмета и упутство за кретање мишљења о том предмету. Нпр. ако кажемо Нацрт научне замисли – ми нисмо констатовали целу садржину, јер се она код сваког конкретног истраживања мења, али садржи чиниоце које мора да има свако истраживање.

Модели теоријских методолошких истраживања су опште замисли, идеални типови, тока истраживачког процеса. Свака фаза тог процеса може бити предмет теоријских методолошких истраживања и без обзира на то

увек се формира модел сходно већ приказаном моделу предмета политиколошких истраживања. Иако се ради о моделима теоријских методолошких истраживања, они нису само мисаони системи, замисли, већ су системи низа реалних, конкретних делатности које подразумевају многе практичне мере. Ови модели подразумевају и организованост, тј. систематичност у третману предмета истраживања било да се ради о мета-методологији, некој теорији из области политичких наука или предмету друштвене, тј. политичке реалности. Они усмеравају укупно понашање у истраживању, координирају и усклађују га како би обезбедили сагласност свих делова истраживачког процеса и сврсисходно понашање свих учесника у истраживању. Модели се обликују према потребама у одређеној области, а пошто су односи унутар друштвених, односно, политичких појава и процеса разноврсни и сложени, то се и односи између модела и конкретних ситуација у друштву и политици усложњавају. Тако модели морају бити еластичнији и отворенији да би се могло доћи до теоријског објашњења тих појава и процеса. Међутим, теоријска истраживања, тј. теоријска анализа општих појава, процеса, ставова, итд. мора се повезати са особинама и својствима појединачних појава. Тако се и модели теоријских методолошких истраживања морају заснивати на појединачним примерима и преко њих, тј. конкретних сазнања, уопштавањем доћи до теоријских сазнања. Али практично спровођење теоријске замисли наилази на многобројне и велике препреке, пре свега при прибављању научно употребљивих података.

Модели теоријских политиколошких (методолошких) истраживања изграђују се за следеће предмете теоријских истраживања:

Прво, то су теоријска методолошка истраживања чији је предмет општа теорија или општа методологија, њене норме, правила и законитости, тј. мета-методологија, односно, мета-методолошка истраживања.

Друго, то су теоријска методолошка истраживања чији је предмет политичка теорија или неки њен део, односно, нека теорија из области друштвених или политичких наука.

Треће, истраживања чији је предмет нека конкретна појава, процес или проблем из друштвене, тј. политичке стварности и политичке праксе, али са теоријске стране обрађени. Нпр. то су све докторске тезе и магистарски радови који се баве научним проучавањем разних предмета и пре свега имају научни допринос. Подсетимо и овде да су сва научна истраживања, без обзира да ли су претежно теоријска или претежно емпиријска, заправо методолошка.

Модели теоријских методолошких истраживања имају свој непосредан основ у одређеном методолошко-теоријском правцу схватања друштва, друштвених процеса или неких других делова друштвене стварности. Ови модели су, с једне стране, одраз те стварности, јер из ње проистичу, а с друге стране, они треба да омогуће и прогностичка схватања, тј. сазнања.

Приликом формирања модела теоријских методолошких истраживања морају се узети у обзир следећа начела, тј. карактеристике научног сазнања, јер се само тако испуњавају услови да то сазнање буде употребљиво и корисно:

– модели морају омогућити стицање општих и систематичних научних сазнања, јер се само на основу тих сазнања могу извести научни закони, теорије и објашњења.

– модели морају омогућити стицање објективних научних сазнања, јер се само таква научна сазнања могу проверавати.

– модели такође треба да омогуће таква научна сазнања из којих се могу извести конкретнија начела и решења.

Моделе генерално узев, самим тим и моделе теоријских методолошких истраживања, не треба схватити као шаблоне преко којих ће се општи методолошки поступци, принципи, норме, правила, итд. преносити на друге науке. Напротив, увек треба водити рачуна о специфичностима предмета разних наука.

МОДЕЛ ЕМПИРИЈСКИХ ПОЛИТИКОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Изучавањем бројних истраживања, односно, истраживачких пројеката, како у фази њиховог настајања, тако и у фази примене и реализације, затим, изучавањем употребљених оперативних метода, техника, поступака и инструмената, дошли смо до закључка да је у свим емпиријским политиколошким истраживањима метода моделовања била употребљена. Један од битних, ако не и одлучујућих разлога је тај што је природа предмета политичких наука таква да захтева примену ове методе у емпиријским истраживањима. Зашто је метода моделовања толико примењива у политиколошким, нарочито емпиријским истраживањима? Бар су два фактора одлучујућа: прво, процес научног истраживања започиње увидом у научни фонд, тј. у постојећа научна сазнања, и друго, пројект емпиријског истраживања нужно подразумева и изражава одређени теоријски модел о предмету истраживања.

Модел емпиријских политиколошких истраживања, дакле, настаје анализом, селекцијом, издвајањем битног од небитног, утврђивањем сталних чинилаца и њиховом класификацијом, као и довођењем у везу истих. Као и сваки модел, и овај модел не мора бити у сваком случају потпун, не мора увек обухватити све чиниоце истраживачког процеса у сваком конкретном истраживању, али он мора обухватити битне, суштинске делове тог процеса, како би могао бити применљив и примењен на свако конкретно истраживање. Сви чиниоци овог модела чине синхронизовану и организовану целину, тј. организациони оквир процеса истраживања. Сваки од делова овог

модела емпиријских истраживања у политикологији је сложен и подразумева низ функција, веза и односа и различитих ситуација које се јављају као резултат тих односа.

С друге стране, имајући у виду специфичности политике и политичког одн. да се скоро сваки сегмент друштвене реалности може изучавати и са политиколошког аспекта, те се и приликом примене овог модела мора водити рачуна и о друштвено-политичким проблемима и околностима, јер управо друштвено-политичке околности и друштвени односи могу бити препрека за примену емпиријског модела на конкретно истраживање. Зашто? Свако научно истраживање је одређени друштвени однос. Већ само опредељивање за одређени проблем, предмет који ће се истраживати може да укаже на одређени однос у друштву. Ту, пре свега, мислимо на односе који се јављају, или се могу јавити између носилаца политичке власти, научних радника (истраживача), оних који су предмет истраживања или су на било који начин укључени у истраживачки процес, као и оних који ће трпети последице тих истраживања. Ако, на пример, носиоци политичких функција у неком друштву сматрају одређено истраживање пожељним или изузетно значајним за остваривање сопствених интереса, они ће, вероватно, учинити све да се у модел емпиријских истраживања укључе само они субјекти који ће допринети постизању оних резултата који су пожељни.

Одређени проблеми примене модела емпиријских политиколошких истраживања могу произаћи и из чињенице да не постоји довољно богат научни фонд о политичкој стварности (о политичким појавама, процесима, итд) и о методама, техникама, поступцима и инструментима емпиријских истраживања ове проблематике, као и због чињенице да су те појаве изразито динамичне и променљиве, па се јавља низ питања и проблема у самој методолошкој сфери. Понекад је тешко разликовати активности и примењене методе научног истраживања од политичког деловања, односно, метода политичког деловања. Проблеми се јављају и због још увек недовољно развијене политичке науке, односно, њеног метода где је велики број проблема везан за израду инструментарија за емпиријска истраживања. Брзина кретања и промене политичких појава доводе и до многобројних, разноврсних ситуација које, опет, могу изазвати најразличитија понашања друштвених, тј. политичких субјеката.

Зато можемо закључити да емпиријска истраживања захтевају веома много специфичних знања, способности и вештина, тј. личних особина истраживача, научника. Дакле, уочили смо да се сваки истраживачки процес одвија у неколико фаза (детаљније код: Милосављевић–Радосављевић 2006: 412). У првој фази се остварује увид у постојећи научни фонд о проблему и предмету истраживања чијом се анализом ствара полазна хипотетичка основа тог истраживања. Друга фаза је реализација истраживања кроз низ

практичних поступака и радњи, као што су прибављање потребних обавештења о предмету истраживања, њихово сређивање и обрада, тј. стварање искуствене евиденције истраживања. У трећој фази настојимо да научна сазнања до којих смо дошли истраживањем укључимо у постојећи научни фонд, тј. фонд од којег смо и кренули у почетној фази процеса истраживања.

Модел емпиријских политиколошких истраживања садржи све битне чиниоце наведеног процеса истраживања и прати редослед приказаних фаза тог процеса. Тај модел или Акофова шема, како су га теоретичари назвали, садржи следеће чиниоце: прво је наручилац истраживања који може бити у исто време и научник, тј. пројектант истраживања. Дакле, уколико се ради о наручиоцу, он прослеђује научнику своју идеју, замисао о одређеном истраживању, а онда научник ту идеју претвара у научно формулисану и организовану идеју, односно, пројекат истраживања. Уколико је наручилац и научник, тј. истраживач, онда он сам пројектује истраживање. Други сегмент овог модела су истраживачи, односно, онај део истраживачког тима који ради на терену и прибавља податке, било испитивањем, било посматрањем или експериментом или неком другом методом. Они су за то специјално обучени и понашају се у складу са утврђеним правилима рада на терену. Трећи сегмент су испитаници, односно, сви они субјекти од којих ће истраживачи прибављати податке. Четврти сегмент су конзументи, тј. они субјекти на које добијени резултати на било који начин делују, они трпе последице истраживања, било да су позитивне, било да су негативне.

Модел емпиријских политиколошких истраживања, на основу претходно реченог, треба да:

1. буде потпун, а то значи да обухвати све битне чиниоце истраживачког процеса, пре свега, реализације истраживања;

2. буде реалистичан, односно, да даје објективну процену стварних могућности и потреба у конкретном истраживању;

3. буде кохерентан и конзистентан – сагласан у свим захтевима према истраживању, истраживачима и средствима истраживања;

4. буде еластичан, односно, да предвиди и могућност других решења у односу на понуђена и планирана и

5. буде економичан, а то значи да ангажовање и број учесника у истраживању, као и испољавање њихових позитивних особина и њихово ангажовање у истраживању треба да доведе до корисних и научно употребљивих резултата истраживања. Овде се може још додати и то да модел мора да обезбеди и поштовање предвиђених рокова.

Модел емпиријских политиколошких истраживања има најмање два сегмента. Један се односи на реализацију самог истраживања, а други на сараднике, све учеснике, људе у одређеном истраживању. Овај модел обухвата систем усмерених и условљених, синхронизованих и сагласних практичних

делатности учесника у процесу истраживања, али и средстава, простора и времена научног истраживања. Он такође мора да садржи и прецизно побројане послове, улоге, функције, овлашћења, начин комуницирања, одлучивања, итд. Сва решења која овај модел садржи треба да буду усклађена са правилима, тј. нормама стицања научног сазнања.

ЗАКЉУЧАК

Проблем избора модела и процедура методолошких истраживања сложен је и значајан проблем ком се мора приступити са различитих становишта. Процедура настанка модела одиграва се применом аналитичког поступка, који започиње констатацијом да политика постоји као реална друштвена појава, која се може опазити и истраживати и да се стечена сазнања могу и проверити. Формирањем модела настаје основа за спровођење истраживања. Утврђујући правила кроз која се одвија истраживачки процес, методологија успоставља моделе истраживања.

Модел мора да буде адекватан предмету истраживања, тј. мора се адекватно применити на конкретан предмет истраживања. Он обезбеђује остваривање функција и предмета и процедура у истраживању. Модели морају бити еластичнији и отворенији како би се могло доћи до теоријског објашњења појава и процеса. Модели теоријских методолошких истраживања су посредници између теорије и њеног истраживања, с тим што отварају и могућности практичне примене и провере теорије. Модели емпиријских истраживања садрже све битне чиниоце процеса истраживања и прате редослед утврђених фаза тог процеса.

ЛИТЕРАТУРА

Гордић–Термиз–Танчић 2016: Миодраг Гордић – Џевад Термиз – Драган Танчић. *Методолошки основи истраживања безбедности одбране и тероризма*. Лепосавић: Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

Лазовић Јовић 2018: Емина Лазовић Јовић. „Специфичности методолошких истраживања у политикологији". *Баштина,* свеска 44, 2018, 449–464.

Matthews–Ross 2010: B. Matthews – L. Ross. *Research methods – A practical guide for the social sciences*. Birmingham: University of Birmingham, 2010.

McNabb 2004: David E. McNabb. *Research Methods for Political Science – Quantitative and Qualitative Methods*. New York: M.E. Sharpe Inc.

Милосављевић–Радосављевић 2006: Славомир Милосављевић – Иван Радосављевић. *Основи методологије политичких наука*. Београд: Службени гласник.

Шешић 1974: Богдан Шешић. *Основи методологије друштвених наука*. Београд: Научна књига.

Dragan Lj. TANČIĆ
Emina LAZOVIĆ JOVIĆ

CHOOSING OF RESEARCH MODEL AND METHODOLOGICAL RESEARCH PROCEDURES

Summary

Choosing of research model and methodological research procedures is a complex and significant problem that has to be approached from different angles. Procedure of model appearance takes place by applying analytical procedure, which begins by the statement that politics exists as a real social phenomenon that can be perceived and researched and that the acquired knowledge can be verified. By model formation it is created the fundament for research conducting. By determining the rules through which the research process is taking place, methodology establishes research models.

Model has to be appropriate for the research subject, thus, it has to be appropriately applied to the concrete subject. It allows realization of functions, subjects and procedures in the research process. Models have to be more flexible and opened in order to facilitate theoretical explanation of phenomena and processes. Theoretico-methodological research models are intermediaries between a theory and accompanying research by opening possibility of practical application and theory verification. Empirical research models contain all important factors of research process and follow the order of predetermined process stages.

Key words: model, research, process, methodology of social and political sciences, research model.

Рад је предат 22. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 343.224-053.6(497.11)

Прегледни рад

*Марина Д. МИЈАТОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

*Дражена Б. ПЕЈАНОВИЋ***

СХВАТАЊЕ КОРУПЦИЈЕ У НАУЧНОЈ ТЕОРИЈИ, МЕЂУНАРОДНИМ ДОКУМЕНТИМА ОУН, ЕУ И ПРАКСИ У БИХ***

Апстракт: Корупција потиче од латинске речи *corruptus*, што у преводу значи покварити или уништити. Ово значење је преузело примат у свакодневном животу, истичући негативну страну. У раду се тумачи појам корупције, прецизира се међународно законодавство, превентивни и репресивни план за њено сузбијање. Анализира се на примеру из праксе кривично дело корупције учињено од стране службених лица, носиоца државне власти. На крају, истиче се улога медија у мултипликативном негативном одразу ове појаве на друштво.

Кључне речи: корупција, државна власт, злоупотреба, Европска Унија, Уједињене нације, заштита.

СХВАТАЊЕ КОРУПЦИЈЕ У НАУЧНОЈ ТЕОРИЈИ

Корупција је негативна друштвена појава, која урушава темеље социјалног, правног и безбедносног система државе. Дестабилизација државе као последица корупције доводи до тога да грађани губе поверење у државни апарат јер немају основна права загарантована Уставом и Законом – законитост, равноправност и једнакост. Корене има у историји, а латинска реч *corruptus* значи поквареност, у општем схватању представља злоупотребу службених овлашћења. Морално схватање корупције казује какво је стање у друштву јер она нагриза темељ свих институција.

Корупција је уско повезана са злоупотребом службеног положаја и немогуће их је одвајати. Анализом дефиниција, закључује се да јединствена

* истраживач – приправник, marina.mijatovicc@gmail.com
** drazena.pejanovic@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

дефиниција корупције не постоји за научне раднике који се баве овом проблематиком. Мноштво међународних докумената забрањује корупцију, прописујући мере и поступке за њено сузбијање.

Према исказу Станимира Ђукића, корупција излази ван граница државе у којој је присутна, угрожавајући притом систем других држава. Ђукић шири своју дефиницију па констатује да је корупција захватила како јавни тако и приватни сектор (Ђукић 2016: 17).

Вито Танци је истакао: *Злоупотреба јавних овлашћења за приватну корист* (Tanzi 1998: 45). Ову дефиницију прихватила је и Светска банка и сматра се најсажетијом дефиницијом корупције.

Слободан Вуковић је мишљења да у земљама са транзиционим процесом постоје три типа корупције. Први тип говори да су грађани приморани на корупцију ради остварења својих права. Према другом типу, грађани користе права која им по закону не припадају, али их користе у складу са договором са неким од корумпираних јавних функционера. За трећи тип Вуковић каже: „Поткупљивање ради мењања права или прилагођавања закона или подзаконских аката у интересу корупторa, с циљем стицања новог права и продужења старог" (Вуковић 2007: 43).

Мирослав Прокопијевић наглашава да тумачење корупције као злоупотребе јавног положаја јесте тачно, али не и целовито. Додаје да у литератури корупција није адекватно дефинисана и да је за њено сузбијање најпре потребно дати тачно појмовно одређење (Прокопијевић 2011: 5).

Душко Вејновић је дао следећи коментар: „Корупција је друштвено негативна појава у склопу савременог криминалитета која погађа све земље, богате и сиромашне – с извесним одступањем у заступљености и негативности утицаја на токове друштвеног живота" (Вејновић 2010: 42).

Лонда Есаџе дала је сажетије виђење корупције:

> *Корупција је много више од збира такозваних корупцијских прекршаја наведених у националном кривичном законодавству; постоје неки облици овог феномена који се не могу лако инкриминисати (нпр. фаворизовање, непотизам); корупција је вид друштвене болести која се не може сузбити једноставним забранама и потребни су различити механизми да би се против ње борило* (Есаџе 2013: 3).

КОРУПЦИЈА У ДОКУМЕНТИМА ОУН

Најзначајнији документи Организације Уједињених нација који се баве тематиком корупције и утицајем полицијске структуре за њено сузбијање су: *Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала* од 15. новембра 2000. год. У Палерму, од 12. до 15. децембра 2000. године, Конвенција је била отворена за потписивање, а 29. септембра

2003. године ступа на снагу. Република Србија је 6. септембра 2001. године постала уговорница ове *Конвенције*.

Усвајају се и три протокола намењена регулисању транснационалног организованог криминала: *Протокол против кријумчарења мигранатa копном, морем и ваздухом, Протокол против незаконите производње и трговине ватреним оружјем, његовим деловима и муницијом и Протокол о спречавању, сузбијању и кажњавању трговине људским бићима, нарочито женама и децом* (Палермо протокол). Палермо протокол допуњава *Конвенцију Уједињених нација против транснационалног организованог криминала* и тумачи се заједно с њом.

Најзначајнији документ ОУН је свакако *Конвенција Уједињених нација против корупције,* коју је Србија ратификовала 2005. године (Закон: 12/2005). Сврха *Конвенције* је да се унапреди сарадња у погледу спречавања и борбе против транснационалног организованог криминала, а државе потписнице дужне су да своје обавезе врше на начин који је у складу са начелима суверене равноправности и територијалног интегритета, као и да поштују начело немешања у унутрашње ствари других држава (Закон: 12/2005).

КОРУПЦИЈА У ДОКУМЕНТИМА ЕУ

Савет Европе, као регионална међународна организација европских земаља, дефинише корупцију на следећи начин:

> *Корупција подразумева подмићивање и сваки други облик понашања у вези са лицима којима су поверена овлашћења у јавном или приватном сектору, а која крше обавезе које проистичу из њиховог статуса јавних службеника, приватно запослених, независних агената или неких других те врсте, усмерене ка стицању неприкладне користи било које врсте за њих саме или друга лица* („Analiza uzroka i posledica korupcije u društvu").

Група држава за борбу против корупције (GRECO) формирао је 1999. године Савет Европе, с циљем ефикасније примене антикорупитивних стандарда и унапређења законодавстава земаља чланица, при борби против корупције. Чланство има 49 држава, а Република Србија приступила је 1. априла 2003. године (GRECO 2018).[1]

Грађанскоправна конвенција Савета Европе о корупцији је један од првих покушаја хармоније свих правила и принципа у области грађанског права

1 Државна заједница Србија и Црна Гора приступила је у GRECO – групу држава за борбу прутив корупције – 1. априла. 2003. године. Након референдума одржаног у Црној Гори 21. маја 2006. године и усвајања Декларације о независности 3. јуна 2006. године, државна заједница Србија и Црна Гора престала је да постоји. Србија потом постаје држава следбеница Србије и Црне Горе.

и корупције на међународном нивоу. Даје дефиницију корупције, прати надзор приликом примене *Конвенције*, штити запослене који пријављују корупцију, садржи прописе о накнади проузроковане штете као и одговорностин (Сл. гласник РС: 102/2007). Треба истаћи да државе потписнице имају слободну вољу приликом прихватања *Конвенције*.

Кривичноправна конвенција Савета Европе о корупцији и *Додатни протокол уз Кривичноправну конвенцију о корупцији,* заједно са *Конвенцијом Уједињених нација о корупцији,* сматрају се најзначајнијим документима у борби против корупције.[2]

Европска унија финансира многобројне антикорупитвне пројекте. Један од таквих пројеката везан за Србију у оквиру програма „ИПА 2013" је „Превенција и борба против корупције", који ће трајати до 2020. године, а његово спровођење почело је у јулу 2017. године. Циљ овог пројекта је да се унапреде национални механизми против корупције, а све то јачањем и координацијом институција задужених за антикорупцију, у складу са Националном стратегијом за борбу против корупције, јачањем квалитета суђења, кривичног гоњења, истраге као и јачање свести грађана о превенцији и значају борбе против корупције („Превенција и борба против корупције": 2013).

Европска унија је прошла кроз више фаза развитка, почев од *Шенгенског споразума* (1985), *Шенгенске конвенције* (1990), *Уговора из Маастрихта* (1992), *Конвенције Европола* (1995), *Уговора из Амстердама* (1997), који су у синергији представљали развијање организације и надлежности ЕУ а притом и бољитак у борби против корупције (Јовашевић–Гајић 2008: 257–280).

Супростављање корупцији у Европској унији, датира још од 1995. године, када је прописан протокол уз *Конвенцију за заштиту финансијских интереса Европске Уније* и *Конвенција за сузбијање корупције*, у коју су укључени службеници држава чланица Европске Уније. Године 1997, доноси се допунски протокол којим се уређују питања прања новца, правна одговорност за почињена кривична дела корупције и слично. Важно је истаћи да су донети многи акти као и резолуције, попут *Резолуције XIX министарстава правде* (Ла Валета, 14. и 15. јун 1994. године), *Резолуција Савета Европе* од

2 *Кривичноправна конвенција Савета Европе о корупцији* ступила је на снагу 1. јула 2002. године. СРЈ је ратификује 18. децембра 2002. (Службени лист СРЈ, Међународни уговори, бр. 2/02). Србија поново усваја *Конвенцију* 2005. године (Службени лист СЦГ, Међународни уговори, бр. 18/05). *Додатни протокол* ступио је на снагу 1. фебруара 2005. године а Србија га ратификује 9. јануара 2008. године (Сл. гласник РС – Међународни уговори, бр. 102/08). *Конвенција* садржи пет поглавља у којима се објашњавају термини, мере које се предузимају на националном нивоу, надгледање примене саме *Конвенције*, међународна сарадња и завршне одредбе. *Протокол* је сачињен из три поглавља и то: *употреба термина, мере које треба предузети на националном нивоу, надзор над спровођењем и завршне одредбе.*

6. децембра 1994. године, *Резолуција Европског парламента* од 16. децембра 1993. године и Радни документ европског парламента под називом *Борба против корупције у Европи,* од 29. јуна 1995. године.

АКТИВНА И ПАСИВНА КОРУПЦИЈА

Улазећи у даље разматрање појма корупције, потребно је дати објашњење активне и пасивне корупције. Активна корупција постоји када неко обећавајући, дајући или нудећи неки поклон, корист или остварење неког права на привилегован начин, подговара извршење неког кривичног дела. Пасивна корупција се јавља када неко на приватном или службеном положају прихвати поклон, корист, понуду или обећање истих и на тај начин почини кривично дело.

Према експонентима корупције разликујемо:

1) Уличну корупцију, која представља спонтано подмићивање вршилаца јавне дужности или одговорних особа, без неког претходно утврђеног плана, а у циљу избегавања законских обавеза или остваривања неприпадајућих погодности. Циљана група су цариници, референти или службеници у општинама или другим јавним институцијама, полицајци и сл.

2) Корупцију у јавној управи или уговарачку корупцију која обухвата потписивање штетних уговора, непоштовање утврђене процедуре приликом доделе тачно прописаних послова, избегавање јавне набавке и др.

3) Политичка корупција се огледа у припреми и доношењу мањкавих закона, прибављању новца из црних фондова и удовољавању политичким партијама, малверзације са бирачким гласовима, итд.

4) Изнуђивачка корупција је невољни пристанак даваоца мита примаоцу истог, како би се избегла најављена штета.

5) Трансакцијска корупција је заједнички договор и остваривање користи између особе која даје мито и онога који исти преузима

6) Општа корупција обухвата све оне облике корупције у грађевинарству, спорту, просвети, здравству и сл. (Нинчић 2009: 392).

Борба против корупције обухвата плански организовано супростављање надлежних органа (тужилаштво, судство, полиција, агенција за националну безбедност, агенција за борбу против корупције, међународне организације, други државни органи...). Која метода ће бити примењена – репресија или превенција, зависи од појавних облика корупције, затим – колики је степен опасности по друштво, које су последице. Веома су важна искуства, размене информација, као и начини извршења корупције. Превенција је настојање спречавања корупције као и откривање њених нових облика, док репресија открива већ почињена коруптивна дела и санкционише их на одговарајући начин.

Светска банка се придружила борби против корупције на националном, регионалном и светском нивоу и један од њених циљева јесте смањење стопе сиромаштва до 2030. године. Оно што се наводи као разлог неуспеха овог циља јесте корупција, јер по статистици, огромне количине новчаних средстава заврше као средство за подмићивање, што доводи до назадовања економског раста сиромашних земаља, али и земаља у развоју.

Канцеларија Уједињених нација за питања дроге и криминала заузима значајно место у борби против корупције, пружањем техничке помоћи државама које су у напорима подигну свест у области антикорупцијског истребљења и јачању антикорупцијске културе.

Дуги низ година организација Уједињених нација се бори са овим проблемом, тако да је 9. децембар проглашен за међународни дан борбе против корупције.

Значајан заједнички пројекат Савета Европе и Европске комисије који се тиче корупције, организованог криминала и начина како се супроставити овим појавама је програм OCTOPUS – Корупција и организовани криминалитет у државама у транзицији. Овај пројекат се јавља у три фазе, с тим што се трећа фаза одвија у оквиру PACO програма (Програм Савета Европе против корупције и организованог криминала у југоисточној Европи). Циљ програма је било имплементирање антикорупцијских програма који су се односили на Србију, Босну и Херцеговину, Албанију, Хрватску, Црну Гору, Македонију и Косово. Програм је почео 1. марта 2004. године, а завршио се 2006. године.

Превентивно деловање државе на корупцију је од кључног значаја, а остварује се путем имплементације европских начела у домаће законодавство како би се остварио просперитет социјалног, правног и безбедносног система.

ПРИМЕР КОРУПЦИЈЕ ИЗ СУДСКЕ ПРАКСЕ „НН“ СУДА У БИХ

Корупција као кривично дело, тесно је повезана за кривично дело злоупотребе службеног положаја и овлашћења. Да бисмо то боље разумели, узећемо примере из праксе „НН“ суда у Босни и Херцеговини.

Судија за претходни поступак суда „НН“ по захтеву Вишег тужилаштва, издао је наредбу контроле и техничког снимања телекомуникација бројева мобилних телефона одређених службеника полицијске управе „Х“. Наредбом су обухваћени сви разговори телефоном путем СИМ картице, који буду вођени између овог и других лица, као и разговори овог лица са трећим особама, те долазни и одлазни позиви, испис СМС и ММС примљених и послатих порука између ових лица и лица који остварују са њим контакте. Наредба је издата јер је Вишем тужилаштву поднета анонимна пријава,

у којој се указало на коруптивно понашање полицијских службеника ПУ „Х". У анонимној пријави речено је да одређени полицијски службеник од приватног лица тражи одређену своту новца да би му извршио промену имена и презимена, што је овај и учинио. Детаљним приступом и анализом анонимне пријаве то је и потврђено.

Издваја се и случај када је приватно лице у писарницу полицијске управе „Х" поднело захтев за издавање дозволе за држање аутромата и пиштоља, и уз захтев приложило уверење о некажњавању, копију личне карте и доказ о уплати таксе. Службеница му је том приликом указала на недостатак доказа да није кажњаван и упутила га другом службеном лицу. Током разговора, службено лице га упућује да плати одређену таксу, што је овај и урадио, а након тога се вратио и доказ о уплати таксе предао истом службеном лицу. Одговор је био да ће му уверење о некажњавању бити урађено за два дана. Том приликом, на комад папира службено лице исписује свој број мобилног телефона и истиче да му се допуни кредит за одређену своту новца, што је лице и учинило. Након два дана, лице долази по своје уверење о некажњавању а службена особа говори да је уверење завршено и да ће бити прослеђено писарници исте полицијске управе. Наглашава и то да ће процедура око дозволе за држање оружја бити завршена уколико му за ту услугу плати 1700,00 конвертибилних марака, с тим што би он узео 1500,00 а са преосталих 200,00 конвертибилних марака, како је истакао, почастиће командира полицијске управе. Приватно лице, обзиром да му је ова дозвола била неопходна, чини како му је речено и даје одређену своту новца. Након извесног времена, дозволу за пиштољ је добио.

Бројни су случајеви попут наведених, које срећемо у пракси, али веома мали број је оних који су процесуирани.

Активност медија у борби против корупције у интересу је за јавно мњење, јер је чини видљивом. Јавност се упознаје са облицима, актерима корупције и начином спречавања исте, при чему медији морају остати објективни и непристрасни у свом извештавању. Како подлежу притиску политичког круга, тако њихови извештаји бивају селективни и недоречени, али како уживају подршку јавности, то је оно што им даје већу слободу у раду.

Корупција се не може искоренити за кратко време. Потребно је осмислити и урадити стратешки план, који би био водиља у дугорочном сузбијању овог озбиљног проблема. Контрола свих нивоа власти неопходна је, како би спровођење стратешког плана резултирало позитивним исходом. Сарадња невладиних организација, медија, свих органа власти, научника и грађана у великој мери доприносе умањењу појавних облика корупције, јер се на тај начин развија свест о штетности корупције по друштво, а тако и на појединца. Важно је да антикорупцијске кампање не истичу политичке интересе, него да пажња буде усмерена на заштиту људских права.

Споразумна тела и специјалне процедуре су два механизма Уједињених нација за заштиту заговорника борбе против корупције. Истакнуте процедуре су: Специјални известилац Уједињених нација за положај заштитника људских права, Специјални известилац за судска, масовна и произвољна погубљења, Радна група за произвољно лишавање слободе и Специјални известилац Уједињених нација за унапређивање и заштиту права на слободу мишљења и изражавања. Реализација маханизама против корупције доводи до заштите националног богатства и егзистенцијалног напретка друштва.

ЛИТЕРАТУРА

Вејновић 2010: Д. Вејновић. „Социолошки аспекти узрока, карактеристика и спречавања корупције друштава у транзицији". *Методологија изградње система интегритета на сузбијању корупције*. Зборник радова. Бања Лука: Управа за полицијско образовање.

Вуковић 2007: С. Вуковић. *Транзиција и корупција*. Београд: ИПП „Филип Вишњић": Институт друштвених наука.

Грађанскоправне конвенције о корупцији (Сл. гласник РС – Међународни уговори", бр. 102/2007).

Ђукић 2016: С. Ђукић. *Корупција у Србији – теоријска и емпиријска анализа*. Нови Сад: Универзитет Привредна академија.

Есаје 2013: Л. Есаје. *Развој стратегије за борбу против корупције*. Београд.

Закон о ратификацији Конвенције Уједињених нација против корупције (Сл. лист СЦГ – „Међународни уговори", бр. 12/2005).

Јовашевић–Гајић 2008: Д. Јовашевић – М. Гајић. *Проблем корупције у светлу заштите људских права*. Београд.

Нинчић 2009: Ж. Нинчић. *Корупција као фактор угрожавања безбедности друштва*. Београд: Годишњак факултета безбедности.

Прокопијевић 2011: М. Прокопијевић. „Корупција: економска страна". *Досије корупција*. Београд.

Tanzi 1998: V. Tanzi. *Corruption around the world: Causes, consequences, scope, and cures*. Staff Papers 45.

GRECO 2018: GRECO – група држава за борбу против корупције. <http://www.acas.rs/greco>. [21. 11. 2018, 13:00].

„Analiza uzroka i posledica korupcije u društvu". http://www.cefi.edu.rs/wp content/uploads/2016/05/3.-ANALIZA-UZROKA-I-POSLEDICA-KORUPCIJE-U-DRU%C5%A0TVU.pdf>. [22. 11. 2018, 17:00].

„Превенција и борба против корупције" 2013: „Превенција и борба против корупције", пројекат који финансира ЕУ, <http://www.protivkorupcije.rs>. [21. 11. 2018, 14:30].

Marina D. MIJATOVIĆ
Dražena B. PEJANOVIĆ

THE COMPREHENSION OF CORRUPTION IN SCIENTIFIC THEORY, INTERNATIONAL DOCUMENTS OF UN, EU, AND PRACTICE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

By modernizing society, corruption is becoming the global problem and is considered to be the main cause of state dysfunction. Widespread in a large number of countries, embracing political and social life, corruption has become the everyday life of citizens convinced that without corruption there was no proper functioning of the society. Countries in transition, with an unstable political system, are the fundament for the development of corruption. The fight against corruption is long lasting and painful issue with an unknown outcome. The enjoyment of media attention, the commitment of the European Union and the United Nations, the establishment of anti-corruption organizations and agencies within states are mechanisms to combat this global problem. Anticorruption culture as a preventive mechanism prevents the existing and emergence of new forms of corruption. Effective preventive action requires careful and long-term planning to result in a better quality of life in the future.

Key words: corruption, state power, abuse, European Union, United Nations, protection.

Рад је предат 1. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине* одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА

УДК 94:323.22(=18)(497.115)"1911"

Оригинални научни рад

*Весна С. ЗАРКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПОБУНЕ АРБАНАСА У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ 1911. ГОДИНЕ**

Апстракт: У раду се говори о побунама Арбанаса у Косовском вилајету 1911. године, започетим током претходне године. Покушај новог младотурског режима да се обрачуна са побуњеницима и акција Тургут паше изазвала је огорчење и бес арбанашког становништва, које је тражило савезнике не само у балканским државама, него и у осталим које су имале значајан утицај и улогу у креирању политике у Старој и Јужној Србији. Османско царство, захваћено кризом и сукобом са Италијом било је принуђено да Арбанасима чини бројне уступке. Свесно ситуације у којој се Царство налазило, арбанашко становништво је свакодневно увећавало своје захтеве, међу којима се увек на дневном реду налазио и онај за доделу оружја. Учестали захтеви упућени турским властима били су подржавани од представника појединих држава, пре свега од Аустроугарске. Двојна монархија је, путем новца и ангажовањем великог броја агената у Косовском вилајету, изазивала хаотично стање, које је видела као једно од средстава за остварење своје зацртане политике.

Кључне речи: Арбанаси, Османско царство, Косовски вилајет, побуне, турске власти.

Након проглашења уставности у Османском царству, Арбанаси су појачали пропагандну политику која је тежила потпуној једнакости с Турцима. То је подразумевало отварање школа, образовање разних друштава, покретање листова са латинском азбуком и отварање модерних штампарија. Међутим, њихове жеље и незадовољство довели су до побуна које су се претвориле у отворене сукобе са турском војском и властима. Одлучна акција Тургут паше 1910. године, гушење побуна и кажњавање појединих арбанашких вођа само их је привремено умирило и нагнало да потраже помоћ других земаља (Зарковић–Савић 2018: 287–311). Оваква политика

* научни сарадник, vesna.zarkovic07@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

турских власти према Арбанасима довела је до бројних договора о заједничким акцијама са Бугарима и Грцима, отвореног шуровања са Црном Гором и јачим везама са Италијом. Представници Краљевине Србије у Риму су располагали информацијама да је приликом путовања италијанског краља на Цетиње тајно пренето преко 15.000 брзометних пушака и око 30 брдских топова, намењених за подизање арбанашког устанка. Чињеница да се почетком 1911. на територији Црне Горе налазило око 7.000 Арбанаса спремних да упадну на турску територију указивала је на јасне планове и нове побуне планиране за пролеће исте године.[1]

Незадовољство Арбанаса с пажњом је пратила Бугарска и њен посланик на Цетињу Недељко Колушев који је одржавао чврсте везе са арбанашким агитаторима из северне и јужне Албаније, као и из Дебра. Постојала је оправдана сумња да су и бројна средства предвиђена за агитацију ишла преко бугарског посланства са Цетиња. Такође, Бугари су преко свог посланика пласирали и ширили приче да су Бугарска и Црна Гора једине земље у окружењу које немају супротстављене ставове и интересе у Турској и као такве би требало да наступају и делују заједно, а нерешено турско питање и неред да употребе за остварење својих циљева.[2]

Већ почетком 1911. године било је неспорно да су Арбанаси, избегли након окршаја са турском војском, примали помоћ од Црне Горе и отворили врата италијанској пропаганди у Косовском и Битољском вилајету.

Бројни Арбанаси су након 1910. године нашли уточиште у Црној Гори. Њихове вође, међу којима су били: Иса Бољетинац, Сулејман ага Батуш, Халил Ибрахим, Садик Рама, Муртез ага, Мухтар бег, Зећир Халил, Мула Хасан, радоњићки хоџа и око педесетак првака из Ђаковичке и Пећке нахије налазили су се на Цетињу. За разлику од њих, остали обични емигранти сместили су се у Подгорици, Спужу, Никшићу, Улцињу, Жабљаку и осталим местима. Укупан број арбанашких емиграната у Црној Гори износио је око 3.000 лица.[3] Конзул Краљевине Србије у Битољу је располагао подацима о фаворизовању емиграната и пружању материјалне и моралне подршке од стране црногорске владе.[4] Црна Гора је издвајала одређену своту новца на име издржавања арбанашких емиграната. Иса Бољетинац и остали прваци који су боравили на Цетињу добијали су по пет, а остали по три круне дневно. Предусретљивост црногорске владе, поред новчане помоћи, огледала се у наоружавању Арбанаса и њиховом свакодневном пријему на двору од стране краља Николе. Скоро идентично, пружањем новчане помоћи

1 *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914* (=*ДСПКС*), књ. IV, св. 3/I, док. 75, 274.
2 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 7, 174.
3 *Сведочанство о Косову 1901–1913*, 424; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 174, 448–450.
4 *Сведочанство о Косову 1901–1913*, 432.

и давањем пушака, поступало се и са арбанашким емигрантима у Србији. Упркос томе, сви избегли Арбанаси тежили су једном циљу који је подразумевао помиловање и повратак својим кућама, али под одређеним гаранцијама које би дале Србија и Црна Гора.[5] У жељи да ситуацију држи под контролом, црногорска влада није допуштала непосредне преговоре и саопштења између емиграната и турских власти. Овакав став црногорске владе и њене доста строге полиције, упућују нас на закључак да питање о повратку Арбанаса није решавано самостално и да у томе има доста удела аустроугарско посланство са Цетиња.[6] По мишљењу Милована Миловановића, министра иностраних дела Краљевине Србије Аустроугарска је, користећи се насталом ситуацијом у Старој и Јужној Србији, преко Црне Горе тежила остварењу својих циљева. Анархично и ровито стање у тим крајевима ишло је наруку Аустроугарима, који су имали на уму да бугарско–грчко–црногорски савез преокрену у своју корист и отворе даљи пут за ширење свог утицаја на Балкану.[7]

Арбанашки емигранти који су се налазили у Црној Гори одржавали су сталну комуникацију са Арбанасима у Турској, нарочито са онима из околине Скадра. Они су у Подгорици одржали митинг чије су се идеје поклапале са идејама из Скадра и имале заједнички циљ: борбу против тренутног турског режима, увођење народног језика, самосталност, као и припреме за нове побуне.[8] Арбанасима у Косовском вилајету је након митинга у Подгорици, био упућен велики број писама, у којима се позивају да бране своја права и слободе и да током пролећа буду спремни на подизање устанка против турске власти. Једно такво писмо, писано латиницом, са чијом је садржином био упознат конзул Краљевине Србије у Приштини Милан Ракић било је датирано 22. јануара 1911. године и потписано од стране познатог Ђаковца Хамзе Даута. Преписку између емиграната и Арбанаса из Турске обележио је захтев Аустроугарске да се сва комуникација одвија преко њеног конзулата у Призрену, што упућује на умешаност ове државе у збивања на простору Старе Србије.[9]

Марта 1911. године у Генерални конзулат Краљевине Србије у Скопљу почели су да стижу извештаји о арбанашким изгредима у Пећи, Ђаковици и Митровици. У њима се говорило о понашању појединих арбанашких чета и нападима на турске чиновнике, о убиству једног у Ђаковици, као и слању

5 АС, МИД ПО, 1911, ред 75, Строго пов. № 59, Ј. Студић – Министру иностраних дела, Београд 17. фебруар 1911; *Сведочанство о Косову 1901–1913*, 429–430.

6 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 9, 177.

7 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 69, 268.

8 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 97, 311.

9 АС, МИД ПО, 1911, А ред 97 (I), ПП Бр. 57, Конзул М. Ракић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 10/23. фебруар 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 153, 408–409.

муниције из Митровице у том правцу. О расположењу Арбанаса према турским властима говоре и слични догађаји из Дебра, као и све учесталији сукоби са властима. Покрет се осећао у Малесији и у Мирдитима. Иако су Турци у појединим случајевима чинили уступке и попуштали Арбанасима, нису успели да их у потпуности задовоље и примире. Попустљивост није донела неке видније и трајније резултате, јер је незадовољство постајало све веће, а веза Арбанаса са Бугарима и Грцима постајала очигледнија.[10] Већ половином месеца дошло је до побуне Малисора, која је највероватније кординирана са Цетиња и потпомагана аустроугарским средствима. Малисорци су заузели све карауле на граници ка Црној Гори и потукли војнике. Њихова побуна изазвала је покретање Тургут паше који се са дивизијом упутио из Цариграда за Скадар.[11] Иако је Порти било познато расположење Арбанаса, била је изненађена насталим покретом, за који је сматрала да је локалног карактера. За разлику од ње, у арбанашким круговима су се могле чути гласине о ширењу покрета и захватању других крајева, попут Ђаковице. За гушење побуне био је упућен и један батаљон из Пећи. Турско војно министарство је располагало подацима да су се међу Малисорима налазили и Црногорци.[12] Напредовање Арбанаса је било настављено и резултирало убиством око 250 војника. Заузели су Тузи, кренули даље према Скадру и навели министра војног да телеграфским путем изда наредбу за мобилисање једног батаљона са Косова.[13] Након неколико дана војска је повратила Тузи и тиме сматрала да је буна у том крају угушена.[14] Иако су у Цариграду званично тврдили да је доласком војске и ангажовањем Тургут паше ситуација постала мирна, ипак су планирали да у „Арнаутлуку" разместе војску од 80 батаљона. Позитиван исход Тургут пашине акције, незадовољство Арбанаса, све већа тежња за осветом, подстицање од арбанашких клубова изнутра и подршка појединих спољних земаља доћи ће до изражаја у наредном периоду.[15]

Буна је убрзо почела да захвата и остале крајеве. Вероватно је на то утицала и попустљивост турских власти према Арбанасима и одлука скупштине

10 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 250, 561–562.

11 АС, МИД ПО 1911, А ред 97 (I), П бр. 1679, Телеграм генералног конзула Ж. Балугџића – Министарству иностраних дела, Солун 16/29. март 1911.

12 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 276, 607–608; АС, МИД ПО 1911, А ред 97 (I), Пов. Бр. 60, Посланик Ј. М. Ненадовић – М. Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Цариград 18/31. март 1911.

13 АС, МИД ПО 1911, А ред 97 (I), П бр. 1690, Телеграм генералног конзула Ж. Балугџића – Министарству иностраних дела, Солун 18/31. март 1911.

14 АС, МИД ПО 1911, А ред 97 (I), П бр. 1786, Телеграм генералног конзула Ж. Балугџића – Министарству иностраних дела, Солун 21. март/3. април 1911.

15 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 290, 634. Овај објављени документ је из фонда Министарство иностраних дела, Политичко одељење, али се исти налази и у фонду Министарство иностраних дела, Просветно–политичко одељење за 1911 годину, А ред 97.

да се одобри кредит за поправку порушених караула, као и наредба министра просвете да се отворе школе и дозволи употреба латинице. Турске власти су пређутно Арбанасима дозвољавале и ношење оружја, нарочито у пределу око црногорске границе. Забележени су и примери када су Арбанаси након добијања оружја, услед честих сукоба између турске војске и Црногораца и емиграната, са истим оружјем прелазили на црногорску територију. Само у једном дану је пребегло око 600 наоружаних Арбанаса који су свечано дочекани од стране емиграната. Упркос попустљивости турских власти, незадовољство Арбанаса је свакодневно расло и претило да прерасте у побуну већих размера. Ситуација са црногорске границе и чврсте везе са емигрантима су се одразиле на даљи ток догађаја и пренеле на турску територију. У Ђаковичкој нахији, Малесији и Реци била је веома напета ситуација, коју пећки мутесариф није могао да контролише, ни обећањима, ни претњама. На другој страни, у области Мирдита и Пуки избила је побуна, у којој су побуњеници потукли турску војску, а кајмакама и остале чиновнике протерали.[16]

Скоро истовремено био је планиран упад избеглих Арбанаса на турску територију. Зборно место било је одређено између Плава и Белаја, у планини изнад Дечана. Овај напад био је, због болести Исе Бољетинца, на кратко одложен. Акција је била замишљена као четничка, а за нападе је било планирано коришћење бомби које су, по речима Бољетинца, требало да стигну из Италије. Иса Бољетинац је за време боравка у Црној Гори уживао већу репутацију од Сулејмана Батуше, на чије је понашање утицало претерано конзумирање алкохола.[17]

Суочени са оваквом ситуацијом, младотурци су тежили да изазову огорчење Арбанаса Косовског вилајета према емигрантима, ширећи гласине како се баш њиховим посредством, Италија и Црна Гора спремају да освоје „Турску и цео Арнаутлук". Имајући ово у виду, постаје јасно зашто Иса Бољетинац и Сулејман Батуш нису успели да изазову побуну у Пећком санџаку, пошто су са том намером априла 1911. године прешли из Црне Горе у Косовски вилајет.[18]

16 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 277, 608–609; АС, МИД ППО 1911, А ред 97 (I), ПП Бр. 146, Конзул М. Ракић – М. Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 18/31. март 1911.

17 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 281, 618–619; АС, МИД ППО 1911, А ред 97 (I), Бр. Службено, Конзул М. Ракић – М. Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 19. март/1. април 1911.

18 *Сведочанство о Косову 1901–1913*, 446–449. Султанова посета довела је до ширења разних гласина међу Арбанасима. Долазак султана Мехмеда V Решада није могао, а да не побуди сећање на Косовски бој 1389. године. Међу Арбанасима широм Приштине се говорило на који начин ће султан погинути. Причало се да ће Иса Бољетинац да изађе пред њим под изговором да се предаје и да ће га тако убити (Јагодић 2009: 109–110).

У Приштинском санџаку, у којем су Арбанаси имали знатан утицај на турске власти, догађаји са црногорске границе и устанак католика заокупљали су пажњу мухамеданског становништва. Незадовољство мухамеданаца било је појачано новим режимом, које је плански наступало и пласирало разне приче, које су имале за циљ да унесу раздор између католика и муслиманског становништва.[19] Још је јануара 1911. године изасланик Младотурског комитета у Солуну Омер Наџи бej посетио прво Велес, Скопље, Прешево, Гњилане, Митровицу, а затим и Приштину. Циљ његове посете биле су конференције на којима је истицао потребу јединства свих елемената у Царству и препоручивао властима подједнаку примену закона за све турске поданике. Приликом обраћања присутнима Наџи бej није пропустио прилику да истакне заслуге новог режима у спасавању Османског царства и како је говорио „да није било револуције, данас би се на турским касарнама вила руска или енглеска застава". Ове посете и конференције Наџи бeja обележило је присуство само чланова клуба, док је учешће грађана било врло слабо. Публику су већином чинили официри и чиновници, углавном они из Вучитрна и Митровице који су били позвани у Приштину. Изгледа да је главни циљ Наџи бeja, нарочито приликом посете Скопљу, био формирање одбора који би имао утицај на локалну управу у свим сферама и на тај начин допринео опстанку царства. Своје присуство у поменутим местима Косовског вилајета Наџи бej је искористио како би стекао увид у праву ситуацију на терену. Вратио се натраг у Солун уверен да неће бити никаквих нереда. Такво уверење је базирао на разним причама да међу Арбанасима на Косову, Гњилану, Прешеву и Призрену не постоји аустроугарска агитација, која је у том тренутку била најопаснија за опстанак царства.[20]

Међутим, изгледа да Наџи бej није најбоље проценио ситуацију, јер је аустроугарски утицај на Арбанасе у Косовском вилајету био више него очигледан. И сам Иса Бољетинац се, након повратка из Црне Горе, колебао којој страни да се приклони, српској или аустроугарској. Његово двоумљење било је оправдано јер није могао наслутити реакцију Србије, након познатих догађаја из 1901. године и Афере у Ибарском Колашину (Зарковић 2008). Турске власти су га стално држале на опрезу, појачавале незадовољство и нагнале на ангажовање страже у Соколици, нарочито након притварања његовог шурака Бисима.[21] Турци су покушавали да преговарају и придобијуИсу Бољетинца. Тим поводом су у Митровицу одлазили Џавид и мутесариф приштински, пред којима су били постављени одређени услови, а главни је био враћање мајдана, конфискованог годину дана раније.[22]

19 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 343, 722–723.
20 *Сведочанство о Косову 1901–1913*, 424; *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/I, док. 93, 301–303.
21 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 670, 1230–1231.
22 *ДСПКС*, књ. IV, св. 3/II, док. 685, 1254; *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 1, 199.

Међутим, Иса није сачекао одговоре ни са једне стране, већ је почео да окупља људе око себе. Налазио се у вучитрнском срезу, окружен са четрдесетак људи, док је Сулејман Батуш са две стотине истомишљеника боравио између Пећи и Ђаковице. Говорило се да је Сулејман код села Скивјана убио генерала Етем пашу и његовог ађутанта.[23] Драгоман Генералног конзулата у Скопљу, Спира Ристић, на основу сазнања добијених из арбанашких кругова, тврдио је да атентат на Етем пашу није представљао никакву личну освету, него да је дело договора које је имало за циљ освету за раније понашање војске према Арбанасима, а која се односила само на више и ниже официре.[24] Вест о извршеном нападу на команданта ђаковичке дивизије Етем пашу и његовог ађутанта била је потврђена. Тај напад је раније био припреман за пећког мутесарифа, а извршило га је седам Арбанаса из заседе.[25]

У Скопље, седиште Косовског вилајета, вратио се и Сулејман Батуш, потпуно слободан и у пратњи неколико својих људи. Он се раније предао властима, а овог пута је дошао са намером да дочека султана. Говорило се да ће истим путем поћи и Иса Бољетинац, али се до тада то није обистинило. Раније је у Скопље дошао и Хасан Феровић, трећи по реду арбанашки првак у Косовском вилајету. Предају ове тројице најистакнутијих Арбанаса, од почетка побуна па надаље, власт је намеравала да, пред султанов долазак, представи као свој успех.[26] Међутим, Иса Бољетинац се није предао властима, већ је у конзулату Краљевине Србије у Приштини за себе затражио новац и муницију, што му је и било одобрено од стране конзула Милана Ракића.[27] Турске власти су раније дозволиле Бољетинцу слободно ношење оружја и покушале да му у новцу надокнаде претрпљену штету. Како је уредбом било предвиђено да надокнада не може бити већа од педесет, а ни мања од пет турских лира, Иси је била одређена ова већа сума. Незадовољан понуђеним, приморао је комисију, предвођену кајмакамом, да посети његово село Соколицу, поново изврши процену штете и одреди нову надокнаду. Због оваквих Исиних захтева власти су биле принуђене да мењају постојеће уредбе и доносе нове одлуке којима би задовољили и придобили арбанашке прваке.[28]

Међутим, ни многи турски уступци и попуштања, нарочито када се радило о дозвољавању Арбанасима да слободно носе оружје, нису их примирили и испунили сва њихова очекивања. Арбанаси из Ђаковице су напали

23 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 23, 227.

24 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 34, 239; Архив Југославије (=АЈ), Збирка Јован Јовановић Пижон, фонд 80, к. 39, л. 248–249 а.

25 АС, МИД IIIIО, 1911, А ред 97 (I), IIII бр. 4201, вицеконзул Ј. Ј. Вучковић – Министарству иностраних дела, Скопље 3/16. јули 1911.

26 АС, МИД IIIIО, 1911, А ред 97 (I), IIII бр. 3227, вицеконзул Ј. Ј. Вучковић – Министарству иностраних дела, Скопље 28. мај/10. јун 1911.

27 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 80, 313.

28 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 83, 316.

затвор и ослободили све затворенике. Овај догађај утицао је на власти да почну озбиљније да посматрају арбанашке покрете и пошаљу војску из Феризовића у Ђаковицу.[29] У околини Ђаковице, у селу Сулејмана Батуша, дошло је, услед неспоразума, до напада на једну чету војника, која је имала задатак да сачека и спроведе у Ђаковицу транспорт муниције.[30]

У међувремену је у Приштини основан арбанашки комитет који је мутесарифу, команданту активне војске и муфтији упутио захтев за уклањање војске. У супротном, ако се не испуне њихова очекивања, запретили су покољем и устанком.[31] Комитет је бројао дванаест чланова и активно почео да ради на организовању Арбанаса. Двојица изасланика су одмах ступила у преговоре са Исом Бољетинцем с циљем да се договарају о даљем раду. Ситуација у свим деловима Косовског вилајета се погоршавала, а односи између Арбанаса и турских власти појачавали. У Ђаковици је почело гомилање војске и оној, раније упућеној из Феризовића, придодат је био један батаљон и две брдске батерије из Митровице. Оружане чете су крстариле по целој територији, пут Ђаковица–Пећ је био пресечен, а комуникација између Пећи и Приштине готово немогућа.[32] У Вучитрну је дошло до протеста Арбанаса због регрутовања Срба у војску. Овај чин турских власти Арбанаси су протумачили као повлађивање српском становништву и губљење старих привилегија, на основу којих су само они имали право да носе оружје. Претпостављало се да су на овај начин Турци хтели да смишљено окрену Арбанасе против српског становништа. На овакав закључак нас упућује и сазнање да су се често, с турске стране, могле чути приче о српском, као лојалном становништву.[33]

Арбанаси су почели све отвореније да наступају према турским властима и показују одлучност да наставе са својом зацртаном политиком. У Дреници су јавно изјављивали да не желе да имају никакве односе са државним властима. Хасан бег приштински је забранио својим сугрђанима да иду на митинг у Вучитрн, виђенији Арбанаси из Митровице одбијали су да потпишу протестне депеше, исто као и Пећанци, чије су вође одбиле да прихвате понуђено оружје. Интересантно је да су власти пред оваквим понашањем Арбанаса затварале очи, не желећи да их било каквим спречавањем још више озлоједе. Једном речју, ово указује на озбиљност ситуације у Косовском вилајету и немогућност самих власти да поправе већ нарушено стање. Карактеристично за овај период је често помињање аутономије, што се није могло чути раније, па ни током претходне године када је приликом обрачуна двеју

29 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 28, 234.
30 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 83, 316.
31 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 35, 240.
32 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 40, 245–246.
33 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 83, 315–316.

завађених страна, било и репресалија почињених од турске војске. Идеја о аутономији је нашла своје уточиште, не само код Арбанаса католика, него и код мухамеданаца, чије су је присталице готово јавно исповедале. Поједини су били заговорници потпуне аутономије, а други за извесна ограничења и без цепања од Турске. Ипак, сви они су имали нешто заједничко, што је у основи представљало аутономију.[34]

Све израженија упорност Арбанаса нагнала је Турску да изврши промену командног кадра и покаже одлучност да се обрачуна са побуњеницима. Тургут пашу, познатом по експедицијама из претходне године, заменио је одлучни Абдулах паша уз којег је стајао шеф штаба Пертев паша, познат по великој репутацији. Међутим, постојале су индиције да је на овакву одлуку Турске утицала Аустроугарска.[35]

Крајем пролећа дошло је до султанове посете Косовском вилајету, која се знатно одразила на даљи ток догађаја у односима између турских власти и Арбанаса. Централни догађај султанове посете одиграо се 16. јуна на Косову пољу код Муратовог турбета. Том приликом је велики везир Хаки паша у свом говору истакао да султан, Арбанасе не види као бунтовнике, већ верне поданике Царства, па све, у земљи и ван ње, амнестира. Велики везир је свој говор завршио речима да Царство гледа на Арбанасе „као у најбоље синове своје" и да их султан сматра „најлепшим дијамантом у круни отоманској". Султанова посета није испунила свој циљ. Свечаном скупу су присуствовали само Арбанаси из Приштинског санџака. Изостао је долазак Идриза Сефера и Исе Бољетинца, који је послао своје синове (Поповић 2007: 374–378; *Сведочанство о Косову 1901–1913*, 446–447; *Конзулска писма 1905–1911*, док. 68–71, 246–254). Након одласка султана из ових крајева положај српског становништва се знатно погоршао. Свакодневно су вршена убиства, отмице, протеривање Срба са својих имања и отимање стоке и покућства, о чему је конзул Милан Ракић из Приштине извештавао Министарство иностраних дела у Београду.[36]

После султанове посете, младотурци, намерни да одрже мир међу Арбанасима Косовског вилајета, настојали су да приволе Ису Бољетинца и друге арбанашке главаре на формалну предају. У оваквој ситуацији Бољетинац је настојао да за себе извуче што више, те је стога почетком јула пуштао гласове како ће подићи устанак или да ће прећи у Србију или Аустро–Угарску, при том преговарајући све време са владиним изасланцима. Договор је коначно постигнут у августу 1911. године, када се Иса, уз посредовање Хасан бега Приштине, арбанашког посланика из Косовског вилајета, предао у Скопљу. Хасан бег је намеравао да искористи посредништво

34 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 97, 333–334.
35 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 102, 338–339.
36 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 280, 614–617.

у преговорима о Исиној предаји, приближи му се и придобије га за подизање општег арбанашког устанка. Иса је прихватио овај предлог, зато што је гајио немерљиву мржњу према младотурцима, а устанак видео као средство за повратак на предреформско стање. Хасан бег Приштина је имао сасвим другу намеру. Он је хтео да искористи устанак за остваривање арбанашке националне идеје – стварање аутономне арбанашке територије у Османском царству, у чији састав би ушли Косовски, Битољски, Скадарски и Јањински вилајет.[37]

Иса је, након повратка из Скопља, своју предају властима објашњавао као средство и један од путева да Арбанаси добију привилегије, за које је сматрао да не треба да буду препрека у замишљеној борби против Турака. Овакво његово тумачење поклапало се са мишљењем Хасан бега, једног од главнијих заговорника за подизање устанка. За разлику од Исе, Сулејман Батуш се није предао него је на разговор позвао ђаковичког кајмакама. До сусрета је дошло на једној пољани, удаљеној два сата од Ђаковице и након што су чете организоване од стране Сулејмана запуцале, кајмакам је у пратњи двојице чиновника и заптија напустио зборно место. Арбанаси из свих делова Косовског вилајета су, након споразума које су власти постигле са Малисорима и учињеним им уступцима, били охрабрени.[38]

Порти је из разних крајева, углавном насељеним арбаншким становништвом, било упућено преко шездесет депеша у којима су се захтевале разне врсте привилегија. Министарски савет их није уважио, већ је одлучио да започне нове реформе које би задовољиле Арбанасе.[39] Први корак на који се Турска одлучила било је измирење са Арбанасима, повлађивање и слање новчаних средстава као вид помоћи за претрпљене штете. Да би уверио Арбанасе у истинитост султанових намера, кајмакам је у друштву Сулејман аге, обишао Ђаковичку нахију, где је требало да утврди причињену штету и висину накнаде која би била довољна за те потребе. Међутим, док је „примирје“ двеју завађених страна било на снази, број комита се увећавао, злочини постајали већи, ношење оружја било јавно, а турски официри и чиновници чинили главну мету. Турске власти су бројне арбанашке изгреде, па и поједина убиства заташкавале и на тај начин чиниле још веће уступке побуњеницима.[40]

Политику повлађивања спроводио је и косовски валија који је приликом посете Призрену образовао комисију за измирење крви (исљахат).[41]

37 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 67, 283–284; док. 155, 403; док. 182, 443; док. 187, 449–450; *Конзулска йисма 1905–1911*, док. 72– 75, 257–263; док. 79–81, 275–280; Јагодић 2009: 113.

38 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 210, 492–493.

39 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 217, 500; док. 225, 509–510.

40 AJ, 80, к. 22, л. 772–773 а.

41 О исљахатима вид. опширније Зарковић 2009: 225–235.

Влада је одлучила да помилује не само политичке кривце, него и злочинце и уместо њих плаћа крвнину. Овакви потези младотурске владе довели су до потпуног преокрета у односу на политику коју су раније водили према Арбанасима. Промена политике, уместо да умири Арбанасе још више их је охрабрила да наставе са својим старим занатом који се темељио на убиствима и пљачкама.[42] О томе сведоче и валијине депеше из Дебра, Ђаковице, Пећи и Гостивара након посете тих крајева. У депеши од 22. августа из Ђаковице валија се обратио министру унутрашњих дела следећим речима:

> „'У свим северним крајевима Арнаутлука све је опет у врењу и јаке војничке посаде могу само спречити покрет'. Депеша из Пећи била је обојена још тамнијим бојама и валија је ситуацију приказао на следећи начин: 'Стање је у Пећи, где сам од јуче, горе но у Ђаковици. Арнаути отворено прете устанком; гледају на официре, чиновнике и на војску, као на издајнике, и веле да ће их све побити. Они траже да им се учине исте оне олакшице, као и Малисорима. Арнаути су убили мулазима Мусу, који је био непажљив да је изашао изван вароши а спремају се да изврше и друга убиства.'"

Сличне вести из скоро свих места Косовског, па и Скадарског вилајета утицале су на Шефкет пашу да затражи да се из Скадра у Ђаковицу упути три батаљона војске и једна батерија. Ова одлука није задовољила валију Халил беја, који је захтевао хитно слање два батаљона војске из Скопља. Уместо да се позитивно реши његов захтев, у Ђаковицу је команданту и валији 27. августа упућена хитна депеша следеће садржине: „Министарски савет, после озбиљнога разматрања, решио да не употреби трупе за даље гањање Арнаута, јер би то само погоршало ситуацију у северном крају Арнаутлука. Ако су се дакле трупе већ кренуле у потеру за бунтовницима, нека се одмах врате".

Овакве одлуке које су власти доносиле негативно су се одражавале на морал војника који су почели да отказују наредбе. Имајући у виду такву ситуацију међу самим војницима, Арбанаси су гледали да сваку прилику искористе за остварење својих циљева. У Приштини су одржали збор са којег су великом везиру упутили депешу којом су захтевали све повластице као што су дате Малисорцима. Истог дана су добили одговор да ће се њихови захтеви разматрати. Слабост државног система, несигурност у војсци и попуштање турских власти ишли су наруку Арбанасима и отварали пут за нове побуне и покрете.[43]

Решеност Арбанаса да истрају у својој намери потврђује и чињеница да су на првој седници одбора Народне одбране, одржаној у Скопљу 12. септембра, поред чланова парламента Косовског вилајета били присутни и поједини арбанашки прваци. Присуство ових првака давало је не само

42 AJ, 80, к. 23, л. 213–216.
43 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 346, 745–748.

арбанашки карактер, него и јасно указивало на јачање младотурске опозиције. Арбанаси су Народну одбрану видели као још једно од средстава које би им послужило за испуњење захтева.[44]

Османско царство, суочено са новим недаћама и ратом са Италијом, тежило је да Арбанасе примири и врати под своју контролу, не само давањем привилегија него и новцем. Одмах након петнаестодневног валијиног путовања, из Цариграда је било послато 8.446 лира, намењених за надокнаду штете начињене годину дана раније, за време акције Тургут паше, као и за измирење крви. Међутим, ова сума новца није могла да подмири сва арбанашка потраживања. Недовољна количина новца само је допринела да се злодела умножавају и стварала основу за нова потраживања из Цариграда. Несигуран је био и боравак новопостављеним мудирима у Јунику, Бањи и Круми који су по трећи пут морали да напусте своја одредишта. Захтеви су се свакодневно умножавали. Био је смењен и ђаковички кајмакам са чиновницима и уместо њих постављени су нови људи, а земљомери отпуштени. Турским властима су невоље задавале и поједине Фанде, организоване у чете, које су до тада деловале тајно. Валијина посета утицала је на њих да почну да делују у све већем броју јавно и на призренским путевима нападају аскере, док су путовање ван Ђаковице учиниле небезбедним. Фанде су у Ђаковици убиле два жандарма и једног мештанина и на себе навукле бес муслиманског становништва које је намеравало да се, услед изостанка реакције власти, обрачуна са њима. То им је послужило као изговор да, по ко зна који пут, затраже да им се доделе пушке.[45]

За Арбанасима из Ђаковице у истицању захтева нимало нису заостајали ни њихови сународници из Пећи, који су валију дочекали пуцњавом из пушака. Такав дочек јасно је наговестио њихов најважнији захтев који је подразумевао доделу оружја. Валија је одмах формирао комисију која је имала задатак да установи потребан број пушака за сваку породицу, као и количину новца потребну за крвнину, одштету или за неку врсту бакшиша. Био је одређен и састав комисије коју су чинили: Јашар паша, Серафим бег и пећки муфтија. Већину постављених захтева валија је решавао на лицу места, а оне за које је било потребно одобрење из Цариграда, по хитном поступку, са препоруком, слао на разматрање. Један од таквих захтева односио се на постављање главног војног и цивилног заповедника за чије место су Арбанаси фаворизовали Зејнел бег Махмутбеговића. За команданта жандармерије у Пећи валија је поставио Бајрам Цура. Имена постављених нам указују да су највећу корист од валијине посете имали само зликовци, качаци и одметници од власти, чији је списак и у Митровици бројао четрдесет таквих.[46]

44 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 377, 806–807.
45 AJ, 80, к. 22, л. 299–300 а.
46 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/I, док. 480, 950–951.

Ситуацију је отежавало и лоше стање у жандармерији и несигурност чиновника и жандарма. Француски генерал Бомал, шеф реформне жандармерије је за време инспекције у Скопљу констатовао потпуни неред и утврдио недостатак од 400 људи, потребних за успостављање реда. Он је констатовао да је у периоду од марта 1910. до краја 1911. године погинуло 40 жандарма, а за ступање у жандармеријску службу није владало интересовање међу становништвом.[47]

Валијина посета и испуњење арбанашких захтева уместо да допринесу успостављању мира, створили су нове неприлике. Резултати његовог путовања негативно су се одразили на српско становништво које се у таквој ситуацији нашло на рубу опстанка. Решавање тешког положаја српског становништва у Старој Србији представљало је примарни задатак за Владу Краљевине Србије и њена посланства у Цариграду и Петрограду. Посланик у Петрограду Димитрије Поповић је у Београд редовно слао извештаје у којима је, током сусрета и разговора са руским колегама, инсистирао на побољшању положаја српског становништва.[48]

Док су се Срби на једној страни борили за голи опстанак, на другој су Арбанаси наставили са својим захтевима које су турске власти безусловно испуњавале. Бројни су били уступци турских власти који су се свакодневно увећавали. Тако је у Приштини била укинута општинска трошарина, установљена годину дана раније за све производе који су се уносили у град. Поред тога, раније отпуштени стари нешколовани жандарми званичним објавама су били позвани да се врате у службу. Њиховим повратком реформна жандармерија која их је заменила у служби била би повучена из тих крајева. Турци су наставили да врше уступке не само у Приштини, него и у Пећкој, Ђаковичкој нахији и другим местима. У Пећкој нахији су биле укинуте комисије за премер и попис земљишта, а војне посаде из села премештене у град. Комисије за премер и попис земљишта биле су укинуте и у Ђаковичкој нахији, у којој су из новообразованих мудирлука у Јунику, Бањи и Круми мудири били опозвани из службе.[49]

Уступци које су турске власти чиниле Арбанасима били су добрим делом и последица стања у којем се Османско царство налазило. Ситуација са Италијом, чија је флота све више била присутнија на арбанашкој обали, постала је компликованија. Да би усмерили пажњу према тој страни, Турцима ни у ком случају нису одговарали проблеми са Арбанасима, па су прибегли узмимању изјава лојалности. Под притиском власти закључене су биле бесе

47 АС, МИД ПО, 1911, Ж ред 1420, ПП Бр. 2824, Генерални конзул П. Гавриловић – Министарству иностраних дела, Скопље 12/25. децембар 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/II, док. 747, 1418.

48 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/II, док. 560, 1096.

49 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/II, док. 640, 1231.

у Скадру и Дебру, а у плану је била и Ђаковица, која је по њима, представљала велику опасност. Арбанаси су, свесни своје улоге, покушали да поново ојачају свој положај и наставили са старим захтевима који су се односили на доделу оружја. Велики број депеша такве садржине био је послат у Цариград, а најоштрија је била упућена од Хасан паше из Скопља, у којој се захтевало 100.000 пушака. Слање депеша је било уско повезано са арбанашким посланицима који су посетили великог везира, пред којим су били изложени исти захтеви. Турске власти су, након оклевања, дошле до компромисног решења које је подразумевало да оружје буде смештено по депоима над којима би војска и арбанашки прваци имали надзор и у случају преке потребе могли да располажу њиме. Турци су се одлучили на овакав корак, након учесталијих вести из Старе и Јужне Србије да иза захтева Арбанаса стоје бројни спољни фактори, међу којима је примат имао аустроугарски. На то је указивао и председник Комитета Назим бej и тврдио да Аустроугарска свим средствима подржава арбанашке покрете који би имали за циљ стварање аутономне Албаније. Такође, Назим бej је као кривца истакао и валију који је својим уступцима и новцем допринео да Арбанаси буду још истрајнији у својим захтевима. Поред валије, биле су означене и поједине арбанашке вође, заговорници аутономије, које су за своје идеје биле добро плаћане некада од Италије, некада од Аустроугарске, а по потреби и од Србије и Црне Горе. У циљу контроле над Арбанасима, из Царигарада у Косовски вилајет је било планирано слање једне комисије, која би постигла договор са арбанашким вођама. Задатак комисије би био и да предузме мере којима би се спречили разни зулуми и разбојништва над српским становништвом, чије су жалбе биле у потпуности основане. Такође, било је планирано да ситуацију уместо војске, која се до тада показала неефикасном у спречавању зулума, контролише жандармерија. Слање жандармерије у те крајеве је одложио Махмуд Шефкет паша, али би на иницијативу комитета овај предлог наишао на одобрење. Било је замишљено да жандармерија броји четири батаљона са по 600 добро плаћених људи. Још једна мера којом би се контролисала ситуација у Косовском вилајету и спречиле аустроугарске интриге предвиђала је и кадровске промене. Прва од њих била је смена валије и постављање нових мутесарифа. Председник комитета Назим бej је сматрао да за валију треба да буде именован Мазхар бej, шеф полиције у Цариграду и ранији мутесариф у Приштини, а место мутесарифа би припало команданту у Пећи Џафер бeју, добром познаваоцу прилика међу Арбанасима. Ове вести су сматране поузданим, с обзиром да их је износио Назим бej, који је био председник Комитета. Цариградска штампа је почела све више да придаје значај ситуацији у Косовском вилајету. Убрзо је била формирана и комисија на челу са Шефкет пашом у чији делокруг су улазила и питања о арбанашким школама, чиновницима Арбанасима, железници, путевима, новом облику пореза

и служби у војсци. Међутим, у Цариграду су били свесни да сви ови напори не могу умирити и задовољити Арбанасе, па су били спремни и да подмићивањем појединих арбанашких првака издејствују бесу и на тај начин дођу до дуго жељеног мира. У супротном, арбанашки немири, подстицани са стране, представљали су двојаку опасност по Османско царство, слабљење Турске у сукобу са Италијом и могућност интервенције Аустроугарске.[50]

Сумње турских власти да иза незадовољства Арбанаса стоји Аустроугарска биле су потврђене бројним извештајима са терена, како од својих чиновника, тако и са српске стране. Аустријски конзул у Митровици Тихи је, преко својих агената, утицао на Арбанасе да конзулатима великих сила упуте меморандум у којем би приказали стање као несносно и затражили аутонимију под заштитом сила. За овај посао Аустроугарска је у свим деловима Косовског вилајета ангажовала велики број агената чији је задатак био да арбанашко становништво подстичу и охрабрују у пружању отпора званичним властима.[51] Изазивање нереда и стварање хаотичног стања у Косовском вилајету ишло је наруку Аустроугарској, којој би настала ситуација послужила као изговор за своју акцију.

Аустроугарима су у прилог ишла и дешавања у Цариграду, где је због формирања опозиционе партије Слобода и слога у Скупштини, младотурски режим запао у кризу. У таквим околностима, младотурци су од султана затражили да распусти Скупштину, што је он и учинио почетком јануара 1912. године. Истовремено, отпочеле су интензивне припреме за општи арбанашки устанак, вођене од стране Хасан бег Приштине и Исамил Кемала, некадашњег шефа арбанашке посланичке групе у цариградском Парламенту. Одлучено је да устанак отпочне на пролеће у Косовском вилајету, а да се касније прошири и на друге области насељене Арбанасима.[52]

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, Збирка Јован Јовановић Пижон, фонд 80.
Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко–просветно одељење.

50 АС, МИД ПИО, 1911, А ред 97 (II), ПП. бр. 555, Генерални конзул Ж. Балуџић – М. Ђ. Миловановићу, министру иностраних дела, 24. октобар/6. новембар 1911; *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/II, док. 574, 1126–1128.

51 *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/II, док. 738, 1401; док. 754, 1426–1428.

52 Храбак 1975: 176; *ДСПКС*, књ. V, св. 1, док. 6, 161–163; док. 11, 169–170; док. 19, 181. Намере Хасан бега и Исмаил Кемала подржавала је Аустроугарска која је сматрала да треба створити велику аутономну арбанашку државу која би се могла одупрети намерама Србије и Бугарске. Гроф Алојз Лекса фон Ерентал, министар спољних послова Аустроугарске, говорио је: „Један слободан пут ка Солуну који би пролазио кроз једну такву балканску државу, био би пријатнији Аустро–Угарској него један пут који би пролазио кроз увећану Србију". *ДСПКС*, књ. IV, св. 4/II, док. 531, 1041.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Алексић Пејковић – Џамбазовски 2009: Љиљана Алексић Пејковић – Климент Џамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Књига IV, свеска 3/I, Београд: Српска академија наука и уметности.

Алексић Пејковић – Џамбазовски 2009: Љиљана Алексић Пејковић – Климент Џамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Књига IV, свеска 3/II, Београд: Српска академија наука и уметности.

Алексић Пејковић – Џамбазовски 2009: Љиљана Алексић Пејковић – Климент Џамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Књига IV, свеска 4/I, Београд: Српска академија наука и уметности.

Алексић Пејковић – Џамбазовски 2009: Љиљана Алексић Пејковић – Климент Џамбазовски. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Књига IV, свеска 4/II, Београд: Српска академија наука и уметности.

Војводић 1984: Михаило Војводић. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*. Књига V, свеска 1. Београд: Српска академија наука и уметности.

Перуничић 1988: Бранко Перуничић. *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Поповић 2007: Јанићије Поповић. *Живот Срба на Косову 1812–1912*. Грачаница: Никанор.

Ракић 1985: Милан Ракић. *Конзулска писма 1905–1911*. Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Зарковић 2008: Весна Зарковић. *Афера у Ибарском Колашину 1901–1902. године*. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

Зарковић 2010: Весна Зарковић. „Место и улога исљахата у збивањима у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века". *Културно наслеђе Косова и Метохије–научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*. ур. Чедомир Ребић. Приштина/Лепосавић. Институт за српску културу, 225–235.

Зарковић–Савић 2018: Весна Зарковић – Александар Савић. „Арбанашке побуне у Косовском вилајету 1910. године". *Баштина*, св. 45, Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу, 287–311.

Јагодић 2009: Милош Јагодић. *Српско–албански односи у Косовском вилајету 1878–1912*. Београд: Завод за уџбенике.

Храбак 1975: Богумил Храбак. „Арбанашки устанци 1912. године". *Врањски гласник*, књ. 11, Врање: Народни музеј, 173–375.

Vesna S. ZARKOVIĆ

REBELLION OF THE ALBANIANS IN KOSOVOVILLAYET IN 1911

Summary

Albanian rebellions in Kosovo villayet commenced in 1910 were continued in the next 1911 year. The dissatisfaction of the Albanians caused by the action of Turgut pasha were being reinforced and influenced to their further organization and readiness for new rebellions. A great number of Albanian emigrants among them there were their leaders at the beginning of the year found hideout in the territory of Montenegro, they had been preparing for further actions from. Osman's Empire was to be found during 1911 in great crisis and in conflict with Italy, which had a considerable impact on Albanian population and their further plans. Taking into account the fact that they are becoming a decisive factor of the Empire survival, the Albanians searched for help from Austria-Hungary, Italy and some Balkan countries. Each of these countries looked on the newly appeared situation, clash of rebels and Turkish authorities, as a possibility to make use of it for its purposes. The key role among them had Austria-Hungary, which engaged for those aims a large number of agents and put aside a lot of money. Anarchical and ruby state suited it well, and it spurred the Albanians for such state, which extended their requests in front of Turkish authorities. These requests became more multiplied and in the agenda was the one including the approval for weapons carrying. The clash of the Albanians with Turkish authorities had a negative impact on Serbian population in Kosovo villayet, which did not stop complaining on their position, whose complaints were completely justified. The clash of the Albanians with the authorities will be continued in the further year 1912, which will be marked with the rebellions of new Young-Turkish regime.

Key words: the Albanians, Osman's Empire, Kosovo villayet, rebellions, Turkish authorities.

Рад је предат 19. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355.48(497.115)"1944"
94(497.115)"1944"

Оригинални научни рад

*Др Далибор З. ВЕЛОЈИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПРОДОР ЈЕДИНИЦА 13. КОРПУСА НОВЈ НА КОСОВО 1944. ГОДИНЕ И УГРОЖАВАЊЕ ОДСТУПНИЦЕ ГРУПИ АРМИЈА „Е"**

Апстракт: Рад, на основу грађе похрањене у Војном архиву, као и адекватне литературе, обрађује борбена дејства 13. корпуса Народноослободилачке војске Југославије на пресецању одступнице групи армија „Е" на правцу од Скопља према Косовској Митровици, у периоду од 15. октобра до 20. новембра 1944. године. Посебна пажња посвећена је сарадњи са новим савезницима – Бугарима, који су са својом 2. армијом, након борби код Ниша, наступали према Косову.

Рад се не бави читавом Косовском операцијом, тачније, не обрађује акције партизана из правца Метохије (које ће свакако бити поменуте), већ искључиво продор снага из правца Србије и угрожавање виталне долине Ибра.

Кључне речи: Србија у Другом светском рату, Косово и Метохија, група армија „Е", 13. корпус Народноослободилачке војске Југославије, Косовска операција.

Продором групе дивизија Народноослободилачке војске Југославије у Србију у јесен 1944. године почела је завршна фаза борби за ослобођење земље. Поседањем Србије, Народноослободилачки покрет је решио битку за Југославију тако што је добио солидну стратегијску и економску основицу за даље борбе, али и прилив новог људства (Petranović 1992: 633). У то време у Србији су дејствовале, осим јединица пребачених из Босне и Црне Горе, пет дивизија на простору у сливу Тимока и јужно од Ниша, сврстаних у два корпуса. Након спајања са трупама 3. украјинског фронта Црвене армије и пресецања комуникације у долини Мораве, створила се могућност отпочињања битке за Београд. Ослобођење Београда и напредовање на север и запад подразумевали су сређивање стања у позадини, тачније контролисање свих значајних комуникација кроз Србију, како се не би угрозио фронт главних снага, али и спречило повлачење Немаца из Грчке, које је било у току.

* научни сарадник, d.velojic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Немачка група армија „Е“ из Грчке се повлачила долинама Мораве и Вардара на север како би се спојила са осталим снагама и оформила фронт у Мађарској. Брз налет Црвене армије, након Јашко-кишињевске операције, међутим, претио је да ове планове омете и немачке снаге раздвоји. Заузимањем Бугарске и Румуније совјетске снаге избиле су на југословенску границу и спојиле се са јединицама НОВЈ (*Beogradska operacija* 1989: 148–158). На састанку у Москви Јосип Броз Тито је са Стаљином утаначио услове југословенско-совјетског садејства и даљег напредовања након проласка кроз Србију (Petranović 1988: 332–336). Поред тога, у Крајови су са представницима бугарског отечественог фронта усклађене акције на југу и истоку Србије, с обзиром на њихове молбе за учешће бугарских снага у борбама против Немаца (Petranović 1988: 339–341). Бугарске снаге учествовале су у операцији за ослобођење Ниша, где нису показале нарочити квалитет (опширније: Трифуновић–Николић и др. 1950).[1] Упркос томе, садејство југословенско-бугарских снага наставило се и у операцијама на Косову.

Територија Косова и Метохије добила је на војничком значају након ослобођења Ниша и пресецања одступнице Немцима на север. У том случају, правац повлачења групе армија „Е“ водио би из Скопља према Косову и даље преко Новог Пазара или Краљева у Босну. У ту сврху, командно место група армија „Е“ премештено је из Солуна у Косовску Митровицу.[2] Детаљни план је предвидео неколико праваца повлачења преко Косова:

> „После оперативног пробоја противника са обе стране Дунава у рејон Београда и са овим насталог прекида свих досадањих позадинских (саобраћајних) веза, настала је за Групу армија »Е« нужност да промени правац ка сев. зап. према територији између Јадрана и Саве и да тако отвори нове veze і добије наслон на сопствене снаге на северу Балкана (Команда 2. окл. армије). Циљ ове наше операције је од сада да се целокупне снаге Југоистока прикупе на територији западне Хрватске, да би се одавде могла повести одбрана југ. ист. границе Рајха и то по могућству офанзивно. За ово, Група армија »Е« мора за себе да ослободи борбом и држи отвореним следеће правце путева који воде на просторију Мостар–Сарајево:
>
> Пут А: Урошевац–Призрен–Кукес–Скадар–Подгорица–Никшић–Требиње–Мостар.
>
> Пут Б: Рашка, односно Митровица – Нови Пазар – Сјеница – Пријепоље – Вишеград, односно Пријепоље–Пљевља–Горажде–Рогатица–Сарајево:
>
> Пут Ц: Краљево–Чачак–Ужице а одавде, као Ц1, даље води преко Вишеграда–Рогатице за Сарајево. Као Ц2 даље води преко Зворник–Тузла за Добој.

1 Видети такође: „Niška operacija“, *Vojna enciklopedija,* VI, Urednik: Nikola Gažević, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970, 109–110.

2 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu* (у даљем тексту: *Zbornik*), Том XII, knj. 4, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1976, Дневник групе армија „Е“ за 14. 10. 1944.

> Предуслов за планско одвијање током отварања нових веза је солидно обезбеђење ист. бока Групе армија према руско-бугарским и бандитским снагама које теже напред према зап."[3]

Приметно је из наведеног плана да је рејон Косовске Митровице и Рашке кључан као раскрсница путева који воде за Краљево и Нови Пазар, којима би се већина немачких снага извлачила према Босни. Комуникација означена као пут А била је алтернатива, што се види и из наређења команданта Југоистока фелдмаршала Вајкса: „Рачунати са тим да ће можда делови групе армија „Е" морати себи да крче пут преко Скадра–Никшића–Требиња ка Мостару."[4]

Ова комуникација била је у делу Црне Горе константно угрожавана од стране 2. корпуса НОВЈ.

Да би се обезбедило уредно повлачење, команда групе армија „Е" на брзу руку образовала је фронт између Урошевца и Краљева и обезбедила комуникацију од Новог Пазара према Вишеграду (*Oslobodilački rat* 1957: 372). У ту сврху формиране су борбене групе „Лангер" и „Бредов" ради заштите источних праваца, као и група „Скендербег" у Метохији.[5] Ове јединице имале су задатак да обезбеде извлачење 22. армијског корпуса и делова осталих јединица из Грчке. На територији северне Албаније и Црне Горе дејствовао је 22. корпус, док је у рејону Краљева формиран корпус „Милер" (од остатака 34. корпуса. Група „Лангер" распоређена је била у рејону Куршумлије и затварала је правац из Прокупља према Подујеву и Приштини, док је група „Бредов" затварала правац из Бујановца према Гњилану и Приштини (*Oslobodilački rat* 1957: 374–375). Поред тога, на територији Косова, између ових борбених група, налазило се око 6.000 балиста под немачком командом (Colić 1988: 266). Према извештају команде групе армија „Е", на одсеку Косовска Митровица – Рашка – Нови Пазар налазило се око 2.400–3.000 четника, који су Немцима у почетку штитили бокове, а затим кренули заједно у повлачење. Занимљив је утисак Немаца који је утицао на њихову предострожност према четницима: „Докле год постоје заједнички интереси-уопште мир. Ако виде могућност успеха, безусловно треба очекивати препаде на немачки Вермахт, нарочито на одвојене групе."[6]

---

3 *Исто,* Дневник групе армија „Е" за 18. 10. 1944.

4 *Исто,* Директива команданта Југоистока од 14. 10. 1944. командантима групе „Србија" и 2. оклопне армије за регулисање командних односа.

5 Пуковска борбена група „Скендербег" настала је расформирањем истоимене дивизије која је десеткована у Андријевичкој операцији. Са своја три ловачка и једним јуришним батаљоном, укупне јачине око 7.000 војника (од тога 4.000 морнара пристиглих из Грчке) размештена је на простору Пеђ–Ђаковица–Призрен. *Исто,* Наређење команде групе армија „Е" о преформирању дивизије „Скендербег".

6 *Исто,* XII, 4, 714. Извештај команде групе армија „Е" од 11. новембра 1944. команданту Југоистока о постигнутом споразуму са четницима који се повлаче према Фочиза заједничка дејства против јединица НОВЈ.

На Косову и Метохији у то време није било јачих снага НОВЈ. Постојао је Оперативни штаб за Косово и Метохију, потчињен Главном штабу Србије, са којим је и усклађивао дејства. У јесен 1944. године под командом овог штаба налазило се пет бригада, као и две пристигле из Албаније.[7] Како ове јединице нису биле довољне да се супротставе немачкој групи армија „Е", са територије јужне Србије, због своје близине, ангажован је 13. корпус НОВЈ, као и бугарска 2. армија.

Питање учешћа бугарских снага у операцијама у Југославији поставило се након продора Црвене армије и расформирања бугарске царске војске. Новоформирана влада отечественог фронта, предлагала је, у циљу искупљења, помоћ југословенским снагама, што је и замољено на састанку са Титом у Крајови.[8] Иако стварне потребе за бугарском помоћи није било, с обзиром на снагу НОВЈ, а узевши у обзир чињеницу да је већина војничког и старешинског састава прешла из царске војске (Mitrovski–Glišić i dr. 1977: 197–203), ипак се изашло у сусрет овој молби.[9] На правцу према Косову учествовала је 2. бугарска армија, потчињена команди 3. украјинског фронта Црвене армије. Ангажовање бугарских снага још за време Нишке операције изазвало је незадовољство у Главном штабу Србије, пошто су оптуживане за пљачку и некоректан однос према становништву. Упркос томе, садејствовале су јединицама НОВЈ у Косовској операцији.

Главни правци наступања југословенско-бугарских снага били су према Приштини, преко Подујева и Гњилана, што је и најупорније брањено од Немаца. Правцем из рејона Куршумлије према Подујеву наступали су делови 2. бугарске армије, са задатком да овладају Малим Косовом и продуже дејство према Приштини. Као помоћна група на овом правцу дејствовала је 24. дивизија НОВЈ са задатком заузимања Вучитрна и Косовске Митровице и пресецања комуникације Приштина–Рашка. Ова дивизија је за конкретан задатак била одговорна директно Главном штабу Србије, пошто су јој намењене и мобилизацијска улога на територији Косова, али и координација осталих локалних јединица:

> „[...]са вашим јединицама извршите покрет општим правцем: Прокупље–Куршумлија–Приштина са задатком:

7 Мисли се на 3. и 5. бригаду НОВ Албаније које су, према споразумом са Врховним штабом НОВЈ, упућене у Метохију почетком октобра (Colić 1988: 263).

8 Делегација бугарског отечественог фронта изнела је молбу за учешћем бугарских снага у борбама против Немаца, као искупљење за недела које су Бугари починили у току рата (Mitrovski–Glišić i dr 1971: 189–231).

9 Сâм Тито је касније изјављивао да је апсолутно непотребно било учешће Бугара у овим операцијама, али се изашло у сусрет како би им се пружила прилика за рахабилитацију (видети изјаве у листу *Народна армија* из 1977. и говор на промоцији приликом именовања за почасног доктора војних наука 1976. године).

> а) Садејства бугарским снагама које оперишу ка Косову. Овим бугарским снагама садејствоваће и јединице Космета са којима одмах по доласку на ту територију ступите у везу ради међусобне сарадње.
>
> б) Потпомагања јединица Космета у вршењу мобилизације, политичком раду међу народом и постављању читаве власти на територији Космета.
>
> По питању плена до даљег наређења поступите овако: сви непријатељски магацини оружја који се налазе у појединим гарнизонима и уопште на територији Космета припадају нама. остали плен заплењен у борбама било од стране бугарских, било од стране наших јединица дели се на пола.
>
> Напомињемо да сва искрсла питања са бугарским јединицама решавате споразумно са њиховим штабовима избегавајући при томе жучне расправе и ма какве сукобе. Ми смо предузели потребне мере да сва питања плена на нашој територији решимо у нашу корист [...] У извршењу задатка бићете под нашом непосредном командом."[10]

Јужно од ове групе, из рејона Лебана и Медвеђе наступала је 12. бугарска дивизија са 5. косовско-метохијском бригадом, такође као подршка главним снагама на правцу према Приштини. На југу су другим главним правцем, из Бујановца према Гњилану и Приштини, наступале 46. дивизија НОВЈ са 2. бугарском коњичком дивизијом, подржане 2. и 3. косовско-метохијском бригадом, које су дејствовале према Урошевцу (Colić 1988: 264).

Иако је напад био предвиђен за 23. октобар, већ 15. су делови бугарске 2. армије напали Куршумлију и натерали борбену групу „Лангер" на повлачење према Куршумлијској бањи. Пристизањем 24. дивизије НОВЈ[11] Немци су се повукли на линију Преполац–Мердаре и ту стабилизовали одбрану. Упркос овоме, мишљење је да је напад ипак био слабо изведен:

> „Да су бугарска 2. армија и 24. дивизија биле мало енергичније, могле су да продру на Мало Косово и на тај начин изврше свој задатак, јер су за то постојали сви остали услови. Али недовољно ангажовање ових јединица, посебно тенковске бригаде, омогућило је Немцима да утврде своје положаје и да их задрже све до 31. октобра" (*Oslobodilački rat* 1957: 375).

У ту сврху штаб 24. дивизије издао је наређење Ибарском одреду, који се налазио на Копаонику, за садејство главним снагама.[12] Уз одговор, штаб Ибарског одреда доставио је податке који су указивали на неометано повлачење Немаца, услед слабог ангажовања бугарских трупа. Наведено је да

10 Војни архив (ВА), фонд НОВЈ, к. 181, ф. 3, д. 38, 1. наређење Главног штаба Србије 24. дивизији оп. бр. 92 од 18. октобра 1944.

11 Двадесет четврта дивизија упућена је ради садејства Бугарима и напредовања на помоћном правцу. У извештају Главног штаба Србије бугарској 2. армији наводи са да је поред локалних косовско-метохијских бригада упућена једна дивизија ради садејства општим правцем Прокупље–Подујево–Приштина. *Исто*, д. 40, 1.

12 *Зборник,* I, 19, 682. Наређење штаба Ибарског одреда од 23. октобра штабовима батаљона за садејство са 24. дивизијом.

из правца Косовске Митровице ка Рашки и Новом Пазару Немци дневно евакуишу по 2–3.000 војника, 200 возила и 10–20 тенкова и топова. Немачких посада било је у Митровици и Рашки, ојачаних артиљеријом, а дуж комуникације према Новом Пазару, примећено је јако обезбеђење на тачкама: Бањска, Лепосавић, Лешак, Рудница. Поред тога, уочено је и јаче присуство балиста на падинама Копаоника.[13]

У даљем напредовању бугарске снаге нису испољиле значајнију иницијативу и њихова дејства свела су се на насилно извиђање и борбе локалног карактера. Међутим, 24. дивизија прешла је у енергичније гоњење и угрозила саму Косовску Митровицу. Неактивност Бугара искористили су Немци и довели из Митровице свежа појачања, која су извршила контранапад и одбацила 24. дивизију. Напад на немачке положаје код Преполца обновљен је тек 1. новембра, уз јаче ангажовање Бугара, тако да је немачка одбрана повучена на резервне положаје, где се одржала до повлачења групе армија „Е" долином Ибра. Услед великих губитака, 24. дивизија замењена је 22. дивизијом, која је наставила даље операције (*Oslobodilački rat* 1957: 376).[14]

На јужном правцу дејства су отпочела знатно касније. Како напад из правца Куршумлије није дао очекиване почетне резултате, инсистирано је да 13. корпус енергичније напада према Приштини.[15] Јединице 46. дивизије НОВЈ и 2. бугарске коњичке дивизије планирале су напад ради пресецања везе између Бујановца и Гњилана, као и ради уништења балиста на простору Трновца.[16] Напад који је уследио није дао жељене резултате, упркос разбијању балиста, којих је, како се процењује, на том сектору било око 2.500. Јединице 46. дивизије успеле се да заузму прве пограничне положаје, док су Бугари, услед великих губитака, заустављени.[17]

Општи напад отпочео је 8. новембра, истовремено са немачким повлачењем. Наступајући иза Немаца, групе из састава 46. дивизије и 2. бугарске коњичке дивизије истог дана ушле су у Бујановац, обезбеђујући околна села Трновац и Кончуљ. Косовско-метохијске бригаде пресекле су комуникацију од Бујановца према Куманову, прешле Скопску Црну Гору и ушле на Косово.[18]

---

13 ВА, НОВЈ, к. 1081, ф. 6, д. 5. извештај Ибарског одреда штабу 24. дивизије од 28. октобра 1944.

14 У извештају 13. корпуса наводи се да је 24. дивизија смењена и враћена у Ниш да би се средила и испитали узроци великих и непотребних губитака које је имала у борбама на Косову. *Зборник,* I, 14, 594. Извештај 13. корпуса Главном штабу Србије од 10. новембра 1944.

15 Глабни штаб Србије издао је 27. октобра наређење за енергично наступање на сектору Бујановца, као и упућивање додатних јединица према Косову. ВА, НОВЈ, к. 181, ф. 3, д. 1. Наређење Главног штаба Србије штабу 13. корпуса оп. бр. 107 од 27. октобра 1944.

16 *Зборник,* I, 14, 330. Заповест штаба 46. дивизије од 27. октобра 1944.

17 ВА, НОВЈ, к. 1340, ф. 6. д. 3. Извештај штаба 46. дивизије штабу 13. корпуса од 1. новембра 1944.

18 *Зборник,* I, 14, 594. Извештај 13. корпуса Главном штабу Србије од 10. новембра 1944.

О самом ослобођењу Бујановца постоје различити извештаји, пошто су од стране Команде лесковачког подручја у штаб 13. корпуса стигле информације да је бугарска артиљерија до 12. новембра тукла град и немачке јединице у њему. Поред тога, упућена је замерка корпусних обавештајаца истој команди да је нетачна информација о базирању око 20 немачких бомбардера и око 60 ловаца на Косову, као и о дотирању материјала ваздушним путем:

> „Напомињемо да је тачан извештај од огромне користи и да обратно нетачан извештај представља велику опасност која може за собом имати тешких последица па и повући најтежу одговорност те ми који радимо на обавештајној служби морамо са тим бити увек начисто. Можда ни једна служба не захтева толико опрезности и сталног старања као наша. У извештајима се треба придржавати датих упутстава. За нас је од највећег значаја знати са колико се сигурности можемо ослонити на један извештај јер смо одговорни за давање нетачних података.“[19]

Ово показује колико су новоосновани месни органи олако схватали своју дужност, нарочито у обавештајно-безбедносном погледу. Штаб 13. корпуса, иако формиран неки месец раније, састојао се већим делом од искусних и обучених кадрова, нарочито обавештајаца. Овакви пропусти месних органа нису могли бити толерисани, нарочито након инцидента са растурањем непријатељских летака у ослобођеном Лесковцу, о чему дотична (лесковачка) команда није имала информацију.[20]

Након ослобођења Бујановца ослобођено је и Гњилане 16. новембра. Приликом ослобађања овог града дошло је до инцидента међу савезницима, што је и убрзало повратак бугарских снага. У извештају Главног штаба за Србију Врховном штабу НОВ и ПОЈ наводи се да је штаб бугарске дивизије која је ослобађала Гњилане преговарао са балистима да их без борбе пусте у град. Овај споразум осујетили су обавештајци 46. дивизије и 13. корпуса и, након енергичних протеста, преговори су прекинути. У Гњилане су ушле југословенске и бугарске јединице истовремено.[21] Сличан случај поновио се и код бугарске 6. дивизије која је оперисала према Приштини. Бугари су хтели да избегну борбу са балистима на тај начин што југословенске јединице не би заједно са њима ишле на Косово.[22]

У извештају 46. дивизије, као оправдање за споро напредовање, наводи се бугарска неактивност, а затим и недостаци у самом јединицама НОВЈ. Пре свега, организација самих јединица није била потпуна. Везе и обавештајна служба слабо су функционисале. Проблема је било и са исхраном и одевањем (велики

19 ВА, НОВЈ, к. 591, ф. 3, д. 11. Штаб 13. корпуса Команди лесковачког подручја пов. об. бр. 123 од 13. новембра 1944.

20 *Исто.*

21 *Исто,* к. 181, ф. 6, д. 3. Извештај Главног штаба Србије Врховном штабу НОВ и ПОЈ оп. бр. 142 од 18. новембра 1944.

22 *Исто.*

проценат људства био је потпуно бос, док је 80% било без икаквог покривача), због чега се део војника разболео.[23] Ово је свакако симптоматично за све новоформиране јединице на територији Србије у лето и јесен 1944. године, јер је нагли пријем људства и њихово преурањено ангажовање у борбеним дејствима са собом повлачило неадекватно организовано интендантско обезбеђење, што је за последицу имало недовољан учинак оперативних дивизија.

Зачеље групе армија „Е" почело је да напушта Косово већ 16. новембра. Истовремено, група „Скендербег" је из Метохије кренула за Митровицу, пошто је пропао покушај пробоја преко Чакора за Црну Гору. То је, са једне стране, олакшало јединицама НОВЈ и 2. бугарске армије наступање и ослобађање Косова. Приштина је ослобођена 19, а Митровица 22. новембра. Са друге стране, главни задатак, пресецање одступнице овим немачким снагама и њихово уништење, није извршен. Јединице групе армија „Е" успешно су се извукле долином Ибра према Санџаку или Краљеву, док су балисти претрпели осетне губитке. Једино што се могло предузети било је угрожавање ибарске долине, што је и учинио Ибарски одред, дејствујући са Копаоника.[24] Међутим, ова дејства нису озбиљније угрозила повлачење, пошто су Немци комуникацију одлично обезбедили. Као разлози за неуспех, тачније за изостанак крупнијих резултата, наводе се, пре свега, неактивност и неодлучност Бугара, а затим и пропусти у самој организацији новоформираних јединица НОВЈ, о чему је већ речено. Као проблем је наведено и одсуство једног заједничког оперативног тела, које би руководило операцијом. Бугарске снаге су након тога повучене у рејон Ниша и Лесковца, а затим у Бугарску, док су јединице НОВЈ наставиле гоњење. У сваком случају, у овим четрдесетодневним борбама ослобођени су Косово и Метохија и створени су услови за омасовљавање Народноослободилачког покрета.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Војни архив, фонд Народноослободилачке војске Југославије.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu.

23 *Zbornik,* I, 15, Извештај 46. дивизије штабу 13. корпуса од 12. новембра 1944.

24 „Слажемо се са садањим распоредом ваших снага на Копаонику, али сматрамо да и поред надмоћнијих непријатељских снага на ибарској комуникацији имате прилике за дејства на непријатеља. Дрским препадима мањих одељења (чета) непосредно на непријатељске посаде на комуникацији треба изненађивати непријатеља и наносити му губитке. На овај начин успоравати непријатељски саобраћај дуж комуникације." ВА, НОВЈ, к. 181, ф. 3, д. 54. Наређење Главног штаба Србије штабу Ибарског одреда оп. бр. 126 од 13. новембра 1944.

ЛИТЕРАТУРА

Beogradska operacija 1989: *Beogradska operacija 20. oktobra 1944*. Beograd: Institut za vojnu istoriju Ministarstva odbrane SSSR: Vojnoistorijski institut JNA.

Vojna enciklopedija 1970: *Vojna enciklopedija*. Ur. Nikola Gažević. Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Mitrovski–Glišić i dr. 1971: Boro Mitrovski, Venceslav Glišić i Tomo Ristovski. *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*. Beograd: Međunarodna politika.

Oslobodilački rat 1957*: Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945,* II, Beograd: Vojnoistorijski institut.

Petranović 1988: Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije 1918–1988,* II, Beograd: Nolit.

Petranović 1992: Branko Petranović. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.

Trifunović-Nikolić i dr. 1950: Dimitrije Trifunović, Dobrosav Nikolić i Vojin Popović. „Borbe za oslobođenje Niša 1944. godine", *Vojno-istorijski glasnik*, 3/1950, 9–36.

Colić 1988: Mladenko Colić. *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*. Beograd: Vojnoistorijski institut.

Dalibor Z. VELOJIĆ

THE BREAKTHROUGH OF THE 13TH CORPUS UNITS OF NLAY ON KOSOVO IN 1944 AND THREATENING OF THE RETREAT OF GROUPS OF ARMIES 'E'

Summary

Kosovo operation led from October 15th to November 20th of 1944, had for its objective the interception of the retreat of Deutsch group of armies 'E' in Kosovo and in the valley of the river of Ibar and its destruction. Out of the available forces engaged in these fights was the 13th Corpus of National-Liberation Army of Yugoslavia, more precisely its 46th and 24th, and later on 22nd division, including local Kosovo-Metohian brigades. Out of the Bulgarian army as the ally from the Fatherland front the second army was engaged. Action directions were going from Kuršumlija, toward Podujevo and Prishtina and from the area of Bujanovac, via Gnjilane toward Prishtina. Due to the non-unique command, inactivity of Bulgarian forces, strong Deutsch side security, fights lasted around forty days. Kosovo was set free, but the main objective, interception of Deutsch retreat failed, so group of armies 'E' managed to retreat by the Ibar's valley. After these fights, Bulgarian force retreated, and NLAY pursued its search.

Key words: Serbia in the WWII, Kosovo and Metohija, Groups of Armies 'E', 13th Corpus of National-Liberation Army of Yugoslavia, Kosovo operation.

Рад је предат 4. октобра августа 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 658.1:622(497.115 Косовска Митровица)"1944/1956"

Оригинални научни рад

*Јован Д. СИМИЈАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПОСЛОВАЊА „ТРЕПЧЕ" (1944–1956)**

Апстракт: Рад представља прилог сазнањима о пословању рударско-металуршког комбината „Трепча". Настојало се да се, на основу у научној јавности до сада непознатих података, пружи допринос сазнањима о пословању комбината, условима рада, делатности радничког савета, проблемима недостатка квалификованих радника и инжењера. Такође се говори и о проблему вишкова запослених, који је за руководство комбината током педесетих година XX века представљао један од највећих проблема у пословању. Рад је заснован на необјављеним изворима који се чувају у Архиву Југославије, штампи и релевантној литератури.

Кључне речи: „Трепча", Косовска Митровица, Стари трг, Косово и Метохија, запосленост, положај радника, раднички савети.

Историјат „Трепче" у модерном добу можемо пратити још од првих година након Првог светског рата. Иницијатива за истраживања појавила се средином 1919. године, када је енглеска мисија, која је имала задатак да процени штете нанете привреди услед непријатељске окупације током Првог светског рата и да предложи неопходне мере за обнову опустошених крајева, поднела опширан извештај под називом *Геологија и минерална богатства државе Срба, Хрвата и Словенаца*. Извештај је изнео оцену стања свих рудника који су били активни до избијања Првог светског рата и оних који су били експлоатисани од стране Аустроугарске монархије током окупације. Комисија је, поред осталих, обишла и област Копаоника и север данашњег Косова и Метохије, области где тада није постојала савремена рударска експлоатација. На основу бројних рударских насеља и старих шљакишта, у којима је тада установљено постојање сулфида олова и цинка, у извештају је закључено да се на том простору налазе богата налазишта руде олова,

* стручни сарадник, jovan_simijanovic@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

али и да има и руда цинка, гвожђа, бакра и сребра. Захваљујући повољном извештају, рудна богатства Трепче постају предмет интересовања енглеског капитала (Wray 1921; Avramovski 1979: 126).

Британска компанија „Selection Trust LTD" је, након опсежних истражних радова, откупила концесију за експлоатацију руда од дотадашњег власника концесије за експоатацију Трепче Радомира Пашића. Уговор је званично потписан 14. децембра 1925. године у Београду, а концесија је тада продата за 72.500 британских фунти стерлинга и 120.000 деоница (укупан број предвиђених деоница фонда за оснивање Акционарског друштва био је 290.000), тадашња вредност деоница је била по пет шилинга (Алексић 2017: 212). Крајем 1927. године компанија „Selection Trust" формирала је компаније „Trepča Mines Limited" и „Kopaonik Mines Limited" са седиштем у Лондону, као своје сестринске фирме, које су се потом непосредно бавиле експлоатацијом рудних налазишта (Avramovski 1979: 127; Nikolić–Trajković 2017: 12).

У периоду између два светска рата у Југославији су осим Трепче постојала још два активна оловно-цинкана рудника – Межица и Злетово. Рудници на Копаонику су само привремено радили, као и рудник Леце (*Билтен Трепча*, март 1955: бр. 3, стр. 1). Британски капитал је током двадесетих и тридесетих година двадесетог века поседовао монопол на експлоатацију олова. Привилегован статус експлоатационих компанија у власништву британског капитала потврђен је 1931. године Законом о пореским повластицама, на основу кога су „Trepča Mines Limited" и „Kopaonik Mines Limited", као и „Belasica Mines limited", „Brskovo Mines Limited", „Rudnica Mines Limited" добиле пореске повластице (*Службене Новине Краљевине Југославије*, 14. март 1931: бр. 58 – XVI, стр. 194).

Пословање компаније „Trepča Mines Limited" дуго је времена одликовао извоз само концентрата олова и цинка. Међутим, 1936. године био је забрањен извоз руде и постављен је захтев страним улагачима да могу извозити само полуфабрикате (Марковић 1994: 31). Зато је компанија 7. јула 1938. године, на основу Уредбе о повластицама за изградњу топионице цинка у Шапцу и топионице олова у Звечану, добила право да изгради топионицу у сопственом власништву (*Службене Новине Краљевине Југославије*, 7. јул 1938: бр. 150 – XLVIII).[1] Први контигенти рафинисаног олова могли су бити извезени тек крајем 1939. године, када је пуштена у погон прва пећ топионице у Звечану (Avramovski 1979: 136–137).

Експлоатација рудних налазишта утицала је на раст и других привредних активности у Косовској Митровици и њеној околини. Урбанистичке основе Звечана су засноване управо у периоду тридесетих година двадесетог века.

1 Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ) – 23 (Фонд Генералне дирекције металургије Владе ФНРЈ), 6–9. (Секретаријат) – Фасцикла бр. 3, Ранији правни односи „Trepča Mines Limited", извештај од 14. 3. 1950.

Ипак, упркос изузетно успешној експлоатацији рудника, читава област није доживела значајнији привредни и урбанизацијски развој током међуратног периода (Avramovski 1979: 124–126).

Само дан по уласку немачких трупа у Косовску Митровицу, 18. априла 1941. године Трепчу су преузели представници немачких приватних компанија „Mansfeld A. G.“ и „Projsag“ без икаквих оштећења, јер су сами службеници енглеске компаније водили рачуна да се спречи рушење погона. Одмах по немачкој окупацији формални власници су постале немачке приватне компаније којима је тада дато право експлоатације рудника као непријатељске имовине док траје рат и непријатељство са државом седишта власника наведене имовине (Avramovski 1979: 254–255). Немачка окупациона сила је током ратних година скоро несметано наставила експлоатацију. Највећи проблем представљали су недостатак радне снаге и оштећења као последице савезничког бомбардовања 13. августа 1944. године, после кога флотација није поново покретана до коначног ослобођења 22. и 23. новембра исте године (Avramovski 1979: 300).

Убрзо по ослобођењу Звечана и Косовске Митровице, Национални комитет ослобођења Југославије почео је да се бави имовином компаније „Trepča Mines Limited“. Сви предмети, роба, материјал и алати у власништву ове компаније, а који су се тада налазили у царинским магацинима, крајем 1944. године били су премештени у магацине Трепче, а њиме је располагало Повереништво за економску обнову земље при НКОЈ-у.[2]

Рударска експлоатација се у првим годинама после II светског рата наставила и значајно је учествовала укупном обиму тадашњих привредних активности на територији Косова и Метохије. Осим рудника, у овој области су радиле још: четири циглане, четири предузећа за прераду дрвета, осам индустријских млинова и три творнице леда (Petranović 1969: 310). Ни до краја 1947. године учешће индустријске производње није порасло у значајнијој мери. У укупном друштвеном производу аутономне косовско-метохијске области индустријска производња је тада учествовала са само 16,1% (*Шīа се дешавало на Косову* 1981: 157).

Година 1946. била је посвећена сређивању привредних прилика. Тада је довршавана обнова и вршене су припреме за прелаз на планску привреду. Све до национализације, која је извршена на основу Закона о национализацији приватних привредних предузећа, до 6. 12. 1946. године у Југославији су, на основу власништва, постојале три категорије привредних предузећа: државна, приватна и секвестар.[3]

2 АЈ – 17 (Фонд Министарства индустрије ФНРЈ) – 124 (одељење за индустрију) – Фасцикла бр. 123, Допис Повереништва за економску обнову НКОЈ-а Трепчи од 25. 11. 1944.

3 АЈ – 16 (Фонд Министарства тешке индустрије ФНРЈ) – 37–38 (Ревизионо одељење) фасцикла бр 32, Образложење завршног рачуна Министарства тешке индустрије ФНРЈ за 1946. годину.

Током 1948. године за потребе изградње хале топионице олова, и самим тим проширење капацитета у „Трепчи", било је ангажовано предузеће „Ђуро Ђаковић" из Славонског Брода, а уговор је био потписан 13. августа исте године.[4]

Све до 1951. године „Трепча" је пословала под окриљем Генералне дирекције металургије Владе ФНРЈ. Након тога, Трепча је заједно са још тринаест рудника у Србији дошла под надлежност НР Србије.[5] Управо током педесетих година двадесетог века „Трепча" се развила у привредног гиганта, који је превазилазио оквире САП Косово, Србије и Југославије. Крајем педесетих година, захваљујући овом комбинату Косовска Митровица је постала град са највећим бројем радника албанске националности на САП Косову (Гаталовић 2014: 668).

Комбинат „Трепча" је већ почетком педесетих година двадесетог века био један од најсложенијих радних организација у Југославији (Grupa autora 1974: 31). Током првих деценија пословања након Другог светског рата у комбинату „Трепча" се одиграло више промена и реорганизација. Одмах по окончању Другог светског рата, на основу дотадашњих сазнања о рудним резервама, било је јасно да извоз олова може бити значајан чинилац у укупном извозу Југославије. Још од 1947. године отпочети су истражни радови, углавном на локацијама где је пре рата истраживање започела енглеска компанија. Након формирања геолошке службе „Трепче" 1951. године, долази до нових истраживања, али све до 1954. година „Трепча" је ова истраживања финансирала из својих средстава. Истраживања су резултирала тиме што је крајем 1954. године геолошка служба „Трепче" израдила детаљан елаборат о рудном налазишту у Кишници, који је показао значајне капацитете овог налазишта. Исте године су, зарад истраживања, пристигла мања материјална средства из фонда НР Србије, а за наредну 1955. годину добијена су и финансијска средства од Завода за рударска и технолошка истраживања ФНРЈ, захваљујући којима су довршена истраживања и омогућена будућа експлоатација овог богатог рудног налазишта (*Билтен Трепча*, март 1955: бр. 3, стр. 1–2).

Дакле, сировинска база није представљала проблем, али инфраструктура и репроматеријал јесу. Управо један од значајних проблема у пословању „Трепче" током првих година био је тај што предузећа са којима су били склапани уговори о испоруци материјала, сировина, неопходних за инфраструктуру „Трепче" или сâм процес производње врло често нису поштовала рокове о испоруци. Уговори су често били склапани без конкретно

4 АЈ – 16 – 4 (Кабинет), Фасцикла бр. 4. Izrada gvozdene konstrukcije za rudnik Trepča.

5 АЈ – 23 – 15 – 16 (одељење финансијског плана и плана цена) фасцикла бр. 9, Записник о прегледу финансијских планова за 1951. годину предузећа која су 1951. године дошла под надлежност НР Србије.

одређене клаузуле о року испоруке, најчешће је рок био дефинисан до краја квартала или до краја године, те је тумачење таквих рокова у пракси могло бити „еластично“. У предвиђеним роковима било је испоручено свега 70% материјала и робе, због чега је производња трпела, а није било законских основа да се потражује обештећење због кашњења. Управа је, поучена овим искуством, од 1950. инсистирала на прецизном и правнообавезујућем уговору, јер је дотадашњим непрецизно дефинисаним роковима пружана могућност пролонгирања и, самим тим, угрожавања производње.[6]

Услови рада у првим послератним годинама у рударству су били изразито лоши. Најгори услови за рад тада су владали у рударском басену Бор, а услови у Трепчи нису били ни мало бољи, с тим што је у случају „Трепче“ додатни ризик и тешкоћу представљао рад у подземним коповима. Све до 1951. године огроман обим посла се обављао ручно. Није било довољно оруђа, машина, багера, бушилица. Такође, велики проблем је представљао и недостатак резервних делова за машине и оруђа.[7] Производња се у почетку највећим делом заснивала на бројнм радницима. Великим бројем радних часова бројних радника је настојано да се надомести недостатак алата и механизације. Укупан број запослених радника и службеника у „Трепчи“ је 1949. године био 4.640. Те године било је запослено 186 радника и службеника више од плана.[8] Године 1950. комбинат је бројао укпно 3.847 запослених радника и службеника, а за наредну 1951. годину планирано је да ће бити укупно 5.636 запослених, што би био пораст од 146,5% више запослених за само годину дана.[9]

Тенденција хроничног недостатка радне снаге је током 1948. и 1949. године била присутна широм Југославије, а изузетно наглашена у рударству, затим у грађевинарству и шумарству (Dobrivojević 2009: 106). Ни „Трепча“ није била изузетак; радна места у јамским хоризонтима и у топионици су тада била најнепопуларнија. Управо у тим погонима је долазило и до највеће флуктуације радне снаге, нарочито у летњим месецима. Међутим, уобичајени ставови управе о немотивисаности радника-сељака да ревносно испуњавају своје радне обавезе у случају топионице нису могли бити оправдани. Иако су радници топионице имали донекле привилегован статус, редовне обавезне лекарске прегледе, обимније оброке и право на радну одећу и обућу, у пракси је снабдевање заштитном опремом, чак и радном одећом и обућом било нередовно. Радници нису били опремљени заштитним маскама,

6 АЈ – 23 – 27 (група за материјално-финансијску ревизију) – Фасцикла бр. 16, Биланс Трепче за 1949. годину, проблематика набавне службе у току 1949. године.

7 АЈ – 23 – 3 (секретаријат) – Фасцикла бр. 7, Претрес завршног рачуна Бора за 1949. годину.

8 АЈ – 23 – 27 – 16, Обрачун платног фонда Трепче за 1949. годину.

9 АЈ – 23 – 15 – 16 – 9, Записник о прегледу финансијских планова за 1951. годину предузећа која су 1951. године дошла под надлежност НР Србије.

иако су оне биле обавезне у топионици. Најчешће су радили у сопственој одећи и обући, у којој су и одлазили својим домовима.[10] Ипак, највећи недостатак радне снаге је трпело одељење рафинерије, јер није постојао довољан број стручних, обучених бравара за отклањање честих кварова на котловима у рафинерији олова, који су вољно хтели да прихвате радно место на коме им је било познато да би им здравље било угрожено.[11]

Број запослених је прве деценије након ослобођења константно растао, временом се мењала образовна структура запослених у корист школованијих и стручнијих, па ипак дефицит за образованим кадровима није био лако решив.[12] Зачуђујућа и за управу фабрике поражавајућа је била чињеница да је и у 1955. години 50% радника у топионици било неписмено, а предузећу је недостајало 650 квалификованих и 250 висококвалификованих радника. Због оваквог стања је још годину дана раније, 1954. године, био организован пододбор Радничког универзитета у Звечану, који је те године посећивало укупно 171 радника само из флотације, рафинерије и топионице (*Билтен Трепча*, јун 1955: бр. 6, стр. 1). Раднички универзитет у Звечану је за наредних годину дана на разноврсним курсевима одшколовао близу хиљаду радника и службеника. Међутим, дефицит квалификованих радника је и даље постојао. Резултати рада Радничког универзитета нису могли тако брзо постати видљиви јер је постојала већа потражња од броја свршених курсиста. Стање у погледу образованости и стручне оспособљености радника је чак и крајем 1956. године било незадовољавајуће. Према статистичким показатељима који су били објављени у листу *Јединство*, на простору тадашње АКМО, од укупно 56.899 запослених у тој области, њих 21.606 је било без одговарајућих квалификација, а 5.615 радника је било без основне школе. Форма радничких универзитета се у датим околностима доказала као веома ефикасна за решавање проблема недостатка радника који владају неопходним знањима и вештинама за потребе својих радних места (*Јединство* 8. 10. 1956: год. XII, бр. 41, стр. 4).

Комбинат „Трепча" је био један од „пионира" увођења радничих савета. Као форма својеврсног „експеримента", Раднички савет „Трепче" је био изабран још у јануару 1950. године и имао је само саветодавну улогу. Одмах по доношењу Закона о радничком самоуправљању, већ 12. септембра исте године, и формално-правно је био основан Раднички савет, један од најстаријих у земљи. У овом првом Радничком савету из 1950. године било је изабрано 107 чланова. Илустративан је и податак да је у Радничком савету који је 1956. године бројао укупно 70 чланова, њих 56 било из редова Савеза комуниста. А од 11 чланова Управног одбора било је 9 чланова Савеза комуниста. Сви чланови

10 АЈ – 23 – 27 – 16, Биланс Трепче за 1949. годину. Топионица, радна снага.
11 Исто, Одељење рафинерије.
12 АЈ – 23 – 16 – 27, Годишњи извештај Трепче за 1949. годину, 11.

фабричког одбора синдиката су били комунисти, а у управама подружница по погонима комунисти су били присутни са минимално 80% чланова (*Билтен Трепча*, јануар 1956: бр. 1, стр. 1). Настојало се испуњење циља да Савез комуниста и у пракси постане „авангарда друштва“, а од колектива „Трепче“ се очекивало да буде пример, као један од највећих колектива у земљи.

Првих пет година постојања Радничког савета његову делатност је одликовао углавном импровизаторски рад, усавршавање делатности путем кориговања у ходу. Морало је проћи мало времена да се сви чланови савета увере у стварну и дозвољену моћ и надлежност савета. Најчешће тачке мимоилажења Савета, или само неких чланова са руководством предузећа, тицале су се расподеле финансијске добити и будућих инвестиција. Ако би се десило да Раднички савет изгласа расподелу средстава супротно вољи руководства, директор би „у име интереса заједнице ставио – вето“. За 1955. годину је наведен пример да је Раднички савет у великој мери допринео реорганизацији пословања и рада. Током првог полугодишта те године због објективних техничких разлога, као и великог броја изостанака, тј. недостатка радника, план производње је било испуњен са само 77%. Стога је управа Комбината, уз сарадњу са Радничким саветом, одлучила да додатно стимулише раднике, захваљујући чему је у следећем полугођу дошло до испуњења плана, чак и минималног пребацивања норме (*Јединство*, 1. 1. 1956: год. XII бр. 1, стр. 7).

Интерес Савеза комуниста је био да што већи број радника формално укључи у управу предузећа. Партијске смернице за успешно решавање већине проблема у организацији и пословању привредних предузећа је почетком 1956. године на пленуму Среског комитета Савеза комуниста у Призрену изнео Душан Мугоша, који ће убрзо потом постати секретар Обласног комитета Савеза комуниста за Косово и Метохију. Мугоша је истакао да раднички савети морају постати „стварни руководиоци предузећа“, нагласио је потребу да се у пракси развије комуникација и поверење између радничких савета и колектива. Путем демократизације, тј. упознавања свих радника са радом и плановима радничког савета и руководства, настојало се да се предупреде незадовољства радника распоредом вишкова, отпуштањима вишка радника и другим непопуларним мерама (*Јединство*, 23. 1. 1956: год. XII бр. 4, стр. 2).

Од ослобођења и поновног покретања експлоатације и производње у управи „Трепче“ се настојало да се остварују „рекордни“ резултати. Првих година након Другог светског рата што већи квантитативни пораст производње сам је по себи био циљ. У духу тадашњег, послератног времена, „Трепча“ је колективно 1947. године постала победник првомајског такмичења, извршила је задатке прве планске године четрдесет дана пре рока (Grupa autora 1974: 22). Планирани задаци „Трепче“ за 1948. годину су извршени са 116,5% (Златковић 2000: 65). Такав тренд се наставио и наредних година. План укупне производње у јануару 1955. године је постигнут са 96,63%

(*Билтен Трепча,* јануар 1955: бр. 1, стр. 11). Продуктивност је била приказивана по погонима и делатностима: рудник, флотација, топионица и рафинерија. Управа „Трепче" је ревносно следила такмичарски и рекордерски дух тадашњег времена. Временом је са остваривања рекорда, који су имали много важнију пропагандну улогу од профита, пажња постепено прешла на питање реалне продуктивности и профита укупне производње. Упркос томе, неке грубе анализе су процењивале да у производњи има вишка радне снаге у приличној мери. У „Трепчи" је почетком 1956. године било запослено 6% радника више него што је било неопходно, у „Ајвалији" 3,7%. У свим рудницима „Трепче" трошкови режије су били значајни. Радник је месечно у просеку коштао 18 хиљада динара. Међутим, не мали број радника је долазио на радна места пешака, са удаљености и до 30 километара. Ови радници би на посао стизали већ исцрпљени, тако да нису ни могли пружити очекивану продуктивност. Производња је трпела највише због изостанака великог броја радника током сезоне пољопривредних радова. Велики број радника био је незаинтересован за производњу, сав свој радни напор је улагао у своју пољопривредну производњу, а положај запосленог је желео да задржи само због социјалних бенефиција за себе и своје породице. Највише због неоправданих изостанака и слабе продуктивности у производњи, током 1955. године у „Трепчи" је било отпуштено око 400 радника. Тада је било процењивано да је, без угрожавања динамике производње, било могуће отпустити још до 450 радника, а у руднику „Ајвалија" још 161. Као значајно оптерећење испуњењу планиране продуктивности испоставио се проблем обољевања радника који су дуго година провели на раду у руднику. Ова категорија радника није испуњавала услове за стицање права на пензију, а са друге стране, било је нехумано задржати их на истим пословима. Практиковало се да се за такве раднике проналазе нека друга лакша радна места. Практично због те категорије радника била је основана секција за одржавање, а да по мишљењима економиста у комбинату, за том секцијом није постојала реална потреба. Прелазак у ову категорију радника и добијање лакшег радног места такође је постало предмет махинација и корупције, многи су се неоправдано преместили у ту категорију. Чак су и многи већ од раније болесни били примани у руднике, да би након краћег времена, по основу неспособности, прелазили у службу одржавања, тако да се ова служба убрзо оптеретила вишком радника (*Јединство*, 9. 1. 1956: год. XII бр. 2, стр. 4).

Како би се рентабилност производње повећала, до почетка 1956. године у „Трепчи" је била повећана норма са 6,4 на 7,2 тоне по надници. „Трепча" је била и прво предузеће на Косову и Метохији у коме је био уведен систем премирања, све у циљу смањења трошкова производње и повећања продуктивности (*Јединство*, 30. 1. 1956: год. XII бр. 5, стр. 3). Само у првом полугођу 1956. године број запослених у индустрији и рударству, према констатацији

изнетој на седници Извршног одбора Народног одбора АКМО, био је смањен за 3,7%. Највећи утицај на такво стање имала је политика смањења броја запослених радника у „Трепчи“ (*Јединство*, 24. 9. 1956: год. XII, бр. 39, стр. 1). Значајне уштеде су почетком 1956. године биле постигнуте након изградње стамбеног блока за смештај радника самаца. Усељењем овог стамбеног блока престала је потреба за превозом радника из Србице и села Чабре. За потребе капиталне изградње „Трепче“ те 1956. године било је издвојено милијарду и сто милиона динара; 70% тих средстава је било предвиђено за набавку опреме, остатак је био предвиђен за изградњу путева и остале инфраструктуре. Ова средства била су обезбеђена из амортизационог фонда предузећа (*Јединство*, 27. 2. 1956. год. XII бр. 9, стр. 4). Настојањем да се нађу решења за ефикасније пословање реорганизован је и сâм Раднички савет. Уместо до тадашњих седам стручних комисија формиране су три: за економско-производна питања, хигијенско-техничку заштиту и друштвени стандард и комисија за организациона питања (*Јединство*, 27. 8. 1956: год. XII бр. 35, стр. 3). Појавила се и идеја да се формирају раднички савети при погонима – тиме се формално настојало испуњавање начела демократичности (*Јединство*, 17. 9. 1956: год. XII бр. 38, стр. 1).

Предузете мере на пољу уштеде и боље организације послова поменутом стамбеном изградњом, као и увођењем савременијих метода рада, довеле су до извесних уштеда. Достигнућа на том плану је похвалио и Џавид Нимани, први потпредседник Обласног народног одбора аутономне косовско-метохијске области (АКМО) (*Јединство*, 7. 5. 1956: год. XII бр. 19, стр. 3). Упркос свему, током 1956. године био је испуњен полугодишњи план производње са 44,7%, повећање норме на 7,2 тоне по надници. Реорганизација и модернизација нису били од помоћи. Као највећи узрочник је био навођен неочекивани пад процента метала у руди. Ранији проценат је износио 7,2%, док је те 1956. године квалитет руде опао на 6,5% метала. Решење је налажено и у отварању нових копова у којима се налази руда бољег квалитета. Посебна пажња је током 1956. била придавана новим студијама и истражним радовима на проналажењу нових налазишта олова, цинка (*Јединство*, 13. 8. 1956: год. XII бр. 33, стр. 1; „Резерве руде откривају геолози Трепче“, *Јединство*, 4. 6. 1956: год. XII бр. 23, стр. 3; *Јединство*, 24. 9. 1956: год. XII бр. 39, стр. 1).

До средине педесетих година двадесетог века комбинат „Трепча“ се позиционирао као један од стубова југословенског рударства и металургије који је значајно утицао на укупну привредну активност у земљи. Тих година Југославија је са укупном годишњом производњом олова од око 70.000 тона (а и преко) била прва у Европи. Очекивано је било, сходно духу тадашњег времена, да гласило комбината „Трепча“ *Билтен Трепча* на својим страницама доноси улепшане извештаје о резултатима пословања. Ипак, не могу се

потпуно игнорисати подаци са страница овог листа, по којима је ово предузеће 1955. године учествовало са 1% у укупном националном дохотку Југославије, и 10% у девизном приливу.

О значају и обиму производње „Трепче“ говори и то што је предузеће „Југометал“, специјализовано за извоз југословенских руда и метала у иностранство, још од 1946. године, када је основано, успешно пословало највише захваљујући „Трепчи“. До 1955. године „Југометал“ је остварио 27,7% извозног промета само од извоза „Трепчиних“ производа. Велики обим производње пружао је могућност да „Трепча“ самостално организује продају у земљи и иностранству. Међутим, пласман производа је поверен извесном специјализованом предузећу које је тада поседовало боље услове за наступ на иностраним тржиштима. „Југометал“ је тада већ изградио проверене контакте и разгранату мрежу представништа на најзначајнијим тржиштима тога времена. Од посебне важности је било и то што је „Југометал“ имао добре пословне односе у Сједињеним Америчким Државама и тамо пласирао робу без посредника. Захваљујући доследном и професионалном пословању у време Корејског рата, када су многи реномирани произвођачи и продавци олова користили коњуктуру и цене услед повећане потражње, „Југометал“ је одржао репутацију поузданог сарадника на тржишту САД. Уговор између „Трепче“ и „Југометала“ био је заснован на једноставној клаузули: „Југометал“ је за своје услуге посредовања у извозу узимао 0,5% провизије на продају олова, сребра, и бизмута, односно 0,75% провизије на цинков и пиритни концентрат, обрачунат и наплаћиван у динарској противвредности (*Билтен Трепча*, јануар 1955: бр. 1, 15–18).

* * *

У првим годинама након Другог светског рата највеће проблеме у производњи и пословању „Трепче“ узроковали су недовољна и лоша инфраструктура, као и недостатак репроматеријала за обнову и процес експлоатације. Извештаји и пословна документација „Трепче“ указују на то да је, до краја 1949. године, у предвиђеним роковима било испоручено свега 70% материјала и робе. Како би се предупредила ова појава и њен утицај на производњу управа је од 1950. инсистирала на прецизном и правнообавезујућем уговору.

Услови рада у првим послератним годинама у рудницима „Трепче“ били су изразито лоши. Стање услова за рад илуструју извештаји који указују на то да се све до 1951. године огроман обим посла обављао ручно. Није било довољно оруђа, машина, багера, бушилица. Такође велики проблем је представљао и недостатак резервних делова за машине и оруђа. Производња се у почетку највећим делом заснивала на бројним радницима. Великим бројем радних часова бројних радника настојано је да се надомести недостатак

алата и механизације. Временом и захваљујући порасту производње, расла је потреба за квалификованим радницима и инжењерима. Са друге стране, појавио се и проблем вишка запослених на радним местима која тада нису захтевала школован кадар, са изузетком радних места на јамским радовима, у топионици и рафинерији. Комбинат је лошу образовну структуру својих запослених релативно успешно покушао да реши оснивањем Радничког универзитета.

У комбинату „Трепча“ је још у јануару 1950. године био изабран Раднички савет. Првих пет година постојања Радничког савета његову делатност је одликовао углавном импровизаторски рад, усавршавање делатности путем кориговања у ходу. Морало је проћи мало времена да се сви чланови савета увере у стварну и дозвољену моћ и надлежност савета. Најчешће тачке мимоилажења савета, или само неких чланова са руководством предузећа тицале су се расподеле финансијске добити и будућих инвестиција. Примери из праксе указују на то да је воља управе на челу са директором ипак била неприкосновена. Ако би се десило да раднички савет изгласа расподелу средстава супротно вољи руководства, директор би „у име интереса заједнице ставио – вето“.

Захваљујући, пре свега, потражњи на светском тржишту и конкурентности цене својих прозвода „Трепча“ је до половине педесетих година двадесетог века постала један од најзначајнијих извозника у Југославији. Тих година Југославија је са укупном годишњом производњом олова од око 70.000 тона била прва у Европи. Према подацима објављеним у гласилу комбината „Трепча“ *Билīену Трейча*, ово предузеће 1955. године учествовало са 1% у укупном националном дохотку Југославије, и 10% у девизном приливу. О значају и обиму производње „Трепче“ довољно говори и то што је предузеће „Југометал“ специјализовано за извоз свих југословенских руда и метала у иностранство још од 1946. године, када је основано, до 1955. године остварило 27,7% извозног промета само од извоза „Трепчиних“ производа.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд бр. 16. Министарство тешке индустрије ФНРЈ.
Архив Југославије, фонд бр. 17. Министарство индустрије ФНРЈ.
Архив Југославије, фонд бр. 23. Генерална дирекција металургије владе ФНРЈ.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Службене Новине Краљевине Југославије, „Закон о пореским повластицама неким метално рударским предузећима“. 14. март 1931: бр. 58 – XVI, стр. 194; „Уредба о повластицама за подизање топионице цинка у Шапцу“, 7. јул 1938: бр. 150 – XLVIII, стр. 1.

ШТАМПА И ПЕРИОДИКА

Билтен Трепча: „Извршење плана производње“, јануар 1955: бр. 1, стр. 11; „Односи са „Југометалом“ и питање самосталног пословања са извозом наших производа“, јануар 1955: бр. 1, 15–18; „Кишница-нова сировинска база олова и цинка“, март 1955: бр. 3, стр. 1; „Година плодног рада пододбора Радничког универзитета у Звечану“, јун 1955: бр, 6, стр. 1; „Органи управљања у „Трепчи“ учинили су озбиљан напредак“, јануар 1956: бр. 1, стр. 1.

Јединство: Васо Вујиновић, „Било широких груди“, 2. 1. 1956: год. XII бр. 1, стр. 7; В. В. „Рудници анализирају могућности“, 9, 1. 1956: год. XII бр. 2, стр. 4; Дискусија Душана Мугоше на пленуму СК СК у Призрену, 23. 1. 1956: год. XII бр. 4, стр. 2; „Чланове синдиката више ангажовати у раду Социјалистичког савеза“, 30. 1. 1956: год. XII бр. 5, стр. 3; „Како ће изгледати привреда Косовско – Митровачког среза у 1956. години“, 27. 2. 1956: год. XII бр. 9, стр. 4; „Извештај Џавида Ниманија уз предлог друштвеног плана“, 7. 5. 1956: год. XII бр. 19, стр, 3; „Резерве руде откривају геолози Трепче“, 4. 6. 1956: год. XII бр. 23, стр. 3; „Предузећа индустрије и рударства извршила годишњи план са 47,2%“, 13. 8. 1956: год. XII бр. 33, стр. 1; „Осетан напредак у методу рада радничког савета у Трепчи“, 27. 8. 1956: год. XII бр. 35, стр. 3; „У „Трепчи“ – раднички савети у погонима“, 17. 9. 1956: год. XII бр. 38, стр. 1; „Седница Извршног већа Народног одбора Области“, 24. 9. 1956: год. XII, бр. 39, стр. 1; „Проблем је начет“, 8. 10. 1956: год. XII бр. 41, стр. 4.

Шта се дешавало на Косову 1981: „Из излагања Тихомира Влашковића на седници Централног комитета СКС од 6. 5. 1981“, Мала библиотека Политике, посебно издање, документи, стр. 157.

ЛИТЕРАТУРА

Avramovski 1979a: Ž. Avramovski. „Industrija i rudarstvo“, *Kosovska Mitrovica i okolina*. Priština: Institut za istoriju Kosova; Beograd: Institut za savremenu istoriju, 124–148.

Avramovski 1979b: Ž. Avramovski. „Okupacioni sistemi“, *Kosovska Mitrovica i okolina*, Priština: Institut za istoriju Kosova; Beograd: Institut za savremenu istoriju, 253–301.

Алексић 2017: Ј. Алексић. „Рађање модерне Трепче: уговор о откупу концесије за експлоатацију руда између компаније Selection Trust LTD и Радомира Пашића из децембра 1925. године“, *Мешовита грађа*, 38/2017. Београд: Историјски институт, 203–224.

Гаталовић 2014: М. Гаталовић. *Југословенска државна политика на Косову и Метохији 1958–1974*. Докторски рад. Београд: Филозофски факултет.

Grupa autora 1974: *Trepča, rudarsko-metalurško-hemijski kombinat olova i cinka*, jubilarna monografija. Kosovska Mitrovica: Trepča.

Dobrivojević 2009: I. Dobrivojević. „Svi u fabrike“, „Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1844–1955“, *Istorija 20. veka*, god. 27, br. 2. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 103–114.

Златковић 2000: М. Златковић. *Старотржански рудар, хлеб са девет кора*. Косовска Митровица: Општинска библиотека „Вук Караџић“.

Марковић 1994: П. Марковић. Теорија модернизације и њена критичка примена на међуратну Југославију и друге источноевропске земље, *Годишњак за друштвену историју*, I/1, Филозофски факултет у Београду, Београд, 11–34.

Nikolić–Trajković 2017: B. Nikolić – S. Trajković. „Ninety years of mining and metallurgy in Trepča-sever conglomerate (part I)“, *Podzemni Radovi,* (30), 9–18. <http://ume.rgf.bg.ac.rs/index.php/ume/article/view/101/93>. [30. 11. 2018].

Petranović 1969: B. Petranović. *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Wray 1921: W. Disney Alexander. *The geology & mineral resources of the Serb-Groat-Slovene state: being the Report of the geologist attached to the British economic mission to Serbia*. London: His Majesty's Stationery Office.

Jovan D. SIMIJANOVIĆ

CONTRIBUTION TO THE BUSINESS ACTIVITIES OF "TREPČA" 1944–1956

Summary

This paper represents the contribution to the knowledge on business activities of mining-metallurgical combine "Trepča" during the first decade after WWII. In the first several years of that period the biggest problems in the production and business activities of "Trepča" were caused by the insufficient and bad infrastructure, and the lack of raw materials for renewal and exploitationproc4ess as well. The combine's administration the reason for non-realization of renewal bad production plans found in the deadline failure by the co-operative enterprises.

Working conditions in the first after war years in the mines of "Trepča" were extremely bad. Until 1951 a great deal of work was performed manually. There were not enough tools, machines, drills, dredgers. A great problem represented the lack of spare parts for tools and machines. The production was mostly based on numerous workers. The lack of tools and mechanization were to be compensated by a great number of working hours and numerous workers. By the time and thanks to the growing production, the need for qualified workers and engineers increased. On the other hand, a problem of the extra employed workers appeared on working post which did not require educated cadre, with the exception on working posts in cave's works, smelter and refinery. Combine tried to settle the problem of bad educating structure of the employed by the foundation of worker's universities.

In the combine "Trepča" the Working Council from 1950 has existed. In the first five years of the existence of Working Council its activities were characterized by mostly improvised work – improvement of activities by the corrections on passing by basis. It took a little time for all members of the Council to persuade themselves in real and allowed power and competence of the Council. Thanks to, first of all, demand on world market and competitiveness of its products price, "Trepča" became one of the most important exporters in Yugoslavia until the middle of the 1950s.

Key words: "Trepča", Kosovska Mitrovica, Stari Trg, Kosovo and Metohija, employment, position of workers, working councils.

Рад је предат 1. децембара 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 314.151(=163.41)(497.115)"1987"

Оригинални научни рад

*Петар Р. РИСТАНОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ЈУГОСЛОВЕНСКИ ПРОГРАМ МЕРА И АКТИВНОСТИ ЗА ЗАУСТАВЉАЊЕ ИСЕЉАВАЊА СРБА И ЦРНОГОРАЦА СА КОСОВА (1987)**

Апстракт: У раду је анализирано отварање проблема исељавања Срба и Црногораца са Косова након демонстрација у пролеће 1981. године, дуготрајна политичка борба око утврђивања узрока исељавања и укључивање савезних институција у покушај решавања проблема кроз доношење програма мера и активности за заустављање исељавања и повратак исељених, у децембру 1987. године.

Кључне речи: Косово и Метохија, САП Косово, косовско питање, исељавање Срба са Косова.

Након масовних демонстрација Албанаца у градовима САП Косова и покушаја побуне током првих дана априла 1981. откривено је да је покрајинско руководство током читаве претходне деценије систематски прикривало податке о стању у Покрајини.[1] На партијским форумима, а потом и у штампи, отворено је почело да се говори о проблему о коме се дуго шапутало – о масовном исељавању Срба и Црногораца са Косова.[2]

О постојању озбиљних пробема у међунационалним односима на простору Аутономне Косовско-метохијске области (АКМО) и све масовнијем исељавању Срба на паријским форумима је први пут говорено крајем педесетих (Вилотић 2006: 351). Од 1960. УДБ-а је почела да саставља извештаје о исељавању српских и црногорских насељеника из обасти (Гаталовић 2016: 262). У извештајима епископа рашко-призренског Павла упућеним

* истраживач сарадник, petar.ristanovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта Матријална и духовна култура Косова и Метохија (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министратсво просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 АС, ђ2 ПК СКК к29, „Извештај комисије Председништва ЦК СКС и ПК Косова за утврђивање партијске одговорности Махмута Бакалија" (Строго поверљиво), Материјали са 19. седнице ПК СК Косова, одржане 6. августа 1981. године.

2 АС, ђ2 к305, Материјали са 14. седнице ЦК СК Србије, одржане 6. маја 1981, излагање Драже Марковића.

Синоду Српске православне цркве (СПЦ) наведено је да исељавање Срба тече „мање више са целе територије епархије“ (*Задужбине Косова* 1987: 811). Централни комитет (ЦК) Савеза комуниста (СК) Србије је формирао радну групу, на челу са Дражом Марковићем, која је добила задатак да испита узроке кварења међунационалних односа и исељавања. Са извештајем радне групе је упознат само најужи круг кадрова у ЦК СК Србије. Одлучено је да се због политичке осетљивости питање јавно не покреће[3] (Вилотић 2006: 352–353). После чланова радне групена Косову и Метохији стање се донекле смирило али је и поред тога на проширеном састанку Идеолошке комисије и Комисије за националне мањине ЦК СКС у марту 1962. констатовано је да Албанци врше појачан притисак на Србе и Црногорце да се иселе са Косова, „и то чак и оне Србе који се нису селили 500 година“ (Гаталовић 2016: 265).

Промене у покрајини након Брионског пленума 1966. године утицале су на даље погоршање међунационалних односа. Национална еманципација Албанаца је често прерастала у бујање национализма и жељу за остваривањем доминације. Чак 59% исељених који су учествовали у анекти коју су 1985. спровеле Ружа Петровић и Мира Благојевић изјавили су да је до погоршања међунационалних односа на Косову дошло у периоду 1966–1968 (Петровић–Благојевић 1989: 132). Исти проценат исељених је изјавио да су на идеју о исељавању први пут дошли у периоду 1965–1974 (Петровић–Благојевић 1989: 224).

Крајем шездесетих и почетком седамдесетих било је више покушаја да се проблем исељавања отвори на партијским форумима САП Косова и републике Србије. Први је то учинио Добрица Ћосић на 14. седници ЦК СКС 1968. године.[4] Излагања Ћосића и Јована Марјановића су оцењена као политичка диверзија и одбачена.

На седницама Покрајинског комитета (ПК) СК Косова о исељавању је разговарано током 1969. и поново током 1971. године. Српски кадрови у ПК су 1969. упозоравали на све масовније исељавање стручњака и злоупотребу националне политике прокламоване после Брионског пленума од стране албанских екстремиста али су њихови гласови угушени.[5] Пошто су вести о масовном исељавању Срба стигле до савезног врха председник

3 Извештај се не налази у сачуваној документацији у Архиву Србије. О постојању извештаја сведочи један од његових аутора, секретар Комисије за националне мањине ЦК СКС у тренутку писања извештаја и члан Комисије која је боравила у АКМО, Миладин Вилотић.

4 „Потреба за критичким разматрањем владајуће идеолошке концепције у националној политици“, *Савез комуниста у борби за националну равноправност*, Комунист, Београд 1968, 106.

5 АС, ђ2 ПК СКК к14, Материјали са проширене седнице Секретаријата ПК СК Косова, одржане 11. фебруара 1969, неауторизоване магнетофонске белешке.

Председништва ПК СК Косова Вели Дева је уверио Тита да је процес исељавања стручњака о коме се говорило већ заустављен.[6]

У ствари, исељавање се настављало и појачавало. Нови покушај да се питање стави на дневни ред Покрајинског комитета је уследио 1971.[7] Најбучнији у захтевима, Милош Секуловић и Јово Шотра, убрзо су искључени из СКЈ. Титу је достављена информација у којој је наведено да су миграциона кретања на Косову резултат „објективних околности које нису карактеристичне само на Косову већ и у другим неразвијеним срединама". Одбачена је свака одговорност СК Косова за исељавање.[8] Обрачун је омогућио покрајинском руководству, на челу са Махмутом Бакалијем, да питање исељавања политички „покопа" и да оствари потпуну контролу над информацијама које су одлазиле у органе Републике и Федерације. Све до 1981. из покрајине више није било јавних жалби о лошим међунационалним односима.

Постојање исељавања није било непознатно највишим републичким и савезним руководиоцима. Патријарх Герман је више пута безуспешно покушавао да о исељавању разговара са руководством СР Србије.[9] Након демонстрација 1981. Јоже Смоле је у опширном интервјуу за „Вјесник" изјавио да се о исељавању већ дуго говорило у Београду, „и не само у Београду", али да због праксе немешања питање није јавно отварано.[10] У руководству САП Косова су знали да се о исељавању шапуће па су у извештајима о стању у покрајини упућеним савезним органима оптуживали „српске и црногорске националисте" да шире гласине о „наводним" притисцима на Србе и Црногорце да се иселе.[11] Због односа политичких снага питање није покретано пред државним и партијском органима.

Демонстрације Албанаца на Косову и покушај побуне у пролеће 1981. створили су околности да се јавно проговори о проблему исељавања. Први пут је то учињено на ђурђевданској седници ЦК СК Србије, 6. маја, и потом сутрадан, 7. маја, на седници ЦК СК Југославије. Суочен са притиском, ПК СК Косова је прихватио задатак да проблем исељавања истражи

---

6 АС, ђ2 к97, Магнетофонске белешке са разговора Председника републике са представницима СР Србије, одржаних 25. септембра 1969.

7 АС, ђ2 ПК СКК к11, Материјали са 28. седнице ПК СК Косова, одржане 21. и 22. јуна 1971, неауторизоване магнетофонске белешке.

8 АЈ, ф837 КПР II-2/532, „Информација о XXVIII седници ПК СК Косова", Пријем делегације АП Косова, Београд 1. 7. 1971.

9 АС, г274 к23/II, „Односи са верским заједницама у СР Србији" (Строго поверљиво), Материјали са 81. седнице Председништва СР Србије, одржане 25. септембра 1981.

10 „Мора доћи крај споразумима о праву на информирање", *Вјесник*, 23. мај 1981.

11 АЈ, ф507 III/246, „Информација о неким видовима непријатељског и опозиционог деловања на територији САП Косова" (Строго поверљиво), Материјали са 25. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 8. маја 1979.

и предложи начине за његово решавање. Извршно веће (ИВ) Скупштине САП Косова је 14. јула основало Комисију за утврђивање узрока исељавања Срба и Црногораца у периоду 1971–1981 (даље: Комисија), са задатком да припреми извештај о узроцима и обиму исељавања.[12] У истом периоду је формирана и заједничка Радна група ИВ Скупштине СР Србије и СИВ-а (даље: Радна група), која је такође добила задатак да састави извештај о исељавању.

Од тренутка када је о исељавању јавно проговрено оно је постало политичко питање. То је било видљиво већ током дугих и тешких разговора о усвајању Платформе за Косово ЦК СКЈ.[13] Током представљања Платформе Милојко Друловић и још неколицина учесника расправе опширно су говорили о проблему исељавања,[14] али у коначном тексту документа оно једва да је поменуто.[15] Слична ситуација се поновила пред 12. Конгрес СКЈ. Уводни реферат је требало да поднесе председник Председништва ЦК СКЈ Душан Драгосавац. У првој верзији коју је поднео на разматрање Председништву уопште се није помињао проблем исељавања са Косова.[16] Тек после оштре расправе одлучено је да се реферат измени и исељавање помене.[17]

Комисија коју је формирало ИВ Скупштине САП Косова и Радна група ИВ Скупштине СР Србије и СИВ-а завршили су извештаје почетком 1982. године. Комисија је саставили Анализу узрока и обима исељавања[18] (даље: Анализа) у којој су као узроци исељавања наведени:

- економско-социјални разлози
- општа друштвено-политичка клима
- разноврсни облици директних и индиректиних притисака
- неефикасност органа
- остали разлози (породични, лични и др.)

12 АЈ, ф803 к1787, „Материјали са 99. седнице Председништва САП Косова“ (Строго поверљиво), Материјали за 15. седницу Савеза за заштиту уставног поретка, одржану 13. маја 1981.

13 АЈ, ф507 II/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања, братства и јединства и заједништва на Косову“, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ, одржане 17. новембра 1981.

14 АЈ, ф507 II/66, Материјали са 22. седнице ЦК СКЈ..., излагања Милојка Друловића, Синана Хасанија, Богољуба Недељковића, Добросава Ћулафића, Драгутина Марковића, Милије Ковачевића.

15 АЈ, ф507 II/66, „Политичка платформа за акцију СКЈ у развоју социјалистичког самоуправљања...“

16 АЈ, ф803 к131, Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. јула 1982, излагање Бранка Микулића.

17 *12. Конгрес Савеза комуниста Југославије. Реферат. Резолуције. Статут СКЈ. Завршна реч*, Издавачки центар Комунист, Београд 1982, 47.

18 АЈ, ф130 к803, „Анализа о узроцима и појавама исељавања Срба и Црногораца са Косова (у периоду од 1971–1981. године)“ (Строго поверљиво), Материјали са 20. седнице СИВ-а, одржане 12. јула 1982.

Радна група је написала Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова[19] (даље: Извештај) у коме су као узроци исељавања наведени:

- општа друштвено-политичка атмосфера и стање несигурности
- разноврсни облици директних и индиректних притисака
- економско-социјални разлози (запошљавање, школовање, бољи услови живота и др.)
- непознавање албанског језика и злоупотребе са тим
- остали разлози (лични и породични разлози, службени премештаји и др.)

Разлика између два документа је била у значају који је придаван појединим факторима. Комисија је на прво место ставила економске узроке и приписала им најважнију улогу. Са друге стране, Радна група је закључила да је најважнији узрок исељавања била атмосфера несигурности и притисци које су Срби и Црногорци трпели.

Различито виђење узрока је имало далекосежне последице и важну политичку позадину. Усвајање става Комисије из Покрајине да су главни узрок исељавања били економски разлози значило би својврсну аболицију покрајинског руководства по овом питању јер би кривица била пребачена на тешке услове живота у Покрајини који су трајали већ деценијама и за шта руководство није било одговорно. Међутим, уколико би се усвојио став да су главни узрок исељавања били притисци и лоши међунационални односи, кривица би аутоматски била бачена на политику покрајинског руководства током претходне деценије. Следећи овај став, у Извештају је захтевано да се настави са диференцијацијом међу руководиоцима из Покрајине, потом у судовима, полицији, администрацији. На Косову су, међутим, сматрали да је са чисткама након демонстрација завршено и да нема разлога за даље смене.

Став републичког руководства да су главни узрок исељавања притисци, који је нашао свој одраз у Извештају, темељио се на званичној оцени ЦК СКЈ да се на Косову догодила „контрареволуција" са циљем рушења уставног поретка Југославије и отцепљења Покрајине за шта је подлога требало да буде стварање „етнички чистог Косова".[20] У републичком руководству су сматрали да је борба против контрареволуције недовојива од сузбијања исељавања. Прихватањем таквог става заустављање исељавања би се поставило као питање на коме би се оцењивала успешност новог руководства САП Косова, што у покрајини никако нису желели да прихвате, па су многи покрајински руководиоци чак и порицали да исељавање под притиском уопште постоји.

19 АЈ, ф130 к803, „Извештај о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова" (Државна тајна), Материјали са 20. седнице СИВ-а, одржане 12. јула 1982.

20 АЈ, ф507 II/64, „Активност непријатељских и контрареволуционарних снага на Косову: неке оцене узрока, осврти и чињенице" (Строго поверљиво), Материјали са 20. (затворене) седнице ЦК СКЈ, одржане 7. маја 1981.

Политички спор у позадини различитог тумачења узрока исељавања дошао је до изражаја на седницама савезних органа посвећених овој теми током лета 1982.[21] Председништво СФРЈ је избегло да заузме конкретан став јер би то суштински значило пружање политичке подршке представницима Покрајине или Републике, што нису желели да учине јер није постојао консензус кога треба подржати. Функционери из других република и Војводине су ситуацију првенствено посматрали кроз њене могуће последице по Федерацију и сопствену федералну јединицу. Председништво СФРЈ је уопштено констатовало да су „узроци исељавања различити и комплексни, али истовремено и повезани".[22] Избегавање савезног руководства да заузме конкретан став је утицало да политички спор око узрока исељавања потраје до краја осамдесетих.

У Покрајини су под политичким притиском формално приступили решавању проблема. ИВ Скупштине САП Косова је 14. јула 1981. основало Комисију за заустављање појава исељавања Срба и Црногораца са Косова.[23] Потом су комисије са истим задатком формиране при свакој Скупштини општине. Брзо се показало да њихови чланови нису превише заинтересовани за решавање проблема. У Призрену, Пећи, Гњилану, Сувој Реци, Ораховцу, Липљану и Косовској Каменици све до почетка јесени 1981. комисије нису ни започеле са радом.[24] У више општина чланови комисија су одбијали да прихвате да исељавање под притиском уопште постоји.[25] Председништво СФРЈ је 1985. закључило да су се комисије због формалног приступа, незаинтересованости и неангажовања претвориле у своју супротности и да су више доприносиле исељавању него што су га заустављале.[26] Иако је низ покрајинских институција и друштвних организација на папиру донео разне мере за заустављање исељавања у пракси се мало шта променило. Исељавање се настављало и интензивирало. Конкретне акције су изостајале. Процес албанизације Покрајине је тихо текао.

Проблем исељавања је добио нову димензију када је руководство СР Србије на 18. седници ЦК СК Србије, у децембру 1981, покушало да поново отвори питање уставних односа између Републике и покрајина. Републички руководиоци су тврдили да су „догађаји на Косову својом димензијом

21 О проблему исељавања је расправљано на седници СИВ-а 12. јула, и потом Председништва СФРЈ 14. јула.

22 АЈ, ф803 к131, „Информација о узроцима исељавања Срба и Црногораца са Косова", Материјали са 134. седнице Председништва СФРЈ, одржане 14. јула 1982.

23 „Образована комисија за испитивање узрока исељавања са Косова", *Политика*, 15. јул 1981.

24 „Почетак у папиру", *Вечерње Новости*, 30. октобар 1981

25 „Трагање за познатим узроцима", *Вечерње Новости*, 6. децембар 1981.

26 АЈ, ф803 к197, „Информација о спровођењу закључака Председништва СФРЈ о исељавању Срба и Црногораца са Косова", Материјали са 30. седнице Председништва СФРЈ, одржане 30. јануара 1985.

директна последица нерешених питања у уставном конституисању СР Србије.", како је то изразио Петар Стамболић.[27] У априлу 1982. Скупштина СР Србије је донела закључке у којима је решавање проблема исељавања везала за потребу „доследног остваривања" Устава СР Србије.[28] Слични ставови поновљени су годину дана касније.[29] На тај начин проблем исељавања је до крајње мере исполитизован и везан за питање уставних односа у Србији, што је било централно питање које је обликовало односе републичког и покрајинских руководстава и снажно утицао на односе у федерацији.

Функционери из других федералних јединица су проблем исељавања гледали кроз призму политичке борбе за очување или промену уставних односа у Србији. Руководство СР Србије је савезнике пронашло у представницима Црне Горе и Македоније док је руководство САП Косова јавну или неформалну подршку имали међу противницима промена у уставним односима из Словеније, Хрватске и Војводине. Политичка савезништва су се у пуној мери одржавала на писање штампе, што је опет утицало на обликовање јавног мњења у југословенским републикама.

Спор је све време тињао током периода привидог смиривања стања на Косову 1982–1984. Из покрајине су у изјавама тврдили да се предузете мере дају резултата, да се исељавање смањује и да ће чак бити заустављено. Почетком 1985. Рефик Агај, председник Комисије за заустављање исељавања Срба и Црногораца с Косова, у интервјуу за загребачки „Данас" је истакао да се исељавање смањује и да очекује да „за годину-две буде сведнео на нормална миграциона кретања".[30] Исмаил Бајра је на саветовању у ЦК СКС изјавио да је број оних који се исељавају и повратника скоро приближан. Потом је за словеначки „Дневник" изјавио да је почетком 1985. број повратника био већи него број исељених и да их је током само прва два месеца било 1600. Тврдње су биле далеко од истине. Супротно Бајриној изјави, у току читаве 1985. на Косово се вратило укупно 704 Срба и Црногорца.[31] Током исте године иселило се њих 3.410.[32]

---

27 АС, ф803 к110, Материјали са 92. седнице Председништва СФРЈ, одржане 23. септембра 1981, излагање Петар Стамболића.

28 „Закључци Скупштине СР Србије о проблему исељавања Срба и Црногораца са Косова", *Борба*, 24. април 1982.

29 АС, г274 к18/III, „Закључци Скупштине СР Србије, од 22. јула 1983", Материјали са 54. седнице Председништва СР Србије, одржане 29. априла 1985.

30 „Мање канала за исељавање", *Данас*, 11. фебруар 1985.

31 АС, ђ2 к439, „Неке карактеристичне изјаве политичких функционера поводом стања на Косову", Материјали са радног састанка код Председника ЦК СКС о неким идејним питањима спровођења ставова СКЈ, СКС и СКВ у изградњи јединства и заједништва у СР Србији на основама Устава, одржаног 8. априла 1985.

32 АЈ, ф212 к5, Строго поверљива архива, Извештај о спровођењу закључака Савезног већа Скупштине СФРЈ о заустављању исељавања Срба и Црногораца из САП Косова под притиском.

Оба руководства, СР Србије и САП Косова, проблем исељавања су посматрали кроз призму сопствених политичких циљева. Из Републике су упорно тврдили да се исељавање наставља због сталних притисака, чиме су вршили притисак на покрајинско руководство у намери да их отерају у политичку дефанзиву. Са друге стране, руководство САП Косова је као главни циљ имало очување политичких позиција и самосталности у односу на Србију, па је зато умањиван значај и обим исељавања и често негирано постојање притисака на Србе који су до исељавања доводили.

Оба руководство су користила штампу како би ојачали своју позицију. Београдски листови су из недеље у недељу извештавали о различитим видовима напада и притиска на Србе и Црногорце на Косову који су доводили до исељавања. На истој линији је писало и приштинско „Јединство", најутицајнији дневни лист на српском језику у покрајини. Листови на албанском су стали на страну покрајинског руководства и редовно преносили изјаве како се притисци преувеличавају и да је главни узрок исељавања тешко економско стање. Такво писање штампе постепено је доводило до све дубљег јаза између Срба и Албанаца.

Од 1985. стање на Косову је међу Србима све чешће описивано као „геноцид". Термин је први пут јавно употребљен у Апелу 21 свештеника СПЦ 1982. године.[33] Након што је исти термин употребљен у Петицији 2016 Срба са Косова[34] и петицији Одбора за заштиту слободе мисли и изражавања поводом случаја Мартиновић (Одбор 2009: 69–72; Ћосић 2009: 145–146) реч је почела да се све чешће користи међу грађанима.

За то време Албанци су све масовније одбијали да прихвате да исељавање због притисака уопште постоји. На седници СО Приштине докторка Сабахете Јакупи Параћко је питала зашто се први толики проблем око исељавања Срба и Црногораца, кад је у њеном крају то нормалан процес. За ове речи је добила аплауз. На седници СУБНОР-а у Приштини чуло се да су комисије „прекардашиле" испитујући исељавање. Фериз Гаши је питао како да зову Србе и Црногорце да се врате кад ни за њих нема довољно брашна?[35] Уверење Албанаца са Косова да је наводно исељавање уствари само средство Београда за политичке притиске подгревале су и изјаве покрајинских политичара. Рефик Агај је у априлу 1985. изјавио да је на процес исељавања знатно утицао српски национализам јер је стално доливао уље на ватру како би се створило неповерење. Илија Вакић је потом изјавио да више нема тако бројних националистичких испада и масовног

33 „Апел за заштиту српског живља и његових светиња на Косову", *Православље*, 15. мај 1982

34 АЈ, ф507, „Представка Булатовић Косте из Косова Поља", Материјали са 153. седнице Председништва ЦК СКЈ, одржане 13. јануара 1986.

35 „Српски пас и албански уједа", *Политика Експрес*, 27. јул 1986.

исељавања.[36] Нови председник ПК СК Косова Азем Власи је у клубу делегата Скупштине СФРЈ оптужио српске националисте да шире пропаганду да се не може живети са Албанцима.[37]

Током 1985. ситуација у покрајини је ескалирала. Случај Мартиновић је пунио странице штампе. Низ новооткривених илегалних група је показао да је илегални пократ итекако жив и активан. Исељавање, које се до тада колико-толико смањивало, поново је почело да расте. Више од четири године након демонстрација постало је јасно да стање није срећено, већ да је по много чему горе него 1981.

Српско руководство је поново инсистирало да се мора извршити преиспитивање уставних однос у републици. За разлику од 1977. и 1981. када је тражено „доследно спровођење" уставних одредби сада је захтевано да се изврши промена устава. Доказивано је да руководство САП Косова није у стању да реши проблеме у покрајини и као глави аргумент истицано несмањено исељавање Срба и Црногораца.

Под притиском догађаја, савезно руководство је почетком 1986. коначно било приморано да се ангажује око проблема на Косову. У марту 1986. на заједничкој (затвореној) седници председништава СФРЈ и ЦК СКЈ усвојени су закључци на основу којих је потом донесен програм мера за стабилизацију стања.[38] И поред великих очекивања мере нису успеле да донесу значајније промене. Ипак, њихов значај је био у томе што је коначно на савезном нивоу заузет јединствен став о стању у Покрајини и предузета иницијатива да се проблеми реше.

Неуспех мера два председништва и даље погоршање ситауције које се огледало кроз све чешће доласке Срба са Косова у Београд где су тражили заштиту подстакло је савезно партијско руководство да у јуну 1987. одржи 9. седницу ЦК СКЈ, ткз. Пленум о Косову. У стању повишених тензија највиши партијски орган је закључио:

„Најтежи политички проблем Косова и целог југословенског друштва је што се политика СКЈ не остварује у два битна циља: исељавање Срба и Црногораца се наставља несмањеним интензитетом, а стање у међунационалним односима се погоршава."[39]

---

36 АС, ђ2 к439, „Неке карактеристичне изјаве политичких функционера поводом стања на Косову", Материјали са радног састанка код Председника ЦК СКС о неким идејним питањима спровођења ставова СКЈ, СКС и СКВ у изградњи јединства и заједништва у СР Србији на основама Устава, одржаног 8. априла 1985.

37 „Српски национализам доприноси исељавању са Косова", *Политика*, 2. октобар 1986.

38 „Мере за опстанак", *Политика Експрес*, 20. јун 1986.

39 АС, ђ2 ПК СКК к46, „Закључци ЦК СКЈ о остваривању ставова СКЈ о развоју социјалистичког самоуправљања, братства, јединства и заједништва на Косову", Материјали 10. седнице ПК СКК, одржане 5. јуна 1987.

Укључивање савезног руководства у косовско питање функционери САП Косова су дочекали да видним незадовољством. Исмаил Бајра је за долазак радне групе Скупштине СФРЈ на Косово, са задатком да испита истинитост жалби Срба и Црногораца, рекао да је то „најтежи облик неповерења и суспензију легалних механизама у Покрајини".[40] И поред отпора, укључивање савезног руководства је било неопходно. Ситуација на Косову је претила да даље ескалира. Покрет Срба са Косова је након слања Петиције 2016 у априлу 1986. постајао све масовнији. За време одржавања Пленума о Косову у Пионирском парку, преко пута Скупштине СФРЈ, окупило се око 1200 Срба са Косова којима се придружило неколико хиљада Београђана.[41] Међу њима су се нашли и познати опозиционари међу интелектулацима: Миодраг Булатовић, Драгослав Михајловић, Војислав Шешељ, Милан Комненић, Павлушко Имшировић, Драган Богавац и др.[42] У савезном врху су схватили да им ситуација клизи из руку. Пленум је био покушај да поново успоставе изгубљену контролу.

Највиши орган савезне партије је закључио да је наставак исељавања Срба и Црногораца са Косова најочигледнији пример неостваривања политике СКЈ. Зато је требало „енергичним мерама" отклонити све узроке кризног стања на Косову. Поред супстављања ширењу албанског национализма и сепаратизма као најважнији задатак је истакнуто заустављање исељавања и стварање услова за повратак исељених.

Скупштина СФРЈ је још у децембру 1986. покренула иницијативу да се донесе документ на нову федерације на основу кога би се заједничком активношћу свих република и покрајина постигла три циља: хитно заустављање исељавања, бржи повратак исељених и стварање услова за долазак грађана из читаве земље који желе да живе и раде на Косову.[43] Пленум о Косову је дао подршку овој иницијативи која је по много чему била последња прилика да се високополитизовано питање коначно реши.

После дуготрајних преговора у којима су учествовали представници свих република и покрајина Југословенски програм мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца са Косова, бржи повратак оних који су га напистили и долазак свих који желе да живе и раде на Косову (даље: Југословенски програм) је усвојен на седници Скупштине СФРЈ 16. и 17. децембра 1987. године.[44] Темељио се на Платформи ЦК СКЈ за Косово,

40 „Драме и обмане", *НИН*, 10. мај 1987.

41 „Аплауз и понека псовка", *Борба*, 29. јун 1987; „Немири косовских тишина", *Политика*, 2. јул 1987.

42 „Београђани показали високу свест", *Борба*, 30. јун 1987; „Достојанствено одбили провокаторе", *Политика*, 30. јун 1987

43 „Одговорност целе Југославије", *Дневник*, 26. децембар 1986; „Иницијатива о Косову", *Борба*, 26. децембар 1986

44 *Југословенски програм мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца с Косова, бржи повратак оних који су га напустили и долазак свих који желе да живе*

резолуцији 13. конгреса СКЈ, ставовима Скупштине СФРЈ, скупштина СР Србије и САП Косова, ставовима СК ССРНЈ и другим документима усвојеним у партијским и државним телима. Био је то опширан документ, састављен од 11 општих, уводних чланова и 90 чланова у којима су наведене конкретне мере за остваривање програма. Већ у првој, уводној тачки у програму је речено да је исељавање Срба и Црногораца са Косова „најтежи морални, политички и друштвено-економски проблем југословенског друштва". Даље је истакнуто да је исељавање „изражено је у дужем временском периоду" и да се „после контрареволуционалних догађаја 1981. године наставља се несмањеним интензитетом, што доводи до крупних забрињавајућих промена у националној структури становништва у САП Косову." Због тога је закључено да је заустављање исељавања, повратак исељених и слободан долазак свих који желе да живе и раде на Косову „прворазредан и врло хитан задатак свих радних људи и грађана у САП Косову, СР Србији и СФР Југославији".

Усвајање програма је представљало неопходност, али и политичку победу руководства СР Србије јер је на савезном нивоу коначно призната дубина проблема и истакнуто да је његово решавање задатак читаве федерације. Након тога сужен је простор покрајинског руководства за негирање озбиљности проблема исељавања и политичку манипулацију узроцима.

Југословенски програм је предвидео низ енергичних мера које су требали да предузму државни органи и друштвене организације на Косову, у Србији и читавој Југославији. Циљ им је био да се отклоне проблеми у поштовању уставности и закона, поремећаји у међунационалним односима и оствари пуна равноправност и слобода за све грађане. Програм је такође иницијативу за измену и допуну појединих закона и других прописа у САП Косову, СР Србији и федерацији како би се омогућило ефикасније спровођење предвиђених мера.

Разлика програма у односу на сличне документе донесене у ранијем периоду који су се показали као неуспешни је била у томе што су били предвиђени механизми који су требали да обезбеде ефикасно спровођење и контролу. Републике, покрајине па чак и општине и месне заједнице укључене у спровођење програма требало је да на основу њега донесу сопствени програм конкретних мера који би потом ефикасно и потпуно остварили. За разлику од ранијих докумената, Југословенски програм је уз сваки предвиђени задатак прецизно наводио који орган или организација треба да га изврше и у ком року. Контролу извршавања је требало остварити тако што би се периодично подносили извештаји. На савезном нивоу извештаји носилаца задатака требало су да буду подношени на шест месеци, а у органима СР Србије, САП Косова и општинама тромесечно. Скупштина СФРЈ је

и раде на Косову, Служба за послове информисања и информативно-документалистичке послове, Београд 1987.

образовала посебно тело – Комисију за праћење извршавања Југословенског програма која је требала да координира активност на спорвођење програма (Kostić 1989: 299).

Деведесет предвиђених конкретних мера и активности је било подељено у три целине: мере за ефикасно функционисање институција политичког система, борбу против повреда уставности и законостисти и заштиту слобода грађана (мере 1 до 32); мере за сређивање стања у економији и социјалној политици (мере 33 до 63) и мере у областима образовања, науке, културе, здравства и другим областима друштвног живота, чији је првенствени циљ било отклањање националистичке и сепаратистичке индоктринације и спречавање даљег ширења сепаратистичке пропаганде (мере 64 до 90).

За разлику од ранијих докумената, Југословенски програм је као циљ поставио решавање неких осетиљивих питања. Предвиђао је завођење мера демографске политике и контроле рађања и поред дугогодишњег отпора из покрајине сваком покушају да се то учини. Како је објаснио Јурај Бајец, уводничар на седници Председништва ЦК СКС на којој је о предлогу програма разговарано, раст становништва од 45.000 годишње и преко 60% становништва млађег од 27 година стварали су економску ситуацију која је дугорочно била неодржива. Прграмом је, такође, било предвиђено решавање проблема самовласних заузећа друштвене имовине. Према подацима које је изнео Бајец у покрајини је било 17.377 неизвршених судских решења у овој области.[45]

Међу мерама наведеним у Југословенском програму уочљиво је да је као први задатак наведено „заоштравање личне и колективне одговорности“ у покрајини, Републици и Федерацији, а потом и „одлучна диференцијација“ у органима управе, правосуђа, самоуправним организацијама и заједницама у области друштвеног живота и рада, у образовању, науци, култури, јавном информисању, јединицама ТО на простору САП Косова. Програмом је затражено позивање на одговорност и смене свих оних који су утицали да током претходних шест година исељавање не буде заустављено. Ове мере су одржавале захтеве из републичког руководства које је већ дуже времена инсистирало да на Косову постоји кадровски континуитет још од седамдесетих и да су смене неопходне.

Програм је даље предвидео да се посебна пажња посвети бољем функционисању органа управе, судства и безбедности. Затражена је већа контрола њиховог рада и предвиђено да се обезбеде услови да запослени науче језик друге етничке заједнице уколико га не знају. С обзиром да је једно од честих оправдања за неизвршавање раније предвиђених задатака била слабост администрације у покрајини програм је предвидео помоћ у стручним

45 АС, ђ2 к524, Материјали са 35. седнице Председништва ЦК СКС, одржане 19. новембра 1987, излагање Јурија Бајеца.

кадровима коју је Косову требало да пруже Република и Федерација. Спорвођење овакве мере је предлагано још 1983. али су се из Покрајине одлучно противили. Фазли Кајтази, секретар покрајинског СИЗ-а, тада је изјавио да је прави циљ доласка кадрова из остатка федерације „трећа колонизација Косова".[46] Југословенски програм је предвидео да Скупштина САП Косова створи законски оквир да пружање помоћи у кадровима буде могуће. Посебно је требало помоћи рад органа управе и правосуђа. Наглашено је да приопротет треба да имају случајеви у којима су странке различите националности, да се хитно решавају проблеми у стамбено-комуналној делатности, имовинско-правним односима, експроријацији земљишта, заузећима земљишта, недозвољеној градњи. Такође, требало је испитати ранији рад органа правосуђа и управе, посебно случајеве „ћутања администрације" како би дошло до застарелости случајева, потом пропусте у експропријацији и сл.

Југословенски програм је предвидео мере за органе и службе безбедности како би органи из Покрајине остварили бољу сарадњу са колегама из Републике и Федерације у борби против илегалног покрета и сузбили ширење националистичке пропаганде. Савезни суд је добио задатак да приоритетно решава предмете са Косова и да са Врховним судом Србије и Врховним судом Косова ради на оспособљавању преко потребних кадрова за покрајину. Јавни тужиоци су задужени да преиспитају склопљене уговоре о продају замљишта и покрену поступак за поништавање оних за које се утврди да су склопљени под притиском. Измене Закона о парничном поступку и Закона о облигационим односима су још 1984. омогућиле тужиоцима да покрећу ове поступке. Међутим, две године касније је утврђено да Покрајински јавни тужилац није поднео ниједан захтев за поништење уговора о продаји земље који су склопљени под притиском.[47] Навођење ове мере у програму је имали за циљ да подстакне тужиоце да поступају по својим овлашћењима. Програм је, такође, предвидео да правосудни органи наставе са решавањем бројних случајева заузећа земљишта као и да се преиспита сврсисходност оштре казнене политике према откривеним припадницима илегалног покрета и размотре начини њихове ресоцијализације након изласка из затвора.

У области законодавства је био предвиђено да се донесе савезни закон који је требало да уреди употребу језика народности у складу са Уставом СФРЈ.

Мере у области информисања су предвиђале да се снажније одговори на атијугословенску пропаганду из Албаније тако што би се омогућила боља

46 „Опасна једносмерна кретња", *Политика Експрес*, 16. октобар 1983.

47 АЈ, ф215 к63, Допис покрајинског јавног тужиоца, Момчила Благотића, упућен Савезном јавном тужилаштву у вези делегатског питања у Савезном већу Скупштине СФРЈ (26. 8. 1986).

покривеност простора САП Косова сигналом југословенских радио-телевизија. Потом, требало је остварити бољу сарадњу средстава информисања из покрајине са оним из остатка СФРЈ, и проширити програм Радио-телевизије Приштина на српскохрватском, ромском и турском.

На пољу економије и социјалне политике Југословенски програм није понудио ништа ново. Објективно, он то није ни могао да учини. Економски и социјални проблеми су на Косову били посебно изражени али су проистицали из системских проблема чије је решавање било могуће једино на савезном нивоу. У програму је по ко зна који пут поновљен захтев за бољим самоуправним повезивањем радних организације из покрајине са оним из других федералних јединица, као и потреба већег улагања ОУР-а из остатака СФРЈ на Косову, али су ове и сличне мере много више представљале списак лепих жеља него што су одржавале реалне могућности. Тако је нпр. било предвиђено да се 200 највећих југословенских предузећа ангажује у привреди САП Косова као и да највећа предузећа наменске индустрије развију кооперцију са предузећима на Косову. Читав сет мера требао је да помогне остваривање раније прокламоване полтике „најбржег развоја Косова" за коју је већ тада било јасно да ће остати мртво слово на папиру. Крајем 1987. Југославији је била неопходна дубока системска реформа како би се превазишла економска криза. Удео Косова у укупном друштвеном бруто производу јесте био изузтено мали али југословенска привреда и поред тога није могла да изнесе терет и трошкове економског развоја привредно заостале и презадужене покрајине.

Низ мера наведених у програму је показивало да су његови аутори схватали да су за заустављање исељавања потребне не само мере које се директно баве овим проблемом већ измена опште ситуације у Покрајини. Због тога су у Југословенском програму поред мера на пољу економије и били предвиђене и оне које су се тицале сарадње образованих институција у покрајини са онима у остатку СФРЈ, потом израде заједничких наставних програма и уџбеника на простору СР Србије, боље сарадње научних институција...

Међу конкретним мерама усмереним на проблематику исељавања издвајале су се оне о потреби формирања нових, мањих општина на Косову, од делова старих општина у којима су Срби били већина, као и право за друштвено-политичке заједнице на пречу куповину имовине оних Срба и Црногораца који су се селили са Косова, и потом могућност да ту имовину дају на коришћење онима који су спремни да се на Косово врате или да дођу да живе и раде.

У целини, Југословенски програм је предвидео сет мера које би, да су биле спроведене, могле да доведу до значајног побољшања опште ситуације на Косову и живота свих грађана. Документ је имао и више мана. Већина предвиђених рокова је била крајње нереална и већ у тренутку усвајања је било јасно да они ме могу бити испоштовани. Након година постепеног

погоршавања ситуације, нарастања тензија међу Срба и Албанаца и погоршања економске ситуације било је илузорно очекивати да је бројне захтевне мере могуће спровести за неколико месеци. Проблем је такође представљала позитивна дискриминација Срба и Црногораца коју је била предвиђена појединим мерама. То се првенствено односило на предност у запошљавању и решавању стамбеног питања за повратнике. У ситуацији огромне незапослености како Срба и Црногораца, тако и Албанаца, запошљавање по аутоматизму за повратнике је било неизводљиво и могло је само да доведе до даљег подозрења Албанаца који су због изјава покрајинских руководилаца и пропаганде илегалног покрета мере за заустављање исељавања већ видели као усмерене против њих и њихових права.

Ипак, највећа мана Југословенског програма је био тренутак у коме је усвојен. Од демонстрација па до активног укључивања савезног руководства у решавање проблема на Косову протекло је пуних пет година. Потом је од покретања иницијативе за доношење програма па до његовог усвајања у децембру 1987. протекло још пуних годину дана. Драгоцено време је било изгубљено. У међувремену су се догодиле значајне промене са далекосежним последицама по косовско питање. Најзначајнија је свакако био обрачун у врху руководства СК Србије. Након више месеци унутрашњих тензија Слободан Милошевић је у сукобу две фракције поразио Ивана Стамболића и његову струју. За разлику од Стамболића који је решење за проблеме на Косову видео у упорним преговорима са представницима покрајина и функционерима у федерацији Милошевић је одабрао другачији приступ. Његов начин вођења политике „без компромиса" почивао је на крајњем затезању односа и стварању притисака како би се остварили политички циљеви. Републичко руководство је још пре почетка сукоба два лидера као главни циљ поставило промену устава. Након победе Милошевића као метод за остваривање тог циља одабрана је политичка конфронтација, (зло)употреба незадовољства маса и упорни захтеви за сменама у покрајинском руководству. Трајање исељавање Срба и Црногораца је било главни доказ промашености политике на Косову.

У таквим околностима спровођење Југословенског програма је остало у другом плану. Руководство САП Косова је све своје ресурсе користило за одбрану својих позиција и уставног положаја покрајине. Републички органи су покушавали да спроведу предвиђене мере али је та активност остајала у позадини политичког сукоба. Раст тензија на терену је поништавало позитивни ефекат свих предузетих мера. Савезно руководство, као трећа заинтересована страна, било је неспособно да обезбеди спорођење програма који је само донело. Показало се да је Југословенски програм био закаснели документ који није узимао у обзир објективне околности, како на терену тако ни у политичким односима, због чега је већ у тренутку доношења био осуђен на неуспех.

АРХИВСКИ ИЗВОРИ

Архив Југославије
фонд СИВ (130)
фонд Савезни суд Југославије (212)
фонд ЦК СК Југославије (507)
фонд Председништво СФРЈ (803)
фонд Канцеларија председника републике (837)

Архив Србије
фонд Председништво СР Србије (г274)
фонд Председништво ЦК СКС (ђ2)
фонд ПК СК Косова (ђ2 ПК СКК)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Југословенски програм мера и активности за заустављање исељавања Срба и Црногораца с Косова, бржи повратак оних који су га напустили и долазак свих који желе да живе и раде на Косову, Служба за послове информисања и информативно-документалистичке послове, Београд 1987.

Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања. Саопштења и други документи, прир. Коста Чавошки, Службени гласник, Београд 2009.

Савез комуниста у борби за националну равноправност, Комунист, Београд 1968.

12. Конгрес Савеза комуниста Југославије. Реферат. Резолуције. Статут СКЈ. Завршна реч, Издавачки центар Комунист, Београд 1982.

ШТАМПА

Борба
Вечерње новости
Вјесник
Данас
Дневник
Јединство
НИН
Политика
Политика Експрес
Православље

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Вилотић 2006: Миладин Вилотић.„Сведочења о збивањима на Космету у раздобљу 1959–1968. године". *Срби на Косову и Метохији.* Зборник радова с научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27–29. маја 2005. Београд: САНУ, 349–365

Гаталовић 2016: Миомир Гаталовић. *Косово и Метохја у државној политици Југославије 1958–1965*. Београд: Институт за савремену историју: Друштво историчара Србије.

Задужбине Косова 1987: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*. Ур. Атанасије Јевтић. Призрен/ Београд: Епархија рашко-призренска/ Богословски факултет у Београду.

Kostić 1989: Branko Kostić. „Jugoslovenski program o Kosovu". *Kosovo: prošlost i sadašnjost*. Beograd: Međunarodna politika, 295–305

Петровић–Благојевић 1989: Ружа Петровић – Марина Благојевић. *Себе Срба и Црногораца са Косова и из Метохије. Резултати анкете спроведене 1985–1986. године*. Демографски зборник. Књ. 2. Београд: САНУ.

Ћосић 2009: Добрица Ћосић. *Лична историја једног доба.* Књ. 3, *Време распада 1981–1989.* Београд: Службени гласник.

Petar R. RISTANOVIĆ

YUGOSLAV PROGRAMME OF MEASUREMENTS AND ACTIVITIES FOR CEASE OF SERBS AND MONTENEGRINS DISPLACEMENT FROM KOSOVO AND METOHIJA, QUICKER RETURN OF THE ONES WHO ABANDONED IT, AND ARRIVAL OF THE ONES WHO WISH TO LIVE AND WORK IN KOSOVO (1987)

Summary

Massive displacement of Serbs and Montenegrins from Kosovo and Metohija was publically talked about at parties' fora, and afterwards at press pages after demonstrations and attempt of munity of the Albanians in Kosovo in the spring 1981. Debate on the determination of causes of displacement was taken place under the influence of political clash between the leadership of SR of Serbia and SAP of Kosovo. Serbian leadership used the crisis in Kosovo and duration of displacement as the evidence that it should reconsiderate relationships determined by the constitution between provinces and republic. The leadership of SAP of Kosovo opposed it severely. Due to the political problem on the cease of emigration it did not do a lot until the federal party's and state leadership have been included in problem solving in the spring 1986. After the escalation of the condition in the province, and the possibility of the events to be out of control threatening, federal leadership concluded that the displacement of Serbs and Montenegrins from Kosovo had been the hardest problem of Yugoslavia. It was decided that at federal level should be passed a comprehensive programme for the cease of displacement and the enable of the displaced persons return. Yugoslav programme was profuse and detailed document with a series of elaborated measurements, clearly evidenced to the bodies which should have implemented them including the terms to do that. Nevertheless, the range of the programme was not great since it had been passed too late. In the conditions of the growing inter-ethnic tensions and political disputes the programme could not give significant results.

Key words: Kosovo and Metohija, SAP of Kosovo, Kosovo issue, displacement of Serbs and Montenegrins.

Рад је предат 19. октобра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 94(497.11-89)"1839/1846"

Оригинални научни рад

*Александар М. САВИЋ**
Филозофски факултет, Београд

СРПСКИ НАРОД У СТАРОЈ СРБИЈИ (1839–1846)**

Апстракт: У раду је дат преглед дешавања у Старој Србији у периоду од прокламовања Гилханског хатишерифа (1839) до почетка спровођења танзиматских реформи (1845/6). Рад је написан највећим делом на основу необјављене архивске грађе српског порекла, објављених извора српске и британске провенијенције, домаће и стране штампе и релевантне литературе. Акценат у раду је стављен на положај српског народа у Старој Србији, који је првих година након прокламовања реформског акта био суочен са готово свакодневним арбанашким зулумима. У оваквим околностима многе српске фамилије са ових простора често су пребегавале у Кнежевину Србију да би сачувале свој живот и част.

Кључне речи: Османско царство, Стара Србија, Хатишериф од Гилхане, танзиматске реформе, Арнаути, зулуми, побуне, Кнежевина Србија.

Султан Махмуд II, који је започео опсежну реорганизацију Османског царства с намером да оснажи Царство и продужи му животни век, преминуо је изненада 1. јула 1839. године,[1] у јеку Друге египатске кризе (1839–1841). Његово реформаторско дело наставио је његов шеснаестогодишњи наследник, султан Абдул Мецид (1839–1861), који је приликом преузимања власти изговорио следеће речи: „Жеља је моја да у мом царству буде мир и поредак, да фукара моја спокојно и у рахатлуку живи. Ја радо уклањам свако дело, које би могло противно бити вишепоменутом миру, и поретку и рахатлуку народном" (*Новине Србске*, 1/13. јул 1839; 8/20. јул 1839). Нешто више од четири месеца касније, тачније 3. новембра 1839. године, Мустафа Решид–паша (1800–1858), министар иностраних дела Османског царства, обнародовао је чувени Хатишериф од Гилхане, који је добио име по томе што је

* истраживач-приправник, aleksandar.m.savic@f.bg.ac.rs

** Рад је написан у оквиру пројекта *Српска нација: интеграшивни и дезинтеграшивни йроцеси* (ев. бр. 177014), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Сви датуми у основном тексту дати су по новом календару, а изузетак је учињен приликом цитирања периодике, када су упоредо дати датуми по старом и новом календару. Када је реч о напоменама, датуми су дати упоредо по старом и новом календару, или само по новом.

прочитан у делу царске палате Топкапи сарај који се звао Гилхана. Приликом свечаног читања реформског акта, који је у званичним новинама Кнежевине Србије назван „Уставом", истакнуто је да је отпочело „срећно доба у коме ће се изводити срећне уредбе под именом срећне реформе". Од тог тренутка, у Османском царству је отпочело Доба танзимата, које је трајало до проглашења устава 1876. године (Shaw–Shaw 1977: 59–60; Мантран 2002: 552, 555; Ортајли 2004: 87; *Новине Србске*, 4/16. новембар 1839).[2]

Хатишерифом од Гилхане решавана су разноврсна унутрашња питања у Турској: судска, финансијска, административна и војна. Међутим, најважније је то што су Хатишерифом проглашени једнаким сви поданици Османског царства, без обзира на верску и националну припадност, и гарантовано им је право на живот, част и иметак. Будући да је изједначавање поданика наишло на велики отпор муслимана, оно никада није било доследно спроведено, те је стога Царство до краја свог постојања боловало од неправедне поделе поданика. Поред тога, прокламовано је праведно опорезивање према имућности и равномерно регрутовање војника са свих простора Османског царства (Shaw–Shaw 1977: 60–61; Ортајли 2004: 86–88).

Прокламовањем једнакости свих поданика Османског царства пред законом, тежило се унутрашњој стабилизацији државе и спречавању мешања великих европских сила у унутрашње ствари Османског царства (Тодоровски 1984: 25). Тиме би Царство било ослобођено нових унутрашњополитичких и спољнополитичких заплета који би нагризали већ уздрмане темеље државног организма и започело нову епоху у свом историјском развоју. Међутим, ствари су узеле други ток. Уместо да започне период просперитета, уследио је период вишегодишњих немира, како у Анадолији, тако и у европском делу Османског царства, што је било у супротности са султановим очекивањима.[3]

Гилханским хатишерифом општи положај хришћанског становништва у Османском царству није био побољшан. Вишевековно исламско наслеђе утемељено на неједнакости муслимана и хришћана представљало је главни разлог, зашто поданици Османског царства исламске вероисповести, нису никако могли да прихвате једнакост са немуслиманским поданицима Царства, које су окривљивали за све невоље у држави (Јагодић 2016: 17–18; *Gazzeta di Zara*, 28. јануар 1840). Незадовољство Гилханским хатишерифом изражавали су антиреформски расположени муслимани широм Османског царства,

2 Архив Србије (= АС), Министарство иностраних дела – Внутрено одељење (= МИД – В), 1840, Ф IV, Р 95, М. Обреновић – А. Петронијевићу, Т. В. Перишићу, Ј. Обреновићу, Цариград, 28. децембар 1839/9. јануар 1840.

3 Почетком 1840. године султан Абдул Меџид је јавно говорио: „Циљ свију моји жеља је сасвим укинути сва које закон и разум осуђује, злоупотрбленија и угњетенија, утврдити мир и благостање свију моји поданика и подићи напредак и моћ царства" (*Сербске народне новине*, 17/29. март 1840).

посебно због новог начина опорезивања и новог система регрутације, прокламованих реформским актом. Немири су се током прве половине 1840. године, ширили у европским ејалетима Царства, а намера муслимана је била да на „хришћане ударе и све их истребе". Ситуација је била додатно погоршана двема неродним годинама (1838, 1839), због чега је 1840. године дошло до пораста цена пољопривредних производа, што је имало директног утицаја на пораст друмског разбојништва и довело до повећане јавне несигурности у европском делу Царства, па самим тим и на простору Старе Србије (*Сербске народне новине*, 11/23. фебруар 1840; 29. фебруар/12. март 1840; 19/31. мај 1840; 26. мај/7. јун 1840; 11/23. јул 1840; *Новине Србске*, 27. јул/8. август 1840).[4]

Стара Србија представља географски појам који је настао као израз српске историјске свести и потребе да се истакне историјско право Кнежевине Србије на територије под османском влашћу које су се налазиле јужно и југозападно од граница српске Кнежевине, а које су биле саставни део српске средњовековне државе. Према најновијим истраживањима српске историографије јужна граница Старе Србије је ишла линијом Дебар–Прилеп–Велес–Кратово–Ћустендил, тј. поклапала се са јужном границом државе српског краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) и са јужном границом Српске патријаршије која је постојала до 1766. године. Узимајући у обзир административну поделу Османског царства средином XIX столећа да се закључити да је највећи део простора названог Стара Србија обухватао казе Босанског (Новопазарска и Митровачка каза) и Херцеговачког санџака (Пријепољска и Пљеваљаска каза) Босанског ејалета, Нишког санџака (Нишка, Прокупачка са Куршумлијом, Лесковачка и Пиротска каза) истоименог ејалета и цео Скопски ејалет. Скопски ејалет је обухватао следеће санџаке: Скопски (казе Скопље, Куманово, Врање, Крива Паланка, Кратово, Тетово и Кочани), Призренски (казе Призрен, Алтин, Ибали, Ђаковица, Пећ, Трговиште и Бихор) и Приштински (казе Приштина, Гњилане, Ново Брдо и Вучитрн) (Јагодић 2016: 7, 23–36; Шешум 2017: 88–92).

4 АС, Министарство иностраних дела – Иностранo одељење (= МИД – И), ролна микрофилма (= рм) 47, Ф I, Р 90, Ђ. Протић – Попечитељству иностраних дела, Београд, 19/31. јануар 1840; Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (= МУД – С), 1840, Ф IV, Р 56, И. Момировић – Попечитељству внутрених дела, Алексинац, 9/21. март 1840; Ф IV, Р 209, П. Весовић – Истом, Рашка, 1/13. април 1840; П. Марковић – Истом, Рашка, 25. април/7. мај 1840; Министарство финансија – Одељење промишљености (= МФ – П), Р 12, С. Јовичић – Попечитељству финансија, Алексинац, 13/25. април 1840; Р. Ромић – Истом, Алексинац, 13/25. мај 1840; МИД – И, 1840, рм 49, Ф III, Р 131, Ц. Рајовић – Попечитељству иностраних дела, Београд, 17/29. мај 1840; МФ – П, 1840, С. Јовичић – Попечитељству финансија, Алексинац, 12/24. јун 1840; МИД – В, 1840, Ф IV, Р 101, Ц. Рајовић – М. Обреновићу, Београд, 18/30. мај 1840; Ф IV, Р 22, Исти – Истом, Крагујевац, 7/19. децембар 1840; Архив Српске академије наука и уметности (= АСАНУ), Исписи, к. 12, И IV – 36/47, А. Маре – Ф. Гизоу, Београд, 31. јануар 1841.

Широм Старе Србије током 1840. године путеви су били несигурни од арнаутских разбојника, који су пљачкали, палили и убијали, исказујући на тај начин своје незадовољство прокламованим реформама. Према извештајима српских пограничних органа власти српски народ у Старој Србији је у овим бурним временима проживљавао тешке дане, суочен са самовољом Арнаута и злоупотребама локалних органа власти, који су често узимали од народа већи порез него што је било прописано законом.[5] „Крајње насиље, које сада народ Српски од Турака још не избавивши се трпи и непрестано глобљење христјанских монастира од истиј" нагнало је народ села Истока у Пећкој кази да опуномоћи Димитрија Арсенијевића, настојника околног манастира Гориоча, да представи султану Абдул Мециду „тужбу против великих гоненија турских којима су христјани изложени". Обративши се 20. новембра 1840. године писменом молбом српском кнезу Михаилу Обреновићу да му помогне да отпутује у Цариград и да „за народ пог игом стењући, и свете монастире" издејствује милост од султана, Арсенијевић је истакао да је српски народ у том крају изложен безграничном насиљу. Према његовим речима готово сваког дана се дешавају убиства Срба која нико не кажњава, зато што је „свакиј Турчин и суд и извршитељ суда" (Љушић 2011: 47–48).[6] Исте године, само неколико месеци раније, руском посланству у Цариграду достављена је колективна жалба хришћана из Скопља и Призрена на насиља турских власти и Арнаута (Јагодић 2016: 18). Слична ситуација је била и у осталим деловима Старе Србије, посебно у Нишкој, Лесковачкој, Пиротској и Прокупачкој кази Нишког санџака, где су особито биле изражене све мане провинцијске власти. Према речима хришћана из поменутих каза од када је Мустафа Сабри паша постављен за управника Нишког санџака (1840), њима се од тада „сунце помрачило, срећа угасила, и ми с нашом децом на ново јаничарство доживесмо". У периоду од 1840. до 1841. године српски народ је на овом простору био суочен са сталним наметањем све већих пореза и ванредних кулука, насилном исламизацијом и свакодневним убиствима за која није нико одговарао. Српска села су

5 АС, МФ – II, Р 25, Ж. Димуловић – Попечитељству финансија, Пандирало 7/19. март 1840; Исти – Истом, Пандирало, 4/16. април 1840; Р 12, С. Јовичић – Истом, Алексинац, 13/25. април 1840; Р. Ромић – Истом, Алексинац, 13/25. мај 1840; МУД – С, 1840, Ф III, Р 113, Л. Бучовић – Попечитељству внутрених дела, Мокра гора, 11/23. март 1840; Ф IV, Р 207, Р. Миленковић – Алексиначком карантину, 3/15. април 1840; МИД – И, 1840, рм 49, Ф I, Р 216, Попечитељство иностраних дела – Начелствима округа Ужичког, Чачанског, Крушевачког и Алексиначког, Крагујевац, 27. новембар/9. децембар 1840.

6 АС, МИД – И, 1840, рм 50, Ф II, Р 33, Д. Арсенијевић – М. Обреновићу, Крагујевац, 8/20. новембар 1840; Попечитељство иностраних дела – К. Стојановићу, Београд, 19. новембра/1. децембар 1840; К. Стојановић – Попечитељству иностраних дела, Београд, 23. новембар/5. децембар 1840; Попечитељство иностраних дела – Ј. Герману, Крагујевац, 27. новембар/9. децембар 1840.

изгубила мир, а српски сељак образ. Усред бела дана у нишкој чаршији Турци су отели једну хришћанку од мужа и насилно је потручили. Нишки паша није хтео уважити тужбу хришћана поводом овог случаја, већ је сматрао веродостојним лажне изјаве два стара Турчина, која су посведочила да се жена самовољно потручила. Поведени примером представника власти и видевши да их нико не спречава, овим путем су кренули и Арнаути. Њихове чете су преплавиле Нишки санџак, вршећи при том насиља сваке врсте. Пљевине, пљачкање, отмице ради исламизације, силовања и убиства постала су тада свакодневна појава. У селима Прокупачке казе опљачкали су и убили више од 20 људи, ударали глобе на села и отимали сељанима стоку уз претњу да ће их побити. Њихова безобзирност је ишла дотле да нису имали обзира ни према православним храмовима; у прокупачкој цркви су силовали три отета хришћанина. У прокупачком селу Бугариновцу убили су једног момка секиром зато што је хтео да одбрани своју сестру коју су напаствовали. Суочени са оваквим таласом насиља Прокупчани су се одлазили у Ниш „да се жале и плачу пред пашом", али им је паша увек одговарао да су то честе појаве и да прихвате стање какво јесте (Перуничић 1978: 606–620; *Новине Србске*, 10/22. мај 1841).[7]

У ситуацији када „бедни народ цвили али жалбе његове неће нико да чује", српски живаљ у Старој Србији одлучио је да прибегне оружаној борби. Током пролећа 1841. године дошло је до више краткотрајних побуна у европском делу Османског царства, па те и до краткотрајне побуне српског народа у Нишком санџаку која је у крви угушена од Арнаута. Устанком је требало да буде обухваћено и подручје око Призрена, Скопља, Ђаковице, Пећи и Новог Пазара, али до тога није дошло (Стојанчевић 1971: 151–164; Андрејевић 2003: 65–115; Недељковић 2012а: 17–23; Jagodić 2015: 39–62; Јагодић 2016: 109–114). После брзог слома устанка показало се да ја стање уочи побуне било много повољније, него након ње. По територији Нишког санџака крстариле су арбанашке башибозлучке једнице, чија је самовоља прелазила све границе, зато што им је све било потпуно препуштено на милост и немилост. После њих по селима су зашле харачлије тражећи од народа да плати харач. Ситуација се није много променила ни са доласком румелијског сераскера Јакуп паше и царског комесара Тефик беја, који је требало да испитају узроке који су довели до побуне, поврате пребегло становништво из Кнежевине Србије, надокнаде претрпљене штете хришћанима и заведу ред и мир. Нишки мухафиз Мустафа Сабри паша је тада смењен, а на његово место је постављен Дели Исмет паша из Бурсе. Велики део

7 АС, МИД – В, 1840, Ф IV, Р 22, Ц. Рајовић – М. Обреновићу, Крагујевац, 7/19. децембар 1840; МФ – II, 1841, Ф V, Р 379, Р. Ромић – Попечитељству финансија, Алексинац, 30. децембар 1840/11. јануар 1841; А. Милосављевић – Истом, Грамада, 5/17. април 1841; Ф II, Р 114, Ж. Милосављевић – Истом, Суповац, 21. март/2. април 1841.

становништва који је пребегао у Кнежевину Србију након слома устанка, вратио се током лета својим кућама, али су им штете биле само делимично надокнађене. Ред и мир није у потпуности враћен. У селима Пиротске, Лесковачке и Прокупачке казе током лета долазило је до убистава појединих хришћана. Истовремено је био појачан и притисак на српски живаљ у Новопазарској и Вучитрнској кази. Хришћани из Нишког санџака који су хтели да се пожале на свој положај Јакуп паши и Тефик беју, били су у томе спречавани или се дешавало да Тефик бој није уопште хтео ни да их саслуша. Крајем 1841. и почетком 1842. године ситуација се није много променила када је у питању јавна безбедност у Старој Србији. У јесен 1841. године Арнаут Ајдар спахија убио је и опљачкао Смиљака Николића, српског трговца из Лесковца. Наредне године у пролеће убијен је Радоња, бакалин из Ниша и један свештеник „који је био изаслат да арач и вергију купи".[8] Стање је било додатно погоршано покушајем избеглих вођа нишког устанка да поново подигну побуну у Нишком санџаку. Током пролећа 1842. године хајдучке чете су почеле да прелазе из Србије у Нишки санџак. Њихови предводници су ширили гласине да уживају подршку Русије и Србије. Међутим, не нашавши одзива у народу, који је током протекле године претрпео велике штете и гоњене турским потерама, чете су се у августу исте године повукле у Србију (Андрејевић 2003: 201–225).

У осталим деловима Старе Србије ситуација није била уопште повољнија. Почетком 1842. године у жалби коју је упутило 19 народних представника српског народа из Приштинске и Вучитрнске казе француском конзулу у Београду, представљен је несносни положај српског живља на тим просторима: насилна исламизација, претварање цркава у џамије, вишедневно

8 АС, МФ – II, 1841, Ф V, Р 379, С. Јовичић – Попечитељству финансија, Алексинац, 15/27. април 1841; А. Милосављевић – Истом, Грамада, 15/27. април 1841; С. Милисављевић – Истом, Пандирало, 15/27. април 1841; Исти – Истом, Пандирало, 24. април/6. мај 1841; Р. Ромић – Истом, Алексинац, 30. мај/11. јун 1841; А. Милосављевић – Истом, Грамада, 8/20. јун 1841; Р. Ромић – Истом, Алексинац, 13/25. јун 1841; С. Милисављевић – Истом, Пандирало, 20. јун/2. јул 1841; Исти – Истом, 3/15. јул 1841; А. Милосављевић – Истом, Грамада, 12/24. јул 1841; С. Јовичић – Истом, Алексинац, 14/26. јул 1841; С. Милисављевић – Истом, Пандирало, 17/29. јул 1841; А. Милосављевић – Истом, Грамада, 28. јул/9. август 1841; С. Јовичић – Истом, Алексинац, 15/27. август 1841; Исти – Истом, Алексинац, 30. август/11. септембар 1841; Ж. Миловановић – Истом, Суповац, 25. септембар/7. октобар; С. Јовичић – Истом, Алексинац, 30. септембар/12. октобар 1841; 1842, Ф В, Р 103, Исти – Истом, Алексинац, 16/28. март 1842; МУД – С, 1841, Ф I, Р 2, К. Пацек – Попечитељству внутрених дела, Алексинац, 11/23. август 1841; МИД – И, 1841, Деловодни протокол (= ДП), 940, 1048, 1109, 1141, 1308, 1444; рм 59, Ф IV, Р 63, П. Радојковић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 21. септембар/3. октобар 1841; Ф IV, Р 63, Исти – Истом, Алексинац, 25. септембар/7. октобар 1841; 1842, рм 67, Ф I, Р 187, Исти – Истом, Алексинац, 16/28. март 1842; МИД – В, 1842, Ф I, Р 2, Ц. Рајовић – М. Обреновићу, Београд, 1/13. април 1842.

бесплатно конаковање Турака по хришћанским кућама и сл. Почетком маја исте године на тим просторима оперисале су хајдучке чете које су намеравале да подигну устанак, до чега на крају није дошло. Један од предводника био је Марко Аврамовић из Вучитрна, о коме треба рећи нешто више, будући да је у српској историографији о његовој личности мало писано (Стојанчевић 1971: 168–172).

Марко Аврамовић је почетком маја 1839. године пребегао у Кнежевину Србију и молио је српско Министарство унутрашњих дела да му додели државну службу. Наредне године био је латов (чариника) на састанку Василијина чесма на Јавору. Због тога што је показивао непослушност према надређенима и чак покрао извесну суму државног новца, спроведен је у Ужице да му се суди. Како је протекло суђење и на који начин је Аврамовић кажњен за сада нам није познато, оно што знамо је да је он следеће године био привремени гвардијан (стражар) Радујевачког карантина. У пролеће исте године затражио је петнаестодневно одсуство како би могао да оде до Рашког састанка и сазна шта му је са породицом, зато што је у Вучитрну и околини тада владало анархично стање због побуне у Нишком санџаку. Аврамовић се није више враћао на своју дужност, већ је прешао у Турску и тамо постао свештеник. Директор Радујевачког карантина је добио информацију да се он више неће враћати у Србију. Међутим, последњих месеци 1842. или на самом почетку 1843. године Аврамовић је поново пребегао у Србију. Године 1843. био је свештеник у Карановачкој општини. У пролеће исте године поднео је молбу да му се дозволи да пребаци и породицу у Србију, што му је било одобрено.[9]

Крајем 1843. године Порта је упутила у европске делове Османског царства комисију, која је требало да испита у каквом се положају налазе хришћани. Портини изасланици, међу којима су били Али Риза паша и Селим бej, који је требало да извиде стање на простору Скопског и Нишког санџака, саслушају тужбе хришћана и уредно их заведу. Међутим, антиреформни покрет Дервиша Цара (1843–1844), онемогућио је рад комисије, а арбанашки зулуми над хришћанским становништвом, добили су у ово време јачи интезитет. Арнаути, који си извесно време имали скоро „целу Румелију у својим рукама“ и по њој „палили и жарили“, искористили су ситуацију

9 АС, МУД – С, 1839, Р 94, М. Аврамовић – Попечитељству внутрених дела, 31. мај/12. јун 1839; 1840, ДII, 1283, 1312, 1578; 1841, Ф III, Р 225, М. Христић – Попечитељству внутрених дела, Радујевац, 10/22. мај 1841; Исти – Истом, Радујевац, 24. јун/6. јул 1841; 1843, Ф II, Р 32, М. Драгићевић – Попечитељству унутрашњих дела, Чачак, 29. април/11. март 1843; Попечитељство унутрашњих дела – Начелству округа Чачанског, Београд, 3/15. април 1843; Попечитељство унутрашњих дела – Рашком састанку, Београд, 3/15. април 1843; В. Мировић – Попечитељству унутрашњих дела, Рашка, 10/22. април 1843; АС, Лични фонд Илије Гарашанина (= ИГ), 782, М. Аврамовић – И. Гарашанину, Пожега, 24. јануар/5. фебруар 1851.

да свој бес искале над недужним хришћанима. Зулуми, које су они тада починили, превазилазили су по окрутности уобичајене норме мучења и понижавања раје. Арбанашка побуна била је праћена убиствима и спаљивањем хришћана у селима Скопске, Тетовске, Врањске, Лесковачке и Призренске казе. Нису поштедели ни православне светиње. Спалили су манастир Свете Богородице код Кичева, цркве у Врању, Бабином Мосту на Косову и у Тетову, где је хришћанима речено да се „никакав празник празновати неможе“ (*Сербске народне новине*, 9/21. децембар 1843; *Србске новине*, 11/23. децембар 1843; *Сербске народне новине*, 6/18. фебруар 1844; 2/14. март 1844; 5/17. март 1844; 6/18. април 1844; 13/25. април 1844; 4/16. јун 1844; Перуничић 1978: 716–718; Цамбазовски 1979: 298–300, 301–304, 337–338; Недељковић 2014: 255; Јагодић: 2016: 18).[10]

У селу Теарце у Тетовској кази, Арнаути су на Божић 1844. године потурчили једну младу девојку. Поред ње, била је потурчена још једна хришћанка, која је затим насилно удата за једног Арнаута. Слични случајеви су се дешавала и у осталим селима у околини Тетова. Поред турчења и насилне удаје, честе су биле и отмице девојака. У случају када су се чланови уже породице успротивили Арнаутима, били би истога часа ликвидирани, као што је био случај са двојицом браће која су желела да спасу своју сестру, или са мајком, која није желела да се одвоји од своје ћерке (*Сербске народне новине*, 5/17. март 1844). Хришћани из Скопске казе су били принуђени да гледају „како им жене децу безчесте и срамоте, и у робство одгоне, а по неким женама и девојкама недра секу и тако рањиве на углед другима упућују“ (Цамбазовски 1979: 299–300). Према речима скопског митрополита, не постоје речи које би могле описати сурово насиље које је трпео народ од Арнаута у околини Скопља: „Ови нељуди везују људе за колац, и скверене њиове жене и кћери на њиове очи. Обесе људе за ноге и принуђавају њиове жене, да иј са димом запаљене сламе гуше. Они натакну децу на ражањ и пеку иј, као јагањце, ругајући им се: о Бајраму нисте нам јагња изпекли. Ево сада, ово вам је награда, ми вас печемо! Девојкама сдеру хаљине с тела. И тако иј морају по читаву ноћ служити“ (*Сербске народне новине*, 20. април/2. мај 1844).

Потискивање Арнаута од стране низама у другој половини маја 1844. године, није донело велико побољшање српском народу у Старој Србији. Према писању званичних новина Кнежевине Србије: „Бриге о изгледу најближе будућности хришћанског житељства Румелије, још никако нису исчезле“. Хришћани су сада били принуђени да, поред свих страдања која су поднели,

10 АС, МУД – С, 1844, Ф II, Р 2, В. Теодоровић – Попечитељству внутрених дела, Алексинац, 20. март/1. април 1844; МФ – II, Ф II, Р 12, М. Милисављевић – Попечитељству финасија, Пандирало, 15/27. фебруар 1844; Исти – Истом, Пандирало, 1/13. март 1844; МИД – В, 1844, Ф II, Р 221, И. М. Гарашанин – А. Карађорђевићу, Београд, 10/22. април 1844; АСАНУ, Исписи, к. 12, И IV – 36/135, А. де Кодрика – Ф. Гизоу, Београд, 29. април 1844.

снабдевају регуларне турске трупе. Будући да је средином јула дошло до пацификације највећег дела побуњеног подручја, хришћани су тек тада могли привремено да одахну од зулума. Међутим, морали су да плате порез држави и да кулуче, приликом пробијања колских путева преко Шар планине, који су повезивали административне центре у европском делу Османског царства (*Србске новине*, 10/22. мај 1844; *Сербске народне новине*, 28. мај/9. јун 1844; 6/18. јул 1844; Јуришић 1852: 104).[11] Стање у Старој Србији након слома арбанашке побуне најбоље осликава жалба Срба из Призрена од 21. децембра 1844. године, упућена руском цару Николају I Романову (1825–1855). Пошто су жалбу поднели црквени и световни представници српског народа из Призрена и околине који су преживљавали тешке дане, дајемо један њен део у целини: „Нашу децу потурчише, и безчестише с силу наше жене и ћерке, с силу обљубише; нашу браћу с пушкама побише небројано, без суда и без пута. Цркве наше оборише и поараше, а наш закон погазише, и попове наше безчестише, с силу и за браду ги вукоше. Глобив нас безмерно, како који стигне: паша глоби, бег глоби и спахија, и господар, и субаша, и кадија, и зулумћари, који стигне – сви глобу!“ (Задужбине Косова 1987: 612–613).

Након смиривања ситуације на побуњеном подручју, Порта је одлучила да на ту територију упути комисију, која је требало да на терену утврди колику су штету претрпели хришћани у време арнаутских немира. Штета би им се надокнадила, секвестирањем имовине од затворених арбанашких ага и бегова. На челу комисије се налазио Емин паша, који је током лета 1844. године боравио у Битољу и Скопљу. Међутим, да би реч хришћана имала веродостојност, приликом пријављивања штете члановима комисије, требало је да о томе посведоче и два сведока муслиманске вероисповести. Будући да муслимани никако нису хтели да сведоче у корист хришћана, на овом плану није ништа конкретно урађено (Андонов–Полјански: 140, 144–145, 147–148, 151).[12]

Слом арбанашке антиреформне побуне крајем пролећа 1844. године омогућио је да се и на територији Старе Србије отпочне са спровођењем танзиматских реформи. Извршен је попис становништва и покретне и непокретне имовине. Укинуте су спахије у Нишком, Призренском и Приштинском санџаку и установљени су меџлиси, односно шуре – саветодавна већа у провинцијама у саставу којих су поред државних чиновника, улазили и представници локалних муслиманских и немуслиманских заједница. Сваки локални отпор Арнаута војска је гушила силом, а ред и мир су повремено реметиле арнаутске разбојничке чете којих је током 1845. и 1846. године било на територији Нишке, Пиротске, Лесковачке, Прокупачке и Новопазарске

11 АС, МУД – С, 1844, Ф II, Р 2, Ђ. Симић – Попечительству внутрених дела, Мокра гора, 9/21. септембар 1844.

12 АСАНУ, Исписи, к. 13, И XIII – 45/31, Буркне – Ф. Гизоу, Терапија, 27. јун 1844.

казе (Стојанчевић 2008: 66–72; Јагодић 2016: 12–13).[13] Поред арнаутских разбојничких чета било је још чинилаца који су отежавали живот српског народа у Старој Србији, као што су велико пореско оптерећење[14] и неуважавање српских жалби поднешених турским властима, које су поједине подносиоце стајале главе, као што се десило Михаилу Миши Стојановићу из Врања. Миша Стојановић је био опуномоћени представник народа из Врањске казе у чије име је подносио молбе у Цариграду. Почетком 40-их година 19. века боравио је у Цариграду или Београду. Пошто му је 1844. године дозвољено да се врати у Врање, Стојановић је убрзо по повратку покренуо питање повратка његове имовине која је разграбљена током гушења устанка 1841. године. Неодустајање од захтева за повратком имовине коштало је Михаила Стојановића главе (10. август 1845), а као оправдање његовог убиства, наведено је да је намеравао да подигне устанак против турске власти.[15]

Непостојање јавне безбедности, злоупотребе провинцијских органа власти и тешке друштвено-економске прилике на селу, имали су пресудног утицаја на велики број српских фамилија и појединаца из Старе Србије, да у периоду, који се обрађује у ово раду, мигрирају у Кнежевину Србију. Погранични органи власти Кнежевине Србије, убрзо након објављивања Гилханског хатишерифа, јављали су како се српски народ у Османском царству нашао у ситуацији у којој је имао само два избора, да погине или да пребегне у Србију.[16]

13 АС, МУД – С, 1844, Ф II, Р 51, М. Дамјановић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 11/23. јул 1844; МИД – И, 1844, рм 90, Ф III, Р 6, М. Трифуновић – Попечитељству иностраних дела, Ужице, 5/17. јул 1844; Р. Петровић – Истом, Крушевац, 25. септембар/7. октобар 1844; Исти – Истом, Крушевац, 9/21. октобар 1844; 1845, рм 98, Ф I, Р 223, М. Драгићевић – Попечитељству иностраних дела, Чачак, 21. април/3. мај 1845; Исти – Истом, Чачак, 28. април/10. мај 1845; М. Дабић – Истом, Алексинац, 25. јун/7. јул 1845; МФ – II, 1845, Ф I, Р 50, В. Топлицки – Попечитељству финансија, Пандирало, 31. август/12. септембар 1845; Ф IX, Р 19, С. Николајевић – Истом, Василијина чесма, 15/27. јул 1845; 1846, Ф I, Р 16, П. Станковић – Истом, Суповац, 31. март/12. април 1846; А. Милосављевић – Истом, Грамада, 19. април/1. мај 1846; Ф X, Р 85, С. Анђелковић – Истом, Рашка, 1/13. јул 1846; А. Милосављевић – Истом, Грамада, 26. јул/7. август 1846.

14 АС, МИД – И, 1845, рм 98, Ф I, Р 223, М. Драгићевић – Попечитељству иностраних дела, Чачак, 13/25. новембар 1845; Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (= МУД – II), 1846, Ф IV, Р 171, Р. Петровић – Попечитељству внутрених дела, Крушевац, 27. фебруар/11. март 1846.

15 АС, МФ – II, 1841, Ф V, Р 379, С. Милисављевић – Попечитељству финансија, Пандирало, 22. мај/3. јун 1841; МИД – И, 1845, рм 98, Ф I, Р 223, К. Цветковић – синовцу Крсти, куму Лази и осталима, Лесковац, 2/14. август 1845; М. Дабић – Попечитељству иностраних дела, Алексинац, 6/18. август 1845; Исти – Истом, Алексинац, 9/21. август 1845; Исти – Истом, 13/25. август 1845.

16 АС, МУД – С, 1840, Ф IV, Р 156, И. Момировић – Попечитељству внутрених дела, Алексинац, 9/21. март 1840; Ф III, Р 113, Л. Бучовић – Истом, Мокра гора, 11/23.

Крајем 1839. и током 1840. године преко пограничних караула и састанка Кнежевине Србије уследило је пребегавање читавих фамилија или појединаца са простора Старе Србије. Највећи број бегунаца био је из следећих вароши и околних села: Нови Пазар (села Дежева, Драмиће, Дубиње, Дунишиће, Жабрен, Житниће, Жуњевиће, Крче, Лопиже, Луково, Павље, Пиларета, Пурће, Радаљица, Свиланово, Црчево, Чедово), Врање (села Богошевац, Власе, Кацапун, Костомлатица, Куново, Љиљанце, Секирје, Срнећи Дол, Стубал, Тумба, Ушевце, Шапранце), Нова Варош (села Рутош, Дрмановићи) Пирот (Бежиште, Пасјача, Шестигабар), Лесковац (села Бојник, Градња), Ниш (села Горњи Матејевац, Јелашница, Каменица), Прокупље (село Клисурица), Пљевља, Приепоље, Призрен, Пећ (села Љутоглава, Осојане), Гњилане, Ново Брдо и Вучитрн (село Оклаце).[17] С обзиром на то да је излишно наводити сваког појединачног бегунца или сваку фамилију, указаћемо само на следеће чињенице. Крајем априла и почетком маја 1840. године на Рашком састанку су пребегле 32 фамилије из новопазарских села, док се истовремено припремало да пребегне још 50 фамилија из Новопазарске казе.[18] У јесен исте године, у кратком временском року од две недеље

март 1840; Ф IV, Р 207, Р. Миленковић – Алексиначком карантину, Пандирало, 3/15. април 1840; И. Момировић – Попечитељству внутрених дела, Алексинац, 8/20. април 1840; Ф IV, Р 209, П. Весовић – Истом, Рашка, 1/13. април 1840; П. Марковић – Истом, Рашка, 25. април/7. мај 1840; Ф IV, Р 219, П. Весовић – Истом, Рашка, 27. март/8. април 1840; П. Марковић – Истом, Рашка, 16/28. април 1840; ДП, 364, 642, 683, 775, 776; МФ – П, Р 12, Р. Ромић – Попечитељству финансија, Алексинац, 13/25. мај 1840; МИД – И, 1842, рм 76, Ф VI, Р 59; МИД – В, 1840, Ф IV, Р 101, Ђ. Протић – М. Обреновићу, Београд, 1/13. мај 1840.

17 АС, МУД – С, 1840, ДП, 604, 656, 697, 707, 1079, 1239, 1261, 1322, 1325, 1341, 1343, 1344, 1395, 1524, 1674, 1675, 1676, 1679, 1692, 1693, 1761, 1762, 1767, 1853, 1854; Ф III, Р 113, Л. Бучовић – Попечитељству внутрених дела, Мокра гора, 1/13. март 1840; Исти – Истом, Мокра гора, 12/24. мај 1840; Исти – Истом, Мокра гора, 16/28. јун 1840; Исти – Истом, 30 јул/11. август 1840; Исти – Истом, 4/16. август 1840; Исти – Истом, 9/21. август 1840; Исти – Истом, 26. август/7. септембар 1840; Исти – Истом, 3/15. септембар 1840; Исти – Истом, 10/22. септембар 1840; Исти – Истом, 26. септембар/8. октобар 1840; Исти – Истом, 4/16. октобар 1840; Ђ. Вучковић – Истом, Мокра гора, 12/24. октобар 1840; Л. Бучовић – Истом, Мокра гора, 14/26. новембар 1840; Ф IV, Р 188, П. Весовић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 20. март/1. април 1840; Исти – Истом, Рашка, 22. март/3. април 1840; Исти – Истом, Рашка, 1/13. април 1840; Ф IV, Р 219, Исти – Истом, Рашка, 6/18. април 1840; П. Марковић – Истом, Рашка, 16/28. април 1840; Исти – Истом, Рашка, 20. април/2. мај 1840; Исти – Истом, Рашка, 27. април/9. мај 1840; П. Весовић – Истом, Рашка, 5/17. мај 1840; Ф IV, Р 227, М. Илић – Истом, Чачак, 3/15. април 1840; МФ – П, 1840, Р 12, А. Милосављевић – Попечитељству финансија, Грамада, 2/14. септембар 1840; С. Јовичић – Попечитељству финансија, Алексинац, 30. октобар/11. новембар 1840; МИД – В, 1840, Ф V, Р 50.

18 АС, МУД – С, 1840, Ф IV, Р 219, П. Марковић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 16/28. април 1840; Исти – Истом, Рашка, 20. април/2. мај 1840; Исти – Истом, Рашка, 27. април/9. мај 1840; Ф IV, Р 227, М. Илић – Истом, Чачак, 3/15. април 1840.

у Србију је пребегло 25 фамилија из Врањске казе.[19] Превасходно, радило се о проширеним породицама. Илустрације ради навешћемо као пример породицу из врањског села Власе на челу које се налазио Станко Цветковић, који је има око 110 година. Заједно са њим у Србију су пребегла 2 његова сина, 2 снаје, 9 унука и 2 унуке.[20] Следеће године број пребеглих лица нагло је порастао, због неуспешног устанка у Нишком санџаку. Према извештајима српских пограничних органа, у периоду од 24. априла до 3. маја 1841. године на територију Кнежевине Србије привремено је пребегло 1 363 фамилије, односно 9 460 мушкараца, жена и деце са преко 47 000 грла стоке. У наредним данима број пребеглих лица је растао. Тако је до 7. јуна број привремено пребеглих износио 1 648 фамилија са 11 223 члана и са преко 58 000 грла стоке (Перуничић 1978: 593, 598, 601).[21] Поред бегунаца из Нишког санџака спас од зулума у Србији проналазиле су и многобројне породице и појединци из других места Старе Србије. Међу њима је било и доста појединаца из Пећи (Нико Грдић, Јован Милићевић, браћа Павле и Томо Симић, Милосав Грановић, Јанаћ Миловановић и Божа Градић) и из села Пећке казе (Сувог Грла, Рудника, Бања и Истока), међу којима и калуђер из Истока Јаничије Вељковић.[22] Затим из села Новопазарске казе (села Врболози, Добриње, Митрова Река, Муово, Ступ, Туново, Тушимља), Пријепољске (село Страњани) и Призренске казе (село Опгеруша), те потом из Прокупачке казе (села Дудулајце, Клисурица, Речица, Трнов Лаз), одакле је последњих дана децембра пребегло 13 фамилија, односно 86 лица.[23] У исто време пребегло је 25 фамилија из Вучитрна које је предводио Марко Атанасијевић из истог места (Недељковић 2012: 273).

19 АС, МФ – II, 1840, Р 12, С. Јовичић – Попечитељству финансија, Алексинац, 30. октобар/11. новембар 1840.

20 АС, МУД – С, ДII, 1676.

21 АС, МУД – С, Ф III, Р 163, Н. Стојановић – Алексиначком карантину, Грамада, 13/25. април 1841; МФ – II, 1841, Ф V, Р 379, А. Милосављевић – Попечитељству финансија, Грамада, 13/25. април 1841; С. Јовичић – Истом, Алексинац, 15/27. април 1841; Збирка Радослава Перовића (= ЗРII), Ф I, РII 4, Ђ. Протић – А. Мареу, Београд, 2/14. мај 1841. Током лета 1841. године највећи број пребеглих фамилија из Нишког санџака вратио се на своја огњишта.

22 АС, МУД – С, 1841, Ф III, Р 183, Л. Бучовић – Попечитељству внутрених дела, Мокра гора, 13/25. март 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 17/29. април 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 3/15. мај 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 12/24. јун 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 9/21. октобар 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 21. новембар/3. децембар 1841.

23 АС, МУД – С, 1841, Ф III, Р 158, П. Весовић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 17/29. март 1841; Исти – Истом, Рашка, 3/15. новембар 1841; Ф III, Р 183, Л. Бучовић – Попечитељству внутрених дела, Мокра гора, 6/18. април 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 12/24. април 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 3/15. мај 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 15/27. мај 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 6/18. јул 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 9/21. октобар 1841; Исти – Истом, Мокра гора, 14/26. новембар 1841; Ф III, Р 183, Исти – Истом, Мокра гора, 25. мај/6. јун 1841; МИД – В, Ф I, Р 2, Ц. Рајовић – М. Обреновићу, Београд, 31. децембар 1841/12. јануар 1842.

Током наредне године било је бегунаца из горе наведених каза, али је њихов број мањи у односу на претходну годину. Највећи број пребеглих фамилија и појединаца био је из Новопазарске казе (села Лопиже, Муово, Ступ, Црчево, Шалиновиће, Шаре), а затим из Вучитрнске. Према подацима који су нам били доступни, број пребеглих лица из Новопазарске казе био је 100, а из Вучитрнске 55. Број пребеглих лица из осталих каза био је знатно мањи. Из пећког села Љутоглаве забележено је пет бегунаца (Огњан Милошевић, Милић Васиљевић, Милета Милошевић, Сава Томовић и Шутан Павићевић), а из Лоћана 1 (Здравко Павловић), док их је из призренског села Велика Хоча било тројица (Спасоје Крстић, Петко Станојевић и Јанко Вучковић).[24] Наредних година подаци о броју бегунаца су мањи, а свакако на то има великог утицаја и очуваност архивске грађе српског порекла. Током 1844. године највећи број њих био је као и 1842. године из Новопазарске казе. Поменуте године, у ноћи између 15. и 16. марта, у Србију су пребегла четири брата – Марко, Јаков, Арсеније и Данило Михаиловић из села Избице у Новопазарској кази, чија је породична задруга имала 34 члана (Јагодић 2016: 18).[25] Непуних месец дана касније, преко карауле Јариње у срезу Јошаничком пребегло је 8 фамилија, односно 56 лица, из села Борова глава.[26] Две године касније из истог села су пребегле још 2 српске породице. Исте године у Србију су пребегле још две српске фамилије из исте казе, тј. из села Крњина и Остраће.[27]

Узроци пребегавања су били различити. Најчешће је навођен као главни узрок несносни положај праћен свакодневним зулумима. Међутим, у појединим случајевима било је јасно прецизирано шта је конкретно утицало на поједина лица да пребегну у Србију. Августа 1840. године у Србију је пребегао Петар Цветковић са сином Димитријем из Пољанице у Лесковачкој кази, зато што је ранио субашу и своју супругу која је са њим блудничила. Месец дана касније српску границу је прешао Алекса Николић

24 АС, МФ – II, 1842, Ф А, Р 54, А. Милосављевић – Попечитељству финансија, Грамада, 10/22. јануар 1842; Ф В, Р 104, Исти – Истом, Грамада, 9/21. фебруар 1842; МУД – С, 1842, ДП, 546, 1014; МИД – В, 1842, Ф I, Р 2, Ц. Рајовић – М. Обреновићу, Београд, 16/28. јануар 1842; Исти – Истом, Београд, 3/15. фебруар 1842; Исти – Истом, Београд, 16/28. фебруар 1842; Исти – Истом, Београд, 1/13. април 1842; Исти – Истом, Београд, 16/28. април 1842; Исти – Истом, Београд, 1/13. јун 1842; Исти – Истом, Београд, 16/28. јун 1842; Исти – Истом, Београд, 3/15. јул 1842; Исти – Истом, Београд, 1/13. август 1842.

25 АС, МУД – С, 1844, Ф II, Р 2, М. Дамјановић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 19/31. јануар 1844; Исти – Истом, Рашка, 8/20. март 1844; Марко, Јаков, Арсеније и Данило Михаиловић – А. Карађорђевићу, Рашка, 17/29. март 1844; Попечитељство внутрених дела – Рашком састанку, Београд, 20. март/1. април 1844.

26 АС, МУД – С, 1844, Ф II, Р 2, М. Дамјановић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 5/17. април 1844.

27 АС, МУД – С, 1844, Ф II, Р 7, А. Х. Трифковић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 14/26. септембар 1846; Исти – Истом, Рашка, 14/26. новембар 1846.

из Лесковца са женом и троје деце, зато што је убио субашу у самоодбрани.[28] У јесен исте године у Србију је пребегао Недељко Дренић, терзија из Приштине, зато што је убио једног Турчина због жене.[29] Вуксан Божанић из села Оптеруше у Призренској кази, пребегао је у Србију у лето 1841. године због крвне освете, склањајући се од Арнаута.[30] У истом периоду и из истог разлога пребегао је преко Рашког састанка Раде Ђурић са четири друга из Ибарског Колашина (Вучитрнска каза).[31] Наредне године у Србију је пребегао Вуксан Бујанић из Новопазарске казе због убиства Турчина.[32] Почетком 1843. године у Србију је побегао Јанко Ивановић из Приштине, којем су Турци претили смрћу.[33] У пролеће следеће године у Србију су пребегла на караулу Гумниште Јошаничког среза два брата из Призрена због крвне освете. Арнаути су им напали на кућу и убили им једног брата, а они су убили двојицу Арнаута.[34] Наведени примери јасно показују да поједини Срби нису презали да одбране себе и своју част када је то било неопходно.

Поред поменутих, један од главних узрока пребегавања у Кнежевину Србију представљала је и насилна исламизација српског живља у Старој Србији. У пролеће 1839. године преко српске границе пребегли су Станко и Стана Нешић, брат и сестра из села Бријање Лесковачке казе. Наиме, Стану је насилно потурчио извесни Мустафа из истог села. Ограбивши прилику, она је побегла од њега уз братовљеву помоћ.[35] Више од годину дана касније у Србију је пребегла девојка Ђурђија из Ниша, коју је на Божић 1840. године насилно потурчио Сали Табашар из истог места.[36] Исте године у Србију је пребегао Маринко Трифуновић из Новопазарске казе са братом и девет чланова фамилије, гоњен од Арнаута који су намеравали да га убију и отму му ћерку.[37] Следеће године у Србију је пребегла Јелена,

28 АС, МФ – II, 1840, Р 12, А. Милосављевић – Попечитељству внутрених дела, Грамада, 2/14. септембар 1840; МУД – С, 1840, ДII, 1239, 1344.

29 АС, МУД – С, 1840, Ф III, Р 113, Ђ. Вучковић – Попечитељству внутрених дела, Мокра гора, 12/24. октобар 1840.

30 АС, МУД – С, 1841, Ф III, Р 183, Л. Бучовић – Попечитељству внутрених дела, Мокра гора, 6/18. јул 1841.

31 АС, МИД – И, 1841, рм 58, Ф III, Р 5, Попечитељство унутрашњих дела – Попечитељству иностраних дела, Београд, 25. јун/7. јул 1841.

32 АС, МУД – С, 1842, ДII, 546.

33 АС, МУД – С, 1843, Ф I, Р 42, В. Теодоровић – Попечитељству внутрених дела, Алексинац, 8/20. фебруар 1843.

34 АС, МУД – С, 1844, Ф II, Р 2, М. Дамјановић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 12/24. април 1844.

35 АС, МУД – С, 1839, Ђ. Љотић – Попечитељству внутрених дела, Алексинац, 31. март/12. април 1839.

36 АС, МУД – С, 1840, ДII, 1079; МИД – В, 1840, Ф IV, Р 101, Ц. Рајовић – М. Обреновићу, Топчидер, 16/28. јул 1840.

37 АС, МУД – С, 1840, Ф IV, Р 188, П. Весовић – Попечитељству внутрених дела, Рашка, 22. март/3. април 1840.

удовица Ђоке Живановића из Новог Пазара, са ћерком и троје мале деце, зато што су Турци хтели да јој отму ћерку и насилно је потурче.[38] Спас од исламизације потражио је у Србији и Стојан Грбовић из Призрена, који је у пролеће 1843. године пребегао на Рашком састанку (Јагодић 2016: 18).[39] У јесен исте године, из истог узрока у Србију је прешла девојка Стојана из села Горњег Матејевца у Нишкој кази.[40] Браћа Михаиловић из села Избице у Новопазарској кази, о којима је већ било речи, пребегли су у Србију зато што су Турци наумили да потурче њихову сестру. Две године касније, митрополит рашко-призренски Игњатије успео је да уз помоћ власти избави неколико жена које су Арнаути неколико година раније потурчили. Једна од њих је родила ћерку, која није била крштена и која није могла да живи у Призрену као хришћанка. Из тог разлога митрополит ју је, када је ограбио згодну прилику, тајно пребацио у Србију и бригу о њој поверио митрополиту српском Петру Јовановићу (Јагодић 2016: 18–19). Изношење конкретних примера имало је за циљ да се у меру, у којој нам то омогућава архивска грађа српског порекла, прикаже живот српског народа у Старој Србији.

Промене које су најављене у Османском царству обнародовањем Хатишерифа од Гилхане (1839) изазвале су велике потресе у земљи. Отпор антиреформски расположених муслимана, у којем су највише предњачили Арбанаси, који су одбијали да плате државне порезе и служе у редовној војсци, имао је за резултат да су године које су уследиле после прокламовања Хатишерифа, биле године константних немира и анархије. Антиреформска пропаганда створила је слику да су главни кривци за прокламовање реформи хришћани. У оваквим околностима уследили су велики прогони хришћанског становништва, па самим тим и српског живља на простору Старе Србије. Плима арбанашког незадовољства достигла је свој врхунац у антиреформном покрету Дервиша Цара (1843–1844), током којег је српски народ у Старој Србији био суочен са до тада невиђеним таласом насиља. Побуну Дервиша Цара угушиле су регуларне трупе Османског царства – низам. Присуство низама на подручју захваћеном побуном, омогућило је да се отпочне са спровођењем реформи и на територији Старе Србије. Анархично стање које је владало у Старој Србији првих година након прокламовања Гилханског хатишерифа довело је до исељавања многих српских фамилија у Кнежевину Србију.

38 АС, МУД – С, 1841, Ф III, Р 158, П. Весовић – Попечительству внутрених дела, Рашка, 22. октобар/3. новембар 1841.

39 Стојанова сестра била је насилно потурчена у Призрену. АС, МУД – С, 1843, Ф II, Р 14, П. Весовић – Попечительству внутрених дела, Рашка, 15/27. март 1843.

40 АС, МФ – II, 1843, Ф VI, Р 43, А. Милосављевић – Попечительству финансија, Грамада, 18/30. октобар 1843.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије (АС)
Збирка Радослава Перовића (ЗРП)
Лични фонд Илије Гарашанина (ИГ)
Министарство иностраних дела – Иностранo одељење (МИД – И)
Министарство иностраних дела – Внутрено одељење (МИД – В)
Министарство унутрашњих дела – Полицајно одељење (МУД – П)
Министарство унутрашњих дела – Санитетско одељење (МУД – С)
Министарство финансија – Одељење промишљености (МФ – П)

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)
Исписи (И)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Андонов–Полјански 1977: *Британски документи за историјата на македонскиот народ. Серија четврта (1840–1856), Том II (1840–1847)*. Под редакција на Христо Андонов–Полјански. Скопје: Архив на Македонија.

Задужбине Косова 1987: *Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа*. Призрен–Београд: Епархија Рашко-призренска: Богословски факултет у Београду.

Јуришић 1852: Гедеон Јосиф Јуришић. *Дечански првенац. Описание манастира Дечана, Дијлома краља Дечанскоі, описание Пећекске Патриаршие, многи стари зданија, многи места старе Србие и Косовскоі поља*. Нови Сад: Народна књигопечатња Данила Медаковића.

Перуничић 1978: *Алексинац и околина*. Београд: Скупштина општине Алексинац.

Џамбазовски 1979: *Грађа за историју македонскоі народа из Архива Србије, том I, књиґа I*. Прир. Климент Џамбазовски. Београд: Архив Србије: Архив на Македонија.

ШТАМПА

Gazeta di Zara (1840).
Новине Србске/Србске новине (1839–1844).
Сербске народне новине (1840, 1843–1844).

ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић 2003: Севделин Андрејевић. *Нишке буне. Ослободилачки покрети од 1833. до 1842. ґодине*. Ниш: Просвета.

Jagodić 2015: Miloš Jagodić. „Failed Conspiracy: Organisation and Preparation of the Serbian Uprising againist Ottoman rule in 1840–1841“, *Limes plus 3*, 39–62

Јагодић 2016: Милош Јагодић. *Србија и Стара Србија (1839–1868). Наслеђе на јуґу*. Београд: Еволута.

Љушић 2011: Радош Љушић. *Вујкина врата. Хроника подґорскоі села Исток. Први део*. Београд: Фреска.

Мантран 2002: *Историја Османскоі царства*. Приредио Роберт Мантран. Београд: Клио.

Недељковић 2012а: Славиша Недељковић. „Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године“. *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку (поводом 170 година од избијања Нишке буне)*. Зборник радова. Гл. и одг. ур. Радомир Виденовић. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 7–23.

Недељковић 2012: Славиша Недељковић. „Српски народ на Косову и Метохији од Грчког устанка до проглашења Хатишерифа од Гилхане (1821–1839)“. *Српске студије 3*, 255–277.

Недељковић 2014: Славиша Недељковић. „Устанак Арбанаса против турских власти у Скопском и Косовском пашалуку 1844. године (побуна Дервиш–Цара)“. *Истраживања 25*, 249–260.

Ортајли 2004: Илбер Ортајли. *Најдужи век империје*. Београд: Српска књижевна задруга.

Стојанчевић 1971: Владимир Стојанчевић. *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*. Београд: Издавачко-штампарско предузеће ПТТ.

Стојанчевић 2008: Владимир Стојанчевић. *Историјска прошлост Срба у Метохији од краја XVIII века до српско-турских ратова 1876–1877/78*. Власотинце: Друштво за очување културног наслеђа и традиционалних вредности власотиначког краја.

Тодоровски 1984: Глигор Тодоровски. *Реформите на големите европске сили во Македонија (1829–1909) 1. Реформите во Македонија до Илинденското востание.* Скопје: Студенски збор.

Шешум 2017: Урош Шешум. *Србија и Стара Србија 1804–1839*. Београд: Филозофски факултет у Београду.

Shaw–Shaw 1977: Stanford Shaw–Ezel Kurel Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II. Reform, Revolution and Republik: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*. Cambridge: Cambridge University Press.

Aleksandar M. SAVIĆ

SERBIAN PEOPLE IN OLD SERBIA (1839–1846)

Summary

Proclamation of the famous Gulhane Hatt-i Sharif, the reform act that announced the equality of all subjects of the Ottoman Empire regardless of their religion, started a new age – Tanzimat period (1839–1876), during which a wide program of reforms was initiated that transformed the institutional, economic and social order of the Empire. However, the Tanzimat period did not manifest itself only as the period of renewal, it was the age of great discord and uprising in the Ottoman Empire. Gulhane Hatt-i Sharif did not improve the position of the Serbian people in Old Serbia, where, during the first years after the proclamation of the reform act, constant anarchy ruled. During these years, the Arnaut oppression over the Serbian population became regular, which resulted in a mass migration of Serbian families into the Principality of Serbia. The situation temporarily stabilized after the suppression of the Arnaut anti-reform insurrection of Dervish Cara (1843–1844), after which the implementation of Tanzimat reform started in the territory of Old Serbia.

Key words: Ottoman Empire, Gulhane Hatt-i Sharif, Old Serbia, Serbian people, Arnaut.

Рад је предат 13. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 355:929 Махмуд-паша Бушатлија
94(560-89)"17"

Оригинални научни рад

*Марија В. КОЦИЋ**
Филозофски факултет, Београд

*Далибор М. ЕЛЕЗОВИЋ***
Филозофски факултет, Косовска Митровица

УСПОН МАХМУД-ПАШЕ БУШАТЛИЈЕ КАО ОДРАЗ КРИЗЕ ОСМАНСКОГ ДРЖАВНОГ СИСТЕМА***

Апстракт: Скадарски санџак представљао је засебну административну јединицу у оквиру Османског царства, у којој је средином XVIII века успела да се учврсти на власти породица Бушатлија. Водећи се властитим интересима, Бушатлије су настојале да се на најбољи начин уклопе у политичке процесе, које је наметало функционисање османско-млетачке границе. Истраживање разматра прилике у том санџаку током последње две деценије XVIII века, анализирајући их с аспекта крупних политичких промена у Европи и на источном Медитерану, изазваних дешавањима у Француској и настојањем Порте да очува своју власт, угрожену аспирацијама Русије и Аустрије.

Кључне речи: Махмуд-паша Бушатлија, скадарски санџак, Скадар, ајани, Француска, Русија, Албанци.

УВОД: СВРХА И ОПРАВДАНОСТ ИСТРАЖИВАЊА

Скадарски санџак чинио је посебну управну јединицу у оквиру Османског царства, формирану након освајања тих крајева 1479. године. Од тада током наредних неколико векова остао је у саставу румелијског елајета. Најзначајнији град и управни центар области био је Скадар, који је почетком XIX века имао 24.000 становника, док је у целом санџаку живело 500.000–600.000 људи (Pouqueville 1826, I: 413). Као друго седиште

* научни сарадник, marijakocic2003@yahoo.co.uk
** доцент, dalibor.elezovic@pr.ac.rs
*** Рад је резултат истраживања на пројекту *Модернизација западног Балкана* (ев. бр. 177009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

скадарских санџак-бегова, где су они с времена на време боравли, издвојила се Подгорица (Станојевић–Васић 1975: 509).

Покретање борбе за еманципацију до Порте и стварање засебног управног „ентитета" повезани су с успоном породице Бушатлија, која је и сама потицала из тих крајева. Долазак првог Бушатлије на положај управника скадарског санџака, позивајући се на документе које је објавила Муниба Спахо, Глигор Станојевић је датирао у 1765. (Станојевић–Васић 1975: 419; Спахо 1963: 669–670). Петер Бартл, међутим, сматра да је ова породица већ 1751. успела да успостави власт у Скадру (Бартл 2001: 85), готово у исто време када је албански етникум почео у све већој мери да исказује незадовољство (Косић 2015: 82–89). Исто време познато је и по порасту хајдучије (разбојништва) међу албанским поданицима (Anscombe 2006: 88). Око 1757. Скадар је постао центар пашалука,[1] који је обухватио делове данашње Црне Горе, Косова, северне Албаније и делове Македоније.

Када је први паша из породице Бушатлија Мехмед 1779. преминуо наследио га је његов син Махмуд-паша (1779–1796). Као последица изграђене традиције припадници ове породице себе су сматрали потурченим потомцима Ивана Црнојевића. Породична генеалогија имала је за циљ да уједно оправда аспирације Махмуд-паше према Црној Гори, присутне током целог периода његове управе.

Време успона Махмуд-паше Бушатлије у друштвеној историји Османског царства било је обележено као доба ајана (*ayan/ayanlar*). Јачање локалних моћника приметно је од XVII века, да би током друге половине наредног столећа тај процес достигао врхунац. У прво време „ајани су представљали лица која су у управним пословима помагала намеснику провинције" (Sućeska 1965: 6), када су у ајане убрајани сви угледни људи из одређене области (Коцић 2017: 236). На издвајање моћне групе појединаца с политичком позадином њихове власти утицали су ратови које је Османско царство водило током XVIII века. У немогућности да регрутује довољан број војника значај су стекли појединци који су били у прилици да, захваљујући богатству у земљи и имовини, регрутују приватну војску. На тај начин ајани су почели да исказују и политички утицај (Коцић 2017: 236).

Период ајана у новом значењу подстакао је рат Порте са Русијом (1768–1774). Истражујући њихов политички успон Кемал Карпат је посебно потенцирао прихватање западних утицаја, који су продирали преко европских трговаца. Прихватањем тих утицаја дефинисана је нова економска политика, која је искључиво одговарала области у којој је ајан успоставио утицај (Karpat 1972: 245). Током владавине Абдулхамида I

1 Пашалук од турског *paşalık*, односно елајет у свом саставу имао је неколико санџака.

(1774–1789) Порта није успела да успостави власт над областима под контролом ајана. Порта је једино могла да се нагоди са њима додељујући им звања и положаје. Као изразе аутономних тежњи ајана Робер Мантран навео је да су они задржавали за себе највећи део такси и прихода који су припадали Порти, док су трговинску размену обављали директно са страним трговцима (Мантран 2002: 511), у потуности занемарујући интересе Порте.

Иако су предмет бројних радова у домаћој и страној историографији, поједини аспекти деловања Махмуд-паше Бушатлије нису у довољној мери истражени сходно резултатима нових истраживања османског друштва те епохе.[2] Ово се пре свега односи на њихов положај у османском управном систему у доба ајана. Петер Бартл наводи да је у успону породице Бушатли кључну улогу имао распад тимарског система, када они нису имали више војне обавезе, због чега су почели да инвестирају новац у трговину и занатство. Захваљујући томе током прве половине XVIII века постају највећи „предузимачи" у северној Албанији (Бартл 2001: 82). То је овој породици омогућило предност да може да регрутује приватну војску, што је једно од главних обележија у дефинисању категорије ајана.

Да су његови савременици разумевали особени положај Махмуд-паше може се назрети из чињенице да га савременик Франсоа Шарл Иг Лорен Пуквил (*François Charles Hugues Laurent Pouqueville*, 1770–1838), искључиво помиње као намесника (користи израз *satrapie*) (Pouqueville, 1826, I: 411), не и као пашу, или санџак-бега. Историчар Богумил Храбак користио је израз мутасариф (*mutasarrıf* од арапског *mutaṣarrif*), који у арапском језику има значење провинцијског управника (Храбак 1996). Мехмед-паша и његов син Махмуд су с правног становишта представљали управнике скадарске административне јединице, али они нису постављани од стране Порте у регуларном процесу постављења, већ је њиховим именовањем она само верификовала реално стање „на терену".

2 У науци је прво дело о Махмуд-паши Бушатлији објавио почетком XX века Јован Томић (Томић 1908). Након тога уследили су сериознији радови генерацијâ југословенских историчара. Ограничени суд о начину извештавања француске (републиканске) штампе дао је Андрија Лаиновић (Лаиновић 1955: 339–344). Муниба Спахо објавила је неколико врло важних османских докумената која се односе на Махмуд-пашу (Спахо 1963: 669–681). Глигор Станојевић у трећој књизи *Исйорије Црне Горе* разматра његову борбу с црногорским и брдским племенима (Станојевић–Васић 1975: 412–499). Допринос истраживању деловања Махмуд-паше дали су Ејуп Мушовић (Мушовић 1992: 123–128) и Богумил Храбак, који се превасходно занимао за његов однос према црмничкој нахији (Храбак 1998: 93–104; Храбак 1996: 39–51). Његовим последњим походом, вођеним 1796, бавио се академик Бранко Павићевић (Павићевић 1956: 153–168). Ново тумачење тог догађаја пружају радови објављени у зборнику *Бој Црноīораца и Брђана с Махмуūī йашом 1796* (Станишић 1996), што је истицао и Богумил Храбак (Храбак 1996: 50).

КОЛЕБАЊА У ВЕРНОСТИ ПОРТИ (1785–1789): ИДЕЈА О ИЛИРСКОЈ КОНФЕДЕРАЦИЈИ

Након смрти оца 1779. Махмуд-паша постао је управник скадарског санџака. Првих неколико година остао је веран интересима Порте, да би изненада 1785. напао Црну Гору. Напад на Црну Гору извршен 1875. био је последица кризе која је неколико година владала између Скадра и Босне. Подгорица је у управном систему Османског царства уживала ранг кадилука, над којим је приходе убирао паша у Скадру. Порта упозорена на стратешки значај који је имала Подгорица, одлучила је око 1780. да њени приходи припадну херцеговачком санџак-бегу (Hickok 1997: 153–154). То је главни повод који је довео до напада Махмуда Бушатлије на Црну Гору 1785. Окрививши га за самостално покретање напада Порта га је прогласила побуњеником. Издат је хатишериф којим се од беглербега Румелије тражило да ухапси Махмуд-пашу и спроведе га у Истанбул (Станојевић–Васић 1975: 426). Успех у борби са Црногорцима имао је за последицу, поред пораста осећаја самољубља и јачање његових владарских претензија, али је повећао и његов углед међу албанским племенима (Станојевић–Васић 1975: 425). У околностима када је у појединим круговима још увек било живо сећање на Скадар као престоницу Илирске краљевине, његове аспирације попримиле су одређену идеолошку конотацију. Ту околност приметио је Пуквил, који је те крајеве посетио првих година XIX века. Овај Француз посебно је инсистирао на појави Илирске конфедерације, наводећи да је и сам члан њеног Сената Дубровчанин Бернардо Кабужић, честитао Махмуду Бушатлији на њеном вођству (Pouqueville 1826, I: 411).

Стварање сличних „пројеката" у више наврата забележено је током раномодерне епохе. На традицији опсталој из античких или средњевековних времена, поједине области стварале су властите идеологије, на темељу којих су прокламовале борбу против Порте. Непостојање континуитета у владарској и политичкој идеологији на тај начин било је компензирано, у околностима када је требало покренути борбу за еманципацију од Порте. Идеја о Илирској конфедерацији могла је да буде привлачна Махмуд-паши из тог разлога што је владао облашћу са сложеном етничком и верском структуром. Како је Пуквил навео, две трећине становника скадарског санџака почетком XIX века било је католичке вере (Pouqueville, 1826, I: 413). Иако је Махмуд-паша био муслиман, као и породица Бушатлија, он је регрутовао војску (као у случају и других ајана) међу својим поданицима, који су били другачијег верског сентимента. У кокетирању са таквим идејама лежи и главно оправдање чињенице да је Махмуд-паша успео да до своје смрти задржи власт над скадарском облашћу, и да поред бројних одрицања власти Порти не окрене своје поданике против себе; чињеница која у анализи његовог деловања ниједном није озбиљно узета у разматрање.

Потезање питања Црне Горе у том контексту има другачију позадину. Наиме, црногорска племена била су православне вере са властитом црквеном јерархијом, која није била под утицајем Скадра, већ Истанбула. Њима је Порта сама признала Црногорцима одређени степен самоуправе (влашки статус).[3] С друге стране, територија Црне Горе била је подељена на неколико санџака, док је Махмуд-паша настојећи да наметне своју власт појединим црногорским племенима, у исто време спроводио политику интеграције њене територије у посебан аутономни ентитет, који извори бележе као Илирску конфедерацију. За такве планове Порта сигурно није имала разумевања, мада је у појединим околностима морала да их толерише.

Махмуд-паша је, након што је Порта издала 1785. хатишериф, којим га је осудила приступио спровођењу одбрамбених мера за случај напада. Вероватно је његов карактер одиграо одређену улогу, као и заштита коју је уживао од стране капудан-паше, да 1786. затражи помиловање од Порте. У једном османском документу наведнео је да се хришћанско (католичко) становништво заложило пред султаном за њега (Спахо 1963: 674). Документ о опросту свечано је прочитан у Скадру маја 1786. Прву акцију коју је након тога предузео представљао је напад на Никшић, током кога је погубио 150 Ровчана (Станојевић–Васић 1975: 428). Како случај „првог помиловања" показује, Махмуд-паша је у покушају приближавања Порти користио наклоност католичког (већинског) становништва. Напад на Никшиће довео га је у нови сукоб са Портом. Порта се уверила да он није поштовао услове под којима је добио помиловање, а које су захтевали од њега да не излази ван граница свог санџака (Станојевић–Васић 1975: 428). Ово је уједно и доказ да област тадашње Црне Горе није била у опсегу територија над којима је Порта признала власт Махмуд-паши, већ да се искључиво радило о његовим приватним амбицијама.

С пролећа 1787. Порта је донела одлуку да крене војском на Махмуд-пашу. Описи деловања Махмуд-паше могу се наћи у радовима Глигора Станојевића, чији се наводи разликују од запажања савременика тих дешавања. Како је Пуквил забележио, до раскида Махмуд-паше са Портом дошло је на подстрек цара Јозефа II (1780–1790) 1786, када је он почео интриге против Порте. Јозеф II подстицао је Махмуда Бушатлију на побуну против султана Абдулхамида I као кнеза Илирске конфедерације (Pouqueville 1826, I: 411). Тај узрок искључен је из анализе коју је историчар Станојевић својевремено изнео у *Исйорији Црне Гоūе*. Напад је почео маја 1787, када је османска војска преко Херцеговине

3 У османском управном систему термин влах (тур. *eflak*) коришћен је да означи сточарско становништво, не везујући га ни за једну етничку групу посебно (Коцић 2013б: 22). У пописне дефтере под власима су бележени османски поданици који су имали обавезу да дају порезе од сточарства, који су најчешће расписивани отсеком. (Детаљније у: Коцић 2013б: 22–23. Овде је наведена додатна литература).

и Никшића упала у скадарски санџак (Станојевић–Васић 1975: 428).[4] Она је бројала 30.000 људи (Pouqueville, 1826: 411),[5] а њоме је командовао босански беглербег Сулејман-паша. Претходно је Махмуд Бушатлија освојио Спуж (Isto: 411).[6] Османски бродови стигли су на ушћа реке Бојане ради блокаде лука у том санџаку (Станојевић–Васић 1975: 428).

Махмуд-паша издао је наређење да се погуби везир кога је Порта послала да у њено име заведе управу над санџаком (Pouqueville 1826 I: 411). Опсада Скадра почела је августа те године (Станојевић–Васић 1975: 429), из које Пуквил доноси занимљиву епизоду. Свестан да је окружен јаким снагама, наредио је градњу 50 сплавова. На сваком од њих натоварене су гомиле „масног" дрвета, које је потом пустио низ Бојану како би плутајући реком стигле до османског ратног брода усидреног на њеном ушћу. Након тога османски бродови су се повукли у воде Котора. Османска војска успела је да савлада побуну августа 1787, након чега се Махмуд-паша повукао с малим бројем пратилаца у утврђење Росафа (Pouqueville 1826: 411).[7] Када се нашао у безизлазној ситуацији, избио је устанак у Скадру, када се локални народ дигао против зулума султанове војске. Побуна је избила 25. новембра, док се босански беглербег успео спасити тако што је са 30 људи побегао из града (Станојевић–Васић 1975: 429). То је омогућило Махмуд-паши да остане господар Скадра и целе области, у време када се положај Порте погоршао новим ратом.

Због сукоба око Крима Порта је у лето 1787. послала Русији ултиматум, захтевајући да се руска војска повуче из делова Грузије и са Крима. У одговору на то Русија је објавила Рат Порти 15. септембра (Мантран 2002: 514). Убрзо потом Русија је с Аустријом склопила савез, на основу кога је 1788. Аустрија објавила рат Порти. Русија је, као и Аустрија, рачунала на подршку хришћанског становништва на Балкану. Ово представља позадину мисије која је послата у Скадар у време када је Беч веровао да може Махмуд-пашу

4 Према Теодору Ипену султанова војска је 23. августа 1787. извршила напад на скадарски санџак (Ippen 1902: 182).

5 Пуквил износи интересатан податак да је ова османска војска напредовала преко Превалитане (у тексту: *Prevalitaine*). На овом месту Пуквил се користи старом топономастиком, коју је усвоио вероватно под утицајем античких историчара и писаца које је користио приликом писања свог дела. Превалитана је у позном римском периоду чинила засебну провинцију у оквиру Римског царства, а обухватала је крајеве данашње Херцеговине и Црне Горе. Најзначајнији градски центар у њој био је *Dioclea* (који је дао име Дукљанској држави), у чијој близини је касније настала Рибница, данашња Подгорица.

6 Помиње га као *Spug*.

7 *Rosapha* – утврђење у Скадру, које потиче из преосманског доба. И каснији путници, који су ове крајеве посетили током прве половине XIX века бележе њено постојање. Под Розафом се подразумева утврђени део Скадар чије фортификације потичу из преосманског времена.

да придобије на своју страну (Станојевић–Васић 1975: 438). Цар је Махмуд-паши нудио стварање Кнежевине Албаније под истим условима као што је то раније учинио краљ Напуљске краљевине, који је настојао да окупи војску од 30.000 људи ради протеривања Османлија из Европе. Немцу Боњару поверено је вођење тих преговора. Беч је од Махмуд-паше том приликом тражио да прихвати 2.000 аустријских војника (Pouqueville 1826, I: 412). Са Боњаром се Махмуд-паша састао на Скадарском језеру.[8] Потпуно неочекивано, наредио је да се Боњар погуби заједно са четворицом људи из његове пратње „разочаран перфидном игром владе у Бечу". Главе Боњара и чланова његовог посланства послате су у Истанбул. Њима је одметнути намесник Скадра тражио опроштај, али је Порта испрва одбијала, настојећи да његова непослушност не остане не кажњена (Pouqueville 1826, I: 412; Станојевић–Васић 197: 438; Муљачић 1958: 94–112). Акције против централне власти учиниле су Махмуд-пашу познатим широм Европе. Јавност је преко штаме пратила дешавања везана за њега. Тако је у Великој Британији објављена вест да је он том приликом добио опрост Порте, али се ускоро испоставило да је она представљала дезинформацију.[9]

Одлука да погуби аустријску делегацију открива да се политика Махмуд-паше битно разликовала од политике Али-паше Тепеленија, који се није устручавао да прима посланике других држава након што је успоставио своју владавину у Јањини. Погубивши аустријску делегацију Махмуд-паша је послао поруку Бечу да не може да рачуна на његову подршку. Вероватно да је сигурна подршка, коју је уживао у свом окружењу, имала пресудну улогу у његовом настојању да не постане само једно од оруђа Беча у подухвату неизвесног исхода. Уколико би Османлије добиле рат то је значило да се Порта може окренути против њега у много већој мери, него што је био случај до тада. Порта је ускоро поново пригрлила Махмуд-пашу, чија ће војска наредних неколико година наступати на њеној страни.

СТУПАЊЕ СЕЛИМА III НА ВЛАСТ И УВОЂЕЊЕ НОВОГ ПОРЕТКА (*NIZAM-I CEDID*)

Дешавања у Европи је као лавину покренуо пад Бастиље јула 1789. Њих од тада диктира расположење у Француској, која је проживљавала најсјајније, али и једно од најтамнијих раздобља своје историје, током кога су утирани темељи нових цивилизацијских тековина у потоцима крви сопствених поданика. У погледу утицаја Револуције на прилике у Османском царству,

8 Пуквил користи антички израз *Labeatis*.

9 *The Gentleman's Magazine: and Historical Chronicle, Volume 58 for the Year MDCCLXXXVIII, Part 1*. London: Printed by John Nicols &c, 1788, 167.

они су у прво време остали ограничен на одређени круг људи (Lewis 1953: 103) и тек су касније почели да утичу на расположење већег дела султанових поданика. Година која је у Паризу остала обележена по првом грађанском преврату у Европи, у Османском царству најавила је нови систем управе када је на власт ступио султан Селим III (1789–1808). Највећу претњу Османском царству током његове владавине представљала је Русија, користећи се подршком султанових православних поданика. Претње од руске и аустријске агресије навеле су Порту да међу европским државама потражи савезнике. Она је 1789. склопила други уговор о савезу са Шведском, а значајан успех њена дипломатија је остварила склапањем савеза с Пруском, јер су обе државе биле угрожене аспирацијама Аустрије и Русије (Tabakoğlu 2008: 343). У тим околностима Француска и Османско царство постале су „природне савезнице". Порта је са овом државом успела да сачува добре односе, занемарујући идеолошку конотацију и импликације буржоаске револуције, док је, с друге стране, новој влади у Паризу Порта постала привлачна као повољан савезник против руске претње на Леванту (Firges 2017: 1).

Махмуд-паша узео је учешће у рату са Аустријом од његовог почетка 1789, када се придружио османској војсци од 9.000 војника окупљеној у Бања Луци.[10] Његово држање није се показало похвалним, због чега се вратио у Скадар. На повратку био је нападнут од црногорских чета, које су успеле да га блокирају у околини Нишкића (Лаиновић 1955: 340). Наредне године по наредби Порте с војском је кренуо према Новом Пазару. Поново је покушао да се извуче под изговором обрачуна са Црногорцима, који су нападали његове поданике (Лаиновић 1955: 341). На крају је решио да блокира Кроју, због чега су у Француској стекли утисак да планира да се прогласи независним владарем Албаније. С пролећа 1791. добио је наредбу да крене у Србију и Влашку и да их заузме, након што их аустријска војска буде напустила. У лето те године његова војска освојила је Охрид и Елбасан, свуда сејући терор, што га је довело у нови сукоб са Портом (Лаиновић 1955: 342).

Одрешене руке за деловање Порти је обезбедио мир који је она склопила са Аустријом у Свиштову септембра 1791, а са Русијом у Јашију јануара 1792. Фериго Фоскари[11] сазнао је да је разлог окупљања османске војске био обрачун са скадарским санџак-бегом. Ту информацију донео је јаничар

10 Наведене године забележена су два беглербега у босанском вилајету: Миралем Бошњак и Хаџи Салих, који су кратко време управљали том административном облашћу (Peez 1889: 64).

11 Када је изабран за баила у Османском царству Фериго Тодеро Фоскари имао је за собом дужу каријеру у државној управи. Прво именовање у дипломатску службу уследило је 14. септембра 1782. избором за амбасадора у Русији (1782–1790). У Петрограду је остао до августа 1790, одакле је именован за новог баила у Истанбулу.

који се крајем 1792. вратио из тог дела Царства.[12] Реис-ефендија пред дипломатама није крио чињеницу да је Порта увек опраштала Махмуд-паши, али је он наставио да делује супротно њеним интересима, због чега је наредила војсци да нападне Скадар.[13] Порта је била решена да коначно уништи Махмуд-пашу, који је остао без моћних заштитника.[14] Док се у Истанбулу говорило о његовом смакнућу, Махмуд-паша је настојао да се одржи на власти, у доба када је међу Албанцима владала анархија. Исте 1792. године османски извори бележе случај да је извесни Матли Осман (пореклом из данашње централне Албаније) кренуо са 300 људи на Прилеп, тражећи да буде именован за локалног заповедника (Anscombe 2006: 89).

Против нове владе у Француској формирана је 1792. прва коалиција коју су чинили Аустрија и Пруска. Овом савезу су се наредне године придружиле Велика Британија, Низоземска и Шпанија (Форд 2005: 172–173). О томе су били упознати и поједини људи на Порти, попут личног султановог секретара Ахмед-ефендије, који је сматрао да је тиме Русија осигурала себи одрешене руке у Пољској (Lewis 1953: 119). У рату који је 1793. избио између Велике Британије и Француске, Ахмед-ефендија препознао је корист за Османско царство (Lewis 1953: 113). До тада је дешавања у Француској Порта прихватила као *de facto* стање. То је најзначајније последице имало по дипломатски кор. Дугогодишњи представник Француске на Порти Мари Габријел Флорен Огуст де Шоазел-Гуфје (*Marie-Gabriel-Florent-Auguste de Choiseul-Gouffier*, 1784–1792) побегао је крајем 1792. у Русију.[15] Тиме је новој влади у Француској оставио одрешене руке да именује новог представника у Истанбулу. У Истанбул је послат Мари-Луј-Анри Дикорш де Сант-Кро (*Marie-Louis-Henri, Descorches de Sainte-Croix*, 1793–1795), који је требало да упозна Порту са дешавањима у Француској (de Marcère 1927, I: 12). Исти догађај означио је успоставу дипломатских односа Порте са Републиком, од чега је највећу корист имала османска војска (Lewis 1953: 106–108).

12 Cosmai–Sorteni 1996. *Dispacci da Costantinopoli di Ferigo Foscari 1792–1796*, vol. I–II. Venezia: La Malcontenta (даље: Cosmai–Sorteni 1996), I, doc. n° 8, p. 25; Пера у Истанбулу. 8. јануар 1793. Врло рано Порта је увела обичај да страни посланици уживају заштиту једног или неколико јаничара, посебно приликом њиховог кретања кроз Истанбул.

13 Cosmai–Sorteni 1996, I, p. 27. Реис-ефендија, претходно реис-ул китаб, од XVIII века значајна личност у османској дипломатији, која је одржавала контакте са страним амбасадорима и посланицима.

14 Cosmai–Sorteni 1996, I, doc. n°13, p. 49–50, Пера у Истанбулу, 8. фебруар 1793.

15 Одлазак Шоазел-Гуфјеа савременицима је деловао сумњиво. Он је у пратњи 30-так особа ноћу ушао у руску амбасаду смештену у истамбулској четврти Бујукдере да би се наредног дана укрцао на руски брод и отпловио за Варну. Од посебног је значаја чињеница да он том приликом никог од дипломата није обавестио о свом одласку, што је одавало утисак да се радило о бекству. Амбасадор Велике Британије помогао му је са 40.000 пијастра; Cosmai–Sorteni 1996, I, doc. n° 8, p. 26; Пера у Истанбулу 8. јануар 1793.

У лето 1793. ширене су гласине да је Порта капудан-паши тајно наредила да са флотом крене на Скадар. Реис-ефендија уверавао је млетачког баила да Порта не би издала наредбу за поход „од изузетног значаја за односе две државе".[16] Истина је била другачија од оне коју је реис-ефендија покушао да наметне баилу. Најјача подршка Махмуд-паши, капудан-паша именован је за санџак-бега Триполија.[17] Том сменом Порта је на најбољи начин демонстрирала своју решеност да се обрачуна са Махмуд-пашом. У Истанбул је септембра стигао гласник са вестима да се Махмуд-паша повукао „у пратњи само 23 особе у своју тврђаву у забаченим крајевима", због чега се сматрало да ће његова глава брзо бити послата на Порту.[18] Махмуд-паша је, међутим, у рану зору 29. новембра успео да порази султанову војску (Станојевић–Васић 1975: 447). Иако млетачки извори о томе не доносе никакве податке, вероватно је Махмуд-паша и овог пута успео да искористи наклоност становништва своје области, које му је поново притекло у помоћ. Велики одјек имао је пријем руског посланика Михаила Кутузова на Порти новембра 1793. Тиме је и званично била окончана прва рунда преговора, који су означили победу руских интереса на дипломатском и трговинском плану. Кутузов је том приликом Порти предао Меморандум према коме је она проглашена одговорном за одржавање безбедне пловидбе у водама источног Медитерана.[19] У исто време почели су да се показују и први резултати политике за коју се Селим III определио. Јаничарски ред потпуно је измењен, а регрутовање постављено на строжим основама. Много већи значај имало је увођење нових трупа (*nizam-i cedid*), односно новог пешадијског корпуса (Anscombe 2014: 46–49). Људе у новом поретку обучавали су француски, британски и немачки официри на европски начин (Мантран 2002: 515). Појачано присуство Европљана у Истанбулу није могло да остане непримећено. *Национална їазеша* је 16. јануара 1794. објавила писмо које је 10. новембра послато из Истанбула. У њему је наведено да је Османлије увелико мењају своје обичаје, прихватајући европске. У елитним деловима града отваране су кафане по угледу на европске, док су у војсци уведене крупне промене, пре свега у области артиљерије. Посебно је лепим речима описан реис-ефендија, Мехмед Рашид-ефендија, који се разликовао од својих претходника по многим талентима,[20] вероватно ценећи његову наклоност европским вредностима.

Нова преоријентација Порте имала је последице и на њен однос према Махмуд-паши. Податак из *Љешойиса сушјешкої самосшана* открива да је

16 Cosmai–Sorteni 1996, I, doc. n° 40, pp. 127–128; Бујукдере, 10. јул 1793.
17 Cosmai–Sorteni 1996, I, p. 128.
18 Cosmai–Sorteni 1996, I, doc. n° 52, p. 165; Бујукдере, 25. септембар 1793.
19 *Gazette nationale, ou, Le moniteur universel*. Paris: de l'Imprimerie de H. Agasse (даље: *GN*) *1794*, n° 110; Париз, 9. јануар 1794.
20 *GN (1794)*, n° 117; Париз, 16. јануар 1794.

почетком 1794. у Босни окупљена војска од 12.000 људи (Jelenić 1926: 6). У исто време тајним каналима покренуто је питање помиловања Махмуд-паше, за кога се говорило да планира одлазак на хаџилук у Меку „ради добијања Портиног опроштаја".[21] Манипулишући истином реис-ефендија је у исто време манипулисао и односима Порте и Венеције, који су већ били уздрмани на Пелопонезу, где је у околини Патраса јачао покрет другог албанског побуњеника Али-паше од Јањине (Коцић 2013а: 205–221). Средином 1794. Махмуд-паша ступио је у преговоре са Портом, али договор међу њима није био постигнут.[22] Покрет Али-паше обухватио је највећи део албанског етникума. Претензије Махмуд-паше, са друге стране, пре су биле усмерене на обрачун са црногорским племенима, него што је маштао о лидерству над свим албанским поданицима. У тим околностима нови капудан-паша Кучук Хусеин-паша (1792–1803) успео је да сачува утицај на Порти.[23] Међу муслиманима у Истанбулу завладало је антируско расположење, у чему се управо истицао капудан-паша, док су они окупљени на јавним местима захтевали хитну објаву рата Русији.[24]

На место Бећир-паше, који се није показао довољно вештим у обрачуну са Махмуд-пашом, Порта је крајем 1794. именовала новог беглербега Румелије. Упркос томе, међу дипломатама у Истанбулу није била тајна да је она одлучна да Махмуд-паши понуди нови опроштај.[25] Њеним интересима одговарало је измирење с Махмуд-пашом, јер је он представљао мању претњу у односу на Али-пашу. Убрзо затим, као последица сарајских сплетки, отрован је реис-ефендија Рашид Мехмед-ефендија, тако што му је сипан отров у кафу.[26]

У француској штампи објављено је да је нови беглербег Румелије завео оштру дисциплину, док је сам његов избор протумачен намером Порте да ојача свој положај на Црном мору. Штампа је представљала догађаје на начин који је одговарао интересима нове владе у Паризу, због чега је посебно инсистирала на одлучности као таласу новог расположења који је обузео Порту, чиме је она изашла из периода дугогодишње летаргије.[27] Знак тих промена одражавало је и деловање новог великог везира Изет Мехмед-паше (1794–1798), који је био одлучан да се обрачуна с „ратничким народом на граници са Венецијом".[28] Порта је одлучила да „на познатог Мехмеда, побуњеног пашу у Скадру" пошаље војску под командом румелијског беглербега.[29] Румелијски беглербег,

21 Cosmai–Sorteni 1996, I, doc. n° 95, p. 297; Пера у Истанбулу, 25. април 1794.
22 *GN (1794)*, n° 263; Париз, 11. јун 1794.
23 *GN (1794)*, n° 225; Париз, 4. мај 1794.
24 *GN (1794)*, n° 271; Париз, 19. јун 1794.
25 Cosmai–Sorteni 1996, I, doc. n° 126, p. 412; Пера у Истанбулу, 25. новембар 1794.
26 *GN (1795)*, n° 189; Париз, 29. март 1795.
27 *GN*, n° 114; Париз, 3. јануар 1795.
28 *GN*, n° 123; Париз, 22. јануар 1795.
29 *GN*, n° 156; Париз, 24. фебруар 1795.

који је почетком 1795. требало да отпутује у Софију, претходно је требао да посети Албанију „због борбе са Махмуд-пашом".[30] Међутим, Порта је изненада променила свој став, када је њен приоритет постао обрачун с Али-пашом.[31] Глад која је у то време погодила Едирне и његову околину била је једна од најтежих у последњих неколико година, што је умножило број разбојничких банди, због чега је Порта у тој области послала додатну војску,[32] што су поједини тумачили као њену намеру да се обрачуна са побуњеником у Јањини.

КРАЈ МАХМУД-ПАШЕ

Кључну улогу у новом измирењу са Портом, имала је одлука Махмуд-паше да искористи становништво католичке вероисповести у свом санџаку. Католици су се обратили папи Пију VI (1775–1799) образложивши све опасности којима би били изложени уколико султанова војска буде напала њихов санџак. Такав напад био би испраћен масакром, због чега су од краља Шпаније тражили да интервенише у њихову корист.[33] Главни посредник у тим преговорима био је отправник послова кабинета у Мадриду.[34] Према млетачким изворима Махмуд-паша је посредством шпанског конзула у Скадру, извесног Радовановића, ступио у преговоре са краљем Шпаније Карлосом IV (1788–1808), који је требало да добије улогу медијатора.[35] Убрзо је на Порту стигао и гласник кога је у тајности послао Махмуд-паша.[36] Све то имало је за последицу да крајем марта 1795. Порта поново опрости Махмуд-паши под условом да испуни три услова: први, да поштује наредбе и делује у њеном интересу; други, да пошаље харач који је неколико година дуговао држави и да у свом санџаку сакупи милион (акчи?) на име ванредног пореза, који је у међувремену био расписан. Због тога су послати порезници, које је Махмуд-паша морао да прими и обезбеди њихов рад.[37] Као показатељ да је до тог времена ојачао свој положај, Махмуд-паша је након бекства санџак-бега Приштине, на његово место поставио једаног од својих људи.[38]

Почетком 1796. окупљено је 30.000 војника, неколико стотина коњаника и топова, који су требали бити послати у Едирне.[39] Њима је требало

30 Cosmai–Sorteni 1996, II, doc. n° 132, p. 438.
31 *GN (1795)*, n° 193, Париз, 2. април 1795.
32 *GN (1795)*, n° 221; Париз, 30. април 1795.
33 Cosmai–Sorteni 1996, II, doc. n° 172, p. 472; Пера у Истанбулу, 24. март 1795.
34 *GN (1795)*, n° 251; Париз, 30. мај 1795.
35 Cosmai–Sorteni 1996, II, doc. n° 136, p. 452; Пера у Истанбулу, 10. фебруар 1795.
36 Cosmai–Sorteni 1996, II, pp. 452–453.
37 Cosmai–Sorteni 1996, II, doc. n° 172, p. 473.
38 Cosmai–Sorteni 1996, II, p. 532.
39 *GN (1796)*, n° 214; Париз, 23. април 1796.

да се прикључе и Татари.[40] Та војска била је намењена гушењу побуне у Видину, где се учврстио Осман-паша Пазваноглу. Махмуд-паша са 20.000 војника добио задатак да угуши побуну Црногораца.[41] Од њихових главара тражио је да му испоруче харач за ту годину (Станојевић–Васић 1975: 452). Одбивши тај захтев, као неминован исход могли су да очекују напад Махмуд-пашине војске. До њега је дошло 11. јула 1796. када су се две војске сукобиле на Мартинићима. Војска скадарског санџак-бега претрпела је пораз, а он се спасио побегавши у Подгорицу. Убрзо је покренуо нови напад. У борби на Крусима 22. септембра Махмуд-паша командовао је војском од 23.000 људи, док је црногорска војска бројала 6.960 војника. На бојном пољу међу осталима остао је и његов леш (Павићевић 1956: 153–168; Шћепановић 1996, 75–88). Сећање на овај догађај касније је овековечено у неколио народних песама које отривају не потпуно поуздане податке о погибији скадарског санџак-бега. Његова глава послата је владици Петру I Петровићу као трофеј, који је он изложио у манастиру Стањевићу (Pouqueville 1826, I: 413). Обе битке имале су велики значај за црногорски народ за који је почело ново раздобље његове историје, оцењено од стране Вука Ст. Караџића као независност.

Убрзо након смрти царице Катарине II спољна политика Русије добија нови правац услед жеље њеног наследника Павла I (1796–1801) да се приближи Порти како би се одупрео француском утицају. Наполеон Бонапарта маја 1797. прогласио је Венецију за *Municipalità democratica*. Миром у Кампо Формију 17. октобра 1797. извршена је подела њене територије. Крф и преостала острва у поседу Венеције (Кефалонија и Закинтос) припали су Француској. Како је Харис Дајч указао „за Наполеона је Јонски архипелаг представљао камен темељац даљег продора на исток" (Dajč 2019: 27). Нападом Бонапарте на номинално османску провинцију Египат, нарушени су добри односи Француске и Порте, када се она први пут јавно усудила да критикује тековине Револуције (Lewis 1953: 122).

Резимирајући његов укупни учинак Роберт Елзи навео је да је Махмуд-паша преко двадесет година владао северном и централном Албанијом, успевајући да тој области издејствује аутономију унутар Османског царства. Његова владавина обележена је напретком трговине, што је донело просперитет целој области. Наследио га је његов брат Ибрахим (1796–1809) (Elsie 2010: 63). Након нестанка Махмуд-паше нестала је и аутономија области којом је управљао (Elsie 2010[2]: lvi),[42] премда је породица Бушатлија успела да се одржи на месту управника Скадра све до 1831.

40 *GN (1796)*, n° 286; Париз, 4. јул 1796.

41 *GN (1796)*, n° 15; Париз, 6. октобар 1796.

42 Уводни део ове монографије пагинисан је римским бројевима.

ОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

Cosmai–Sorteni 1996: Franca Cosmai – Stefano Sorteni (eds). *Dispacci da Costantinopoli di Ferigo Foscari 1792–1796*, vol. I–II. Venezia: La Malcontenta.

ШТАМПА

GN 1794–1796: Gazette nationale, ou, Le moniteur universel (1794–1796). Paris: de l'Imprimerie de H. Agasse.

The Gentleman's Magazine 1788: The Gentleman's Magazine: and Historical Chronicle, Volume 58 for the Year MDCCLXXXVIII, Part 1. London: Printed by John Nicols &c.

ЛИТЕРАТУРА

Anscombe 2006: Frederick F. Anscombe. „Albanians and" mountain bandits". У: Frederick F. Anscombe (ed.). *The Ottoman Balkans, 1750–1830*. Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers, 87–113.

Anscombe 2014: *Frederick F. Anscombe, State, Faith, and Nation in Ottoman and Post-Ottoman Lands*. Cambridge: Cambridge University Press.

Бартл 2001: Петер Бартл. *Албанци од средњег века до данас*. Београд: Clio.

Dajč 2016: Haris Dajč. *Sumrak starog Mediterana. Jonska ostrva 1774–1815*. Beograd: Heraedu.

De Marcère 1927: Édouard de Marcère. *Une ambassade à Constantinople: La Politique orientale de la Révolution française*, vol. I–II. Paris: F. Alcan.

Elsie 2010: Robert Elsie. *Historical Dictionary of Albania.* Lanham-Toronto-Plymouth: The Scarecrow Press, Inc.

Ippen 1902: Teodor Ippen. „Historički gradovi u Albaniji". *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, XIV, св. 2, 177–200.

Jelenić 1926: Julijan Jelenić. „Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci". *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, XXXVIII, sv. 1, 1–34.

Karpat 1972: Kemal H. Karpat „The Transformation of the Ottoman State, 1789–1908". *International Journal of Middle East Studies*, 3, 243–281.

Коцић 2013а: Марија Коцић. „Али-паша Јањински у списима Карла Аурелија Видмана (1794–1797)". *Истраживања Филозофски факултет у Новом Саду*, 24, 205–221.

Коцић 2013б: Марија Коцић, *Венеција и хајдуци у доба Морејског рата*. Београд: Hesperia*edu* – Научно друштво за историју здравствене културе.

Kocić 2015: Marija Kocić. „The problem of 'albanian nationalism' during the reign of Koca Mehmed Ragib pasha (1757–1763) in the Light of the Venetian report". *Истраживања Филозофски факултет у Новом Саду*, 26, 82–90.

Коцић 2017: Марија Коцић. *Оријенталализација материјалне културе на Балкану. Османски период XV–XIX век*. Београд: Heraedu.

Лаиновић 1955: Андрија Лаиновић. „Француска штампа о Махмуд-паши Бушатлији и Црној Гори с краја XVIII века". *Историјски записи*, год. VIII, св. XI, књ. 1–2, 339–344.

Lewis 1953: Bernard Lewis. „The impact of the French Revolution on Turkey". *Journal of World History*, 1,105–125.

Мантран 2002: Робер Мантран. „Почеци Источног питања – 1774–1839". У: Робер Мантран (пр.) *Историја Османског царства*. Београд: Clio, 509–554.

Муљачић 1958: Жарко Муљачић. „Дубровник и прва фаза аустријске акције у Црној Гори 1788. године". *Историјски записи*, год. XIV, св. 1–2, 94–112.

Мушовић 1992: Ејуп Мушовић. „Један план Порте за обрачун са Махмуд-пашом Бушатлијом скадарским везиром". *Новопазарски зборник*, 16 (1992), 123–128.

Павичевић 1956: Бранко Павићевић. „О првом походу Махмуда Бушатлије на Црну Гору 1796. године". *Историјски часопис*, VI, 153–168.

Peez 1889: Karl Peez. „Otomanske valije (namjesnici) u Bosni". *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, I, sv. 2, 60–65.

Pouqueville 1826: François Charles Hugues Laurent Pouqueville. *Voyage de la Grece*, vol. I–II, Paris: Firmin Didot, père et fils.

Спахо 1963: Мехмед Спахо. „Скадарски мутесариф Махмуд-паша Бушатлија према турским документима". *Историјски записи*, год. XVI, књ. XX, 4, 669–681.

Станишић 1996: Драган Станишић (ур.). *Бој Црногораца и Брђана с Махмут пашом 1796: зборник радова о биткама на Мартиничима и Крусима*. Цетиње: Светигора.

Станојевић 1955: Глигор Станојевић. „Венеција и аустриско-црногорски односи крајем XVIII века". *Историјски записи*, год. VIII, књ. XI, св. 1–2, 39–64.

Станојевић–Васић 1975: Глигор Станојевић – Милан Васић. *Историја Црне Горе*, књ. III. Титоград: Редакција за историју Црне Горе.

Sućeska 1965: Avdo Sućeska. *Ajani. Prilog izučavanja lokalne vlasti u našim zemljama za vrijeme Turaka*. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine.

Tabakoğlu 2008: Hüseyin Serdar Tabakoğlu. „The Impact of the French Revolution on the Ottoman-Spanish Relations". *Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, III, n°1, 335–354.

Томић 1908: Јован Томић. *Махмуд-паша Бушатлија: први период његовог рада (1784–1786)*. Београд: СКА.

Firges 2017: Pascal Firges. *French Revolutionaries in the Ottoman Empire: Political Culture, Diplomacy, and the Limiting of Universal Revolution, 1792–1798*. Oxford: Oxford University Press.

Форд 2005: Френклин Л. Форд. *Европа у доба револуција 1780–1830*. Београд: Clio.

Hickok 1997: Michael Robert Hickok. *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century Bosnia*. Leiden – New York – Köln: Brill.

Храбак 1998: Богумил Храбак. Црмничка нахија у Карамахмудовом земану (1777–1796). *Историјски записи*, год. LXXI, бр. 1–2, 93–104.

Храбак 1996: Богумил Храбак. Скадарски мутесарифи и њихов однос према Црној Гори 1685–1787. *Историјски записи*, год. LXIX, бр. 3, 39–51.

Шћепановић 1996: Шћепановић. „Нека питања у вези са битком на Лопатама 1796. године". *Историјски записи*, год. LXIX, бр. 4, 75–88.

Marija V. KOCIĆ
Dalibor M. ELEZOVIĆ

THE RISE OF MAHMUD PASHA BUŠATLIJA AS THE REFLECTION OF THE CRISIS OF THE OTTOMAN STATE SYSTEM

Summary

In the last decades of the eighteenth century, the Porte endeavoured to preserve the control over the territory endangered by the particularistic tendencies of the provincial administrators, which marked the period of Ottomans history known as period of ayans. Mahmud-pasha Bušatlija (1779–1796), who at certain moments managed to establish independent power in the Sanjak of Scutari, belonged to this milieu. The Venetian and French sources provide a new light in interpreting the position and behaviour of Sanjak-bey of Scutari Mahmud-pasha Bušatlija. Aware of the position in which the Ottoman state found itself, he subordinated the Sultan's interests to the regional, trying to establish an independent authority in the relation to the Porte in the area that was entrusted to him. In this, he was helped by the occurrence that was happening in Europe, in which relations were shaken by the consequences of the French revolution. In that period, the Ottoman state was confronted with the intentions of Austria and Russia to reduce its territory in the Balkans, but also by the rebellions in the eastern provinces, which was the by-product of the rise of the new ruling dynasty in Persia. However, the strengthening of the movement of Ali-pasha, another Albanian rebel, which, as time will show, was much more serious and with deeper consequences on the international plane, the hands of the Porte remained tied in the final settlement with the Scutari Sanjak-bey, which for the second time offered him forgiveness in 1795. The choice of the priorities that needed to be resolved certainly influenced the Porte's decision at a time when a much greater danger to the Ottoman state came from the surrounding of Edirne, where the Ali Pasha Tepeleni movement was strengthened, and also from Russia, which sought to obtain the epithet of the Mediterranean force by opening the Straits and through occupation of maritime bases in the Mediterranean.

Key words: Mahmud-pasha Bushatli, Scutari sanjak, Scutari (Scodra), ayans, France, Russia, Albanians.

Рад је предат 1. децембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 336.71(497.115)"1921/1941"

Оригинални научни рад

*Иван М. БЕЦИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ВРАЊСКА ПРИВРЕДНА БАНКА А. Д.**

Апстракт: Велике потребе државе и становништва после Првог светског рата захтевале су прикупљање и пласирање свих расположивих капитала. Једна од последица такве ситуације била је обнова рада и настанак великог броја новчаних завода, посебно у југоисточном делу Краљевине СХС. У раду је, првенствено на основу архивске грађе, али и релевантне литературе, анализиран рад новчаног завода који је настао у тренуцима хроничног недостатка кредита. *Врањску привредну банку* карактерисало је и то да је релативно брзо по оснивању отворила своју филијалу у Бујановцу, у мешовитој српско-албанској средини, али је убрзо своје пословање пренела на простор Старе Србије, да би током тридесетих година XX века поново пословала у национално мешовитој средини на подручју Гњилана, па је анализа њеног рада допринос изучавању рада финансијских установа и на подручју Косова и Метохије.

Кључне речи: Врањска привредна банка, Куманово, дивиденда, економска криза, улози на штедњу.

Банкарство у Краљевини Србији почело је да се развија у последњој четвртини XIX века, а карактерисао га је велики велики број локалних новчаних завода са малим капиталом. Широм државе ницали су новчани заводи чији су акционари првенствено били трговци, потом индустријалци, свештенство и интелигенција. Суштина ових банака била је потреба да се финансирају првенствено сопствени акционари, а тек потом, од преосталих могућности, заинтересовани грађани. Улазак Србије у еру ратова у другој деценији XX века прекинуо је развој банкарства, а Први светски рат је, у великој мери, утицао на његово назадовање, услед погинулих акционара, чиновника и велике материјалне штете коју су банке претрпеле (Бецић 2016: 757).[1]

* научни сарадник, becic89@ gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Материјална штета нанета српском банкарству процењена је на 100 милиона златних франака.

Укупни материјални губици били су енормно велики, а делегација Краљевине СХС проценила је пред репарационом комисијом 1919. године ратну штету на простору Србије, Јужне Србије и на Косову и Метохији на седам до десет милијарди златних франака (према ценама из 1914. године), што је одговарало половини укупне српске националне привреде. Поред разарања, у ту суму урачунати су губици у производњи, порезима, као и трошкови отплате дугова, социјалних давања и друго, тако да су репарациони захтеви признати на суму од седам милијарди златних франака (Чалић 2004: 203–204).

Једна од последица рата била је и та да је у Србији 1919. године број банака био осетно мањи него пре рата. У Београду је, осим *Привилеґоване народне банке* и *Уґраве фондова*, затечено свега 45 банака, док је на простору Србије било њих 87 (Petranović 1988: 76). Ако би се тај број од 132 новчана завода упоредио са бројем пред Балканске ратове (179), разлика од 47 банака јасно осликава величину пострадалости (*Алманах* 1921: 128). Уколико би се укупном броју предратних банака додале и оне које су настале у годинама Балканских ратова и 1914. године, онда је степен пострадалости био далеко већи.

Окупација Србије 1915–1918. године уназадила је комплетну привреду. Пољопривредна производња смањена је за 70%, степен оштећења пољопривредног материјала износио је 44%, индустрија у поседу приватних лица страдала је за 30% у грађевинама и 57% у постројењима, инвентар у занатству и на железници био је оштећен за око 50%, док су поједини рудници детонацијама стављени ван употребе, а поштанско-телеграфска служба у потпуности је демонтирана и однета током повлачења окупатора (Vučo 1968: 2).

Огромна потреба државе и становништва за исхраном и изградњом утицали су да, попут неколико деценија раније, грађани удружују свој капитал и обнављају или оснивају нове новчане заводе. Инфлаторни период поспешио је индустријски развој земље, али и обезвредио предратне главнице банака, тако да су новоосноване банке морале да располажу са номинално знатно више средстава него новчани заводи пре Великог рата. У погледу броја банкарских установа које су радиле током неке године, 1922. година била је рекордна и у њој су банкарски апарат чиниле 641 банка и 374 филијале, тако да је укупан број новчаних установа износио чак 1.015.[2]

Међу новооснованим установама у овој години на подручју југоисточног дела Краљевине СХС нашло се пет установа са Косова и Метохије и седам из Јужне Србије, чији је укупни оснивачки капитал износио 12,5 милиона динара. Шест новчаних завода повећало је своје главнице за 7,8 милиона

2 Архив Југославије, Збирка Добривоја Стошовића, АЈ, 81–1–1, Банкарство и осигурање.

динара, тако да је укупно повећање сопствених средстава банака на овом подручју износило 20,3 милиона динара, не рачунајући при томе и повећање резервних фондова, које је у овој години износило око пола милиона динара (Гавриловић 1933: 154–155).

Рад на оснивању *Врањске привредне банке* покренут је децембра 1921. године, а почетком 1922. године, по одобрењу министра трговине и индустрије од 20. јануара, Банка је основана са предвиђеним капиталом од милион динара. Оснивачи су предвидели да основни капитал буде уплаћен до 4. фебруара 1923. године, али нису били у могућности да то испуне, „јер је кредит у том тренутку био уопште стегнут", па су замолили да им се уплата дозволи до 1. новембра 1923. године.[3] Хронични недостатак новца на тржишту био је појачан повлачењем дела одобрених кредита од стране *Народне банке* јер су они крајем септембра 1922. године достигли износ од 1.435,3 милиона динара, који је представљао крајњу границу банчиних законских средстава. Због потребе ванредног кредита од 100 милиона динара *Синдикату новчаних завода*, ради уписа 7% Инвестиционог зајма, емисиона установа је од 1. јануара 1923. године обуставила давање нових кредита по есконту, а све већ додељене кредите смањила за 10% (*Народна банка* 1934: 152). Овакво стање на тржишту новца објашњава проблеме акционара *Врањске привредне банке* и њихову немогућност да главницу уплате у предвиђеном року.

У Врању се новчана криза посебно осетила од јула 1923. године, а како се у околини није производило готово ништа осим дувана, прикупљање уплата од акционара било је доста отежано. Ипак, акционари су успели да готово целу главницу уплате на време, док мали број акционара није у томе успео, тако да је предвиђено поништавање њихових акција уколико то не би учинили у предвиђеном року. Управа је постигнутим била задовољна, поготово јер је „у ери пропадања банака" успела да покрене нову новчану установу за кратко време (Узелац 1928: 25).[4]

---

3 АЈ, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, АЈ, 65–1459–2443, Молба Врањске привредне банке од 2. новембра 1922.

4 Престанак инфлаторног периода почетком 1923. године довео је многе новчане установе у проблем јер су инвестирале средства у послове који нису били брзо ликвидни. То је изазвало банкротирање не малог броја установа и пољуљало је поверење грађана у банкарски систем. Међу „палим" банкама налазиле су се: Балканска банка, Београдска уједињена банка, Српска банка, Централна кредитна банка, Београдска комисиона банка, Банка Никола Бошковић и Ко., Српска грађевинска банка, Београдска хипотекарна банка, Пожаревачка окружна банка, Словенска банка, Банка и штедиона за Приморје и Хрватско словенско господарско друштво. Још вишебанака налазило се врло тешком стању и свој пад продужавале су вештачким средствима, попут реесконтовања меница које су служиле као супергаранција по депозиима, ломбардовањем депонованих вредности, привременим позајмицама од стране чланова управе и сл.

Седиште *Привредне банке* налазило се у улици Краља Александра, на броју 176–178, а предвиђени основни капитал од милион динара био би уплаћен у два кола акција од 1.000 комада у вредности од по 500 динара.[5] *Привредна банка* имала је право да се бави следећим пословима: набавком пољопривредних, занатских и индустријских справа, алата и стоке; набавком хране и давањем исте на кредит; посредовањем у продаји земљорадничких, занатских и индустријских производа; куповином и продајом робе потребне за земљорадничка, занатска и индустријска предузећа; кредитирањем предузећа која прерађују сировине и техничких предузећа; вршењем свих трговачких и техничких послова за свој и туђ рачун; помагање кредитом производње дувана и подизањем воћарства и виноградарства; примањем улога на штедњу у разним облицима; отварањем текућих рачуна и давањем зајмова појединцима на дуже и краће рокове; посредовањем у разноврсним осигурањима; примањем робе у залог и давањем кредита по њој и вршењем других банкарских послова (*Правила* 1922: 4).

Управни одбор састојао се од седам чланова који су бирани на три године, а Надзорни одбор бројао је пет чланова. Подела добити предвиђена је на следећи начин: најмање 5% од добити уплаћивано је у резервни фонд, 6% је исплаћивано члановима Управног одбора на име тантијеме, 3% члановима Надзорног одбора, до 3% према предлогу Управног одбора директору и чиновницима, сразмерно њиховим платама и дужини службе у години, 5% дотирано је фонду за отпис сумњивих потраживања, 2% фонду за амортизацију банчиних зграда. Оснивачи *Врањске привредне банке* били су: Јован С. Стојковић, трговац, Трајко Поповић, свештеник, Милан К. Јовановић, Зафир Димитријевић, Зафир Николић, трговац, Никола Манасијевић, трговац, Јосиф Т. Влајинац, трговац, Милан М. Стаменковић, трговац, Коста Бутинац, трговац, Станиша М. Младеновић, Коста Петровић, индустријалац, Јован Х. Миљковић, трговац (*Правила* 1922: 7–14).

Како су према важећем закону о акционарским друштвима сваке три акције доносиле право на један глас, а акционар је могао имати право на највише десет акција, и у овој установи су, попут готово свих осталих, акције уписиване на чланове породице и на тај начин су се остваривала права на већи број гласова. На тај начин, у *Врањској привредној банци* највише гласова имали су: Тома Б. Стојилковић из Сурдулице (80), Јован М. Стојковић (80), Ђока М. Џокић (70), Риста Ј. Зладовац (70), Лазар Т. Ристић из Буштрана (70), Трајко Ђорђевић (70), Стојадин Манасијевић из Буштрана

5 Иако је Привредна банка до своје зграде дошла касније, већ на почетку пословања имала је некретнине у свом поседу, чија је вредност на крају 1924. године процењена на 103.574,05 динара. (АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Другом редовном збору акционара* одржаном 20. марта 1925).

(62), Милан Стошић из Лукова (60), Јован Н. Нинковић (60), Милан Стаменковић (60), Радојица Д. Вељковић (60).[6]

Први Управни одбор ове установе чинили су: Јован С. Стојковић, трговац, председник, Тома А. Спасић, трговац, Риста Ј. Зладовац, трговац, Божа Ђ. Здравковић, банкар, чиновник, Милан Р. Поповић, бивши чиновник, Милан К. Јовановић, свештеник и Зафир Димитријевић.[7] Чланови Надзорног одбора били су: Јован Х. Миљковић, Ђорђе Ристић и Тома А. Спасић.[8]

Привредна банка пословала је у 1923. години пет месеци и главни послови односили су се на кредитирање садиоца дувана, трговаца и занатлија и у те кредите пласирано је преко милион динара, односно, сума је премашивала банчина основна средства. У томе се успело због тога што је *Привредна банка* успела да за кратко време оствари приличан број улога на штедњу, тако да је већ у првој, и то непотпуној, години пословања остварила добит од 55.868,60 динара, која је пренесена за наредну годину.[9]

Упадљиво је да су банчина правила предвиђала велики број послова који нису били чисто банкарски и имали трговачки карактер. Ово није било необично за банкарство у Краљевини СХС, јер су, као и у Краљевини Србији претходно, трговци чинили најбројнији и најзначајнији део акционара банака. Зато је и *Привредна банка* одмах по почетку пословања отворила своје робно одељење, у коме је од прибора имала бурад, пумпе и слично, као и робу, чија је цена коштања била 25.193,60 динара.[10]

Позив за први збор акционара на коме је разматрано целогодишње пословање *Привредне банке* упућен је 14. фебруара 1925. године (*Службене новине* 14. фебруар 1923: 6). На њему је презентована привредна ситуација у врањском крају током претходне године и све околности које су утицале на пословање *Привредне банке*. Тражња новца у Врању била је осетно појачана у 1924. години тако да ова установа није имала довољно средстава да подмири толике потребе привредника. Осим структура које су већ кредитирали, као клијенти су се појавиле и кафеције, док су захтеви за кредитирање лукративних и индустријских послова одбијани, услед несигурности пласмана средстава. Осим сопствених средстава, *Привредна банка* користила је новац по улозима на штедне књижице и по текућим рачунима, а посебно важан за пословање био је драстичан раст штедње, који је у односу на претходну годину увећан за 200%.[11]

6 АЈ, 65–1459–2443, *Списак присутних акционара на Претходном збору акционара Врањске привредне банке одржаном 24. јуна 1923.*

7 АЈ, 65–1459–2443, *Оглас Врањске привредне банке* од 27. јула 1923.

8 АЈ, 65–1459–2443, *Рачун изравнања Врањске привредне банке* од 1923.

9 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Првом редовном збору акционара* одржаном 17. фебруара 1924.

10 АЈ, 65–1459–2443, *Рачун изравнања Врањске привредне банке* од 31. децембра 1923.

11 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Другом редовном збору акционара* одржаном 20. марта 1925.

Од робних послова највише је била заступљена трговина алкохолним пићима. Како је располагала са већом количином буради за трговину пићем, *Привредна банка* купила је и препродала вагон ракије и том послу за непуних шест месеци зарадила 19.301,50 динара. Међутим, иако је пословање са робом доносило добит, она процентуално није износила колико и приликом бављења банкарским пословима, па је управа одлучила да прода бурад и бави се стриктно давањем меничних кредита по краткорочним зајмовима. Да би имала довољно средстава за унапређење пословања управа је планирала да закључи зајмове код већих новчаних завода. *Привредна банка* није имала проблема у наплати потраживања и протествоване су само менице у случајевима када су дужници заборављали на рок отплате или уколико су се налазили на путу. Остварена је солидна добит у износу од 163. 963,13 динара, а резервни фонд ојачан је за 15% од добити, односно у три пута већем износу од предвиђеног минимума.[12]

Уплата акција другог кола којом су поједини акционари стекли предност у односу на друге довела је до измене банчиних правила и избора чланова Управног одбора који су осликавали ситуацију у овој установи. Подела добити предвиђена је на следећи начин: најмање 5% резервном фонду, 5% фонду за отпис сумњивих потраживања, 3% пензионом фонду банчиних чиновника, 2% фонду за амортизацију банчиних зграда, а док их не буде било фонду за куповину банчине зграде, 5% фонду за обезбеђење сталне дивиденде, 2% на амортизацију намештаја, 8% на име тантијеме члановима Управног добора, 4% на име тантијеме члановима Надзорног одбора, 3% на име тантијеме чиновницима према платама и дужини рада у години. Осим одвајања за новонастале фондове, приметан је и пораст процента предвиђеног за награде члановима Управног и Надзорног одбора, као и повећање чланова надзорног тела са три на пет. У Управни одбор изабрани су: Јован С. Стојковић, трговац, Јонча Митровић, предузимач, Милан К. Јовановић, свештеник, Петар Поповић, пензионер, Сима Аврамовић, трговац, Коста Бутинац, трговац и Зафир Димитријевић, трговац. Надзорни одбор чинили су: Драгутин Влајковић, адвокат, Ђорђе К. Ристић, апотекар, Никола Манасијевић, трговац, Стојан Станисављевић, обућар, Јован Х. Миљковић, трговац.[13]

За управу задовољавајуће пословање настављено је и у 1925. години. Општа привредна криза, која се у Краљевини СХС почела интензивно осећати од ове године, смањила је потражњу за новцем, али почело је осетно повећање улога на штедњу, тако да су и мањи новчани заводи углавном

12 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Другом редовном збору акционара* одржаном 20. марта 1925.

13 АЈ, 65–1459–2443, *Записник са Трећег редовног збора акционара Врањске привредне банке* одржаног 31. јануара 1926.

располагали са довољно новца за кредитирањем. У малим срединама као зајмопримци појавили су се у већој мери земљорадници, који су банкама надоместили смањење тражених кредита од стране трговаца и занатлија. У врањском крају тражња новца била је константна преко целе године, а *Привредна банка* била је готово увек у могућности да брзо и сигурно пласира резерве које су јој у међувремену остајале на располагању.[14]

Привредна банка покушала је да неангажовани капитал, заједно са *Врањском банком* и *Врањском кредитном банком*, употреби за оснивање својеврсног синдиката банака и ушла је у финансирање фирме „Мединski и Антић", у висини од 100.000 динара. У синдикату је, сумом од 70.000 динара, учествовала *Врањска банка*, док су друге две банке заједно уложиле 30.000 динара. Банке су себи обезбедиле нето приход од 15%, а уколико би пословање ове фирме било успешно, зарада је могла износити и 20% од уложених средстава (Бецић 2017: 117–118). Невелико улагање *Привредне банке* није довело до већих губитака када је ово предузеће обуставило рад.

Осим смањене тражње кредита, највећи проблем у пословању банака средином двадесетих година XX века била је висина пореза којом су оне биле оптерећене. *Привредна банка* у 1925. години била је оптерећена са преко 80% добити,[15] а жалбе новчаних завода на висину пореза у 1924. и 1925. години упућиване су са простора целе државе. Министар трговине и индустрије повољно је одговорио на ове жалбе и молбом од 9. септембра 1924. године скренуо пажњу министру финансија да тај проблем реши. Уследио је низ неслагања и контрадикторних одлука министра трговине и индустрије и министра финансија, што наговештава да држава није имала јасну пореску политику и да је основни циљ министарства финансија био да се што више новца слије у буџет (Бецић 2017а: 111).

Пословни потези *Привредне банке* у 1926. години у великој мери били су диктирани енормно великим повећањем улога на штедњу у односу на основни капитал овог новчаног завода. За седам месеци пословања *Привредна банка* готово је удвостручилиа обим свог пословања, али су улози нарасли на преко 6 милиона динара. Ради одржања доброг гласа и стабилног пословања било је неопходно повећати основни капитал на 2 милиона динара, посебно због несразмерног повећања улога на штедњу у односу на сопствени капитал. Ова мера била је изнуђена тиме што би се повлачењем улога завод нашао у проблему. Са већим капиталом било је лакше добити и кредит код већих новчаних завода. Нови капитал, подељен у 2.000 акција од по 500 динара, уплаћен је пред крај године, а да би акције трећег кола

14 AJ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Трећем редовном збору* акционара одржаном 31. јануара 1926.

15 AJ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Трећем редовном збору* акционара одржаном 31. јануара 1926.

у потпуности биле изједначене са акијама претходних кола, извршена је и уплата у висини резервног фонда.[16]

Након уписа трећег кола акција највише акција *Привредне банке* заступали су: Добривоје Стаменковић (180), Антоније Костић (150), Константин В. Стаменковић (150), Радивоје Станковић (120), Чедомир М. Поповић (120), Петар Поповић (120), сви из Врања и Милан Р. Костић из Горњег Нерадовца (90).[17]

Несразмерни однос сопствених и туђих средстава приметан је у читавој Краљевини СХС и био је последица привредне кризе, јер је било много сигурније ставити новац на штедњу и убирати камату, него ризиковати улагањем у привреду док је владала општа стагнација послова. У случају *Привредне банке*, на крају 1926. године тај однос био је 24,80%:75,20%, иако је ова банка удвостручила свој основни капитал ове године.[18] Успостављени однос био је у складу са структуралним односом других новчаних завода у држави, који је 1920. године износио 43%:57%, да би 1929. године био 24,1%:75,9% (Lakatoš 1933: 216).

И у 1926. години међу пословима *Привредне банке* доминирао је есконт меница, али је од ове године приметан пораст пословања по текућим рачунима. На основу одлуке ванредног збора акционара од 5. септембра, у Бујановцу је отворена филијала која је отпочела са радом 11. октобра текуће године. За два и по месеца рада филијала је пласирала по есконту, залогама и хартијама од вредности и у готовини 2.294.766 динара и прибавила 288.898 динара у виду улога на штедњу. Главни посао у бујановачкој филијали био је есконт меница који је достигао суму од 2.233.770 динара. Књижење послова филијале вршено је у централи и планирано је да се настави са таквом праксом.[19] Развој послова иницирао је уплату нове главнице и дуплирање резервног фонда. Управа је одлучила да обједини фондове у јединствени резервни фонд, не само због непотребне поделе, већ и висине пореза, која је на тај начин била смањена. Иако је *Привредна банка* успешно пословала у овој години, дивиденда је номинално износила само 6%, јер је до повећања главнице дошло тек крајем године, тако да се оно није могло ефективно осетити у пословању током 1926. године.[20]

16 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Првом ванредном збору акционара одржаном* 5. септембра 1926.

17 АЈ, 65–1459–2443, *Списак дефинованих акција за Први ванредни збор акционара Врањске привредне банке* одржаног 5. септембра 1926.

18 Израчунато према: АЈ, 65–1459–2443, *Рачун изравнања Врањске привредне банке на дан 31. децембра 1926.*

19 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Четвртом редовном збору акционара* одржаном 15. фебруара 1927.

20 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Четвртом редовном збору акционара* одржаном 15. фебруара 1927.

Одлука да се са послом изађе из Врања и отвори филијала у Бујановцу природна је последица развоја новчане установе која је прерасла своје место, у коме привреда није била развијена, а постојала је и конкуренција других локалних новчаних завода. Бујановац је био природни избор, јер се радило о месту које се је налазило на удаљености од свега 23km, а које је, према попису из 1921. године имало 8.245 становника, односно, било је величине самог Врања (*Дефинитивни резултати пописа становништва* 1921: 102). У отварању филијале управа је видела и прилику да активира уштеђевине са села и уједно, омогући пословном свету из тог краја да до кредита и штедње приступи без излагања путним трошковима и губљењу времена.[21] Отварање филијале утицало је на промену банчиних правила у том смислу што је повећан број чланова банчине управе. Управни одбор бројало је 10 чланова, а Надзорни одбор 5 (*Правила* 1927: 8–10).

Позив на ванредну скупштину акционара ради премештања филијале из Бујановца у Куманово управа је упутила 30. априла 1927. године (*Службене новине* 1927: 8). Разлози за одлуку управе да премести филијалу нису били мотивисани висином пласмана зајмова, који су до тада достигли суму од 2,5 милиона динара, већ у томе да је прикупљено свега 350.000 динара улога на штедњу.[22] Пласман новца у крају у коме је пословала *Врањска привредна банка* није био проблематичан колико прикупљање средстава од становништва у виду штедње. Становништво Бујановца и околине није било навикнуто на штедњу новца у банкама. Половину становништва 1921. године чинили су Албанци (4.033) (*Дефинитивни резултати пописа становништва* 1921: 103), чије је друштво било затворено за новине, стављање новца на штедњу у банке изазивало је сумњу, а постојало је и неповерење према папирном новцу уопште. Уз то, у Бујановцу је 1927. године почела са радом нова локална банка, чиме је умањена могућност за пораст штедње, будући да је привреда била слабо развијена.

За разлику од Бујановца, Куманово је било велико и живо трговачко место са 18.000 становника, у коме је до тог тренутка радила само једна банка са капиталом од два милиона динара. Тражња новца била је много већа и *Привредна банка* је до јуна 1927. године клијентима из кумановског краја пласирала зајвове за милион и по динара. *Привредна банка* пословала је у Куманову под именом *Филијала Врањске привредне банке у Куманову*. Осим приближавања могућности кредитирања клијентима, мотив управе да се отвори филијала крио се и у томе да су на тај начин банчини

21 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Првом ванредном збору акционара* одржаном 5. септембра 1926.

22 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Другом ванредном збору акционара* одржаном 2. јуна 1927.

представници имали прилику да боље упознају клијенте, ради сигурнијег пласмана капитала.[23]

Филијала у Куманову отпочела је са радом 25. јула 1927. године и за шест месеци рада прикупила је 1.222.309 динара улога на штедњу, чиме је њено премештање из Бујановца оправдано. Послови се одлично развијали, па је портфељ меница филијале скоро достигао портфељ у централи (5.592.860 динара). Укупни улози *Привредне банке* достигли су висину од 9.868.658 динара, па је, због стабилности пословања, управа сматрала да је било неопходно повећање главнице на 3 милиона динара. Управни одбор био је мишљења да ће упис акција ићи веома лако, јер је установа стекла добро име, па ће бити заинтересованих у месту. Резервни фонд постигао је осетно повећање, не само дотацијом од добити, већ и скоком акција, првенствено акција Ратне штете, у којима је фонд био пласиран, а и од доспелих купона који су наплаћени.[24]

Први позив на скупштину акционара, планирану за половину фебруара 1929. године, на којој би се, осим извештаја о пословању, разматрала и промена банчиних правила упућен је још крајем децембра 1928. године (*Службене новине* 27. децембар 1928: 8). Током 1928. године забележен је пораст улога на штедњу, који су, код централе и филијале, износили 12.012.866. динара. Да би подмирила потребе клијената *Привредна банка* је по текућим рачунима и реесконту уживала кредите код других банака у висини од 4.100.000 динара. Сви захтеви клијената за исплатом улога на штедњу испуњавани су на време и без отказних рокова. И поред ангажовања читавог капитала *Привредна банка* била је у могућности да то извршава, јер је давала стриктно краткорочне зајмове, па је увек располагала са довољном количином новца. Филијала у Куманову је у пословима по есконту престигла ниво централе, а добре резултате бележила је и у погледу штедње, која је достигла висину од 2.162.011 динара. Крајем 1928. године примећено је да је у филијалу и сеоски свет почео да улаже новац на штедњу, што је сматрано за значајан напредак јер је установа банке у новим крајевима била новина и јер је постојао обичај чувања новца код себе и замене за златну валуту.[25]

Крајем године капитал *Привредне банке* повећан је на 3 милиона динара. Власници нових акција, осим вредности саме акције, приложили су и разлику у висини резервног фонда, тако да су акције биле изједначене

23 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Другом ванредном збору акционара* одржаном 2. јуна 1927.

24 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Петом редовном збору акционара* одржаном 5. фебруара 1928.

25 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Шестом редовном збору акционара* одржаном 15. фебруара 1929.

са претходним. Разлика у резервном фонду износила је 24% вредности акције, али је све уписано и уплаћено на време. Иако се осећала криза, а и година је била неродна, није било никаквих губитака, јер је Управни одбор управљао веома опрезно. Код полицијских власти налазио се сразмерно мали број меница, а њихова наплата није довођена у питање јер су биле осигуране залогама, а штета је могла евентуално бити код два стечаја, уколико се стечајни дужници не би поравнали, највише за 25.000–30.000 динара. Отпис на рачун резервног фонда није вршен јер се чекало са резултатима поравнања. Резервни фонд од готово 581.000 динара био је у потпуности пласиран у обвезнице 2,5% Ратне штете и сав приход од њих ишао је у његово јачање.[26]

Привредна банка забележила је чисту добит од 333.334 динара, а дивиденда од 240.000 динара исплаћена је само акционарима прва два кола, јер је ново уплаћено тек крајем године. По банчином билансу за наредну годину пренета је камата у суми од 326.150,90 динара, која је иначе наплаћена у 1928. години по меницама унапред, иако су оне доспевале на наплату у 1929. години. Та сума срачуната је сразмерно за време од 45 дана и висина те суме била је најбољи показатељ позитивног биланса банке. Управни одбор сматрао је да у банчину управу треба да уђу јачи акционари јер би то повећало њихово интересовање за банчин рад, али и жирирање кредита код других банака било би прихватљивије за банке зајмодавце. Зато је повећана кауција за чланове Управног одбора на 200 акција, а Надзорног на 100. Уједно, број чланова Управног одбора смањен је са 10 на 9.[27]

Због битних промена у правилима бирани су сви чланови управе. У Управни одбор изабрани су: Јован С. Стојковић, трговац, Милан К. Јовановић, свештеник, Петар Поповић, пензионер, Јонча З. Митровић, трговац, Аритон С. Стојковић, трговац, Василије Стошић, трговац, Сима Аврамовић, трговац, Стојан М. Димић, казанџија, Марко Денковић, трговац: Надзорни одбор чинили су: Драгутин Влајковић, адвокат, Ђорђе К. Ристић, апотекар, Никола Манасијевић, трговац, Трајко А. Павловић, трговац, Димитрије Ј. Петковић, трговац.[28]

Услед великог повећања обима пословања у филијали, на ванредном збору акционара септембра 1929. године донета је одлука о повећању главнице до краја године на 4 милиона динара, са финансијском допуном која је, као и у претходним случајевима, служила за изједначавање вредности

26 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Шестом редовном збору акционара* одржаном 15. фебруара 1929.

27 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Шестом редовном збору акционара* одржаном 15. фебруара 1929.

28 АЈ, 65–1459–2443, *Записник са Шестог редовног збора акционара Врањске привредне банке* одржаног 15. фебруара 1929.

резервног фонда.[29] *Привредна банка* је преко своје филијале знатно боље пословала, јер је Куманово било много живљи трговачки град од Врања, тако да је оно постало место у коме је било лакше и сигурније пласирати капитал. Послове у филијали обављали су један члан Управног одбора, директор филијале и члан Цензурног одбора. Због обима послова постало је неопходно да се повећа број чланова Управног одбора. Управа је била на становишту да је требало дати прилику људима из Куманова да упишу акције и постану чланови Управног одбора. Зато је било неопходно повећање главнице, јер нико од акционара који су поседовали банчине акције није желео да их прода. Повећање обима пословања дало је повода управи на оптимистичне планове да се временом достигне главница од 5 милиона динара. Број чланова Управног одбора повећан је на 11, а Надзорног одбора на 6.[30]

Нови, „комплетни" Управни одбор чинили су: Јован С. Стојковић, трговац, Милан К. Јовановић, свештеник, Петар Поповић, пензионер, Јонча З. Митровић, предузимач из Предејана, Аритон С. Стојковић, трговац из Буштрања, Василије Ђ. Стошић, трговац, Сима Аврамовић, трговац, Стојан М. Димић, казанџија, Марко Денковић, трговац из Куманова, Јосиф Трајковић, трговац из Куманова и Трајко Ковачевић, трговац из Куманова. Чланови Надзорног одбора постали су: Драгутин Влајковић, адвокат, Ђорђе К. Ристић, апотекар, Никола Манасијевић, трговац, Трајко А. Павловић, трговац, Димитрије Ј. Петковић, трговац и Дима Миљковић, трговац из Куманова.[31]

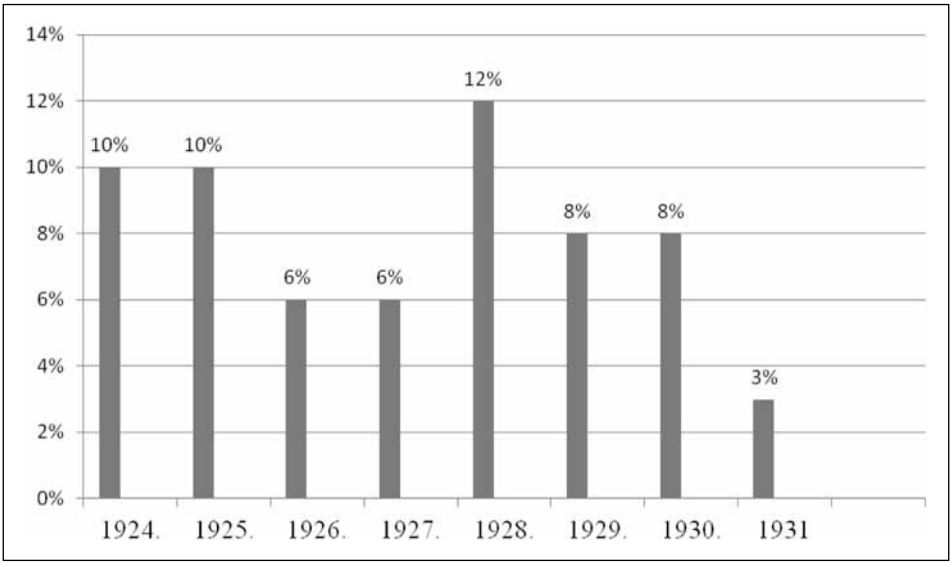
Повећање главнице на 4 милиона динара извршено је до краја 1929. године, а због начина на који је допуњаван резервни фонд, растом вредности обвезница, управа је очекивала да он ускоро достигне суму од милион динара. Стабилност у пословању донела је *Привредној банци* поверење већих банака које нису имале могућност пласмана целокупног капитала и одобравале су јој кредите и без тражње. Ипак, дивиденда акционарима није могла бити велика услед последица привредне кризе која се осећала још од 1925. године, а која се огледала и у слабој тражњи новца због недостатка зараде у трговачким пословима. Зато се *Привредна банка* није користили кредитима који су јој одобравани, па чак ни оним од *Народне банке*, који је био најповољнији. *Привредна банка* давала је улагачима високу каматну

29 АЈ, 65–1459–2443, *Записник са Трећег ванредног збора акционара Врањске привредне банке* одржаног 29. септембра 1929.

30 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Трећем ванредном збору акционара Врањске привредне банке* одржаном 29. септембра 1929.

31 АЈ, 65–1459–2443, *Записник са Седмог редовног збора акционара Врањске привредне банке* одржаног 2. фебруара 1930.

стопу, договорену у претходним годинама, док је есконтна стопа била осетно смањена. Због смањене тражње кредита управа је била свесна да ће и она морати да смањи камату на штедне улоге, да би могла додатно да снизи стопу по есконту. Камату на улоге на штедњу старим штедишама смањили су за 1%, а новим за 2% од дотадашње стопе. Слаба тражња новца била је изражена посебно у Врању, услед велике конкуренције, пасивности краја и слабе трговине. У Куманову је ситуација била боља, па је тамо есконт више био пласиран. Управа је почела размишљати и о евентуалном отварању филијала у оним местима у којима није било заступљених финансијских установа.[32]

Графикон 1. Дивиденда акционара *Врањске привредне банке*[33]

Нагли пад цена пољопривредних и индустријских производа у 1930. години имао је последице по све послове у Краљевини Југославији, а нарочито по банкарске. Проблеми су се огледали у слабој тражњи кредита и великом приливу новца на штедњу. Ипак, управа је *Привредну банку* сматрала једном од најјачих у Врању и околини, а повод за тако мишљење био је даље развијање послова у периоду када су друге банке стагнирале или смањивале обим свог пословања. *Привредна банка* пласирала је своја средства, али се није користила одобреним кредитима код *Народне банке* и *Поштанске штедионице*. Ови кредити износили су 3 милиона динара,

32 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Седмом редовном збору акционара* одржаном 2. фебруара 1930.

33 АЈ, 65–1459–2443, *Извештаји Управног одбора Врањске привредне банке* од 1925. до 1932.

а *Привредна банка* ретко је користила и половину те суме, док код других банака готово ништа није користила.[34]

Привредна банка није користила повољне кредите због висине улога на штедњу, које није желела једноставно да откаже. Иако је управа осетно спуштала камату на штедне улоге, они не само да се нису смањивали, већ су се и даље повећавали. Да новац не би стајао неискоришћен, управа је спуштала камату по есконту и више него на штедњу, јер је у 1930. години била у могућности да пласира новац у висини од 22.720.000 динара. У овој години *Привредна банка* пословала је у Гњилану и околини, где је, бирајући клијентелу, пласирала милион динара. Банка је за старе улоге плаћала камату од 10%, за неке и нижу, док је за нове улоге камата износила 8%. Управа је обзнанила да ће снижавање каматне стопе бити и у наредном периоду, али је висина улога и даље расла. И поред велике режије централе и филијале, високог пореза и самоуправних прireза у износу од 344.099,48 динара, преносне камате за наредну годину од 304.071,34 динара и плаћене камате по штедним улозима од 1.651.606 динара показана је добит од 426.175 динара.[35]

Прва половина 1931. године представљала је период слабе тражње капитала, због чега је највећи део капитала банака био неангажован. Међутим, оно што се почело збивати с почетка јесени ни једна финансијска установа у Краљевини Југославији није могла да предвиди. У последњем тромесечју 1931. банкарство је ушло у опасну фазу кризе поверења, јер је током септембра и октобра дошло до праве навале на шалтере и подизање улога. Паника је захватила и улагаче *Привредне банке*, тако да је тражња за повраћајем улога била велика и са мањим прекидима трајала је до краја године. *Привредна банка* исплатила је по текућим рачунима и улозима на штедњу 5.193.000 динара, а сви захтеви исплаћивани су одмах, без отказног рока. Банка је то била у стању јер није ништа дуговала већим банкама, чак је и код њих имала свој новац. Управа је предвидела такву ситуацију, па је обезбедила покриће обуставом давања нових кредита. Зато је *Привредна банка* у каси имала више новца него икада. Банка је исплатила и 1.098.000 динара на камате, тако да је укупно исплатила преко 6 милиона динара улога. Из наведеног је јасно да су банчини послови били у опадању, а било је и пропалих потраживања и код филијале и код централе, а нарочито по стечајевима одређених банчиних дужника. Зато је управа одлучила да отпише зараду од 300.000 динара за 1931. годину за ненаплатива потраживања.[36]

34 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Осмом редовном збору акционара* одржаном 22. фебруара 1931.

35 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Осмом редовном збору акционара* одржаном 22. фебруара 1931.

36 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Деветом редовном збору акционара* одржаном 15. фебруара 1932.

Док је први удар штедиша на шалтере поднела, *Привредна банка* била је озбиљно погођена наглим и изненадним падом вредности акција Ратне штете, као и осталих обвезница. Банка је крајем 1931. године поседовала 4.167 комада акција, од којих је 2.419 служило за покриће резервног фонда, а остатак од 1.748 комада купљен је банчиним капиталом претходних година. Књижили су обвезнице по берзанском курсу, тако да је резервни фонд од 1.028.000 динара сведен на 621.965,50 динара. Обвезнице из капитала које су их коштале по 330 динара, сведене су такође на 250 динара и разлика по овом курсу отписана је за 20% у суми од 32.460 динара. Ипак, управа је сматрала да је штета по обвезницима била тренутна јер за толики пад вредности није било оправданих разлога, сматрајући их и даље најбољим, најсигурнијим и најрентабилнијим вредносним папиром. Без обзира на све, *Привредна банка* је годину завршила са позитивним билансом. Да би смањила режијске трошкове *Привредна банка* је другу годину заредом смањила број чланова Управног одбора, тако да их је од фебруара 1932. године било 9, а чланова Надзорног одбора 3.[37]

Табела 1. Висина штедних улога *Врањске привредне банке* у периоду од 1931. до 1935. године[39]

Година	Висина улога	Обрачуната камата
1930.	16.337.618,28	1.529.925
1931.	11.144.488,23	1.098.923
1932.	7.162.457,79	731.166
1933.	6.100.211,37	428.757
1934.	5.192.443,45	261.263
1935.	4.337.076,19	71.460,50[38]

Из приказане табеле јасно је да је главни посао *Привредне банке* од почетка кризе била исплата штедних улога. За приказани период *Привредна банка* исплатила је штедне улоге у висини од 12.000.542,09 динара и камату од 4.121.474,50 динара. Штедише су знале да је ова банка располагала значајним средствима, са 4 милиона динара уплаћеног капитала и преко пола милиона динара резерви, али доношење Закона о заштити земљорадника и бројни натписи у новинама који су наговештавали да ће део земљорадничких

37 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Деветом редовном збору акционара* одржаном 15. фебруара 1932.

38 Исплаћена камата за прво полугође 1935.

39 АЈ, 65–1459–2443, *Дописи Врањске привредне банке министру трговине и индустрије* од 28. децембра 1935.

дугова бити избрисан, створили су уверење међу штедишама да је њихов новац несигуран. До краја 1935. године само једна петина земљорадника регулисала је своје менице, и то не отплаћујући главницу кредита већ само камате, што банци није било довољно ни за покривањережијских трошкова. Како је *Привредна банка* била једина врањска банка која није била под заштитом, улагачи су навaљивали на шалтере, а како банка није могла да наплати потраживања, није могла у целости да исплати улагаче.[40]

Слично земљорадницима, и неземљораднички дужници стекли су уверење да ће се дугови брисати, тако да ни они нису одговарали својим обавезама. У последњој четвртини 1935. године *Привредној банци* јавило се неколико улагача који су тражили повраћај целог износа уштеђевине у већим сумама, док је више улагача тражиловеће делове уштеђевине. *Привредна банка* је током јесени исплаћивала веће суме уштеђевина због повлачења улога девојака удавача или улагача чије су се кћери удавале. Иако на редовном збору акционара одржаном 24. марта 1935. године није било речи о могућем захтеву за стављање под заштиту на основу Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника (*Службене новине* 13. фебруар 1935: 15), услед догађаја с краја 1935. године, *Привредна банка* била је принуђена да поднесе молбу Министарству трговине и индустрије у смислу Уредбе. Мада је њена актива износила преко 4,5 милиона динара, Банка није више била у стању да редовно исплаћује своје обавезе.[41]

Анализа биланса коју је извршио инспектор Министарства трговине и индустрије показала је да је у тренутку молбе за стављање под заштиту *Привредна банка* имала мориторни менични портфељ за 3.741.506 динара, односно за 53% од укупног потраживања. У том тренутку дуг *Државној хипотекарној банци*, *Поштанској штедионици* и *Народној банци* износио је 1.382.000 динара.[42] Одлука министра трговине и индустрије о стављању под заштиту *Привредне банке* донета је марта 1936. године, а њоме је *Привредна банка* добила одлагање плаћања на шест година, са 2% камате, почевши од од 31. децембра 1935. године.[43]

Стављање под заштиту значило је и немогућност интервенције управе *Привредне банке* и у тренуцима када су били у питању и национални интереси. Комесар при банци препоручио је 27. априла 1936. године на седници Управног и Надзорног одбора да се позитивно одговори молби Средишњег одбора за подизање споменика на Зебрњаку и да им се исплати свота од

40 АЈ, 65–1459–2443, *Молба Врањске привредне банке министру трговине и индустрије да се стави под заштиту* од 28. децембра 1935.

41 АЈ, 65–1459–2443, *Молба Врањске привредне банке министру трговине и индустрије да се стави под заштиту* од 28. децембра 1935.

42 АЈ, 65–1459–2443, *Анализа биланса Врањске привредне банке* (без датума).

43 АЈ, 65–1459–2443, *Решење министра трговине и индустрије* од 17. марта 1936.

62.000 динара. *Привредна банка* није била у могућности да то уради јер није имала готовину, а ова исплата прекорачила би границу Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника. Комесар је за кратко време приметио да је велики проблем *Привредне банке* био у томе да су се банчини дужници слабо одазивали плаћању својих обавеза и да нису отплаћивали чак ни законом прописане, камате. Због оваквог стања, *Привредна банка* није могла да врши отплате улагачима, већ је само вршила исплату камата. Банка је више својих потраживања покушала да регулише преко судова, али овај вид наплате текао је веома споро.[44]

Ради смањења трошкова, према предлогу Управног одбора од 10. фебруара 1937. године број чланова овог тела смањен је на пет.[45] Управа је позив за редовни збор акционара 20. марта 1938. године на коме је требало донети и решење о смањењу главнице упутила месец дана раније (*Службене новине* 18. фебруар 1938: 8). Попут претходних година, и у 1937. години послови су били у опадању, а улози на штедњу константно су повлачени. Штедишама који су се пријављивали *Привредна банка* исплаћивала је камату у целости, а од главнице само оним улагачима којима је морала притећи у помоћ ради подмирења најнужнијих потреба: удаје, болести или смрти. Управа је одлучила да отпише ненаплатива потраживања у износу од 342.941 динара јер их је проценила немогућим за наплатупошто су дужници били слабог материјалног стања, а имовина им је углавном била распродата ради других потраживања.[46]

Велику полемику изазвала је одлука да у отпис уђу и потраживања од акционара четвртог кола који нису успели да их уплате. По овом основу отписано је 174.400 динара, колико су *Привредној банци* били дужни одређени акционари, којима је наложено да банци врате акције које би она сразмерно поделила другим акционарима.[47] Питање о коме се расправљало односило се на то да је *Привредна банка* од 1929. године имала главницу од 4 милиона динара и како је било могуће да поједини акционари нису извршили уплату акција ни девет година после званичног уписа акција.[48]

---

44 АЈ, 65–1459–2443, *Дойис комесара йри Врањској трговачкој банци Рисӣе Сшанковића* од 1. јула 1936.

45 АЈ, 65–1459–2443, *Предлоī Уйравноī одбора Врањске кредишӣне банке йоднешӣ на Чешӣрнаесшом редовном збору акционара* 28. марта 1937.

46 АЈ, 65–1459–2443, *Извешӣај Уйравноī одбора Врањске йривредне банке йоднешӣ на Пешӣнаесшом редовном збору акционара* одржаном 20. марта 1938.

47 Четврто коло нису уплатили акционари: Стојан Димић, казанџија, 108 акција у вредности од 54.000 динара; Милан Р. Костић, банкарски чиновник из Врања, 104 акције у вредности од 52.000 динара; Милан Р. Поповић, банкарски чиновник из Куманова, 100 акција у вредности 50.000 динара; Јосиф Трајковић, трговац из Куманова, 36 акција у вредности од 18.000 динара. (АЈ, 65–1459–2443, *Зайисник са седнице чланова Уйравноī и Надзорноī одбора Врањске йривредне банке* одржане 30. новембра 1937)

48 АЈ, 65–1459–2443, *Извешӣај Уйравноī одбора Врањске йривредне банке йоднешӣ на Пешӣнаесшом редовном збору акционара* одржаном 20. марта 1938.

Смањење банчине главнице извшило би се на тај начин што би се вредност свих 8.000 акција са 500 смањила на 375 динара. Смањење би се извршило да би се обезбедило покриће за 25% законског отписа вредности кредита по земљорадничким меницама предатих *Привилеґованој аґрарној банци*. За ово покриће било је потребно око 850.000 динара, а од отписа главнице било би резервисано 600.000 динара. Уз резервисану суму, остатак од 250.000 *Привредна банка* обезбедила би отписом ненаплаћених камата, такса и трошкова дужника земљорадника током наредних година које ће она временом наплатити од *Привилеґоване аґрарне банке*.[49]

У жељи да има пречишћен биланс, управа *Привредне банке* одлучила је да смањи вредност непокретних имања за 246.687,50 динара. До ових имања *Банка* је дошла на тај начин што их је купила од својих дужника, али како је у међувремену њихова вредност опала, управа је извшила процену имовине према њеној тренутној тржишној вредности. У поседу *Врањске ґривредне банке* налазили су се: плац са зградом у Врању где је *Банка* смештена, плац са зградама у Врањској Бањи, њива звана Ивановица, њива Коласта крушка, њива Голема, њива Башта, њива Мишинка, виноград Гулиште, све у атару села Буштрања, њива Јуришко гробље у Горњем Коњару, њива Јуришко гробље у Горњем Коњару, њива Корија у селу Лопате, њива Кавецик, њива Серимеше, виноград Старо лојзе у Куманову, њива Лојзишта 300, њива Старо Лојзе 400, кућа са плацем у Куманову у улици Карађорђевој, кућа са плацем у Куманову у улици Трг краља Александра 2 215.000, плац у Куманову у улици Карађорђевој, укупне вредности 500.000 динара.[50]

Укупан извршени отпис износио је 1.226.137,50 динара и био је покривен смањеним капиталом (1.000.000), остатком резервног фонда (179.213) и разликом на повећаном курсу хартија од вредности (46.924,50).[51]

Разматрана је и могућност укидања филијале у Куманову, када би то прилике дозволиле, ради смањења режијских трошкова, као и могућност да управа може примати 3% обвезнице за ликвидацију земљорадничких дугова по номинали, од својих неликвидних дужника неземљорадника ради раздужења. На овај начин би већи број дужника неземљорадника, који су били у тешком материјалном стању и нису могли да своје обавезе изврше у готовом новцу, били у могућности да одговоре својим обавезама.[52]

49 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управноґ одбора Врањске ґривредне банке ґоднеш на Петнаесшом редовном збору акционара* одржаном 20. марта 1938.

50 АЈ, 65–1459–2443, *Сйисак нейокрешноґ имања Врањске ґривредне банке* процењеног 31. децембра 1937. од стране Управног одбора.

51 АЈ, 65–1459–2443, *Извешшај Уґравноґ одбора Врањске ґривредне банке* поднет на Петнаестом редовном збору акционара одржаном 20. марта 1938.

52 АЈ, 65–1459–2443, *Извешшај Уґравноґ одбора Врањске ґривредне банке* поднет на Петнаестом редовном збору акционара одржаном 20. марта 1938.

Табела 2. Најважније позиције *Врањске привредне банке* (*Compass* 1926: 304; *Compass* 1931: 421; *Compass* 1932: 415; Гавриловић 1931: 79–82)[53]

Година	Капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Резервни фондови
1923.	1.000.000	1.023.557	255.460,30	–
1924.	1.000.000	1.179.936	753.507,60	27.048,22
1925.	1.000.000	3.303.792,50	2.438.330,656	65.679,52
1926.	2.000.000	8.128.719	6.063.976	213.613,49
1927.	2.000.000	11.800.825	9.868.658	281.848,25
1928.	3.000.000	11.905.729	12.012.866	574.417,25[54]
1929.	4.000.000	13.202.160	12.675.270,26	863.667[55]
1930.	4.000.000	15.021.518	16.337.618,28	1.058.157,50
1931.	4.000.000	11.483.933	11.144.488,23	621.965,50
1932.	4.000.000	9.816.705	7.162.457,79[56]	592.934
1933.	4.000.000	8.793.189,50	6.100.211,37	592.934
1934.	4.000.000	8.125.082	5.192.443,45	592.934
27. 12. 1935.	4.000.000	7.086.828	4.453.190,69	539.480
1937.	3.000.000	2.818.342,50	3.604.583,01	101.559[57]
1941.	4.000.000	2.242.042	1.258.450,50	118.314,65

Да би исплатила што више улагача, управа је поништила штедише са мањим износима. До суме од 2.000 динара било је 299 улагача у Врању и 28 улагача у филијали у Куманову, а сума свих 327 улога износила је 195.842 динара.[58] Да би исплатила све улагаче до 10.000 динара *Привредна банка* добила је специјални кредит од *Народне банке* у висини од 950.000 динара, са каматом од 3%.[59] Као гаранција за кредит дат је соло акцепт *Врањске привредне банке* и цесија на примања од *Привилеговане аграрне банке* за предате земљорадничке менице. Од укупне суме *Привредна банка* искористила је 700.000 динара, а *Народна банка* одбила је да им исплати преостали део кредита. Кредит је ослобођен забране тек када је *Привредна банка* дала као супергаранцију банчине портфељске

53 АЈ, 65–1459–2443, *Рачуни изравнања Врањске привредне банке од 1923. до 1937*; Историјски архив „31. јануар" Врање, фонд Врањске привредне банке, Рачун изравнања на дан 31. децембар 1941.

54 Без дотација за 1928.

55 Без дотација за 1929.

56 Улози и по штедним улозима и по текућим рачунима.

57 У питању је само пензиони фонд банкарских чиновника.

58 АЈ, 65–1459–2443, Списак улагача Врањске привредне банке чији је улог износио до 2.000 динара на дан 31. децембра 1937.

59 АЈ, 65–1459–2443, Допис Врањске привредне банке Министарству трговине и индустрије од 6. јула 1938.

менице у суми од 250.000 динара. На крају 1937. године улози по штедним књижицама и текућим рачунима *Привредне банке* износли су 3.715.771,51 динара, а на крају 1938. године 2.623.677,10 динара, што значи да је захваљујући кредиту Банка исплатила улоге у висини од 1.092.094,41 динара.[60]

У фебруару и децембру 1938. године *Привредна банака* исплатила је у потпуности дуговања *Поштанској штедионици*од 293.423,75 динара и *Народној банци* од 972.508,50 динара, којој је дуговала још 17.050 динара и што је планирала да исплати новцем који је био резервисан за те потребе. Да би исплатила кредит код *Народне банке*, *Привредна банка* продала је 29. новембра 1938. године 1.990 обвезница Ратне штете по номиналној цени, тако да су јој остала дуговања само по специјалном кредиту и улозима по књижицама и текућим рачунима.[61]

У 1938. години *Привредна банка* је, после дужег низа година, остварила добит и то у висини од 240.000 динара. Како новчани заводи под заштитом нису могли да исплаћују тантијеме, *Привредна банка* распоредила је добит на тај начин што је део зараде дотирала резервном фонду и пензионом фонду чиновника, извршила амортизацију намештаја и непокретног имања, а остатак од 160.548 динара пренела као добит за 1939. годину.[62]

Жеља управе да се посвети исплати штедних улога свих депонената који су то хтели се остварила. *Привредна банка* је штедишама од 1938. године до почетка рата на простору Краљевине Југославије исплатила готово 2,5 милиона динара, тако да преостала сума од 1,25 милиона динара није Банци представљала велики терет. Иако је од почетка банкарске кризе пословање *Привредне банке* било сведено на исплату штедних улога, од 1938. године приметан је њен опоравак и завршавање пословне године са добитком. Већи део прихода *Привредна банка* остваривала је давањем под закуп својих поседа, а мањи део зараде остваривана је банкарским пословима. Мали број банака које су се служиле заштитом успео је да оствари резултате које је постигла ова финансијска установа. Скидање заштите и потпуну нормализацију послова *Врањске привредне банке* омело је избијање рата.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.
Архив Југославије, Збирка Добривоја Стошовића.
Историјски архив „31. јануар“ Врање, фонд Врањске привредне банке.

60 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Шеснаестом редовном збору акционара* одржаном 26. марта 1939.

61 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Шеснаестом редовном збору акционара* одржаном 26. марта 1939.

62 АЈ, 65–1459–2443, *Извештај Управног одбора Врањске привредне банке поднет на Шеснаестом редовном збору акционара* одржаном 26. марта 1939.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год, Сарајево, 1932.
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах, свезак I, Београд 1921.
Правила Врањске привредне банке, Врање 1922.
Правила Врањске привредне банке са свим изменама и допунама до 2. марта 1928, Врање 1927.
Compass, finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien, Zagreb, 1926.
Compass, finanzielles Jahrbuch 1931, Jugoslavien, Wien, 1931.
Compass, finanzielles Jahrbuch 1932, Jugoslavien, Wien, 1932.

ШТАМПА

Службене новине Краљевине Југославије, Београд, 1935–1938.
Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 1923–1928.

ЛИТЕРАТУРА

Бецић 2016: Иван М. Бецић, *Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915–1918, Велики рат 1914–1918: Узроци, последице, тумачења*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 749–762.
Бецић 2017: Иван М. Бецић, *Врањска банка у Краљевини Југославији*, *Годишњак педагошког факултета у Врању*, 1, 109–122.
Бецић 2017а: Иван М. Бецић, *Чачанска извозна и увозна банка А. Д., Чачански зборник*, XLVII, 107–120.
Vučo 1958: NikolaVučo. Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930–1934. Beograd: Prosveta.
Гавриловић 1931: Мил. Р. Гавриловић. *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*. Скопље: Крајничанац.
Гавриловић 1933: Мил. Р. Гавриловић. *Привреда Јужне Србије*. Скопље: Немања.
Lakatoš 1933: Joso Lakatoš, Jugoslovenska privreda. Zagreb: Jugoslovenski Lloyd.
Народна банка 1934: *Народна банка 1884–1934*. Београд: Народна банка.
Petranović 1988: Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije*, I. Beograd: Nolit.
Узелац 1928: Душан Узелац, *Инвестициона политика кредитних установа*. Београд: Геца Кон.
Чалић 2004: Мари-Жанин Чалић. *Социјална историја Србије 1815–1941*. Београд: Clio.

Ivan M. BECIĆ

VRANJE'S ECONOMIC BANK – JOINT STOCK COMPANY

Summary

Great needs of the state and population after the WWI requested gathering and placement of all available capital funds. One of the consequences of this situation was the working renewal, and appearance of a great deal of monetary institutions, especially in the south-eastern part of the Kingdom of SCS. Vranje's Economic Bank initiated its business in the middle of 1923, and was mostly doing with short-time crediting as per drafts of tobacco growers, craftsmen, traders, and barkeepers. Due to the economic crisis which began to be felt in 1925, a number of farmer clients had increased drastically and they soon became dominant clients to which Vranje's Economic Bank had placed over half of all loans.

In order to advance, and lose strong competition in Vranje, Vranje's Economic Bank opened a branch office in 1926 in Bujanovac, which was transferred in Kumanovo as economically more vivid place, and which had twice as many residents from Bujanovac and Vranje. As per the quantity of the placed loans bank's branch office in Kumanovo overtook the central office in Vranje.

Until the outbreak of the bank-agrarian crisis in the Kingdom of Yugoslavia in 1931, shareholders of Vranje's Commercial Bank enjoyed a stable dividend. Bank crisis was reflected in the crisis of trust, which led to the withdrawal of saving deposits from banks and inability to effect loans collection from peasants due to the passing of the Law on Farmers Protection in 1932. The situation at money market was such that normal work of banks was paralyzed, and a lot of them had to put themselves under protection. Vranje's Economic Bank was the last which looked for protection, and thanks to great deal of real estates and positive work in the second half of the 1930s of the 20th century largely managed to settle its obligations toward savers.

Key words: Vranje's Economic Bank, Kumanovo, dividend, economic crisis, saving deposits.

Рад је предат 11. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 271.222(497.11)-726.3:929 Поповић Л.

Оригинални научни рад

*Милутин Д. ЖИВКОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

*Душан М. ПОПОВИЋ***
ОШ „Др Ибрахим Бакић“ Лескова, Тутин

СВЕШТЕНИК ЛУКА ПОПОВИЋ – ПАРОХ СУВОДОЛСКИ (1. МАРТ 1890 – 21. ФЕБРУАР 1943)***

Апстракт: Чланак прати животни пут и свештеничку каријеру Луке Поповића из Сувог Дола, Штавички срез, у међуратном и ратном периоду. Акценат је стављен на духовни и национални рад у тутинском крају, како његов, тако и угледне породице Поповић из које је потицао, односно на његово држање у току окупације Србије у Другом светском рату и трагичну смрт. Рад је писан на основу архивске грађе похрањене у Архиву Југославије, Архиву Србије, Архиву Српске православне цркве, Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије, богатој личној архиви Луке Поповића, периодици и одабраној научној литератури.

Кључне речи: Лука Поповић, свештеник, парох, Суви До, Штавички срез, Милутин Поповић, парохија, епископ, епархија, црква.

Парох суводолски Лука Поповић потицао је из једне од најугледнијих пештерских породица, која је Србима покољењима давала свештенике и националне раднике. Он није био изузетак, па се у зрелим годинама определио за црквени позив. Суводолску парохију преузео је од свог оца Милутина, настављајући тако породичну традицију. Током агилног рада у међуратном периоду Лука Поповић је био подједнако посвећен како црквеним пословима, тако и онима од националног и културног значаја. Управо то га је учинилом метом напада муслиманских сецесиониста из тутинског краја,

* научни сарадник, mzivkovickv@gmail.com
** професор историје, mardanehoda@gmail.com
*** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

али и албанских власти које су на овом простору инсталиране после пропасти Краљевине Југославије 1941. године. Један од њих ће и окончати Поповићев живот две године касније. Његово убиство се стога мора посматрати из контекста дугогодишњег прогона Срба из Штавичког среза, тј. као чин који је тај процес увео у завршну фазу.

Нестабилне друштвено-историјске прилике крајем 19. и почетком 20. века, које су обележиле последњи период османске владавине Старом Србијом, погађале су највише православно хришћанско становништво. Трпећи разне облике репресалија, управо у периоду опадања моћи Османског царства, оно мигрира у крајеве које је сматрало слободнијим. На упражњена огњишта долазе муслимански мухаџири који, уз благонаклоност турских власти, Србима отимају земљу и на тај начин продубљују међуверски јаз (Авдић 1989: 115). У село Суви До, у којем је живело и племе Поповића са вишевековном свештеничом традицијом (до тада више од 40 свештеника), насељени су мухаџири, који су бројчано чинили половину житеља (Мушовић 1985: 53–56). То ће довести до интезивирања обрачуна између комита из редова муслиманског и хришћанског живља, што је за последицу имало бројна убиства, пљачке, паљевине кућа итд.

У таквим временима родио се у Сувом Долу, 1. марта 1890. године, Лука Поповић.[1] Неки извори као године рођења помињу 1894.[2] и 1899. (Поповић 1998: 143). Међутим, те године не можемо узети као тачне јер не одговарају већини писаних, а ни усмених извора. Рођен је у свештеничкој кући од родитеља Милутина и Марије Поповић (рођене Марковић из села Шароња). Имао је два брата: Јеремију (1873) и Ћиру (1887), те сестре Јелу и Босиљку (Исто: 138–146). Како наводи његова ћерка Горица Бојовић (1929), као особа је био „скроман и сталожен човек, чак, меланхолик".[3]

Лукин отац, стари поп Милутин, син свештеника Василија Поповића, имао је великог утицаја на његов одгој. Рођен је 2. фебруара 1846. године у Сувом Долу. После завршене основне школе 1868. године посветио се црквеном позиву. За ђакона је међутим, постављен тек 20. априла 1880. године, а за свештеника пет дана касније. Суводолску парохију је преузео

1 Патријаршијски управни одбор Српске православне цркве (СПЦ), док(умент) бр(ој) 7914, 22. јун 1936. године, 1; Рашко-призренска епархија, док. бр. 836, 11. мај 1938. године, 1; Документи су део личне архиве Луке Поповића, која је у власништву његовог унука Саше Поповића из Београда. Њему овом приликом срдачно захваљујемо на уступљеном историјском материјалу.

2 Архив Српске православне цркве (АСПЦ), фонд Свети архијерејски синод СПЦ (1919–1940) – у обради, Матичне књиге православног свештенства Краљевине СХС/Југославије, II/642, Лука Поповић.

3 Казивање Горице Бојовић, Лукине ћерке, забележено у Београду 29. септембра 2018. године.

августа исте године и осплуживао је више од 40 година.[4] Важио је за угледног човека чији је ауторитет поштован како међу хришћанским, тако и међу муслиманским становништвом.

Време у којем је Лука Поповић одрастао било је испуњено егзистенцијалном несигурношћу. Чести напади муслиманских одметника на кућу његовог оца учиниће му живот врло тешким. Почетак 20. века обележиће и побуне Срба и муслимана против османских намета (Раоничка буна). У њима ће српски живаљ 1903. и 1906. године предводити свештеник Милутин Поповић, а на чело муслиманског становништва, које се првима придружило, 1903. године стао је Нуман Коничанин (Поповић 2003: 62), а три године касније и Али хоџа из Делимеђа (Селимовић 2013: 52). У току 1903. године Милутин Поповић је у тајности отворио прву световну школу која је, уз дозволу османских власти, званично почела да ради наредне, 1904. године. Један од првих полазника био и млади Лука Поповић. Посао учитеља добио је његов седамнаест година старији брат, Јеремија.

Слика 1. *Лука Поповић (први свештеник слева) са свештенством испред Пећке патријаршије (фото: Саша Поповић)*

Пред Први балкански рат на суводолску породицу Поповића неколико пута су извршени оружани напади од стране муслимана, али безуспешно. Један од њих био је осујећен захваљујући пријатељској породици Шкријеља из села Бороштице.[5] По завршетку тог рата Лука Поповић са својим оцем

4 АСПЦ, фонд Свети архијерејски синод СПЦ (1919–1940) – у обради, Матичне књиге православног свештенства Краљевине СХС/Југославије, II/647, Милутин Поповић.

5 Казивање Комнена Поповића (1929) из Сувог Дола забележено 10. августа 2007. године.

активно учествује у смиривању тензија током акције одузимања оружја од мухамеданаца, спасавајући бунтовне појединце који нису хтели да предају пушке или су чак пружали оружани отпор. Захваљујући поверењу које су уживали код придошлих добровољаца из Црне Горе, Милутин и Лука су успели да ублаже напетост у селима Ђерекарама, Лескови, Грацу итд. Изузетак је био Суви До, у ком су црногорски добровољци хтели да „наплате крв" коју су им били дужни појединци из одметничке породице Љаљевића,[6] па су били решени да нападну село. У томе их је спречио Милутин Поповић организовавши оружану одбрану састављену од Срба и муслимана (Мушовић 1985: 64).

Вероватно захваљујући томе он је изабран за првог председника ослобођене Суводолске општине. Његов син Лука је у међувремену наставио са школовањем и после основне школе завршава три разреда гимназије. Затим 1913. године одлази у Краљево да би уписао пољопривредну школу. Завршава први разред „Сточарско-ратарске школе" 14. јула 1914. године, али даље похађање наставе прекида почетак Великог рата у којем Лука активно учествује.[7]

У редове српске војске ступио је 6. октобра 1915. године.[8] Током борби бива тешко рањен, па је 1916. године пребачен у француску поморску базу у Бизерти на северу Туниса (Поповић 2003: 336). Ускоро је, међутим, морао бити послан на лечење у Француску (Поповић 1998: 143). После опоравка прикључује се оперативној војсци и учествује у пробоју Солунског фронта (Поповић 2003: 336). Као активни војник биће у униформи све до априла 1919. године, када се враћа у родно место. Носилац је Албанске споменице и медаље ратне 1914–1918. године.[9]

После демобилизације Лука Поповић је 6. децембра 1919. године постављен за деловођу у Суводолској општини. На овом радном месту ће се задржати све до 10. августа 1922. године, када је разрешен дужности по сопственој молби.[10] Пре тога, 16. марта 1920. године, оженио се Марицом

6 Казивање Јаблана Ђуровића из Сувог Дола забележено 24. јуна 2015. године; казивање Добросава и Пере Ивезић из Метикоша (код Краљева) 27. маја 2017. године; казивање Комнена Поповића из Сувог Дола забележено 10. августа 2007. године.

7 Општина Божетићка (Нововарошки срез), док. бр. 1395, 3. јун 1937. године, 1; Патријаршијски управни одбор СПЦ, док. бр. 7914, 22. јун 1936. године, 1; Православни епископ Епархије Рашко-призренске, док. бр. 836, 11. мај 1938. године, 1; АСПЦ, фонд Свети архијерејски синод СПЦ (1919–1940) – у обради, Матичне књиге православног свештенства Краљевине СХС/Југославије, II/642, Лука Поповић.

8 Министарство војске и морнарице – ађутантско одељење III, док. ађ. бр. 18226, 11. август 1937. године, 1.

9 АСПЦ, фонд Свети архијерејски синод СПЦ (1919–1940) – у обради, Матичне књиге православног свештенства Краљевине СХС/Југославије, II/642, Лука Поповић.

10 Суводолска општина (Штавички срез), док. бр. 619, 16. мај 1936. године, 1.

Чукановић (18. 7. 1899)[11] из села Распоганче, општина Штавељ, Сјенички срез. Са њом је имао шесторо деце: Жарка (1920–1922), Добрилу (12. 2. 1922), Олгу (18. 3. 1923), Градимира (9. 3. 1925–1999), Горицу (12. 2. 1929) и Владету (1932–1991).[12]

Лука започиње свештеничку каријеру 1922. године, када се његов отац Милутин „одрекао" Суводолске парохије округа Рашког у име свог сина. Епископ Рашко-призренски Михаило (Шиљак) је Луку рукоположио у чин ђакона 11. децембра 1922. године, а у чин свештеника неколико дана касније, 18. децембра, у Саборном храму св. Великомученика Георгија у Призрену. Одлуком „Е. Бр. 815." од 19. децембра исте године Поповић је добио намештење пароха суводолског „са свим правима и принадлежностима". На нову дужност ступио је 3. априла 1923. године пошто је Милутин Поповић одступио пар дана раније, тачније 30. марта.[13]

Милутин је ипак у својству „пароха Суводолског у оставци" наставио да врши део црквених послова, помажући сину још неколико година. Епископ Михаило га је већ 15. априла 1923. године одликовао правом ношења набедреника, а наставио је да добија и нешто новца као плату.[14] За свој предани дугогодишњи духовни и национални рад Милутин Поповић је 1925. године награђен Орденом Св. Саве V реда.[15]

Као „неквалификованом свештенику" Луки Поповићу је од стране Министарства вера Краљевине СХС одређена дневница од осам динара, док је бир за целу парохију износио 838 динара на годишњем, тј. 70 динара на месечном нивоу.[16] Бир је, иначе, током 1922. године увећан за 216 динара, прикупљањем пореза од српских мештана Расна, Кијеваца, Буђева, Долића, Беоца и Бољара, све села у Сјеничком срезу.[17] Он је временом наставио да расте, па је тако 1934. године износио 538 динара на месечном, односно 6456 динара на годишњем нивоу, иако Рашко-призренска епархија није важила за једну од богатијих унутар СПЦ.[18] Поповић је на име

11 АСПЦ, фонд Свети архијерејски синод СПЦ (1919–1940) – у обради, Матичне књиге православног свештенства Краљевине СХС/Југославије, II/642, Лука Поповић.

12 Казивање Горице Бојовић из Београда забележено 29. септембра 2018. године.

13 Архив Југославије (АЈ), фонд 69, Министарство вера Краљевине СХС (МВ), кут. 200, ф. Лука Поповић, док. бр. 6323, 13. јун 1923. године, 1; *Гласник Српске Православне Патријаршије* (*Гласник*) за 1. фебруар 1923. године, 33–34.

14 *Гласник* за 15. април 1923. године, 115.

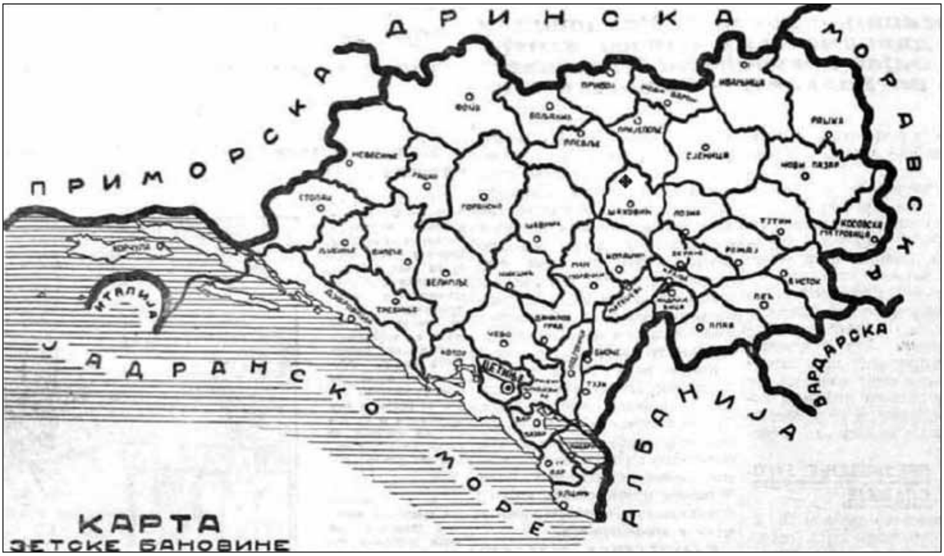
15 АСПЦ, фонд Свети архијерејски синод СПЦ (1919–1940) – у обради, Матичне књиге православног свештенства Краљевине СХС/Југославије, II/647, Милутин Поповић.

16 АЈ, фонд 69, МВ, кут. 205, ф. Лука Поповић, док. бр. 844, 20. април 1923. године, 1–2.

17 Исто, док. бр. 1283, 15. март 1923. године, 1; Бир за Милутина Поповића као свештеника суводолског до тада је убиран само у Штавичком срезу, односно Суводолској, Рибарићској, Годовској, Мелајској, Мојсторској и Тутинској општини. Тако је износио 622 динара. Исто, док. бр. 2521, 14. март 1923. године, 1.

18 Патријаршијски управни одбор СПЦ, док. бр. 13154, 16 септембар 1936. године, 1; Од 19 епархија за чији су приход постојали подаци, Рашко-призренска се по његовој

чланова породице примао и „додатак на скупоћу". Њега је почео да добија од 20. маја 1923. године. Све принадлежности је примао преко Окружне финансијске управе у Новом Пазару.[19]

Слика 2. *Положај Сувог Дола на карти Зетске бановине (означен крстом) (Време за 13. октобар 1929. године)*

На другој страни, сукоби око земље која је аграрном реформом припала чифчијама, учиниће свакодневницу у Старом Расу, а тиме и у Сувом Долу, поново несигурном. Ситуација је била таква да се, према сведочанствима савременика, са пушком ишло на орање. Као водећи духовно-световни представници администрације Краљевине СХС, Милутин, Лука и Јеремија Поповић били су на мети муслиманских одметника, који су прижељкивали повратак старог османског система. Познати комита Јусуф Мехоњић је у неколико наврата пљачкао имовину Поповића.[20] Несигурност, отимачине и убиства натерале су учитеља Јеремију Поповића да 1922. године упути молбу школском надзорнику у Београду за премештај, образлажући то опаснош́ћу од одметника (Качапор 1985: 196).

Свештеник Милутин Поповић преминуо је 29. новембра 1926. године у 80-тој години живота. Тако пастирски рад у Суводолској парохији потпуно

висини 1937. године налазила на 13, 1938. године на 12, 1939. године на 13. и 1940. године на 18 месту. *Гласнк* за 2. јун 1940. године, графикон бр. 12.

19 АЈ, фонд 69, МВ, кут. 205, ф. Лука Поповић, док. Пријава М. С. бр. 17, 20. мај 1923. године, 1; Исто, док. бр. 265, 2. април 1923. године, 1.

20 Казивање Комнена Поповића (1929) из Сувог Дола забележено 10. августа 2007. године.

прелази у руке Луке Поповића.[21] Исте године епископ Михаило доноси одлуку да, услед недостатка свештеника, неколико села парохије Оклачке – Мојстир, Црна Река (са црквом), Пероше и Јелиће, привремено опслужује парох Суводолски, а остала свештеници Придворички и Велебрешки.[22]

Слика 3. *Гробно место свештеника Милутина Поповића (фото: Душан Поповић)*

Затим је, могуће је 1929. године, под привремену управу Поповића стављена и упражњена парохија Добрињска. Он је ту дужност обављао све до 15. јануара 1931. године када је епископ Серафим (Јовановић) „по молби", на ту позицију поставио свештеника Уроша Поповића, бившег пароха Лубничког, Беранси срез. Лука је добио задатак да га уведе у нову дужност.[23] Урош му је био стриц и потицао је такође из свештеничке породице, пореклом из села Азане у Беранском срезу (Сандић 2013, Света литургија и парастос...). Поступајући по заповести, Поповић му је 3. фебруара уредно предао парохију, скупа са архивама парохије Добрињске и цркве у Тутину, књигама умрлих и рођених итд.[24]

21 АЈ, фонд 69, МВ, кут. 200, ф. Лука Поповић, док. бр. 480, 24. јануар 1927. године, 1.

22 Духовни суд Рашко-призренске Епархије, док. бр. 794, 3. март 1926. годидне, 1; Православни протопрезвитар Окр. Рашког, бр. 363, 8. март 1926. године, 1.

23 Духовни суд Рашко-призренске епархије, док. бр. 177, 15. јануар 1931. године, 1.

24 Записник о примопредаји дужности рађен 3. фебруара 1932. године у Сувом Долу, 1.

У то време донесен је нови устав СПЦ који је ступио на снагу 16. новембра 1931. године. Рашко-призренска епархија је по њему препустила епархије прибојску, пријепољску и нововарошку Дабробосанској митрополији са седиштем у Сарајеву, док су јој присаједињене неке од оних које су раније припадале укинутој Пећкој епископији.[25] Једно од архијерејских намесништва епископије (V) налазило се у Новом Пазару. Од 15. марта 1932. године као његов в.д. јавља се свештеник Душан Крсмановић, парох I Новопазарске црквене општине. Намесништво је бројало 15 црквених општина распоређених у Дежевском, Сјеничком и Штавичком срезу. Овај потоњи покривале су две општине: Суводолска (са центром у Сувом Долу) и Тутинска/Добрињска са центром у истоименој вароши.[26]

Лука Поповић је током дугогодишњег међуратног службовања више пута био унапређиван. Дана 22. јуна 1936. године је уведен у I степен IX групе, што му је донекле увећало принадлежности.[27] До 1940. године већ је ушао у II степен VIII групе, да би га децембра исте године епископ Серефим својом одлуком увео у I степен VIII групе.[28] Поповићу се тада било навршило 18 година од почетка вршења свештеничке службе.

Његов највећи пројекат у међуратном периоду био је покушај да се обнови средњовековна православна црква у Сувом Долу (тачније у месту Караџа). Њен положај давао јој је посебан значај будући да је на том месту 1809. године Карађорђе Петровић тријумфовао у чувеној Суводолској бици против османске војске. Поповић је стога у мају 1928. године од рашко-призренског епископа Михаила тражио одобрење за почетак радова. Он му је дао благослов и дозволио да оформи „заједно са месним парохом нарочити одбор из најугледнијих и православљу најоданијих представника тамошњег (*суводолскоī*, П. А.) православно-српског живља", који је за потребе подизања древне богомоље имао „купити прилоге по округу Рашком, а по потреби и округу Звечанском". Ово „колико хришћанско, толико и национално дело" Поповић је требало да оствари са тадашњим протојерејом округа Рашког Нићифором Цветићем из Новог Пазара.[29]

Међутим, пошто је епископ Михаило умро 25. августа 1928. године било је неопходно затражити и благослов од новог епископа Рашко-призренског Серафима који је устоличен 29. октобра 1928. године.[30]

25 *Гласник* за 15. фебруар 1932. године, 51.

26 *Гласник* за 15. мај 1932. године, 146; *Гласник* за 23. јул 1932. године, 276; *Гласник* за 3. децембар 1932. године, 578.

27 Патријаршијски управни одбор СПЦ, док. бр. 7914, 22. јун 1936. године, 1.

28 Исто, док. бр. 4030, 10. март 1941. године, 1.

29 Православни Протопрезвитар окр. Рашког, Нови Пазар, док. бр. 670, 1. мај 1928. године, 1.

30 Епископ Михаило је био на том положају од 30. новембра 1920. до 25. августа 1928. године. Сахрањен је 26. августа у цркви Св. Ђорђа у Призрену а опело су му држали

Он је до краја априла наредне године потврдио одлуку свог претходника и Луки Поповићу дозволио да настави рад на обнови храма. Стога је организован посебан Одбор за подизање цркве у Сувом Долу на чијем су челу били Поповић, као пре дседник, и његов брат од стрица Обрен Поповић, као секретар.[31]

Слика 4. *Свештенство Рашког округа при дочеку епископа Рашко-призренског Михаила (у средини) 25. јуна 1928. године у Новом Пазара. Лука Поповић стоји први слева у другом реду (фото: Саша Поповић)*

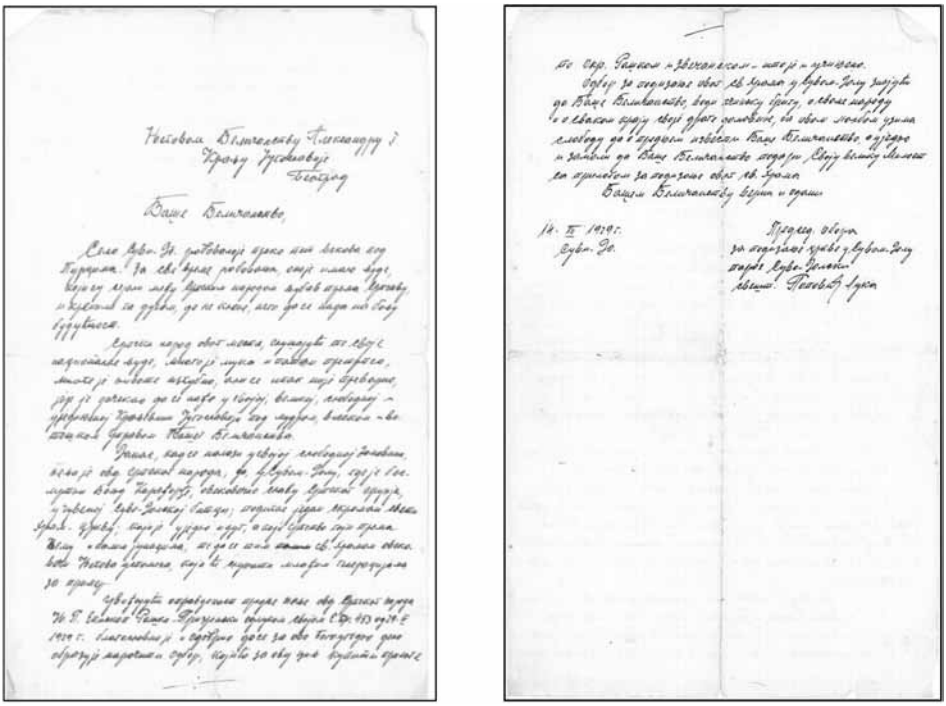
Да би обезбедио средства за подизање цркве, Лука се обратио и краљу Александру I Карађорђевићу. Писмом послатим 14. децембра 1929. године он је замолио југословенског монарха за материјалну помоћ („Знајући да Ваше Величанство води очинску бригу о своме народу и о сваком крају своје драге домовине, са овом молбом узима слободу да […] замоли да Ваше Величанство подари Своју велику милост са прилогом за подизање овог Св. Храма“).[32]

српски патријарх Димитрије и скопски митрополит и будући патријарх српски Варнава (Росић). *Гласник* за 15. септембар 1928. године, 273–274.

31 Молба Министарству пољопривреде у Београду за новчану помоћ ради подизања цркве у Сувом Долу-Караци од 27. јула 1939. године, 1.

32 Део писма свештеника Луке Поповића краљу Александру Карађорђевићу од 14. децембра 1929. године, 1–2.

Нисмо успели да утврдимо да ли је или не краљ Александар одобрио средства за изградњу цркве у Сувом Долу. Познато нам је ипак да је Поповић поново тражио материјалну подршку од југословенске владе 25. јуна 1939. године (недостаје назив министарства којем се обратио). Пишући да је „српски народ овога краја повео акцију, и ако данас у сиромаштву, да се у Сувом Долу подигне спомен црква Вожду Карађорђу, да би Му се на тај начин одужио и уједно сачувао успомену свету на Њега за будуће генерације", парох суводолски се пожалио да и поред великих издатака, локални Срби нису успели да прикупе довољно новца. Сходно томе он је замолио да 100.000 динара, колико је недостајало, донира влада из Београда.[33]

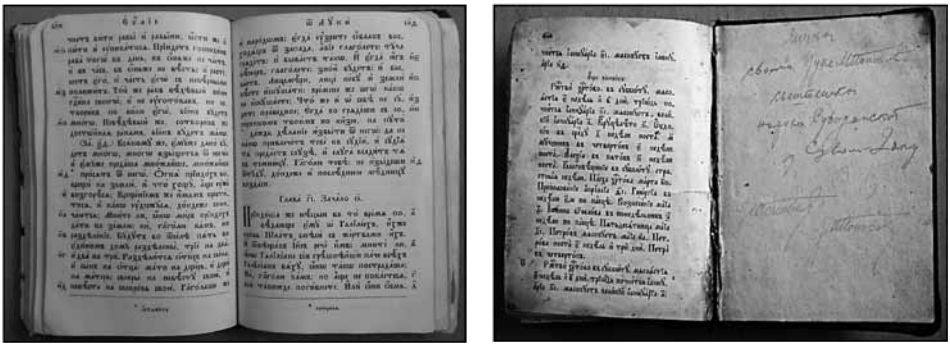
Слика 5. *Факсимил писма Луке Поповића краљу Александру Карађорђевићу из 1929. године (фото: Саша Поповић)*

Пошто из престонице није стизао одговор јер је пала још једна у низу влада, Поповић је морао опет да узима перо у руке. Министраству пољопривреде се обратио 27. јула 1939. године. Уз извесну дозу прекора он је информисао министра Бранка Чубриловића да „и после 20 година слободнога живота овај наш национални крај Стари Рас, колевка Српства – од Лима до Ибра, нема нигде Српске цркве", док римокатоличка црква нуди „300.000 динара"

33 Одбор за подизање спомен храма вожду Карађорђу, док. бр. 3, 25. јун 1939. године, 1.

за подизање цркве на Пештери због само неколико верника („једне жене и троје деце“). Подсећајући га на углед своје породице („дала 42 свештеника и која је вековима била на националним борбама у овим крајевима“) Поповић је и од Чубриловића затражио поменутих 100.000 динара.[34]

Изгледа да ни овај апел агилног суводолског пароха није уродио плодом, а ако којим случајем и јесте, изградњу храма је обуставио Други светски рат, који на простор Краљевине Југославије стиже са пролећем 1941. године. У месецима пре окупације већ се осећала напетост у Штавичком срезу. Непознати људи су крстарили Суводолском општином, а несташице хране и разне крађе биле су све чешће. Долази и до сукоба око отплаћене и законом добијене земље коју су неки муслимани и даље сматрали беговском, док су је други сматрали чифчијском. Лука Поповић се у овим размирицама држао по страни, настављајући свој духовни рад међу хришћанима са Пештери.[35]

Слика 6. *Нови завет (лево) и требник (десно) свештеника Луке Поповића (фото: Саша Поповић)*

Из краткотрајног Априлског рата југословенска војска је изашла поражена, а земља коју је бранила разбијена је и подељена између Немачке, Италије и њихових савезница. Иако су Штавички срез[36] окупирали Немци,

34 Молба Луке Поповића Министарству пољопривреде, 27. јул 1939 године, 1–2.

35 Православно архијерејско намесништво Новопазарско, док. бр. 456, 30. јун 1941. године, 1.

36 Чинило га је 1941. године пет општина и то: Делимеђска, Радуовачка, Ибарска, Суводолска и општина Тутин. Према подацима из 1929. године срез је имао 12.839, а према онима 1931. године 16.602 становника. Међу њима је било 13.880 муслимана и 2.711 православаца. Што се тиче Суводолске општине, она је имала 319 кућа (365 домаћинстава) са 2491 становника. Од тога је 2109 лица било исламске, а 382 хришћанске вероисповести (381 православац и 1 римокатолик). До окупације број житеља Штавичког среза је нарастао до 24.000 – око 20.500 муслимана и 3.500 православаца. Архив Србије (АС), Ђ-7, Обласни комитет за Санџак (ОКС), кут. 1, ф. 2, док. Извештај среског поверенства КПЈ среза Тутинског, 1; *Defenitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knj. 1, Beograd, 1937, 121; *Isto*, knj. 2, Beograd, 1937, 121; *Време* за 13. октобар 1929. године, 4.

он је Бечким уговорима припојен Италији. Њена посадна војска, у виду делова 38. дивизије „Пуље“ (Puglie), ушла је у Тутин током лета 1941. године.[37] Срез је затим припојен албанском протекторату са центром у Тирани. Сходно административној подели „Велике Албаније“, он постаје Тутинска потпрефектура/срез у оквиру Пећке префектуре/округа.[38] Суви До се као једна од башкија/општина Тутинске потпрефектуре нашао на самој граници два италијанска поседа на Балкану – Гувернатората Црне Горе и „Велике Албаније“.

Слика 7. *Лука Поповић са женом Марицом. На прсима носи орден из Првог светског рата (фото: Саша Поповић)*

Такав положај показао се као отежавајући по локално становништво, поготово оно хришћанске вероисповести, које је у већини насељавало Суви До.[39] Како је писала команда дивизије „Пуље“ из Призрена, пошто су општине Суви До и Делимеђе пре рата биле везане за Тутин и будући да је муслиманско становништво стопроцентно желело да остане у Албанији, оне су уврштене у оквире потпрефектуре Тутин, иако је требало да припадну

37 Више о томе видети у: Милутин Живковић. „Штавички срез током прве године окупације (април–децембар 1941. године)“. *Баштина*, 39, 189–208.

38 Ова територија је заједно са италијанским деловима Косова, 12. августа 1941. године припојена Албанији и стављена под управу Високог комесаријата за Косово, Дебар и Стругу. Његове функције је почетком децембра исте године преузело Министарство за ослобођене крајеве. Албанске власти су организовале три префектуре са центрима у Приштини, Призрену и Пећи, које су имале у свом саставу 14 потпрефектура. Nenezić S. Dragan, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*, Beograd, 1999, 143, 147.

39 АС, Г-2, Комесаријат за избеглице (КИ), ф. 24, р. 52/1944, 1.

Сјеничком срезу црногорског гувернатората.[40] О томе колико су албанске власти бринуле о овој зони (као путу ка Сјеничком и Бијелопољском срезу), сведочи наређење пећког префекта Џелала Превезе (Preveza) од 2. априла 1943. године. Он у њему моли албанско министарство унутрашњих послова да утиче на италијанску војску да што боље брине о локалном муслиманском становништву Суводолске и Делимеђске општине, пошто оне нису формално у саставу његове префектуре.[41] Поменуте општине су тако представљале „сиву зону" која је правно и политички припадала Црној Гори, а административно и војно „Великој Албанији". Стога је овај простор постао расадник криминалних делатности[42] и база за нападе на српско становништво у Сјеничком и Дежевском срезу.[43]

Овакви услови проузроковали су насиља сваке врсте над Србима Суводолске општине. Већ почетком јула 1941. године (8–10. јула) четовођа Синан Пањевац је са албанском жандармеријом и наоружаним муслиманским сељацима упао у српски део насеља у Сувом Долу и три дана, под

40 Када је са Цетиња стигла иницијатива да се поменуте општине половином септембра 1942. године предају Гувернатору, потпрефект у Тутину је одбацио наредбу под образложењем да би промена статута Делимеђске и Суводолске општине довела до побуне локалног муслиманског становништва. Затим је од виших италијанских власти стигао предлог да се муслимани иселе из ових крајева на територију „Велике Албаније". Команда дивизије „Пуље" је одбацила ову идеју сматрајући да би то изазвало револт муслимана, али и нова насиља над малобројним Србима. Стога је предложила да се очува тренутно стање и формира мешовита управна власт до краја рата. Archivio dell'Ufficio storico dello Stato maggiore dell'Esercito (AUSSME), 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–5/979, Comando della comapgnia R. Guardia di finanza di Tutin, Rastrellamento armi al confine serbo-albanese-montenegrino, Nr. 5329, 6.10.1942, 1–2.

41 Arkivi Qendror Shtetetor (AQSh), fondi 149, v(itti) 1943, d(okumenti) II–144, 1.

42 После рата југословенске власти су за ратне злочине теретиле 120 лица са подручја Тутинске потпрефектуре – 119 муслимана и једног хришћанина. АС, фонд Безбедносно ифнормативне агенције (БИА), збирка 175, Муслиманске банде, ф. 10, 1–10.

43 О критичној стању на овом простору извештавао је 6. октобра 1942. године командант чете италијанских финанса у Тутину потпоручник Граци (Gracci). Он је обавестио Команду II сектора италијанске граничне страже о лошој безбедносној ситуацији у местима Делимеђе и Мелаје, па линијом све до Сувог Дола. У овим муслиманским селима једина оружана снага било је малобројно људство царинске службе у селу Мелаје (14 финанса). Због тога, али и неприступачности Пештера, на овом простору се, према Грацију, скупљају добро наоружане банде муслимана, које је било немогуће сузбити. Италијански официр је даље у извештају навео да приликом честих изгреда његови људи из горе наведених разлога касне са увиђајима, а да локално становништво у страху од последица не жели никога да пријави. Ову „граничну рупу" са стране Гувернатората Црне Горе нико није надгледао из италијанског гарнизона у Сјеници, што је преступницима омогућавало да је лако прелазе. Када би неко и био ухапшен, изјављивао би да је из места које припада Црној Гори, па цариници нису могли да га процесуирају. AUSSME, 38. divisione di Fanteria „Puglie", bus. N–5/979, Comando della comapgnia R. Guardia di finanza di Tutin, Rastrellamento armi al confine serbo-albanese-montenegrino, Nr. 5329, 6.10.1942, 1–2.

образложењем разоружања становништва, спроводио саслушања, батињања и пљачку Срба. Истраге су спровођене у згради општине, где су сужњи везивани ланцима и тако тучени (Ђуковић 1964: 81).[44] Од тог догађаја, убиства, пљачке, изнуде, отмице девојака итд, постале су свакодневница за суводолске Србе, чиме је отпочео талас њиховог исељавања.[45]

У таквој атмосфери се на удару нашла и породица Поповића. Према сведочанству Лукине ћерке Олге Поповић, датом 27. марта 1944. године у канцеларији Среског одбора за избеглице и пресељенике у Рашки, породица је још у августу 1941. године морала да „под притиском неодговорних муслимана" („свакодневне претње смрћу") побегне у Нови Пазар. Тамо су се, иначе, Лукина деца школовала пре рата. Поповићи ни овде нису нашли мир, јер су крајем септембра почели верски сукоби (Живковић 2018: 98–129) у троуглу Ибарски Колашин – Нови Пазар – Рашка. Лука Поповић је био међу таоцима који су почетком новембра били стављени у притвор у зграду суда, одакле су пуштени тек доласком немачке војске у Нови Пазар 7. децембра 1941. године.[46]

После изласка на слободу Поповић се са супругом и петоро деце вратио на огњиште у Сувом Долу. И поред „разних непријатности од стране Турака" у виду сталних претњи да ће бити убијен, а његове ћерке отете, он остаје у селу све до новембра 1942. године. У међувремену муслимани су му опљачкали око 100 оваца, 50 говеда и „све што су имали од имовине". Дана 6. новембра извршен је и напад на домаћинство Поповића. У њихову кућу бачена је ручна бомба, од чије експлозије је Лукина жена Марица изгубила десно око. Акцију су извршиле прве комшије: Хаџибулић, Салко Ганевић, Делија Шкријељ и Зуко Шкријељ. Поповић је са породицом одмах избегао у Тутин под заштиту италијанских власти (стан му био недалеко од касарне),

44 Историјски архив Краљево (ИАК), фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, 152, 159; Пре саслушања и батинања у општини, људи Синана Паљевца окупили су суводолске Србе у неколико заселака Сувог Дола. Једна група са њим на челу је, испред куће Косте Поповића уз ручак, сировом батином и мокрим конопцем делила правду (Поповић 2003: 154–162). Друга група је „преко трупаца моткама и конопцима" тукла Србе из Боровца (заселак Сувог Дола). Батинања су се дешавала и по кућама. Радивоје Ивезић је умро од последица тортуре које су над њим спровели Зуко и Амир Ђерлек из Тутина. Такође је „на мртво име" пребијен и Милисав Миљковић недалеко од села Лескове. Казивање Добросава Ивезића из Метикоша забележено у Метикошу 27. маја 2017. године; Казивање Богдана Илића из Метикоша забележено у Метикошу 10. фебруара 2017. године.

45 Суводолка Огла Поповић о томе је сведочила на следећи начин: „Од јула 1941 године отпочели су прогони становништва српске народности, који су трајали од овог времена све до потпуног напуштања села општине Суводолске као и целокупне територије среза Штавичког, које је извршено од септембра 1943. године до данас (*9. мај 1944*, П. А.)". АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 51/1944, 5; Исто, р. 52/1944, 1; ИАК, фонд 420, НОБ, кут. 14, реферат В. Поповића, Хроника Тутина и среза Штавичког, 216, 227, 229.

46 АС, Г-2, КИ, ф. 24, р. 50/1944, 1.

док је жену Марицу и ћерку Олгу послао у болницу у Косовску Митровицу. У Тутину је породица радила разне физичке послове да би се издржавала, а Поповић је преузео на себе и служење литургије у градској цркви.[47] У Сувом Долу се за то време у празну кућу Луке Поповића са породицом уселио Салко Ганевић. Ту је сместио и штаб своје чете (Поповић 1998: 94). Поповићи ни у центру Тутинске потпрефектуре нису били безбедни. Глава породице, свештеник Лука је током недељне литургије 21. фебруара 1943. године, на верски празник Св. Теодора Стратилата, убијен од стране неколико муслимана. Тог дана су у тутинској цркви страдали још и парох тутински Урош Поповић и црквени тутор и звонар Јаблан Раковић из Лукавице. Троструко убиство извршено је око 8:00, када су тројица муслимана наоружана пушкама и пиштољима упала у цркву и ликвидирала Поповиће и Раковића. Жртве су пре егзекуције мучене ударцима кундака и пиштоља и стављањем жара по телу и у уста. Тог јутра на литургији није било парохијана јер су се Срби плашили одласка у црвку. Породице су тек наредног дана, 22. фебруара, сахраниле Луку и Уроша Поповића и Јаблана Раковића у дворишту цркве.

За овај злочин одговоран је Салко Ганевић и људство његовог летећег вода међу којим су били: Јусо Зуковић (Хаџић) из села Набоја, Делија Тртовац и Зуко Шкријељ из села Лескове и Амир Кецап (највероватније из Шароња), а међу егзекуторима је било и Поповићевих комшија Сувог Дола и села Доброг Дуба. Ова група муслимана се неколико дана пре убиства разместила у селу Дубову у домаћинству Коца, недалеко од саме цркве, одакле је надзирала богомољу чекајући да се Поповићи појаве.

Према извештају италијанских војних власти локална албанска управа у Тутину није желела да спроведе истрагу поводом овог злочина, а Србима је било запрећено смрћу ако наведу имена убица. Италијани су ипак извршили увиђај и открили кривце, који су због тога уточиште потражили у старој Албанији. На основу овога можемо закључити да су Лука и Урош Поповић плански убијени као прваци преосталог српског живља у тутинском крају, које су власти Тутинске потпрефектуре имале намеру да раселе. Поповићева породица се извесно време задржала у Тутину јер пут ка северу није био безбедан услед честих напада муслимана на збегове. Олга Поповић је са једном од сестара избегла у Рашку током августа, где им се септембра 1943. године придружила мајка Марица са остатком породице.[48] Ту су дочекали крај рата и ослобођење Србије.

47 Исто; Исто, p. 52/1944, 1.

48 Исто, 1–2; Исто, 2; Архив Југославије, фонд 110, Државна комисија за утврђевање злочина окупатора и њихових помагача (ДКРЗ), кут. 825, 705–706; AUSSME, Divisione „Puglie", bus. N–7/1313, Dal Comando XLIII settore Kossovo at Comando divisione Puglie, Nr. 61, 21. febbraio 1943, ore 12:15, 1; *Гласник Српско-историјског културног друштва 'Његош'*, бр. 33, 1974, 75; Казивање Милорада Савића из Добриње забележено

Из какве је породице потицао Лука Поповић говори нам чињеница да је кроз векове дала чак 42 свештеника, да је његов отац Милутин Поповић био национални првак са Пештери који је Србе водио у Раоничкој буни, отворио прву школу у Сувом Долу (Јеремија Поповић био први учитељ) и био први председник општине после Првог светског рата. Углед и богатство Поповића омогућило је Милутиново школовање половином 19. века, а потом Јеремијино и Лукино неколико деценија касније. Коначно и Рашко-призренски епископ Михаило дозволио је Луки Поповићу да наследи парохију од свог оца.

У тексту смо могли видети колико се Поповић посветио свештеничком позиву за време Краљевине Југославије. Био је 19 година на челу простране Суводолске парохије (покривала села у Сјеничком и Штавичком срезу), док је паралелно са тиме извесно време опслуживао и Оклачку и Добрињску парохију. Истакао се затим у покушају да обнови средњовековну цркву у Сувом Долу, покушавајући да њен културно-историјски значај стопи са националним (подизање цркве у славу Карађорђеве победе над Османлијама, извештаји о деловању римокатоличке цркве на Пештеру). Његово борба је трајала више од једне деценије, све док је није прекинуо Други светски рат (писао Рашко-призренским епископима, краљу Александру, министру Чубриловићу).

Архивска грађа нам говори да је убиство Луке Поповића и његовог стрица Уроша било осмишљено као вид додатног притиска на преостали српски живаљ у тутинском крају. Прво, Пододовићева породица се од почетка окупације нашла на удару локалних муслимана (бег у Нови Пазар, пљачка стоке и покућства, сталне претње смрћу и сл), а ситуација је кулминирала са неуспелим атентатом на њене чланове новембра 1942. године. Друго, убиство Луке Поповића извршили су исти муслимани који су их тада напали (на челу са познатим пљачкашем Салком Ганевићем). Треће, Поповићи су ликвидирани на празник, у цркви, током литургије, што је Србима показало да муслимани више немају скрупула према њиховом прогону. Четврто, цео догађај одиграо се у Тутину, испред италијанских војних власти које су се, услед опструкција албанске цивилне управе (претње смрћу Србима ако сведоче), показале као немоћне да ухвате починитеље. И пето, Лука и Урош Поповић су били изданци породице која је дуго давала политичке и духовне прваке Србима са ових простора, који су се на њих ослањали

28. априла 2018. године; Казивање Јаблана Ђуровића из Сувог Дола забележено 1. октобра 2017. године; Казивање Драгомира Поповића – Драга из Сувог Дола забележено 10. фебруара 2017. године; казивање Добривоја Илића из Сувог Дола забележено 10. фебруара 2017. године; Казивање Комнена Поповића из Сувог Дола забележено 10. октобра 2010. године; Казивање Васа Величанина из Сувог Дола забележено 10. фебруара 2017. године; Казивање Милоша Вучетића из Сувог Дола забележено 9. фебруара 2017. године.

у кризним временима. Њиховим уклањањем Срби су остали без двојице народних вођа и до пролећа 1944. године се потпуно исељавају са простора Тутинске потпрефектуре.

ИЗВОРИ

Архив историјског одељења Генералштаба Републике Италије, фонд дивизије „Пуље“
Архив Југославије, фонд Министарства вера Краљевине СХС (69) и фонд Државне комисије за утврђевање злочина окупатора и њихових помагача (110)
Архив Србије, фонд БИА и фонд Комесаријата за избеглице српске владе (Г-2)
Архив Српске православне цркве, фонд Светог архијерејског синода СПЦ (1919–1940)
Лична архива Луке Поповића

ШТАМПА

Време, године: 1929.
Гласник Српске Православне Патријаршије, године: 1923, 1928, 1932, 1940.
Гласник Српско-историјског културног друштва 'Његош', године: 1974. (бр. 33)

ЛИТЕРАТУРА

Авдић 1989: Авдија Авдић. „Прилог проучавању исељавања Срба из Новопазарског Санџака од 1850–1912. године“, *Новопазарски зборник*, бр. 13, 111–124.
Живковић 2018: Милутин Живковић. *Између 'Велике Алабније' и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*. Лепосавић: Институт за српску културу.
Живковић 2015: Милутин Живковић. „Штавички срез током прве године окупације (април–децембар 1941. године)“. *Баштина*, 39, 189–208.
Качапор 1985: Саит Качапор. „Јеремија Поповић, први народни учитељ у општини Тутин“. *Новопазарски зборник*, бр. 9, 193–200.
Мушовић 1985: Ејуп Мушовић. *Тутин и околина*. Београд: Етнографски музеј САНУ.
Nenezić 1999: Dragan S. Nenezić. *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. Beograd: Vojno-istorijski institut.
Поповић 1998: Вуле Поповић. *Родослов суводолских Пойовића*. Београд: Културно-просветна заједница Републике Србије.
Поповић 2003: Вуле Поповић. *Пештерско-штавички вихори*. Београд: Културно- просветна заједница Србије.
Поповић 2005: М. Поповић. *Летопис ОШ „Јован Пойовић“ Лескова*. Краљево: Публик прес.
Селимовић 2013: Салих Селимовић. *Сјеница*. Београд: АРИОМ д.о.о.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

<http://www.eparhija-prizren.com/sr/vesti/sveta-liturgija-i-parastos-povodom-sedamdesete godisnjice-stradanja-mucenika-tutinskih>. [13. 10. 2018].

КАЗИВАЧИ

Богдан Илић, Метикоши (рођен у Сувом Долу)
Васо Величанин, Метикоши (рођен у Сувом Долу)
Горица Бојовић, Београд (рођена у Сувом Долу)
Добривоје Илић, Метикоши (рођен у Сувом Долу)
Добросав Ивезић – Доле, Метикоши (рођен у Сувом Долу)
Драгомир Поповић – Драго, Метикоши (рођен у Сувом Долу)
Јаблан Ђуровић, Суви До
Комнен Поповић – Комо, Суви До
Милорад Савић, Добриња
Милош Вучетић, Краљево (рођен у Сувом Долу)
Пера Ивезић, Метикоши (рођена у Сувом Долу)
Саит Хаџић, Суви До

Milutin D. ŽIVKOVIĆ
Dušan M. POPOVIĆ

PRIEST LUKA POPOVIĆ PARISHIONER OF SUVI DO
(MARCH 1ST 1890 – FEBRUARY 21ST 1943)

Summary

Luka Popovic came from one of the most respected families from the area of Pešter, who gave birth to priests and national workers among the local Serbs. He was no exception to this practice, so he chose a church avocation in mature years. He took the parish in village Suvi Do, from his father Milutin, continuing family tradition. During the long-standing work in the inter-war period Luka Popovic was dedicated to church affairs, as well as to those of national and cultural significance. This made him a target of the attack by Muslim secessionists from the Tutin region, but also by the Albanian authorities installed in this area after the fall of the Kingdom of Yugoslavia in year 1941. One of these attacks will end Popovic's life two years later. Therefore, his murder must be seen from the context of the long-standing persecution of the Serbs from county of Štavica, as an act that speeded up this process and introduced it to the final stage by the spring of 1944.

Key words: Luka Popović, priest, parishioner, Suvi Do, county of Štavica, Milutin Popović, parish, bishop, diocese, church.

Рад је предат 15. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 37.014.22(497.11)"1945/1950"

Оригинални научни рад

*Драгомир М. БОНЏИЋ**
Институт за савремену историју, Београд

ОПИСМЕЊАВАЊЕ СТАНОВНИШТВА У КРАЉЕВУ И ОКОЛИНИ 1945–1950.**

Апстракт: У раду се анализирају подаци о неписмености становништва Краљева и околине и прати процес описмењавања у првим годинама после Другог светског рата. Поред кампање описмењавања, коју је нова комунистичка власт од 1945. спроводила преко аналфабетских течајева на простору Краљева и Жичког среза, посматра се и општи контекст и процес описмењавања на простору целе државе и у оквиру опште културно-просветне политике Комунистичке партије Југославије.

Кључне речи: Краљево, Жички срез, неписменост, описмењавање, аналфабетски течајеви.

Висок степен неписменог становништва један је од најважнијих и најспецифичнијих културно-просветних, али исто тако и политичких, друштвених и економских проблема, који су пратили Србију и Југославију у 20. веку. Поред великог броја неписмених особа, посебан проблем је представљало споро смањивање неписмености, прилив нових аналфабета због неефикасног основношколског система, као и драстичне разлике у неписмености између појединих крајева, република, срезова, села и града, полова, разлике које су имале основа у општем културно-просветном, економском развоју и културном, цивилизацијском и друштвено-политичком наслеђу. Сви наведени проблеми су не само снижавали општи културно-образовни ниво и просвећеност становништва, већ и отежавали и успоравали општи политички, друштвено-економски и привредни развој и напредак.[1]

* виши научни сарадник, dragomirbondzic@yahoo.com

** Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (бр. 177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Према мишљењу психолингвисте и истраживача писмености Џејмса Гија (James Paul Gee) „писменост води логичком, аналитичком, критичком и рационалном мишљењу; апстрактним употребама језика; разликовању мита и историје; схватању значаја простора и времена; комплексним и модерним владама, политичкој демократији; већој социјалној једнакости; нижој стопи криминала, бољем грађанству; економском развоју, благостању и продуктивности; урбанизацији и нижој стопи наталитета" (према Митровић 2010: 193).

Комунистичка партија која је после Другог светског рата револуционарним путем дошла на власт, уочавала је тешко стање по питању неписмености и посматрала је тај проблем као један од кључних проблема културне политике, али и политичког и економског развоја уопште. Висок степен неписмености је коришћен као важан аргумент за критику старог режима и доказивање његове небриге о народном напретку. С друге стране, решавање проблема неписмености требало је да буде темељ даљих политичких и друштвено-економских промена, као и предуслов за испуњавање осталих циљева културне политике: изласка из вековне културне заосталости, културног уздизања народа, посебно радништва и сељаштва, и побољшања образовне структуре становништва. То је био и предуслов за укључивање што ширих слојева становништва у привреду и производњу, обнову и изградњу земље, као и у различите друштвено-политичке активности. Следећи Лењинове ставове, партијско руководство је сматрало да је једино писмен човек доступан за партијске писане агитационо-пропагандне поруке преко штампе и литературе. Циљеви партијске културне политике, међу којима и потреба „ликвидације" неписмености, имали су важно место у кључним државним и партијским документима у послератним годинама: у *Уставу ФНРЈ* 1946, *Закону о Првом петогодишњем развоју привреде* 1947, *Резолуцији Петог конгреса КПЈ* 1948. и *Резолуцији о школству Трећег пленума ЦК КПЈ* 1949. године. Амбициозно је планирано да се до краја првог петогодишњег плана потпуно „ликвидира" неписменост у целој земљи и основним образовањем обухвате сва за школу дорасла деца (Bondžić 2010: 92–94; Богавац 1980: 46–79; Petranović 1988: 120–161; Dimić 1988: 30–220; Бонџић, 2008: 395–404; прир. Докнић–Петровић–Хофман 2009:140–143).

Имајући у рукама тоталну власт и располажући чврстим агитпроп апаратом и разгранатом мрежом органа власти, партијских и масовних организација, опијена победом и идеологијом, Комунистичка партија је намеравала да проблем неписмености, као и све остале друштвене проблеме, реши брзо и ефикасно. Пре свега требало је решити прилив нових неписмених ефикасним спровођењем обавезне седмогодишње, а потом осмогодишње, основне школе и потпуним обухватом деце пристигле за школу, што до тада није успевало школским властима у већем делу Југославије. С друге стране, проблем огромног броја одраслог неписменог становништва требало је решити масовним организовањем аналфабетских течајева, на којима би се стекла основна писменост, способност читања, писања и рачунања. Постојали су и планови да се на томе не стане, већ да описмењени наставе са школовањем на вишим просветним течајевима, на којима би утврдили и проширили своја знања, па и овладали одређеним вештинама и знањима за обављање појединих послова. Већ од лета 1945. године, започете су кампање описмењавања преко аналфабетских течајева које су ангажовале читав просветни апарат

државе, школе и учитеље, органе власти и масовне организације у читавој земљи. Државни просветни органи, односно одељења за народно просвећивање при савезном и републичким министарствима просвете су обликовали течајеве, прописивали начин рада, план и програм, дужину трајања, полагање завршног испита и издавање уверења о завршеном течају, обезбеђивали материјална и наставна средства и одређивали и оспособљавали наставни кадар. Просветни органи на нижим нивоима власти, у окрузима, срезовима и местима, организовали су и пратили рад аналфабетских течајева, водили евиденцију и извештавали надређене органе о току и резултатима описмењавања. Целокупни рад на описмењавању пратиле су посебне комисије за сузбијање неписмености, од републичких до месних, на чијем челу је од јесени 1946. био Државни одбор за ликвидацију неписмености. Поред државних органа, важну улогу су имали и партијски органи на терену, Агитпроп апарат, масовне организације (Народни фронт, АФЖ, омладина, синдикат), школе, просветни радници, омладина, студенти, образовани појединци. У кампању описмењавања и рад аналфабетских течајева уношен је ентузијазам и такмичарски дух и кампање су биле праћене интензивним агитационо-пропагандним радом у штампи, на конференцијама и митинзима који су организовани поводом завршетка сваке сезоне описмењавања (Bondžić 2010: 94–100; Бонџић 2008: 398–399; Dimić 1988: 126–133; Богавац 1980: 48–55; прир. Докнић–Петровић–Хофман 2009: 269–273).[2]

Проблем неписмености после рата је, у различитој мери, био свуда присутан, а опште карактеристике послератних кампања описмењавања важиле су у свим крајевима Југославије и Србије, па тако и у Краљеву и околини, односно у Жичком срезу.[3] Преглед података о неписмености и анализа тока и резултата послератних кампања описмењавања становништва овог краја на аналфабетским течајевима, као студија случаја, нуди прецизне податке о кретању броја неписмених, организацији, раду, проблемима и резултатима течајева и употпуњује општу слику ових појава на простору целе земље и републике Србије. Поред тога, кроз поређење са околним срезовима, окрузима и са Србијом и Југославијом у целини, могуће је прецизно и сликовито

2 Архив Србије (у даљем тексту АС), фонд Министарство просвете Србије, Одељење за народно просвећивање (у даљем тексту МПС, ОНП), фасц(икла) 1, 1945, Одељење за народно просвећивање – Окружним народним одборима, просветним одељењима, бр. 529, 24. октобар 1945; Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), фонд Комитет за школе и науку ФНРЈ, 315-20–42, Министарство просвете, Одељење за народно просвећивање – Комитету за школе и науку ФНРЈ и окружним народним одборима, бр. 1111, 3. април 1947.

3 Жички срез је после рата обухватао 70 насељених места организованих у 42 месна народна одбора. Седиште среза је било у Краљеву (које се од 1949. до 1955. звало Ранковићево). Срез је припадао Чачанском округу са центром у Чачку (Савић 2010: 149).

представљање општег и заједничког тока и сличности, као и појединих разлика и специфичности у процесу описмењавања. На крају, и на примеру Жичког среза може се уочити низ суштинских недостатака у раду и резултатима аналфабетских течајева. Ти недостаци су почетком 50-их година довели до смањења броја аналфабетских течајева и темељног редефинисања опште политике описмењавања.

И Жички срез је, као и цела Југославија и Србија, био оптерећен тешким наслеђем по питању неписмености о чему сведоче подаци пописа становништва из 1931. године. Према тим подацима у Жичком срезу је било *55,1%* неписменог становништва старијег од 10 година, и то 29,8% неписмених мушкараца и чак 80,4% неписмених жена. Дакле, те године је било 44,9% писмених становника, и то 70,2% писмених мушкараца и 19,6% писмених жена. Проценат неписмене омладине од 11 до 19 година је износио 41,3% (чак 65,4% код девојака), док је проценат неписмених лица старијих од 60 година био 82,5% (чак 95% међу женама). Стање у Жичком срезу је било нешто боље од просека за Моравску бановину (којој је овај срез припадао) у којој је било *62%* неписменог становништва, и то 38,8% мушкараца и чак 83,7% жена. И Жички срез и Моравска бановина су заостајали за стањем у целој Краљевини Југославији у којој је било *44,6%* неписмених, и то 32,3% мушкараца и 56,4% жена. Иначе, стање у Краљевини је било резултат драстичних разлика и супротности између појединих делова: с једне стране Дравске бановине у којој је било 94,4% писменог становништва (и то и мушког и женског преко 94%) и Управе града Београда са 89,1% писмених, а с друге стране Врбаске и Вардарске бановине у којима је било преко 70% неписмених (жена и преко 85%). Жички срез и Моравска бановина су, дакле, били ближи просветно заосталијим областима Краљевине Југославије (*Opšta državna statistika* 1938: VII, 2, 6, 65).

Табела 1: *Проценат неписменог становништва у Жичком срезу 1931. према полу и годинама старости* (*Opšta državna statistika* 1938: 65)

	11–19 год.	20–39 год.	40–59 год.	преко 60 г.	укупно
мушки	18,9%	24,8%	40,1%	66,0%	29,8%
женски	65,4%	78,2%	90,6%	94,9%	80,4%
укупно	41,3%	50,0%	67,5%	82,5%	55,1%

Током 30-их година писменост је стицана углавном током обавезног основног школовања, будући да ваншколско описмењавање путем аналфабетских течајева није заживело. У Жичком срезу је према подацима школских надзорника 1940. године било 39.829 писмених становника, од којих

је 93,2% писменост стекло у школи (у школи је писменост стекло 95% од 27.493 писмених мушкараца, и 89,2% од 12.336 писмених жена). Међутим, пошто прокламовано обавезно основно школство није у потпуности спроведено (школске 1939/40. основну школу је похађало само 50,1% деце узраста 7–14 година у Југославији и 51,8% у Србији), настајали су нови извори неписмености и неписменост становништва је споро смањивана. У ванредним околностима током Другог светског рата и окупације проблем неписмености није могао да буде ублажен, тако да га је у потпуности наследила нова држава после 1945. (Богавац 1980: 33–44; Бонџић, 2008: 391; Исић 2005: I 497–500).

После ослобођења Краљева 29. новембра 1944. године готово све школе у Жичком срезу су почеле са радом, а већ крајем децембра почели су са радом и први аналфабетски течајеви. Током фебруара 1945. у Жичком срезу је било активно 13 течајева (Рибница, Матаруге, Ратина, Гледић, итд.), које су водиле учитељице уз помоћ масовних организација, а планирано је да се течајеви организују свуда где има школе, односно учитеља. До краја маја 1945. на течајевима је описмењен 361 полазник, а већ током јуна у срезу је радило 25 течајева (Савић 2010: 151). И током лета су организовани течајеви, уз тешкоће због последица рата и пољопривредних радова који су били у току. Стога су подаци о броју неписмених, течајева и описмењених течајаца који су током лета 1945. достављани из срезова и округа праћени примедбом да су непотпуни и несигурни и да се прецизнији подаци и систематичнији рад може очекивати тек од јесени, кад се заврше радовии почне школска година. Према подацима који су стизали током лета, у Жичком срезу је било организовано 26 течајева, од чега је 10 завршено и 280 полазника описмењено, док је још 16 течајева радило, а број неписмених се кретао око 15.000.[4]

Дакле, иако су аналфабетски течајеви одржавани и описмењавање вршено још од краја 1944. до лета 1945. организован рад на овом пољу је спроведен тек од јесени 1945. Тада су од државних просветних органа стигла детаљна и систематска упутства и директиве нижим органима (у окрузима, срезовима и местима) како треба спроводити кампању описмењавања и организовати аналфабетске течајеве. Према директиви из Министарства просвете ДФЈ први корак је био евиденција неписмених са стањем у септембру 1945. и прављење плана за ликвидацију неписмености на свим нивоима од федерације, преко република, округа, срезова, и појединих места, градова и села.[5]

4 АС, МПС, ОНП, фасц. 1, 1945, Окружни народни одбор, Извршни одбор, Просветно одељење Чачак (у даљем тексту ОНО Чачак) – МПС, бр. 2640, 27. август 1945; Исто, бр. 3269, 1. септембар 1945; Исто, бр. 3521, 18. септембар 1945.

5 АС, МПС, ОНП, фасц. 1, 1945, Министарство просвете ДФЈ (и даљем тексту МПДФЈ) – МПС, бр. 4407, 22. септембар 1945.

Према подацима из септембра 1945. у *Жичком срезу* је било 14.672 неписмених становника или *25,6%,* и то 3.963 или 14,3% неписмених мушкараца и 10.709 или 37% неписмених жена. У целом округу је било 84.341 или 40,7% неписмених лица. У Србији је у том тренутку према подацима које су слали окружни органи било 815.003 неписмених, од којих су 539.665 биле жене.[6]

Табела 2: *Број и процената неписмених лица у Чачанском округу по срезовима и полу септембра 1945. и план за кампању описмењавања 1945/46.*[7]

	Број неписмених			% неписмених			Предвиђено	
	м	ж	свега	м	ж	свега	течајеви	лица
Драгачевски	6.600	15.663	22.222	–	–	48,2%	26	450
Жички	3.963	10.709	14.672	14,3%	37%	25,6%	80	2.000
Качерски	824	4.067	4.891	–	–	12,5%	24	2.000
Љубићки	1.644	5.298	6.942	23,8%	76,1%	49,9%	29	770
Моравички	2.025	8.409	10.434	19,4%	80,6%	50%	45	1.350
Студенички	4.158	8.958	13.116	34,2%	68%	51,1%	30	1.500
Таковски	1.453	2.478	5.731	17,3%	43,1%	30,2%	26	1.040
Трнавски	1.551	3.970	5.521	23%	56%	39,5%	14	600
Чачак	99	713	812	–	–	5,5%	3	40
Свега			84.341	–	–	40,7%	257	10.110

У исто време суса врха државног просветног апарата упућене у округе и срезове директиве које су касније понављане и допуњаване и по којима је спровођена кампања описмењавања. Борба против неписмености је постављена као најважнији задатак, прокламована је „мобилизација свих писмених у борби против неписмености" и детаљно разрађена упутства о раду на описмењавању. После евидентирања броја неписмених и прављења планова за ликвидацију неписмености од сваког засеока, преко месних и среских и окружних народних одбора, до целе републике, требало је спровести интензивну агитацију за организовање течајева по свим местима и за придобијање свих неписмених лица да се укључе у рад течајева, а нарочито оних од 14 до 45 година. У рад је требало укључитипросветна одељења Народних одбора округа, среза и сваког места, чланове КП и активисте масовних

6 АС, МПС, ОНП, фасц. 1, 1945, ОНО Чачак – МПС, 22. октобар 1945; Исто, МПС – МПДФЈ, бр. 620/45. Треба нагласити да су ови подаци непотпуни и непоуздани, јер су настали прикупљањем са терена без разрађене методологије и систематичности.

7 АС, МПС, ОНП, фасц. 1, 1945, ОНО Чачак – МПС, 22. октобар 1945.

организација – Народног фронта, Омладине, АФЖ-а и Синдиката. Посебна улога је припадала учитељима, како у агитацији тако и у организацији и руковођењу течајевима који су се углавном и одржавали по школама. У недостатку просветног кадра, течајевима је требало да руководе и писмени омладинци и жене, а течајевеје требало одржавати и по фабрикама и задругама, градилиштима, а у неким случајевима и индвидуално по кућама. За све руководиоце течајева, стручне и нестручне, требало је организовати посебне припреме и обуку. Материјална средства (буквре, оловке, свеске) је требало да обезбеди Министарство просвете, а огрев и просторије просветна одељења месних народних одбора. Директивама и упутствима из Савезног министарства просвете и Агитпропа ЦК КПЈ је прописиван начин рада и план и програм течајева; форсирана је масовност, ентузијазам и брзина у раду; препоручивано је такмичење између појединих течајева, села и срезова; награђивање најуспешнијих учитеља и кажњавање неактивних; награђивање успешних полазника књигама; вођење детаљне евиденције и обавештавање виших органа власти, од места до републичког Министарства просвете, о сваком течају, руководиоцу, полазнику и описмењеном лицу, као и о броју и разлозима прекидања течајева и осипања полазника; објављивање резултата у штампи. Надлежни органи и школски инструктори су имали задатак да редовно обилазе течајеве и контролишу њихов рад. Планирано је да течајеви трају од 3 до 5 месеци, почну у зиму, а заврше се у пролеће, од априла до јуна. Полазници су учили народни језик (читање и писање), рачун и земљопис са народном историјом. На крају течајева су полагани испити, а потом, у среским и окружним местима организовани су масовни свечани митинзи на којима је уз пароле, транспаренте, пригодан културно-уметнички програм и народно весеље, истицан значај описмењавања, дељене дипломе и награде описмењеним особама и руководиоцима течајева, и вршена агитација за нову кампању описмењавања од јесени (Бонџић 2010: 94–99; Савић 2010: 150–154).[8]

По овим упутствима, и кампања описмењавања у Чачанском округу и Жичком срезу је отпочела новембра 1945. Почетком новембра је одржано окружно саветовање и конференције по срезовима о народном просвећивању и описмењавању на којима су учествовали представници просветних органа, просветних радника и масовних организација. Од тада су отклоњене неке сметње, као што је неактивност масовних организација, али остали су нерешени проблеми недостатка буквара и писаћег прибора и других материјалних издатака. Поред тога, неки срезови у које је спадао и Жички (као и Студенички и Моравички) су били „раштркани“ и било је тешко током

8 АС, МПС, ОНП, фасц. 1, 1945, МПДФЈ – МПС, бр. 4407, 22. септембар 1945; Исто, Одељење за народно просвећивање – Окружним народним одборима, просветним одељењима, бр. 529, 24. октобар 1945.

зиме допрети до неких села. Озбиљна сметња је била што је „народ обосио", односно није било довољно одеће и обуће, што је ометало и полазнике течајева и наставнике и инструкторе. „Наши срески инструктори од којих се највише помоћи на течајевима тражи најчешће немају ципела", писало је у извештају просветног одељења Народног одбора Чачанског округа с почетка децембра. У истом извештају је стајало и да „политичко стање у појединим срезовима и рад реакције да омете организацију течајева, као и размештаји учитеља, учинили су да ова акција у потпуности не успе".[9]

И поред свих тешкоћа у Чачанском округу је крајем 1945. почело са радом 84 течаја, а у Жичком срезу 33, и планирано је да се тај број временом повећава. Преамбициозно је планирано да се током зиме у округу организује скоро 260 течајева и описмени 10.000 лица. Међутим, Министарство просвете Србије је сматрало да је и то „сувише мало", поручивало окружним властима у Чачку „да нису организацију посла спровели у оној мери колико су објективни услови дозвољавали" и тражилода се искористе „све расположиве стручне снаге, а онамо где их нема омладина и сви подесни интелектуалци, који би радили уз помоћ честих обилазака и давања директива од стране најближих учитеља и школских инструктора". Према прикупљеним подацима, планирано је да се неписменост у Чачанском округу потпуно ликвидира у наредних шест година, а у целој Србији за десет година.[10]

Почетком 1946. године рад на описмењавању у округу и срезу је узео маха. Ради интензивирања рада на описмењавању основане су комисије за ликвидацију неписмености округу и по срезовима и местима, које су чинили представници просветних органа власти, КП, масовних организација, учитељи и виђенији и ученији људи. Рад на описмењавању су предводили чланови комисија, просветни референти, школски инструктори, учитељи (мада је међу њима било „пасивних" и „саботера"), представници масовних организација, итд. Вршена је пропаганда описмењавања преко локалне штампе, конференција, зидних новина, читалачких група, приредби, парола. И даље је постојао недостатак одеће, обуће, простора, огрева, буквара и прибора за писање, а посебан проблем је представљао што су многа старија лица одбијала да похађају течајеве, па су чак неки од њих спречавали и своје укућане, посебно женску децу, да то чине. Јануара 1946. у округу је на 288 течајева било 9.514 полазника. Најбољи је био Жички срез са 3.449 полазника.[11]

9 АС, МПС, ОНП, фасц. 1, 1945, ОНО Чачак – МПС, бр. 4604, 3. децембар 1945; Исто, бр. 4665, 8. децембар 1945, *Извештај о раду на народном просвећивању за новембар 1945*; Исто, бр. 132, 21, јануар 1946, *Извештај о раду на народном просвећивању за децембар 1945.*

10 АС, МПС, ОНП, фасц. 1, 1945, ОНО Чачак – МПС, бр. 4604, 3. децембар 1945; Исто, МПС – ОНО Чачак, бр. 793, 5. јануар 1946.

11 АС, МПС, ОНП, фасц. 2, 1946, ОНО Чачак – МПС, бр. 305, 14. јануар 1946; Исто, бр. 357, 12. фебруар 1946; Исто, бр. 404, 19. фебруар 1946; Исто, бр. 552, 12. март 1946.

Како је од почетка било планирано, у раду на описмењавању, као и у свим другим послератним активностима, подстицан је такмичарски дух, тако да је почетком 1946. организовано такмичење у сузбијању неписмености између Чачанског и Београдског округа, срезова Жичког и Љубићког и градова Краљева и Чачка (Савић 2010: 151). Од априла је почело полагање испита и успешно завршавање течајева. Међутим, у пролеће се поред већ постојећих проблема појавио и проблем напуштања течајева због почетка пољопривредних радова, тако да је посебну пажњу требало посветити задржавању полазника и успешном полагању завршних испита.[12] Почетком априла 1946. у Жичком срезу је радило 105 течаја са 4.323 полазника, а потом је њихов број почео да опада, због распуштања или успешног завршавања течајева. До краја јуна описмењено је 2.323 полазника (Савић 2010: 151).[13]

Већ од лета 1946. у Чачанском округу и свим срезовима и местима почеле су припреме за нову кампању описмењавања: поново је вршен попис неписмених, прављени су планови за „ликвидирање" неписмености, ангажовани су просветни органи, масовне организације и просветни радници, прикупљана материјална средства и вршене припреме за агитационо пропагандни рад и оснивање и рад аналфабетских течајева. Са великим ентузијазмом и вером у „ликвидирање неписмености" кампања је почела октобра 1946.[14]

И током ове кампање Жички срез је био један од најактивнијих у Чачанском округу и Републици. У више извештаја је наглашавано да је у том срезу број течајева и течајаца највећи, да је квалитет рада на завидном нивоу и да се велики проценат течајева заврши и полазника описмени. Поред проблема који су раније постојали, сада је дошло до још тежег окупљања неписмених на течајевима, пошто је остајало све више старијих неписмених, посебно женских особа, које нису желеле да се описмене, а често су им и укућани бранили (Савић 2010: 152).[15] Надлежни просветни органи су и даље пратили и подстицали рад на описмењавању, захтевали редовне извештаје, испуњавање планова, ангажовање органа власти, масовних организација и учитеља на терену, убеђивање неписмених да се упишу на течајеве. Тражено је да се стално спроводи агитација и пропаганда преко конференција,

12 АС, МПС, ОНП, фасц. 2, 1946, ОНО Чачак – МПС, бр. 742, 10. април 1946; Исто, бр. 836, 25. април 1946. У Краљеву је марта 1946. било 12 течајева са 412 полазника. За рад су похваљене учитељице Ружица Давидовић, Милица Вукадиновић и Катарина Петровић.

13 Од 1945. до јуна 1946. у Чачанском округу је описмењено 13.857 лица и проценат неписмености смањен на 17,6%: АС, МПС, ОНП, фасц. 2, 1946, ОНО Чачак – МПС, бр. 1763, 20. јул 1946.

14 АС, МПС, ОНП, фасц. 2, 1946, ОНО Чачак – МПС, бр. 2203, 14. септембар 1946; Исто, бр. 3220, 16. октобар 1946.

15 АС, МПС, ОНП, фасц. 3, 1946/47, ОНО Чачак – МПС, бр. 3758, 19. децембар 1946.

приредби и штампе, да се организују пропагандне недеље, да се течајеви фотографишу и фотографије шаљу новинама и Министарству просвете, да се организују такмичења, преписке између полазника течајева у разним срезовима и окрузима, итд. Тражено је од подређених органа да предлажу за награде и одликовања најактивније руководиоце течајева и учитеље, да учине све да спрече осипање течајева због пољопривредних радова, да завршним испитима придају озбиљан и свечани значај, и да завршетак кампање обележе свечаним митинзима у среским и окружним центрима.[16]

Како је било предвиђено директивама и упутствима надлежних власти, на крају кампање, 11. маја 1947. у Краљеву је одржан митинг који је почео поворком кроз град а завршен у сали Синдиката, пред 800 гледалаца. У поворци су наступали течајци груписани по селима са заставама и транспарентима и исписаним актуелним паролама, уз музику Дома ученика у привреди. У сали Дома синдиката изведен је програм хора Абрашевић (*Овде је младост Југославије* и *Друга Мокрањчева руковет*), Дома ученика у привреди и ученица Женске занатске школе из Краљева. Потом се присутнима обратио Драган Вучић, повереник за просвету Среског народног одбора, који је истакао да за разлику од предратних „ненародних режима" народна власт нове Југославије чини све да би широким народним масама, нарочито сељацима, омогућила просвећивање и културно уздизање. Крађи говор је одржала и Љубица Пурић, која је присуствовала у име Министарства просвете Србије, и истакла значај сузбијања неписмености, односно просвећивања широких маса у вези са Првим петогодишњим планом развоја привреде. Момчило Радовић, апотекар из Краљева је, као члан среског културно просветног одбора, одржао предавање „О потреби народног просвећивања". Школски инструктор Горољуб Катанић је истакао резултате текуће кампање и нагласио да је од ослобођења у срезу описмењено 4.127 лица. Пропагандни печат митингу су дали сами описмењени течајци који су се обратили присутнима, срећни што су „прогледали на очи", позивали неписмене да се пријаве на течајеве и исписивали на школској табли одређене реченице. На крају су сви у биоскопу погледали филм *Омладинска ударна бригада Брчко–Бановићи*.[17]

На свечаности је по предлогу просветног одсека Среског народног одбора писмено и усмено похваљено по осам учитеља који су имали највише

16 АС, МПС, ОНП, фасц. 3, 1946/47, МПС – Окружним народним одборима, бр. 25, 6. јануар 1947; Исто, бр. 26, 6. јануар 1947; Исто, бр. 286, 6. јануар 1947; Исто, бр. 1031, 27. март 1947; бр. 1111, 14. април 1947.

17 АС, МПС, ОНП, фасц. 4, 1947, Срески народи одбор, Просветни одсек (СНО), Краљево-МПС, бр. 7718, 15. мај 1947. Митинзи су током маја са сличним садржајем и порукама одржани и у другим среским местима и у Чачку као окружном средишту (АС, МПС, ОНП, фасц. 4. 1947, СНО Рашка-МПС, 5236, 15. мај 1947; Исто, ОНО Чачак-МПС, бр. 4347, 8. мај 1946; Исто, Градски одбор Чачак-МПС, 9850, 22. мај 1947; итд.).

успеха у раду на аналфабетским течајевима (испуњена норма од 40 описмењених полазника у кампањи и врло добри и добри резултати у квалитету рада), и који су сарађивали са масовним организацијама и постизали добре успехе у раду у школи. Међу похваљенима су били Радован и Анка Јочић из Грачаца који су од 1945. описменили 124 неписмених; Жарко Цвјетићанин из Гледића који је у тој кампањи описменио 45, а у претходној 42 полазника; Душан Урошевић из Мрсаћа, описменио укупно 103 лица; Миленија Поповић из Подунаваца; Надежда Ђурковић из Витановца, Емилија Главоњић из Отрока и Јелена Поповић из Брезне. Усмено су похваљени Дмитар Луковић учитељ у Ратини, Милорад Мијовић у Адранима, Радмила Радосављевић у Цветкама, Иван Булатовић у Раваници, Радмила Јеремић у Витковцу, Росанда Зиндовић у Печеногу, Бошко Константиновић и Зорка Константиновић у Чукојевцу. Аналфабетски течај у Бреснику је као најбољи добио награду у књигама.[18]

До маја 1947. године у Жичком срезу организовано је 57 течајева и описмењено 1.405 полазника, 111 мушких и 1.294 женских. То је било мање од 2.390 полазника који су кренули на течајеве, па су некипрекинули похађање, али сасвим близу среском плану по којем је требало описменити 1.600 полазника.[19] Према другим подацима током школске 1946/47. описмењено је 1.808 течајаца, што је било 72,3% од планираног броја (Савић 2010: 152).

Следеће 1947/48. године, упркос почетним проблемима, кашњењу течајева и структури полазника, план описмењавања у Жичком срезу је премашен за 12% и описмењено је 1.994 полазника (176 жена и 1.818 мушкараца). Успех течајева је зависио од материјалних услова и од залагања појединаца, пре свега учитеља. Било је случајева да се упркос непостојању школе и адекватног простора, организују течајеви на којима су наставу држали писмени мештани у приватним кућама. Међутим, од школске 1948/49. године број описмењених течајаца је почео да опада. Те године је, уз велике напоре и проблеме који су постојали и раније, у срезу на 50 курсева описмењено 1.180 особа (1.021 мушкарац и 159 жена). Школске 1949/50. на 51 течају је описмењено 1.163. лица. Према непоузданим подацима, од 1945. до 1951. у Жичком срезу је на аналфабетским течајевима описмењено 10.142 становника (Савић 2010: 154–156).

Почетком 1949. је уочено да рад на описмењавању слаби, да је рад течајева подбацио, због објективних и субјективних тешкоћа, и да се не испуњава планирано. Министарство просвете је тражило од локалних органа и масовних организација да појачају агитацију и да наставе са напорима за „ликвидацију" неписмености. Било је јасно да је остао „најотпорнији материјал",

18 АС, МПС, ОНП, фасц. 4, 1947, бр. 7718, 15. мај 1947.

19 АС, МПС, ОНП, фасц. 4, 1947, СНО Краљево – МПС, бр. 9139, 22. мај 1947; Исто, СНО Краљево – МПС, бр. 2266, 6. мај 1947.

односно лица која су се највише опирала описмењавању. Тај отпор је требало савладати убеђивањем, а силу је требало употребљавати само према појединцима који су радили на „разбијању течаја" и „убацивали непријатељске пароле". Посебно је инсистирано на прецизној евиденцији неписмених, пошто су се бројке стално мењале, те их је требало пратити и ажурирати, што органи на терену нису чинили, или су чинили непрецизно и несистематично. Предлагано је да се током лета надокнади пропуштено и да се интензивирају течајеви у предузећима и фабрикама, да се настави са такмичењима, награђивањем најбољих, итд.[20] Ради стимулисања описмењавања у Ранковићеву је 1949. донета одлука да се запосленима који иду на течајеве за време рада, то време рачуна као да су на послу, а да њихове колеге раде уместо њих дуже (Савић 2010: 151).

И наредне 1950, течајеви су каснили, полазници су се споро окупљали, често изостајали и у великом броју напуштали течајеве, посебно после почетка пролећних пољопривредних радова, што је доводило до распуштања течајева. Градиво је прелажено на брзину, квалитет наставе и стеченог знања је био врло низак. Свршени полазници нису довољно овладали писменошћу, а велики број њих није настављао учење на просветним течајевима нити на било који начин упражњавао, утврђивао или усавршавао стечена знања, тако да их је врло брзо заборављао и поново фактички постајао неписмен.[21]

Упркос проблемима и тешкоћама у организовању кампања описмењавања крајем 40-их година, у појединим интерним пописима и извештајима локалних органа појављивали су се наговештаји да је остао минималан број неписмених лица и то углавном старијих особа на селу, да 1950/51. у Жичком срезу има само 150 неписмених а у самом Ранковићеву 33, и да се њиховим описмењавањем испуњава петогодишњи план и „ликвидира неписменост" (Савић 2010: 152). На седници среске комисије за ликвидацију неписмености у Ранковићеву 24. јуна 1950, и поред закључка да је комисија слабо радила и да је рад на описмењавању подбацио, планирано је да се од септембра почне са новом кампањом описмењавања, агитацијом и окупљањем неписмених, да се оформе нови течајеви и да се неписменост у срезу потпуно „ликвидира".[22]

Међутим, стварно стање крајем 40-их и почетком 50-их година и резултати послератне кампање описмењавања су били изузетно лоши и тога су постепено постајали свесни и државни просветни органи. Већ су резултати

20 АС, МПС, ОНП, фасц. 6, 1949, МПС-*Среским и градским комисијама за ликвидацију неписмености*, бр. 3679, 15. јануар 1949; Исто, бр. 37036, 21. јун 1949; Исто, бр. 34899, 7. јун 1949; Исто, бр. 46969, 19. август 1949.

21 АС, МПС, ОНП, фасц. 7, 1950, МПС-*Среским и градским комисијама за ликвидацију неписмености*, бр. 16960, 9. јун 1950; Исто, бр. 25070, 26. август 1950.

22 АС, МПС, ОНП, фасц. 7, 1950, *Записник седнице среске комисије за ликвидацију неписмености*, Ранковићево, 24. јун 1950.

пописа од 1948. године показивали да је земља била и даље далеко од „ликвидирања" неписмености. У Југославији је тада било 3.162.836 или 25,4% неписмених изнад 10 година, а у Србији око 1.200.000 или 26,7%. У Жичком срезу је било 11.280 или *25,5%*неписмених, од тога 8.749 или 38,2% неписмених жена. Проценат неписмених се кретао од 6,4% у узрасту од 10 до 19 година, до 73,5% неписмених међу старијим од 60 година, односно 93,9% неписмених жена преко 60 година (Savezni zavod za statistiku1955: XIII-XLV, 44–52, 152–153). Истовремено, у граду Ранковићеву је било свега 750 или *8,0%* неписмених лица, 119 или 2,6% мушкараца и 631 или 13,1% неписмених жена. Док се срез кретао око републичког и савезног просека, град је био у самом врху по писмености, на 25 месту у земљи, а испред њега су у НР Србији били само Београд, Панчево и Нови Сад. Међутим, и у самом граду је поред 1,1% неписмених од 11–14 година и 2% од 15–19 година, било и 15% неписмених од 45–49 година и 38,3% неписмених преко 60 година (Savezni zavod za statistiku 1955: XXXI, 134).

Ови подаци су наспрам статистика и података партијске пропаганде, показивали да број неписмених није значајно смањен у односу на крај рата, што је уз све видљивије тешкоће и проблеме, доводило у питање ефикасност кампања и аналфабетских течајева и постојећу политику описмењавања. Поред тога, показало се да је статистичка евиденција министарстава просвете и других органа била несистематска, непрецизна и нетачна: по попису становништва у Југославији је било око 2 милиона неписмених више него што је стајало у проценама министарстава. Уочено је да је због непохађања обавезне школе 208.708 деце од 7 до 10 година и 278.509 деце од 11 до 13 година остајало неписмено, чиме су стварани нови извори неписмености. Поред тога, рад аналфабетских течајева је после 1948. јењавао, а њихова ефикасност опадала; све је било теже окупити полазнике, који су били све старији и мање заинтересовани за корист од описмењавања, а још их је било теже задржати до краја течаја и квалитетно описменити. Крајем 40-их су поред већ раније уочених проблема у раду (недостатак средстава и учитеља, патријахална схватања, забаченост села, неактивност органа и појединаца, недисциплина, кашњење течајева, осипање због пољопривредних радова) отворено изнети суштински недостаци аналфабетских течајева и описмењавања: планови су били нереални и преамбициозни, рад кампањски, неквалитетан и нефикасан; трећина полазника се осипала, а они који су завршавали течајеве, нису имали довољна знања, нису настављали школовање и нису даље користили стечене вештине и заборављали су научено, и поново постајали неписмени или полуписмени, па се постављало и питање дуготрајности резултата течајева. Све ово је доприносило да у земљи упркос свим напорима опстаје „армија неписмених" (Bondžić 2010: 100–108).

Под притиском ових сазнања и проблема код државних власти је сазревала свест да се вековна културна заосталост и неписменост не могу ликвидирати преко ноћи, партијским директивама, притисцима, пропагандном, кампањама и ентузијазмом. Уочавање проблема и промашаја и суочавање са њима довело је до постепеног напуштања политике описмењавања путем анафабетских течајева и кампања почетком 50-их година и налажења нових путева описмењавања заснованих на реалној евиденцији и планирању, ослонцу на школски систем и што већи обухват деце школом, организовање школовања за одрасле, пружање општег образовања на продужним течајевима и укључивање описмењених појединаца у привреду (Bondžić 2010: 107–108).

Када се узме у обзир обим наслеђене неписмености и тежина послератних историјских и друштвено-економских околности, може се рећи да су послератни аналфабетски течајеви представљали озбиљан и велики подухват комунистичких власти. Упркос недостацима и неуспеху у испуњавању преамбицизног плана „ликвидирања неписмености", послератно кампањско описмењавање становништва је дало и извесне резултате и, обележено такмичарским духом и ентузијазмом, сукобом са конзервативизмом и заосталошћу, али и агитацијом, пропагандом, директивама ипреамбициозношћу, представљало је специфичан и важан феномен просветне политике и просветне историје Србије и Југославије. Рад и резултати аналфабетских течајева у Краљеву и Жичком срезу су представљали део опште слике и носили у себи све позитивне и негативне карактеристике овог историјском феномена.

ИЗВОРИ

Архив Србије, фонд 187, Министарство просвете Србије

Архив Југославије, фонд 315, Комитет за школе и науку ФНРЈ

Докнић–Петровић–Хофман 2009: Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман (приредили). *Културна политика Југославије 1945–1952*. Београд: Архив Југославије.

Opšta državna statistika 1938: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931, knjiga III, prisustno stanovništvo po pismenosti i starosti*. Beograd: Opšta državna statistika.

Savezni zavod za statistiku 1955: *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948. godine, knjiga V, Stanovništvo po pismenosti*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

ЛИТЕРАТУРА

Богавац 1980: Томислав Богавац. *Школство у Србији на путу до реформе (развој школа 1945–1975)*. Београд: Институт друштвених наука.

Бонџић 2008: Драгомир Бонџић. *Просвета и наука у Србији и Југославији 1945–1990. Историја 20. века*, бр. 2, 395–404.

Bondžić 2010: Dragomir Bondžić. *„Opismenjavanje u Jugoslaviji i Srbiji u periodu 1945–1950: nasleđe, ciljevi, tok rezultati i nedostaci". Andragoške studije, časopis za proučavanje obrazovanja i učenja odraslih*, br. 1, 92–94.

Dimić 1988: Ljubodrag Dimić. *Agitprop kultura 1945–1952. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji.* Beograd: Rad.

Исић 2005: Момчило Исић. *Основно школство у Србији 1918–1941*, књ. I. Београд: Институт за новију историју Србије.

Митровић 2010: Милица Митровић. *Писменост и образовање. Перспективе Нових студија писмености*. Београд: Филозофски факултет.

Petranović 1988: Branko Petranović. *Istorija Jugoslavije 1918–1988,* III. Beograd: Nolit.

Савић 2010: Мирјана Савић. „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945–1955". *Наша прошлост,* бр. 11, Краљево, 149–183.

Dragomir M. BONDŽIĆ

THE TEACHING OF LITERACY IN KRALJEVO AND SURROUNDINGS 1945–1950

Summary

After the World War Two, Communist Party started to create new political, social and economic system, cultural and educational policy. The teaching of literacy had very important role in Communist' s educational and cultural policy. The main objectives were to overcome inherited cultural backwardness, to reduce a large percentage of illiteracy, and to capacitate population for participating in political, social, economic and cultural development of country. Analphabetic courses were the basic form of teaching illiterates to read and write after war in the whole Yugoslavia, and likewise in Kraljevo city and its surroundings (Žiča's county). According to some sources in Žiča's county more than 10 000 illiterates learnt to read and write from 1945 to the 1950. The teaching of illiterates in Žiča's county, was accompanied by general problems and obstacles of this kind of activities after war in Yugoslavia: the deficiency of teachers and of teaching means, low interest of rural and elderly population, indiscipline, abandoning of courses due to agricultural activities, etc. At analphabetic courses some results were achieved, but these courses couldn't resolve a great problem of illiteracy in Žiča's county, just like in the whole country. According to the census 1948 the percent of illiteracy in Žiča's county was 25.5%, in Serbia 26.7%, and in Yugoslavia 25.4%. At the end of forties a great inefficiency of the analphabetic courses were noticed. At the beginning of fifties, Yugoslav educational authorities abandoned analphabetic courses as mode of teaching of illiterates, and started to pay more attention to improvement of primary educational system and to the other modes of teaching and training of adult illiterate persons.

Key words: Kraljevo, Žiča's county, illiteracy, teaching of literacy, analphabetic courses.

Рад је предат 26. новембра године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 904:726”653”(497.11)

Стручни рад

*Јелена М. ВУКЧЕВИЋ**
Музеј Трстеник

ИСТРАЖИВАЊА СРЕДЊОВЕКОВНОГ ЛОКАЛИТЕТА ЂУРОВАЧА**

Апстракт: Рад „Истраживања средњовековног локалитета Ђуровача“ је настао као резултат истраживања – историјског, археолошког, геофизичког – средњовековног локалитета Ђуровача у атару села Богдање, општина Трстеник. За потребе хабилитационог рада прикупљена је на једном месту сва грађа о Ђуровачи: савремена документа (званична документација Народног универзитета Трстеник, Народног музеја Крушевац, Министарства културе Републике Србије), извори, литература, чланци, археолошки записници, геофизички извештаји и фотографије са терена у циљу систематизације оскудних сазнања о овом локалитету, али и лакшег наставка даљих истраживања.

Кључне речи: Ђуровача, Трстеник, средњовековни локалитет, црквица, црквиште, црквина, Југ Богдан, протовестијар Богдан.

ИНТЕРЕСОВАЊЕ МОДЕРНИХ ИСТРАЖИВАЧА ЗА ЂУРОВАЧУ

О трстеничком крају, до сада, писано је мало, и то углавном од стране неисторичара, ентузијаста и заљубљеника у свој завичај. Тешко је утврдити да ли су ови састављачи књига, компилатори свих извора и литературе на коју наиђу, без критичког осврта и размишљања, нанели штету или донели користи историји краја о којој пишу[1]. Да нису записивали предано

* кустос-историчар, руководилац Музеја Трстеник, jelenavukcevic@yahoo.com

** Хабилитациони рад „Истраживања средњовековног локалитета Ђуровача“ је написан за потребе стицања стручног звања кустос. Ментор на изради рада је музејски саветник Душко Грбовић (Завичајни музеј Јагодина. Рад је одбрањен усмено 21. 5. 2018, пред комисијом за полагање стручних испита у Народном музеју у Београду. На челу комисије је била мр Бојана Борић Брешковић.

1 Са изузетком књига др Томе Миленковића *Трстенички крај у Првом светском рату* (2007), др Мирослава Поповића *Трстеник и његова околина* (1968) и Љубодрага Поповића *Трстеник срез и околина 1860–2010* (2010), и неколико научноистраживачких радова објављиваних у зборницима, аутору овог рада нису познати озбиљнији научни радови о Трстенику.

и марљиво апсолутно све на шта су наишли, све легенде и приче које су чули, запамтили мање или више тачно, не бисмо сада имали готово никакве записе о овом крају.

Средњовековно налазиште Ђуровача се помиње успут, и то у књигама које се тичу Левча, па се и ту само препричава и преписује оно што је неко већ раније написао са већом или мањом тачношћу. Напори екипе Народног музеја у Крушевцу да попишу археолошке локалитете општине Трстеник су и остали само на пописивању ових налазишта, без неке археолошке интервенције или детаљнијег истраживања[2].

Осим неолитских археолошких локалитета, Благотин у Пољни и Шљивик у Страгарима, која су својевремено, 80-их и 90-их, била истраживана од стране екипе са Археолошког института у Београду, остала бројна налазишта трстеничког краја из античког периода, преко средњег века, до периода отоманске владавине и такозваног модерног доба, остала су неистражена[3], са изузетком Јерининог града у Грабовцу, где је у две кратке кампање радила екипа Завода за заштиту споменика из Краљева под руководством археолога Маје Марић[4].

Поред два средњовековна манастира из 14. века, Велуће и Љубостиња, међу средњовековним локалитетима трстеничког краја издвајају се Јеринин град у Грабовцу, Градац у Рићевштици, Петковица у Љубостињском Прњавору, Црквиште у Рињцу, Басат у Пољни, Градиште у Доњем Дубичу, Стражба у Осаоници.

Средњовековни локалитет Ђуровача у атару села Богдање привлачио је пажњу модерних истраживача и музеалаца још од половине прошлог века. Ипак, о њему се детаљније, до сада, није много писало[5].

Прву организовану стручну посету Ђуровачи бележимо 1956, када је екипа професора Бошковића обишла, између осталог, и Ђуровачу (Бошковић 1956: 193), док је прво институционализовано и наменско рекогносцирање Ђуроваче извршено 1984. године у кампањи у којој су учествовали

2 Душан Рашковић, археолог Народног музеја у Крушевцу у пензији, уложио је значајни труд да своја археолошка рекогносцирања и проспекцију, како трстеничког тако и других терена, опише и методолошки прикаже у својим радовима, које и данас публикује.

3 Сумаран преглед историје трстеничког краја са прегледом неких од најзначајнијих налазишта може се погледати у: Јелена Вукчевић, Верољуб Вукашиновић, *Општина Трстеник* (2015: 120–153) и Вукчевић, Вукашиновић, *Траїом Јефимије* (2017: 47–104).

4 Мада се Народни универзитет Трстеник два пута обраћао Заводу за заштиту споменика из Краљева са молбом да се дâ на увид документација са археолошких ископавања Јерининог града у Грабовцу, Завод до момента објављивања овог рада није доставио никакву документацију о археолошком ископавању Јерининог града.

5 О Ђуровачи у савременим радовима: Вукчевић (2017: 163–168). и Vučković–Bugar i dr. (2017).

археолог крушевачког Музеја, Никола Берић, и археолошкиња из Врњачке Бање, Јелена Боровић Димић (Берић 1984: 1). Ову кампању је иницирао Археолошки институт Београд, на челу са Славенком Ерцеговић, у циљу израђивања археолошке карте Србије[6]. На наредну кампању, у којој је извршена проспекција локалитета Ђуровача, чекало се скоро деценију и по. Екипу археолога на терену 1998. године чинили су, поред археолога Николе Берића, археолог Душан Рашковић и геолог Милан Трифуновић (Рашковић 2002: 137–156).

Након ова два рекогносцирања терена (1984. и 1998.) никакве активности око ревитализације овог средњовековног налазишта нису покренуте од стране неке надлежне институције готово две деценије. Народни универзитет Трстеник је 2004. године, на челу са директором Слободаном Глишићем, упутио допис тадашњем Министарству за културу Републике Србије, са молбом да се дозволе археолошка истраживања локалитета Ђуровача у селу Богдање[7]. Министарство је ову молбу одбило, са образложењем да Народни универзитет Трстеник није научна установа нити установа заштите, те стога не постоји основ да дозвола за ископавање гласи на име Народног универзитета Трстеник[8].

Након деценије застоја, 2014. године, руководилац Музејске збирке Народног универзитета Трстеник, историчарка и кустоскиња, Јелена Вукчевић, иницирала је још једну археолошку проспекцију локалитета Ђуровача. Октобра месеца 2014. екипа, коју су чинили Вукчевић, археолози Сања Црнобрња (Завичајни музеј Жупе), Гордана Чађеновић и Марин Бугар (Народни музеј Крушевац), обишла је овај локалитет.

Од првих стручних рекогносцирања Ђуроваче до данас (1956–2018) прошло је више од шест деценија. Напори да се осветли постанак, живот, трајање и крај овог локалитета, до сада нису одмакли далеко. Ипак, захваљујући великим напорима сјајне екипе геофизичара са Рударско-геолошког факултета Београд, под вођством др Дејана Вучковића, током маја месеца и 2016. и 2017. извршена су геофизичка мерења Ђуроваче. Том приликом се дошло до интересантних открића.

---

6 Дана 29. 3. 2018. контактиран је Археолошки институт у Београду. У разговору са Зораном Бошковићем дознали смо да Археолошка мапа Србије никада није урађена, као и да Археолошки институт нема никакве податке не само о Ђуровачи, већ и о Трстенику.

7 Народни универзитет Трстеник, 2004, 48/1, *Комисији за издавање дозволе за археолошка истраживања* од 12. 3. 2004.

8 Министарство за културу је нагласило да носилац дозволе може бити Народни музеј Крушевац, али од стране ове институције, у том моменту, није поднета молба за археолошка ископавања Ђуроваче. Министарство културе Републике Србије, 2004, 633-00-209/2004-03, *Молба за издавање дозволе за археолошка истраживања локалитета Ђуровача у селу Богдање* од 23. 4. 2004.

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ О ЂУРОВАЧИ

Осим археолошког рекогносцирања и геофизичких снимања, извршено је и детаљно историјско истраживање, па су прикупљени и сви познати историјски извори који овај локалитет описују. Нажалост, ови извори се временски не подударају ни са временом настанка, нити живота налазишта Ђуровача, али су ипак оставили какав-такав траг о овом интересантном црквишту.

Ђуровача се налази у трстеничком селу Богдање, на обронцима Манастирске планине, на високој коти – 315 метара. Због свог изванредног положаја, са брда на коме се налази, по лепом дану, поглед се протеже од Крушевца до Краљева, читавом Моравском долином.

Најстарији писани траг о Ђуровачи налазимо у „Путешествију по Србији" Јоакима Вујића из 1828. (Вујић 1901: 143). Приликом свог „путешествија", у проласку кроз трстенички крај, он је обишао неколико села[9], оставивши нам запис о локалитету Ђуровача. Вујић наводи како *„горе на високој планини, између виногради, нашао сам један стари, до основанија порушени манастир"* (Вујић 1901: 143).

У даљем се тексту наводи да су овај манастир порушили Турци *„у време рата принца Евгенија*[10]*, тако да камен на камену лежи"*. Ова Вујићева белешка о времену страдања манастира у аустро-турском рату 1716–1718. можда и није далеко од истине ако се зна да је у питању био рат Аустрије и Турске, окончан Пожаревачким миром 1718, којим је граница између Аустрије и Турске ишла реком Западном Моравом. Тако су се село Богдање и црквиште Ђуровача нашли на самој јужној граници Аустрије. Пожаревачким миром је територија трстеничке општине пресечена на два дела и њени становници су се нашли расцепљени између две државе, једне хришћанске, а друге исламске, са другачијим државним системом, другачијом културом и обичајима.

Своје кратко приповедање о Ђуровачи Вујић завршава речима да нико од старијих људи не зна ко је оснивач овог манастира. О ктитору потенцијалног манастира Ђуровача нас извештавају каснији путописци који су пролазили кроз трстенички крај. Ови путописци бележе легенде које су чули од мештана, а историчар је често, у недостатку писаних или материјалних историјских извора, приморан да ослушне и народне легенде и предања, те да види колико у њима има истине, а шта је вековна надоградња кроз усмену традицију.

9 Пољна, Мала Дренова, Медвеђа, Страгари, Рибник, Богдање и на крају манастир Љубостиња.

10 У питању је, свакако, кнез Еуген Савојски (1663–1736) који је предводио аустријску војску у бици за Београд 1717. године за време аустро-турског рата (1716–1718) који је завршен Пожаревачким миром 1718. године.

Кроз трстенички крај, читаве четири деценије након Јоакима Вујића, пролази и Феликс Каниц (Каниц 1985: 633). Он је оставио вредне записе о историји, култури, обичајима и веровањима људи кроз чије је крајеве пролазио, марљиво бележећи све шта је сматрао важним и интересантним. Тако је у Богдању записао легенду, која је и данас жива међу мештанима Богдања, да је цркву Ђуровачу подигао *„Јуī-Боīдан*[11]*, оīац славних девеī Јуīовића, да би се у њој молио“* (Каниц 1985: 633).

Нешто пре Каница, трстенички крај је посетио и пуковник Јован Мишковић. Он је записао да се у Богдању виде *„црквишīа – осīаци сīарих цркава“* (Мишковић 1885: 221). Мишковић је записао и да се у Богдању налази једна црквина *„у виноīрадима села Боīдања“*, и да су се ту могле видети *„развалине и оīадине неке цркве из ранијих времена, али се не зна ко је īравио, ни како се зове“* (Исто: 194).

У народу трстеничког краја жива је још једна легенда о Ђуровачи. Често међу Трстеничанима можемо да чујемо да је Ђуровача старија од Љубостиње. Данас, још увек са сигурношћу, не можемо да датирамо старост овог локалитета, али је интересантно да прибележимо још једну легенду записану на почетку 20. века. Тодор М. Бушетић, учитељ и вредан сакупљач историје, свакодневног живота, обичаја и културе народа Левча је забележио да: *„Народ īрича да је (*Ђуровача*) īрађена за цара Конс*ī*анīина“* (Бушетић 1903: 498–499).

Овде имамо, дакле, три путописца који бележе три различита народна предања о ктитору Ђуроваче. Најстарији од њих, Јоаким Вујић, бележи 1828. да нико од старијих људи не зна ко је био ктитор ове цркве. Четрдесет година касније, Каниц бележи да је ктитор био Југ Богдан, док почетком 20. века Бушетић пише да је Ђуровача подигнута још за време цара Константина.

Мада Бушетић у свом делу Левач наводи да је цар Константин био ктитор Ђуроваче, он ипак у контексту са Ђуровачом помиње и легендарног Југ Богдана. У Бушетићевом Левчу читамо да се у селу Богдању налази црквина звана Ђуровача на планини Богдањштици (коју је, како је Бушетић прибележио, подигао цар Константин), а да у селу Богдању постоји још једна црквина. Ову другу црквину је по народном предању саградио Југ Богдан *„код чесме, 'код бресīова' у долини моравској“* (Исто: 498–499). Бушетић даље наводи да црквину на планини Богдањштици народ посећује недељом, док другу црквину, задужбину Југ Богдана, која је сграђена *„код бресīова“* не посећује нико, јер је вода плави.

11 О Југ Богдану се доста писало и доста се пише. Један од најзначајнијих радова је књига Радета Михаљчића (Михаљчић 1989). За наш рад је интересантно навести да је у питању легендарни отац, не само девет Југовића, већ и кнегиње Милице, супруге кнеза Лазара и задужбинарке манастира Љубостиње, који се ваздушном линијом налази на 2,6 километара од Ђуроваче.

Овде је интересантна и једна легенда, која је везана за Југ Богдана и подизање црквине код брестова, у Моравској долини. Бушетић је записао да је, приликом градње ове цркве, неки путник опоменуо мајсторе да не праве цркву тако близу воде јер ће је Морава однети, а да су мајстори путникове речи пренели Југ Богдану. Даље је записано да је Богдан наредио да се том човеку закују вилице. У прилог овој, помало страшној народној причи, која илуструје нарав Југ Богдана, Бушетић наводи и податак да када су, 70-их година 19. века, неке ћерамиције раскопавале гробље, које се тада налазило око цркве, како би направили гумно, да су пронашли једну главу чије су вилице биле заковане *„ĩвозденом ĩијавицом“* (Вукчевић 2017: 165).

За легендарног Југ Богдана нас везује и народно предање како је село добило име. И данас ће сваки становник Богдања с поносом рећи да је село Богдање добило име по Југ Богдану[12]. Ову легенду је прибележио још крајем 19. века и Феликс Каниц, наводећи: *„Брдо ĩод виновом лозом, вода која ĩа одваја од села – све носи њеĩово* (Богдановo) *име“* (Каниц 1985: 633).

ИЗГЛЕД ЂУРОВАЧЕ НЕКАДА

Југ Богдана и његову црквицу помиње и Владислав Тителбах. Тителбах је, обилазећи трстенички крај почетком девете деценије 19. века, обишао Јеринин град у Грабовцу и манастир Љубостињу. Том приликом је обишао, како он наводи, Југ Богданов виноград и црквицу у којој се молио Југ Богдан када је обилазио своје винограде (Тителбах 1882: 213).

Тителбах нам доноси и цртеж Ђуроваче, што је можда највреднији историјски извор о овом локалитету који имамо. На цртежу се види једнобродна грађевина којој је порушен кров. Опис о тадашњем стању грађевине нам даје сâм Тителбах. Он бележи да је црква мала са порушеним сводом, без икаквих украса, и да је сва обрасла шумом. Даље наводи да се око цркве и даље налазе виногради, као у времену Југ Богдана (Тителбах 1882: 213). На основу цртежа можемо да дамо оквирну процену висине зидова. Можемо да видимо врата цркве и зидове који се уздижу за још трећину висине врата. На основу овог можемо да проценимо да су на почетку девете деценије 19. века зидови Ђуроваче били високи између 2, односно 2,5 метра, па чак до близу 5 метара у висину у највишем делу.

Претпоставку о висини зидова Ђуроваче од 5 метара нам поткрепљује и податак професора Ђ. Бошковића, који је са екипом 1956. године обишао Ђуровачу. Мада Бошковић није сигуран да је у питању стара црква јер се, због шуме која окружује објекат, не може лако сагледати правац зидова, он бележи да су неки делови били високи и 5 метара (Бошковић 1956: 193).

12 Цела легенда о Југ Богдану по коме је село добиле име (Симић 2014: 290).

Интересантно је да Јоаким Вујић, у својој књизи „Путешествије по Србији" која је плод његових путовања у трећој деценији 19. века, Ђуровачу описује као манастир *„до основанија порушен"* (Вујић 1901: 143). Овај Вујићев опис се не поклапа са наведеним Тителбаховим цртежом, који је настао неке три деценије касније.

О томе у каквом је стању била црква Ђуровача у последњим деценијама 19. века сведоче нам Феликс Каниц и Милан Ђ. Милићевић. Каниц је Србију, односно трстенички крај и Богдање, обишао између 1859. и 1868, дакле неке две деценије пре Тителбаха. Каниц је у својој књизи „Србија – земља и становништво од римског доба до краја 19. века" записао да се у селу Богдању, *„на једној северној узвишини"*, налазе остаци слабо грађених зидова једне црквице (Каниц 1985: 633). Какви су и колики остаци те црквице коју је Каниц описао и својим очима видео не можемо знати, мада би се из Каницових речи рекло да је остало јако мало од пређашње грађевине.

Насупрот Каницовом опису о слабо грађеним остацима зидова сведочи нам Тителбахов цртеж, али и опис Милана Ђ. Милићевића, који је у седмој и осмој деценији 19. века пропутовао готово целу Србију, укључујући ту и новоосвојене крајеве. Милићевић је навео да на богдањском брду има једна црквина *„којој је само свод пропао"* (Милићевић 1876: 181). Милићевићев опис је најприближнији Тителбаховом опису, али и Тителбаховом цртежу, који сматрамо меродавним за изглед Ђуроваче у том периоду.

Бушетићев опис грађевине, настао само две деценије након што је Тителбах обишао трстенички крај и цркву Ђуровачу, прилично се разликује од претходних. Тодор Бушетић пише да су зидови Ђуроваче висине 0,5 метара (Бушетић 1903: 498–499), и остаје отворено питање како то да су за само

двадесет година зидови висине од 2,5 метра остали на висини од пола метра. Ако знамо да мештани и данас користе надгробнике и други материјал са локалитета како би затезали жице на својим засадима винограда, и да су од камена са Ђуроваче градили ограде и темеље кућа, те бунар недалеко од локалитета, можемо само да претпоставимо да је то један од узрока убрзаног пропадања ове, највероватније средњовековне, цркве.

Свој опис Ђуроваче Бушетић допуњава једним податком, који извори пре њега не бележе. Наиме, Бушетић наводи да се крај зидина цркве налази гробница[13] где су болесници долазили да леже како би оздравили (Бушетић 1903: 498–499). Постојање гробнице изван садашњег источног зида цркве потврдила су и геофизичка снимања из 2016. године, о чему ће бити речи касније, док су и данас видљиви остаци надсвођене гробнице у јужном зиду цркве, мада прилично девастирани.

Када говоримо о гробницама на локалитету Ђуровача, навешћемо овде и наводе мештана да су приликом риголовања, односно дубљег орања земљишта за виноград, на дубини од 60 до 100 цм, пронашли 5 гробова. Гробови су били поређани у једном низу, и осим костију, у њима није било никаквих прилога (Рашковић 2002: 145).

Локалитет је био потпуно запуштен све до 1912. године, када га је обновио један мештанин, Александар Катић. Катић је, највероватније, прикупио материјал расут око цркве, и на тај начин формирао нове габарите овог објекта. Катић је чак дао да се направи и камени споменик невеликих димензија, који је постављен унутар објекта, са натписом „Црква Ђуровача спом. под. Александар Катић 1912".

Што се првобитних димензија ове грађевине тиче, о њима нас не информише ниједан од наведених извора. О Ђуровачи као *„црквици"* говоре Феликс Каниц (Каниц 1985: 633) и Владислав Тителбах (Тителбах 1882: 213), што би могло да нас упути на мале димензије ове грађевине. Друга два извора – Милан Ђ. Милићевић (Милићевић 1876: 181) и Тодор М. Бушетић (Бушетић 1903: 498–499) употребљавају термин *„црквина"*, који нам не помаже много у дефинисању габарита овог објекта. Интересантно је да је најстарији међу њима, Јоаким Вујић, који је Ђуровачу обишао на почетку 19. века, за овај локалитет рекао да је питању *„манастир"* (Вујић 1901: 143)[14].

13 У свом раду, Вукчевић (2017: 166, н. 10) наводи да, приликом рекогносцирања терена 2014. и приликом геофизичких испитивања 2016. године, није пронађена гробница коју Бушетић наводи у свом раду. Ипак, геофизичка истраживања у 2017. години, о којима ће касније бити речи, ипак су доказала не само да се уз источни зид цркве налази гробница, већ и да је свакако постојало гробље у близини Ђуроваче. О гробљу у близини Ђуроваче сведоче и надгробници расути по локалитету, околним њивама и виноградима.

14 Занимљиво је да се Ђуровача налази на обронцима Манастирске планине. На овом месту морамо напоменути да се са Вујићевим констатацијама и описима цркава и

Било да је у питању црква или манастир, сигурно је да је Ђуровача морала имати звоник. На Тителбаховом цртежу се не види звоник, па данас можемо само да погађамо да ли је звоник био сазидан поред цркве или у њеном склопу, у припрати, односно апсиди, у зависности од тога како је тада црква била сазидана. У сваком случају, у народу трстеничког краја остала је сачувана легенда о звонима Ђуроваче. Према речима мештана, за време турског освајања ових простора или за време неке од бројних војни, тадашњи житељи села Богдања су скинули звона са цркве. Како ово народно предање даље каже, мештани су звона, која су наводно била златна, закопали у бунар како би их сакрили од Турака (Вукчевић 2017: 166).

На тлоцрту Ђуроваче, који је 1998. урадила Наташа Миладиновић, архитекта и конзерватор за непокретна културна добра из Народног Музеја у Крушевцу, можемо да видимо да су димензије Ђуроваче 13 метара, са приближно 7 метара. Ако томе додамо висину зидова процењену на основу Тителбахових цртежа, можемо добити оквирну слику о димензијама ове грађевине[15], мада су, према неким старијим налазима, димензије Ђуроваче биле 25м са 18,4м (Рашковић 2002: 145).

Остаје отворено питање одакле се Ђуровача снабдевала водом. Према сведочењима мештана[16], у близини Ђуроваче су некада била чак два извора, али су данас оба извора напуштена. Ипак, у непосредној близини самог налазишта, налази се бунар сазидан од камених плоча са локалитета.

КО ЈЕ БИО КТИТОР ЂУРОВАЧЕ?

Историјски извори које смо користили у раду, мада не датирају из доба настанка и живота црквишта Ђуровача, за ктитора Ђуроваче махом именују Југ Богдана, са изузетком Бушетића, који за ктитора бележи ромејског цара Константина (Бушетић 1903: 498).

Ко је био Југ Богдан, ктитор Ђуроваче из народних предања трстеничког краја? Југ Богдана народни певач назива оцем кнегиње Милице, супруге кнеза Лазара Хребељановића, која је у годинама након Косовске битке, као савладар и регент свог малолетног сина Стефана (1389–1393), управљала Србијом и подигла манастир Љубостињу на само 2,6 километара ваздушном линијом од Ђуроваче[17].

манастира на које наилази у свом *Путешествију* мора бити опрезан, о чему је писао Иван Стевовић (2017: 1291–1307).

15 Поређења ради, димензије манастира Љубостиње су 22,5 м са 9,5 метара (Ђурић 1985: 145), а Велућа 16,5 м са 10 метара (Цветковић–Гаврић 2016: 15, 47).

16 Изјаву дао Драган Палић, мештанин села Богдање, 22. 4. 2018.

17 О Југ Богдану је има много писаних радова. Један од новијих је рад Снежане Божанић (Божанић 2014: 185). Има чак и покушаја да се докаже да је Југ Богдан био историјска личност: у Миодраг Митровић (Митровић 1969: 423–424).

За име Југ Богдана везана је и легенда о постанку имена села Богдање (Симић 2014: 290) и име брда Богдањштица, на коме се Ђуровача налази. Па чак и Каниц у свом делу каже да: *„Брдо под виновом лозом, вода која га одваја од села – све носи његово* (Богданово) *име*"(Каниц 1985: 633).

Водећи се именом Богдан, које је сачувало народно предање, а забележили га каснији путописци као ктитора Ђуроваче и личност по коме су и село и брдо и вода под брдом добили име, окрећемо се средњовековним историјским изворима, у потрази за документованом особом која је носила ово име. Отежавајућа околност је што средњовековни историјски извори познају велики број великаша под именом Богдан. Ипак, хронолошки оквир и географски положај црквишта Ђуровача нам дозвољавају да значајно сузимо избор личности Моравске Србије које су носиле име Богдан, а могле су бити ктитори Ђуроваче, ако је веровати народном предању.

Близина манастира Каленић и име његовог ктитора, чувеног протовестијара Богдана, дају нам простора да размишљамо о могућности да је протовестијар Богдан могао бити градитељ црквишта Ђуровача.

Историјски извори о протовестијару Богдану нису издашни, али су довољни да нам дају потпунију слику о животу и раду овог српског великаша. Најдетаљније о протовестијару Богдану је писала Ј. Калић (Калић 2009: 29–36).

У свом раду, Калић посматра Богдана као вршњака деспота Стефана Лазаревића, односно као „прво покосовско покољење српске властеле". Протовестијара Богдана срећемо најпре 1418. године[18], са титулом челника[19]. Историјски извори помињу Богдана са титулом челника све до 1424, када извршитељи тестамента дубровачког трговца Марина Влаха Градића наводе да нису могли уручити челнику Богдану завештање, јер се тада „налазио ван Србије". У свом раду, Калић допушта могућност да се челник Богдан (како га још увек 1424. називају дубровачки извори) наведене године налазио у Угарској, у пратњи деспота Стефана Лазаревића.

18 У тестаменту дубровачког трговца Марина Влаха Градића (Калић 2009: 30).

19 Челник је *заповедник или старешина мање или веће групе људи, који обављају послове различите садржине*. Посебна категорија челника обављала је своју службу на владаревом двору и у његовој непосредној близини, бринући се о заштити владареве личности и извршавајући владарева наређења различите садржине, што им је омогућило да се укључе у рад централне државне управе. После распада српске државе (дакле након 1389), звање челника је прихваћено на дворовима обласних господара. У Деспотовини (од 1402) достојанство челника, односно великог челника, стиче изузетно велики углед. Посебну категорију чини *челник ризнички* који је имао надлежности суштински различите од надлежности свих горепоменутих челника, пошто су по много чему сличне или једнаке надлежностима протовестијара. Својевремено је протовестијар Богдан (ктитор манастира Каленић) у служби српских деспота носио титулу челника, свакако челника ризничког. О титули челника више (Благојевић 1999а: 812–814) и (Благојевић 2001: 194, 195, 208–245).

О вези челника, односно протовестијара Богдана са Угарском, живо сведочи посебна исправа Жигмунда Луксембуршког (1387–1437), којом је овај угарски краљ потврдио поседе у Угарској „баронима Краљевине Рашке". Барони Краљевине Рашке су протовестијар Богдан и челник Радич, који су имали значајне поседе у Ковинској и Тамишкој жупанији. Важно је истаћи да ове две жупаније припадају пограничном појасу јужне Угарске и представљају брану пред турским освајачима, те за Угарску имају велики војно-стратешки значај.

Негде након 1418. године, челник Богдан добија титулу протовестијара, са којом га помиње угарски извор, и са титулом протовестијара Богдан остаје на двору деспота Стефана Лазаревића све до деспотове смрти, 1427. године[20]. Након деспотове смрти, протовестијара Богдана срећемо у служби деспота Ђурђа Бранковића, јер га овај помиње у једном документу из 1435. године (Калић 2009: 30).

Четири године касније, један османски документ из октобра 1439. сведочи да је протовестијар Богдан добио од султана Мурата II (1421–1444) потврду тимара, који је уживао у време деспота Ђурђа Бранковића. Детаљније о овом документу, као и о протовестијару Богдану, писао је Ивановић у својој докторској дисертацији. Ивановић сматра да је привилегију уживања тимара, са правом да га остави на уживање браћи Петру и Божидару (на које би онда прешла обавеза служења у турској војсци), протовестијар Богдан могао добити само уколико се без отпора предао Османлијама. Даље наводи да није познато где се Богдан предао Турцима, али да овај пример сведочи да је српска властела веома добро осећала однос снага на терену и да је била спремна да му се прилагоди зарад очувања својих привилегија (Ивановић 2013: 114).

Наведеним документом из 1439. године, протовестијару Богдану се дозвољава да без ометања може отићи на Свету Гору и постати монах, што се највероватније и догодило (Ивановић 2013: 202–203). Овај историјски извор бележи имена браће протовестијара Богдана: у питању су Божидар и Петар[21], али не бележи име Богданове супруге Милице која се, вероватно,

20 Протовестијар је титула преузета из Византије. У неким деловима српске државе је прихваћена пре половине 13. века. Титула протовестијара је у прво време, за време владавине цара Душана била резервисана за цареве нећаке из чијих је руку цар прихватао круну. Протовестијар је, уз подршку владара, предлагао и спроводио фискалну политику (Благојевић 1999б: 597–598). Ако знамо да дубровачки извори (увек прилично добро обавештени о приликама у Србији) 1418, 1422. и 1424. Богдана називају челником, а исправа (недатована) угарског краља Жигмунда га назива протовестијаром, можемо претпоставити да је можда баш 1424. Богдан добио титулу протовестијара, дакле непосредно пред одлазак у Угарску у пратњи деспота Стефана.

21 Петар је забележен на ктиторској композицији у манастиру Каленић (Вукчевић 2017: 165; Цветковић 2008: 53–71).

у тренутку издавања овог документа, била упокојила. На овом месту можемо претпоставити да протовестијар Богдан са женом Милицом није имао деце или су рано поумирала, иначе би се њихова деца свакако нашла у овом документу као корисници Богдановог тимара, а уместо његове браће. Након 1439. године историјски извори не помињу више протовестијара Богдана.

Видимо, дакле, да је ктитор манастира Каленић, најпре челник, а потом протовестијар Богдан, био важна и веома моћна личност, чији се утицај простирао од дубровачког приморја и Турске царевине, па преко Левча и Београда, све до Угарске, односно Ковинске и Тамишке жупаније. Његов утицај се није умањио ни сменом владара: када је 1427. деспота Стефана Лазаревића на челу деспотовине заменио Ђурађ Бранковић, протовестијар Богдан је задржао своју титулу и своје земље, што му је потврђено већ наведеним османским документом из 1439[22].

На овом месту ћемо поменути и да историјски извори бележе постојање личности по имену Југ Богдан. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића[23] набраја 24 великаша који су изабрани да саставе законски текст о рудницима. Међу овим великашима се помиње извесни Богдан Југа. У науци се јављају нека мишљења да би Војин Југа, један од сведока споразума Ђурђа Бранковића са Млечанима од 12. августа 1423. године, а који је постигнут код Светог Срђа, могао бити у сродству са Богданом Југом (Ивановић 2015: 175–176).

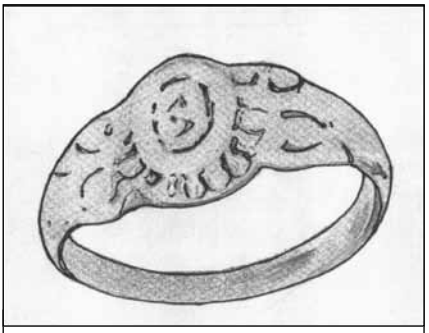
Историјски извори бележе још једну личност која носи име Југ. Она се јавља као дародавац два села у Дубочици, манастиру Светог Пантелејмона, у повељи Лазаревића из 1400. године (Младеновић 2007: 296)[24]. На основу хронолошког распореда у историјским изворима у којима се јављају, за ове личности, које носе највероватније патроним Југ/Југа,[25] можемо да претпоставимо да су отац (Југа) и синови (Богдан и Војин) (Ивановић 2015: 176).

22 Ивановић у свом раду помишља да је пре титуле челника, у периоду од 1405. до 1418. године, Богдан могао имати титулу логотета. Види у: Ивановић, *Власт̑ела,* 192. У сваком случају, протовестијар Богдан свакако потиче из угледне породице која је још у Лазаревој Србији могла имати значајне привилегије, титуле и поседе. Да је Богданов отац био великаш веран Лазару, говори податак да су кнегиња Милица и њен син деспот Стефан Богдана и, вероватно, његову браћу (историјски извори помињу само двојицу) Петра и Божидара, држали близу себе – не само титуларно већ и географски. Манастир Каленић се налази на мање од 20 километара од манастира Љубостиње.

23 Детаљније о овом закону (Радојчић 1962; Ћирковић 2004).

24 Види и: *Actes De Saint Panteleemon*, edition diplomatique par Paul Lemerle, Gilbert Dargon, Sima Ćirković, texte, Paris 1982, 185–187. и *Actes De Saint Panteleemon*, edition diplomatique par Paul Lemerle, Gilbert Dargon, Sima Ćirković, album, Archives de l' Athos, Paris 1982, XII – Pl. LV.

25 Југа (Повеља Лазаревића из 1400. године), Богдан Југа (Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића из 1412. године) и Војин Југа (Споразум Ђурђа Бранковића са Млечанима од 12. августа 1423. године).

Прстен пронађен на Ђуровачи 2002., налазач С. Бзенић

Осим Закона о рудницима деспота Стефана Лазаревића, постоји још један историјски извор који помиње Југ Богдана, односно Југу Богдановића. У питању је Подгорички летопис, писан 1738. године[26]. У одељку који говори о Косовском боју, односно у делу летописа који набраја имена погинулих у овом боју, одмах иза имена кнеза Лазара помиње се име Југа Богдановић. Видимо да након 349 година (колико је прошло од Косовског боја до настанка Подгоричког летописа) састављач летописа већ зна за Југ Богдана као некога ко је близак кнезу Лазару, и зато га ставља одмах иза њега, а пре Мусић Шћепана, на пример.

У недостатку писаних извора који сведоче о ктитору Ђуроваче, односно до појаве темељнијих материјалних налаза који ће нас приближити одговору на ово питање, проучили смо легенде које окружују Ђуровачу. Све легенде нас упућују на то да је ктитор Ђуроваче био Богдан. У неким легендама то је Југ Богдан, а у некима се помиње само име Богдан; у сваком случају, у питању је личност по којој је село добило име – Богдање (Вукчевић 2017: 164–167).[27] Из тог разлога, кренуло се у потрагу за Југ Богданом, односно протовестијаром Богданом, тê сумарне резултате потраге доносимо овде, у овом раду. И легендарна личност Југ Богдан, и протовестијар Богдан су везани за Левач, односно ближу околину црквишта Ђуроваче и села Богдања, који су својим именом баштинили име овог средњовековног властелина.

Са наведеном констатацијом аутора овог рада сагласан је и др Иван Стевовић, који у својој књизи иде и даље, у својим тврдњама о повезаности Богдања, Ђуроваче и протовестијара Богдана (Стевовић 2006). Стевовић наводи да је Богдање представљало важну стратешку тачку, „својеврсну осматрачницу" на путу ка Крушевцу, са које су се „могли контролисати продори из правца Расине односно Жупе" (Исти: 154). У свом делу, Стевовић даље објашњава да археолошким истраживањима Каленића нису добијени „никакви налази који би указивали на постојање двора уз цркву, па чак ни јачег манастирског зида". Наведени аутор из тог разлога претпоставља да је

26 О Подгоричком летопису, колико нам је познато, једино је писао Љубомир Стојановић (1927: 217; 1881: 181). Подгорички летопис се налази у рукопису Народне библиотеке Србије број 42. Завршава се годином 1562. и у њему се налазе белешке из 1737. и 1738. Овај летопис је компилиран из родослова и из старијих летописа.

27 Брдо изнад села на коме се налази Ђуровача се зове Богдањштица.

„управо на простору око Богдања било образовано средиште властелинства (протовестијара Богдана, прим. аут.), док је за локацију манастира (Каленић, п.а.) одабрано знатно скровитије место дубље у брдима према северу“ (Исти: 155).

Стевовић се у својој књизи не бави детаљније самом Ђуровачом. Он просто констатује да су на првом узвишењу изнад села Богдања и данас јасно уочљиви остаци неке „како изгледа, црквене грађевине, у народу познате као Ђуровача“. Своје излагање о Богдању и Ђуровачи аутор завршава речима да је Богдање највероватније представљало најјужнију тачку поседа протовестијара Богдана (Исто), са чиме је сагласан и аутор овог рада, на основу до сада прикупљених извора и налаза са терена.

ЂУРОВАЧА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ ЖУПИ ЛЕВАЧ

Ђуровача и уопште Левач у Моравској Србији имају велики значај. Наиме, због надирања Турака са југа, Западна Морава као природна граница има велики значај за народ и властелу Моравске Србије. Зато се у средњовековном Левчу грана мрежа путева која повезује Левач и левачка утврђења са важним комуникацијским и стратешким тачкама широм Моравске Србије. Бушетић је забележио предање о путу који постоји још из времена цара Лазара. Наводи да су се у селу Богдању налазили остаци калдрмисаног пута који је ишао косом поред Мораве (Ристић 2017: 135–146). Ово само потврђује важност географског положаја на коме се налазила Ђуровача.

Археолошка истраживања Левча нам указују на мале градове – „утврђене висове“ (Рашковић 2014: 321), који изазивају пажњу истраживача и путописаца. Још је 1905. Станоје Мијатовић писао о овим утврђеним висовима, наводећи:„Ови су градови мали јер ретко захватају више површине од 1 ха. Облика су четвероугаоног, многоугаоног и округлог. Сви ови градови су зидани од камена који се налази у њиховој најближој околини“ (Мијатовић 1905: 272).[28]

Досадашња геофизичка истраживања и рекогносцирања терена око Ђуроваче нам нису документовала постојање зидова утврђења, али ћемо у будућности свакако дати одговор и на ово питање.

Додуше, током геофизичких истраживања Ђуроваче пронађено је неколико материјалних остатака који су из средњовековног периода. У питању су прстен – највероватније женски, гвоздени клин, део камене пластике који изгледом подсећа на тордирано уже и који је уобичајен као декорација прозора и врата на сакралним грађевинама, те фрагмент црепуље. Ови предмети живо сведоче о животу на Ђуровачи у средњовековном периоду.

28 Види и: Константин Филозоф (1989: 115–117); Мишић (1987: 75–88).

Поставља се питање: када је живот на Ђуровачи стао? Одговор можемо потражити у походу султана Мусе Челебије (1411–1413) с пролећа 1413. године, када су разорени градови Липовац, Бован, Сталаћ и када је опседан Крушевац[29]. Те године, истраживачи сматрају, престаје живот у Жупањевцу (Рашковић 2014: 330), а ми не можемо а да се не запитамо да ли је тада престао живот и у Ђуровачи? У сваком случају, прва половина 15. века је била веома тешка за целу Моравску Србију. Након грађанског рата у Турској, где српски принчеви стају на различите стране, након бројног турског пустошења крајева око Западне Мораве (1413, за време Мусе Челебије, те 1425, за време султана Мурата II), центар српске државе се повлачи на север, а ови крајеви се полако гасе. Томе је допринело повлачење у манастир, односно смрт протовестијара Богдана, до чега је дошло након 1439. године. Са падом Деспотовине 1459. године, и оснивањем Смедеревског санџака одмах се формира, између осталих, нахија Љубостиња. Коначна турска освајања ових крајева дефинитивно доприносе гашењу манастирског живота у овим крајевима.

О средњовековној жупи Левач, недавно је написан јако добар мастер рад „Средњовековна жупа Левач у светлу археолошких истраживања" (Ристић 2015), где је жупа Левач омеђена историјски и територијално. За наш рад је важно да напоменемо да су се Ђуровача и село Богдање налазили на самој јужној граници жупе Левач, као и да су се након Пожаревачког мира 1718. године и црква, и село поново нашли на самој јужној граници, овога пута Аустрије према Турској.

За време аустријске владавине овим делом Србије, односно средњовековном жупом Левач (1718–1739), игуман Јоаникије Нешковић је забележио да су монаси манастира Каленић *„повратили приличну част земаља које су му пређе припадале – винограде и баштине у Богдању, Превешти и Калудри"* (Ристић 2015: 237).

Овај интересантан податак нам сведочи најпре да су виноградарство у Богдању и „Југ Богданови виногради" опстали и током готово триста година турског ропства (до 1718). Још је Каниц забележио да је брдо које носи Богданово име, а где се налази Ђуровача, под виновом лозом (Каниц 1985: 633). Тителбах је, пролазећи кроз трстенички крај, обишао богдањске винограде и Југ Богданову црквицу, напоминући да ту још увек постоје виногради, али са сетом констатује да то више нису виногради Југ Богдана (Тителбах 1882: 213).

29 Султан Муса Челебија је изашао као победник из грађанског рата (1402–1413) око турског престола. У борбу се укључио 1410. године ставши на страну свог брата Мехмеда у рату против трећег брата, Сулејмана. Муса Челебија је 1410. погубио Вука Лазаревића (млађег сина кнеза Лазара) и Лазара Бранковића (старијег сина Лазареве ћерке Маре и Вука Бранковића), који су се активно укључили у турску борбу око престола на страни турског принца Сулејмана.

Остаци надсвођене гробнице, акросолијума

И пуковник Мишковић је оставио запис о виноградима у селу Богдању (Мишковић 1885: 221). Јоаким Вујић нам није оставио записе конкретно о богдањским виноградима, али пише о виноградима манастира Љубостиње (Вујић 1901: 143), а ако томе додамо легенду да је вино из винограда Југ-Богдана било *„толико густо да се могло носити у платненој марамици и да се кашиком могло јести“*[30] можемо да утврдимо колико је било развијено и продуктивно виноградарство у Левчу.

На основу свега наведеног, а и на основу данашње ситуације, можемо да закључимо да је винарство у средњовековном Богдању било веома развијено, ако није било и примарни извор финансија за Богдање у средњем веку.

ИЗГЛЕД ЂУРОВАЧЕ ДАНАС

Душан Рашковић у свом раду „Резултати рекогносцирања античких и средњовековних локалитета трстеничке општине и суседних области“ (Рашковић 2002: 145) доноси списак неких археолошких локалитета општине Трстеник са краћим описима. Овај његов рад је резултат археолошке проспекције која је извршена 1998. године, заједно са археологом Народног музеја у Крушевцу, Николом Берићем. Рашковић Ђуровачу географски смешта у археолошка налазишта на вишим терасама у залеђу Западноморавске алувијалне равни. Он бележи да, према данас видљивим остацима, црква има апсиду и наос, да је зидана притесаним плочастим каменом и опеком у малтеру. Дебљина зидова приближно износи око 1 метар. На унутрашњој страни јужног зида, наводи се даље у овом раду, види се свод висине

30 Забележено на терену од стране ауторке овог рада током маја 2015. године, за време геофизичких испитивања локалитета Ђуровача.

2 метра, формиран од камена сложеног у малтеру, за који аутор овог рада оставља могућност да је можда реч о остацима пресвођене гробнице.

Сличне податке о Ђуровачи нам даје и Никола Берић, 1984. године. Берић наводи и димензије опеке од које је зидана Ђуровача – 25×18,4 цм. Он такође сведочи о остацима пресвођене гробнице, а у свом извештају је, поред података о овој гробници, руком записао „акросолиј"[31]. Он је забележио и да је током Другог светског рата, на јужној страни локалитета, приликом копања склоништа, пронађен један гроб. Берић нас извештава и о надгробним плочама које су биле видљиве у моменту његовог обиласка терена[32]. У овом извештају су остављени записи и материјалних налаза са терена. Помињу се фрагменти керамичких судова које сељаци налазе приликом копања, више комада бакарног новца и један златник, који се наводно налази код једног приватног колекционара у Врњачкој Бањи (Берић 1984: 1).

Трагом овог златника, контактрали смо Јелену Боровић Димић, археолошкињу из Врњачке Бање, која је учествовала са Берићем у проспекцији терена 1984. Боровић Димић је у телефонском разговору навела да се тај златник са Ђуроваче налазио у приватној колекцији извесног Црноглавца из Врњачке бање, коме је та колекција касније покрадена. Боровић Димић је такође изјавила да она лично тај златник није успела да види пре него што је био украден наведеном колекционару[33].

И Рашковић и Берић у својим извештајима бележе храстову шуму која окружује Ђуровачу, а Рашковић у свом раду чак наводи препоруку да је потребно да се та храстова шума сачува. Храстова шума и данас постоји, али су дебла већ стара и од времена пропадају. Долази чак и до њиховог падања, чиме угрожавају ово налазиште. Важно је напоменути и да се храстово корење уплело у зидове Ђуроваче, па би евентуално уклањање овог шумарка представљало додатну опасност за локалитет, у смислу оштећења постојећих зидова.

Данас су, осим поменутих зидова, на Ђуровачи видљиви трагови камене поднице. Подницу су сељаци оивичили материјалом који су пронашли расут, а у непосредној близини некадашње, данас девастиране, грађевине. Голим оком је видљиво да се ивице – зидови грађевине, вештачки направљени у 20. веку – не поклапају са првобитним димензијама објекта, који је свакако био већих димензија. На овом месту морамо напоменути да су остаци северног и источног зида оригинални, и представљају сачуване делове првобитне грађевине, док су друга два зида (јужни и западни) ти, које су мештани „доградили".

31 Акросолијум је уметнички израђен старохришћански гроб у катакомбама са сводом у облику лука.

32 Данас је највећи број ових плоча искоришћен било за зидање бунара, било за затезање жица у околним виноградима.

33 20. 3. 201,. телефонски разговор.

Најновија истраживања Ђуроваче, у континуитету, почињу од 2014. У периоду од 28. до 30. октобра 2014, запослене у Музејској збирци Трстеник, Ј. Вукчевић (историчарка-кустоскиња) и Н. Маринковић, у сарадњи са Народним музејом из Крушевца и Завичајним музејом из Александровца, обавиле су рекогносцирања археолошких локалитета општине Трстеник[34].

Том приликом, стручно-консултантски тим на терену чинили су: Г. Чаћеновић, археолошкиња-кустоскиња праисторијске збирке Народног музеја Крушевац и М. Бугар, археолог-кустос средњовековне збирке Народног музеја Крушевац, као и С. Црнобрња, археолошкиња-кустоскиња Завичајног музеја Жупе из Александровца[35]. У археолошком записнику са терена наведено је да су у Богдању констатовани остаци једнобродне цркве зидане у техници тесаног камена, опеке и кречног малтера, на основу чега се може сврстати у период рашке архитектуре или ранији период. У извештају се даље наводе габарити објекта који се не разликују од габарита наведених у ранијим извештајима, али се у овом извештају наводи да се, на основу габарита, овај објекат може „одредити и у период ране Византије".

Даље се наводи да су „површинским чишћењем констатовани остаци поднице у техници кречног малтера, али покретан археолошки материјал није откривен". Извештај потврђује и раније опаске о храстовом шумарку чија стабла „задиру у зидове и њену унутрашњост, директно угрожавајући очување објекта" (Бугар 2014: 12).

ВЕРСКИ ЗНАЧАЈ ОБЈЕКТА

Данас црквиште Ђуровача има сакрални значај за житеље Богдања. Име је добило по светом Ђорђу, једном од најстаријих хришћанских светаца, те се и данас Богдањци са својим свештеником окупљају за сваки Ђурђевдан, 6. маја, и ту врше верске обреде. Однедавно, њима су се прикључили и планинари ПСД „Љуктен". Локалитет Ђуровача је, наиме, за Трстеничане, увек актуелан и веома примамљив, јасно видљив са скоро сваке тачке у плодној Моравској равници.

Сви они само настављају традицију обиласка овог локалитета, која се очувала вековима кроз колективну свест мештана о сакралном значају објекта. О овоме су нам трагове оставили и путописци које смо у раду већ помињали.

Тако, Јоаким Вујић наводи да свештеници и људи из околних села недељом и празником долазе *„богомољенија творе и целивања с миросањем само*

34 Током трајања ове археолошке кампање обиђено је 10 локалитета општине Трстеник.

35 Овом приликом се још једном најсрдачније захваљујемо целој екипи која је и заслужна за покретање истраживачког поступка овог интересантног и до сада неистраживаног средњовековног локалитета.

совершавају, ῑак у ῑас ῑаре ῑримају" (Вујић 1901: 143). Вујић такође наводи да је Ђуровача била манастир и, ма колико била примамљива ова информација, док се геофизички не потврде и археолошки не пронађу зидови око овог локалитета, са подграђем евентуално (за шта у овом моменту има индиција на заравњеном платоу јужно од локалитета), за сада је не можемо са сигурношћу прихватити.

Бушетић наводи да црквину на планини Богдањштици народ посећује недељом, док другу црквину, задужбину Југ Богдана, која је сграђена „код брестова", не посећује нико, јер је вода плави (Бушетић 1903: 489–499).

Тителбах са своје стране сведочи и да је добро очуван стари пут који води ка цркви, и да *„народ долази овамо свакоī младоī ῑеῑка*[36] *и на Св. Трифуна*" (Тителбах 1882: 213).

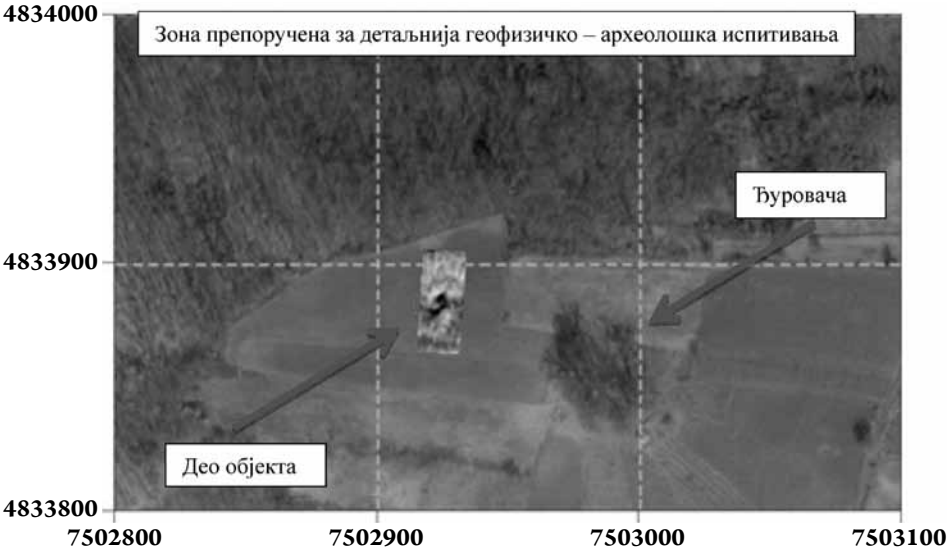
ГЕОФИЗИЧКА ИСТРАЖИВАЊА

Током маја месеца 2016. реализована су комплексна геофизичка истраживања арехеолошких локалитета трстеничке општине у виду теренске наставе студената геофизике. Теренска настава изведена је у периоду од 30. до 31.5.2016. Првобитним планом су била предвиђена комплексна геофизичка испитивања два археолошка локалитета у Општини Трстеник: Ђуровача (у Богдању) и Селиште (у трстеничком селу Почековина, антички локалитет).

Пре изласка студената на терен извршена је кабинетска припрема за потребне теренске радове. Припрема је обухватала детаљно упознавање са истражним простором, анализе топографских и геолошких карата, сателитских снимака терена и прикупљање података о врсти локалитета. На основу тих анализа извршено је и пројектовање геофизичких испитивања. На локалитету Ђуровача, на коме се налазе остаци средњовековне цркве, по пројектном задатку требало је извршити магнетометријска, електрометријска и сеизмометријска мерења.

У циљу што боље организације теренских мерења, неколико месеци пре саме теренске наставе, у децембру 2015, извршен је и један обилазак терена од стране професора Дејана Вучковића, како би се провериле све информације прикупљене у оквиру кабинетског рада. На тај начин су проверени путна мрежа и приступ локалитетима, утврђено је постојање објеката који могу бити узрок сметњи приликом прикупљања података, као и стање вегетације на самим истражним локацијама.

36 Млади петак је први петак након сваког младог месеца и спада у тзв. Младу недељу коју чине Млади уторак, Млади петак и Млада недеља. Међу овим данима, најважнија је Млада недеља. У питању је празновање које се готово искоренило из трстеничког краја.

Мерења локалитета Ђуровача су вршена на пет поља, димензија 30x36, 30x45 и 23x41м, 34x41м, 20x80м (Вучковић 2016: 14–20). Након обраде података добијених магнетометријом, добијена је карта дистрибуције вертикалног градијента Земљиног магнетног поља, која је преклопљена преко сателитског снимка терена. Закључак професора Вучковића је да је током ове кампање пронађена само једна поуздана аномалија на којој се саветују детаљнија геофизичко-археолошка испитивања. Вучковић сматра да ова аномалија може представљати део објекта.

Геофизичка мерења Ђуроваче извршена током 2016. године представљена су на Конгресу „Геонауке у решавању хуманитарних проблема широм света“[37].

Од маја до септембра 2017. године спроведена је друга фаза геофизичких истраживања два археолошка локалитета на територији општине Трстеник. У питању су неолитски локалитет Шљивик у Страгарима и средњовековни локалитет Ђуровача у Богдању[38].

Прикупљање геофизичких података спроведено је у периоду од 29. маја до 20. септембра 2017. Студентска пракса студената са Одсека за геофизику Рударско-геолошког факултета, изведена је у периоду од 29. 5. до 2. 6. 2017.

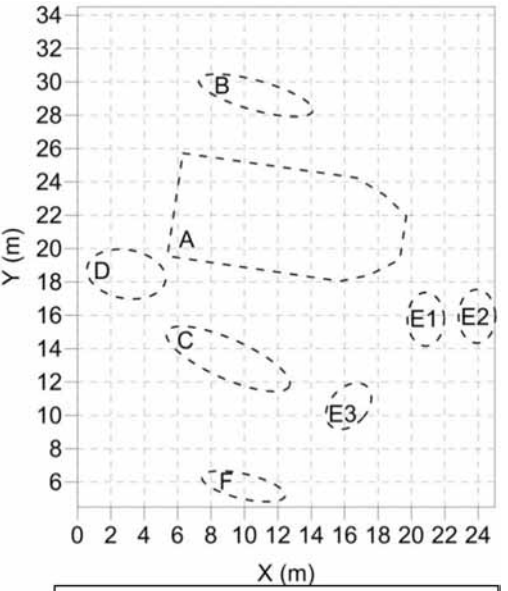
Истраживању је претходила детаљна кабинетска припрема, која је обухватала упознавање са истражним простором, прикупљање основних података о

37 Вучковић–Бугар и др. (2017).

38 Геофизичка истраживања 2017. су спроведена под покровитељством Министарства културе и информисања и општине Трстеник. Геофизичка мерења је извео Департман за геофизику Рударско-геолошког факултета, Универзитет у Београду, под руководством проф. др Дејана Вучковића у сарадњи са Народним музејом у Крушевцу (археолози Марин Бугар и Гордана Чађеновић) и Народним универзитетом у Трстенику (на челу са Јеленом Вукчевић).

локалитету, анализу топографске и геолошке карте, сателитских и орто-фото снимака терена. Затим је за дате локације извршена припрема истражних поља на георефернцираној подлози (Вучковић 2018: 17).

На истражним просторима археолошких локалитета Ђуровача и Шљивик примењене су магнетометријска и електрометријска метода. Магнетометријска метода је примењена кроз градиометријски поступак, применом технике картирања. Електрометријска метода је примењена кроз поступак специфичне електричне отпорности (SEO), применом технике профилисања. Ова техника нам је омогућила формирање 2D модела. Такође, у кампањи 2017. године извршена су и прва геофизичка морфометријска испитивања из ваздуха у домену археологије у Србији.

Целине издвојене електрометријским мерењима, које је потребно додатно археолошки испитати.

Први циљ ових поновљених истраживања за студенте који су обављали теренску наставу у наведеном периоду била је провера претпоставки о постојању сакралног објекта на овом локалитету. Други циљ ових истраживања је провера узрока аномалије (могућег објекта), која је била утврђена ранијим геофизичким истраживањима.

Имајући у виду нови циљ, као и резултате претходних истраживања на овом локалитету, пројектована су нова детаљна геофизичка истраживања. Магнетометријски премер је изведен на пет поља, различитих димензија, док су електрометријска мерења изведена дуж 21. профила, појединачне дужине од 39 м.

На картама расподеле истините вредности SEO (слика 16), на локалитету Ђуровача, издвојене су две аномалијске зоне, А и В. Аномалијска зона А, на подручју интерно названим „ливаде“, делимично се поклапа са аномалијом која је издвојена претходним геофизичким (магнетометријским) истраживањима. На подручју „цркве“, односно локације саме цркве, на карти расподеле истините вредности SEO, уочава се дистрибуција високих вредности истините SEO у карактеристичној форми, која би по облику и димензијама могла да одговара темељима средњовековног сакралног објекта. Поред тога, на подручју „цркве“ издвојена је и аномалијска зона В, која би можда била интересантна за детаљна археолошка истраживања (Вучковић 2018: 20).

Истраживања применом поступка специфичне електричне отпорности у пределу цркве на локалитету Ђуровача, дала су занимљив резултат у виду високоотпорне аномалије правоугаоног облика, који се јавља на позицији претпостављене средњовековне цркве. На подручју „ливаде", где је претходним геофизичким (магнетометријским) истраживањима дефинисана аномалијска зона (А), нова геофизичка истраживања су потврдила присуство исте, односно постојање остатака објекта западно од локације саме цркве.

Дакле, у случају аномалије А, можемо рећи да је реч о комплексно геофизички истраженој и дефинисаној аномалијској зони. Ова зона би била препоручена за даља детаљна археолошка истраживања.

ЗАКЉУЧАК

Западна Морава је вековна граница условљена природом. И данас је ова река граница која трстенички крај дели на Жупу и Левач. У средњем веку Западна Морава је представљала јужну границу жупе Левач, територије под управом протовестијара Богдана. Ту, на јужној граници левачке жупе, у атару села Богдања, на високој коти од 315 м, на самим обронцима Манастирских планина, лежи Ђуровача.

Овај локалитет сасвим извесно представља кључ за многа питања из српске средњовековне историје Поморавља.

На основу историјских извора, археолошких рекогносцирања, геофизичких снимања ђуровачког платоа, са сигурношћу идентификујемо један сакрални објекат обрастао вегетацијом, некрополу источно од цркве потпуно девастирану пољопривредним радовима, већи објекат западно од цркве сакривен пшеницом и кукурузом, и три објекта јужно, односно југозападно од цркве, махом под виноградима. За све побројане објекте постоји снажна препорука за даљим геофизичким, али најпре археолошким истраживањима – историјска наука је за сада, док се не нађу неки нови историјски извори, рекла своје.

Највидљивији сакрални објекат на Ђуровачи прелиминарне археолошке процене са терена датирају у 8. век, мада не искључујемо ни да је објекат настао на античким темељима. Најважније су процене професора Стевовића, да Ђуровача представља део дворског комплекса протовестијара Богдана, које би уједно пружиле и одговор на питање шта је била Ђуровача и где се налазио Богданов двор, с обзиром на то да у ближој околини манастира Каленић нису нађени зидови утврђења.

На основу свега наведеног, можемо да закључимо да Ђуровача представља важан средњовековни објекат који до сада није био озбиљније истраживан. Намера је аутора овог рада да настави иницијативу на даљим радовима, најпре геофизичким, а потом и археолошким на Ђуровачи, како би се доказала (или оповргла) претпоставка да је на том месту био двор протовестијара Богдана.

ИЗВОРИ

Actes De Saint Panteleemon, edition diplomatique par Paul Lemerle, Gilbert Dargon, Sima Ćirković, texte, Paris 1982.

Actes De Saint Panteleemon, edition diplomatique par Paul Lemerle, Gilbert Dargon, Sima Ćirković, album, Archives de l' Athos, Paris 1982.

Александар Младеновић. *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*. Београд 2007.

Др Дејан Вучковић. *Извештај о изведеним геофизичким истраживањима археолошких локалитета Селиште-Почековина, Ђуровача-Богдање и Шљивик-Страгари*, Рударско-геолошки факултет. Универзитет у Београду, јун 2016.

Др Дејан Вучковић. *Геофизичка истраживања трстеничког краја. Археолошки локалитети Шљивик и Ђуровача. Годишњи извештај*. Рударско-геолошки факултет, Универзитет у Београду, фебруар 2018.

Константин Филозоф. *Повест о словима – Сказаније о писменех – Изводи – Житије деспота Стефана Лазаревића*. Стара српска књижевност у 24 књиге, 11, Просвета – Српска књижевна задруга, Београд 1989.

Љубомир Стојановић. *Стари српски родослови и летописи*. Српска краљевска академија, Сремски Карловци 1927.

Министарство културе Републике Србије, 2004, 633-00-209/2004-03. *Молба за издавање дозволе за археолошка истраживања локалитета Ђуровача у селу Богдање* од 23. 4. 2004.

Марин Бугар. *Археолошки записник*. Народни музеј Крушевац, 2014.

Никола Берић. *Археолошки записник*. Народни музеј Крушевац, 1984.

Народни универзитет Трстеник. 2004, 48/1, *Комисији за издавање дозволе за археолошка истраживања* од 12. 3. 2004.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 1999а: М. Благојевић. „Челник". *Лексикон српског средњег века*. приредили Сима Ћирковић, Раде Михаљчић. Београд, 812–814.

Благојевић 1999б: М. Благојевић. „Протовестијар". *Лексикон српског средњег века*, 597–598.

Благојевић 2001: Милош Благојевић. *Државна управа у српским средњовековним земљама*. Београд.

Божанић 2014: Снежана Божанић. „Кнегиња Милица у народном предању". *Зборник радова са научног скупа „Кнегиња Милица – монахиња Евгенија и њено доба"*. Трстеник, 179–208.

Бушетић 1903: Тодор М. Бушетић. *Левач*. Београд.

Вујић 1901: Јоаким Вујић. *Путешествије по Србији, књига прва*. Српска књижевна задруга, Београд.

Вукчевић 2017: Јелена Вукчевић. „Мали прилог неистраженом црквишту Ђуровача у атару села Богдања (Трстеник)". *Годишњак Љубостињска приношења 2*. Трстеник, 163–168.

Vučković–Bugar i dr. 2017: D. Vučković – M. Bugar – J. Vukčević. „Results of geophysical explorations of archaeological sites in the Trstenik zone (саопштење)". VII Međunarodni Kongres, *Biomedicina i geonauke – uticaj životne sredine na ljudsko zdravlje*, Beograd.

Ђурић 1985: Срђан Ђурић. *Љубостиња. Црква Успења Богородичиног*. Београд.

Ивановић 2013: Милош Ивановић. Докторска дисертација. *Властела државе српских деспота*. Београд.

Ивановић 2015: Милош Ивановић. „'Добри људи' Новобрдског законика деспота Стефана Лазаревића". *Историјски часопис*, књ. LXIV.

Калић 2009: Јованка Калић. „Деспот Стефан и манастир Каленић". *Манастир Каленић – у сусрет шестој стогодишњици*. Београд–Крагујевац, 29–36.

Каниц 1985: Феликс Каниц. *Србија – земља и становништво од римског доба до краја 19. века*. Књ. I, Београд.

Мијатовић 1905: Станоје Мијатовић. *Темнић – антропогеографска студија*. Београд.

Милићевић 1876: Милан Ђ. Милићевић. *Кнежевина Србија*. Београд.

Митровић 1969: Миодраг Митровић. „Да ли је Југ Богдан био историјска личност?". *Врањски гласник* 5, 423–424.

Мишић 1987: Синиша Мишић. „Поход султана Мусе на деспотовину и источна српско-турска граница". *Историјски гласник*, 1–2. Београд, 75–88.

Мишковић 1885: Јован Мишковић. „Топографски речник Јагодинског округа". *Гласник српског ученог друштва*. Књига 61. Београд.

Радојчић 1962: Никола Радојчић. *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Београд.

Рашковић 2002: Душан Рашковић – Никола Берић. „Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области". *Гласник Српског археолошког друштва*. Београд, 137–156.

Рашковић 2014: Душан Рашковић – Марко Грковић. „Археолошка истраживања налазишта 'Град' у Жупањевцу". *Властела и моћ – Властела Моравске Србије од 1365. до 1402.* Крушевац, 319–342.

Ристић 2015: Александар Ристић. *Средњовековна жупа Левач у светлу археолошких истраживања*. Мастер рад. Београд.

Ристић 2017: Александар П. Ристић. „Путеви у средњовековној жупи Левач". *Љубостињска приношења број 2*. Трстеник, 135–146.

Симић 2014: Мирослав Ж. Симић. *Жупа Левач. Генеалогија старог Левча*, књига I, том I. Драгово.

Стевовић 2006: Иван Стевовић. *Каленић. Богородичина црква у архитектури позновизантијског света*. Београд.

Стевовић 2017: Иван Стевовић у: „Et in Patria ego: средњовековни споменици у путописима из Србије с почетка XIX века". *Етноантрополошки проблеми, н.с. год 12*, св. 4. Београд, 1291–1307.

Стојановић 1881: Љубомир Стојановић. „Неколико српских љетописа". *Старине XIII*. ЈАЗУ, 164–196.

Тителбах 1882: Владислав Тителбах. „Српске старине". *Српске илустроване новине*, број 26. Нови Сад 31. јул 1882. године.

Цветковић 2008: Бранислав Цветковић. „Петар, брат Богдана протовестијара". *Крушевачки зборник 13*. Народни музеј Крушевац. Београд, 53–71.

Цветковић 2016: Бранислав Цветковић, Гордана Гаврић. *Манастир Велуће*. Краљево.

Ћирковић 2004: Сима Ћирковић. *Новобрдски законик деспота Стефана Лазаревића из 1412. године*. Ново Брдо, Београд.

Jelena M. VUKČEVIĆ

RESEARCH OF THE MEDIEVAL SITE OF ĐUROVAČA

Summary

The work 'Research of the medieval site of Đurovača' was created as a result of exploration - historical, archaeological, and geophysical – of medieval site of Đurovača in the Bogdanje village, Municipality of Trstenik. For the purposes of habilitation work, all materials about Đurovača were collected in documentation of the National University of Trstenik, the National Museum of Kruševac, the Ministry of Culture of the Republic of Serbia, sources, literature, articles, archaeological records, geophysical reports and photographs of the terrain in order to systematize the scarce knowledge of this site as well as continuing of further research.

Key words: Đurovača, Trstenik, medieval site, church, kirk, monastery, Jug Bogdan, Bogdan protovestijar.

Рад је предат 27. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

УДК 75.052.046.3(497.11)
726.71(497.11)
271.222(497.11)-523.4

Оригинални научни рад

*Ивана С. ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ**
Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ДЕЛАТНОСТИ СЛИКАРА ДИЧИЋА – ИКОНОПИС У ЦРКВИ СВЕТОГ НИКОЛЕ У МАНАСТИРУ КОНЧУЛУ КОД РАШКЕ**

Апстракт: Проучавање иконописа у манастиру Кончулу (Кончулићу) део је истраживања и покушаја атрибуције остварења црквене уметности у Рашко-призренској епархији која су доведена у везу са зографском породицом Дичић. Средњовековна црква Светог Николе у Кончулу крај Рашке обновљена је 1860. године. Почетком XX века, највероватније 1902. године, израђени су иконостас, запрестолни крст, икона Свете Тројице и представе Светог архангела Михаила и Светог Василија Великог у плитким нишама над улазом у наос.

Кључне речи: Дичићи, Рашко-призренска епархија, манастир Кончул, иконопис, зографско сликарство.

Један од виђенијих сликара у црквеној уметности Рашко-призренске епархије почетком XX века био је Аврам Дичић. Син чувеног Дича Зографа из дебарског села Тресонче, бавио се црквеним сликарством широм Балкана. Иконама и зидним сликарством украшавао је цркве у Македонији, око Струге, Дебра, Кичева и Гостивара, као и у Бугарској и јужној Србији.[1] Крајем XIX и почетком XX века са својим сином Крстом (1866–1939), који је такође био сликар, живео је у Прокупљу (Женарју 2012: 220). За сада је познато да је на тлу Рашко-призренске епархије радио у два наврата. Први пут, седамдесетих година XIX века извео је живопис у цркви у Доњем Кормињану (1870), радио на обнови сликарства у Пећкој патријаршији (1875) и насликао једну икону у цркви у Вучитрну (1876). Други пут је, од 1902. године, имао препоруку митрополита Нићифора, и за собом је оставио значајнији опус.

* научни сарадник, ivanazenarju@yahoo.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (ев. број 178028), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 О делу Аврама Дичова постоји обимна литература, а на овом месту издвајамо: Василиев 1965: 188–189; Цветковски 2010; Н. Макуљевић 2005; Женарју Рајовић 2016а: 80–83.

У овој етапи свог рада, на основу сачуваних записа, знамо да је имао скупину сликара који су радили са њим, али је њихов идентитет још увек непознаница. На основу познатих радова из овог периода приписујемо им и иконостас, запрестони крст, икону Свете Тројице и представе *Светог архангела Михаила* и *Светог Василија Великог* у плитким нишама над улазом у наос у цркви Светог Николе у манастиру Кончулу (Кончулићу) код Рашке.

У истом маниру израђен је иконостас у цркви Светог Николе у Штитарима код Новог Пазара, где је у априлу 1902. године потписан „зограф Аврам Дичић са синовима Деберлија" (Женарју Рајовић 2016: 111). У Штитарима је сачуван и запрестолни крст са приложничким записом, рад истих сликара. У Благовештењској цркви у Штиткову, у близини Нове Вароши, на иконостасу су у августу 1902. године потписана „браћа Дичићи" (Женарју 2014: 105). Аналогије су пронађене и са иконостасом Светог Димитрија у Митровој Реци код Новог Пазара (Женарју 2015: 269). Исти сликари извели су и зидно сликарство и иконостас у цркви Светог Петра и Павла у селу Лукову подно Копаоника (Раичевић 2009: 221).

Такође, сличности се могу пронаћи и са радовима у истој области који још нису детаљно истражени, попут зидног сликарства у цркви Светог Николе у Новом Пазару из 1901. године, неких икона са иконостаса у цркви манастира Врачева, али и знатно удаљеније цркве Светог Николе у Штрпцу. Последње познато дело Дичића у Рашко-призренској епархији представља зидно сликарство у цркви Светог Николе у Косовској Каменици, изведено 1905. године. Ту се сликар потписао као приложник покрај представе патрона храма у лунети над улазом: „Прилаже Аврам Дичић зограф ис с. Тресанче Дибранец" (Женарју Рајовић 2016а: 82).

ИКОНОСТАС

Није познато време изградње цркве Светог Николе у данашњем манастиру Кончулу, која је обновљена 1861. године (Радовановић 1936: 275).[2] Од своје обнове у XIX веку црква је била парохијска, а изградњом конака и доласком монахиња из разореног метохијског манастира Свете Тројице код Мушутишта 2000. године постаје манастир. Манастир се налази у Кончулу, засеоку села Казновиће, на узвишењу над левом обалом Ибра, 3 km јужно од Рашке.

Иконостас у манастиру Кончулу конструисан је и украшен иконама почетком XX века, уочи освећења цркве обављеног 1904. године.[3] Престоне иконе

2 У блиском окружењу и временском интервалу од 1860. до 1862. године, на темељима старијих светих места, обновљене су још три цркве – црква манастира Врачева, Светог Николе у Земаници и Усековања главе Светог Јована Претече у Сочаници.

3 *Летопис*, 1961, 10. необјављен рукопис. На овај рукопис указала ми је сестра Нина, којој срдачно захваљујем.

Богородице са Христом и Исуса Христа настале су средином XIX века, као дело још увек непознатог зографа, док се све остале иконе могу приписати зографима из породице Дичић. С обзиром на то да је на запрестоном крсту, који је дело истих сликара, остављен запис у којем се наводи да је настао 1902. године, основана је претпоставка да је то година настанка иконостаса.[4]

У обликовању иконостаса у Кончулу испоштована су начела по којима су у парапетној зони смештене старозаветне сцене, у престоном реду Исус Христос, Богородица са Христом и иконе Светог Николе и Светог Саве, док су изнад њих два хоризонтална реда у којима су иконе Великих празника, апостола и других поштованих светитеља. На самом врху се налази монументално Распеће. Иконостас има три пролаза, али су двери конструисане само на централној позицији.

Иконостас у Кончулу је уобличен на основу литургијских потреба које су условиле конкретна иконографска и програмска решења и ликовно реализован кроз пикторалну поетику зографског сликарства. Овај манир иконописа у црквеној уметности на тлу Васељенске патријаршије био је доминантан током XIX века, а у неким њеним деловима и у првим деценијама XX века (Makuljević 2003: 385–405). Фигуре и њихове физиономије су благо издужене, а загаситом палетом доминирају топле боје. У складу са временом настанка, одсутни су декоративни детаљи карактеристични за раније зографско сликарство.

* * *

У зони сокла налазе се четири иконе које чине Старозаветни циклус, чије су примарне поруке усмерене на грешну људску природу, духовну и телесну казну за почињење греха и позив на покајање. Циклус започиње на северној страни приказом *Стварања Адама*, до којег је *Стварање Еве*. Јужно од царских двери циклус се наставља сценама које престављау *Грех Адама и Еве* и *Изгнанство из раја*. Исти избор сцена начињен је у цркви Светог Димитрија у Митровој Реци, док су само две сцене приказане у цркви манастира Врачева, где је радила иста скупина сликара.

Стварање Адама (сосданїе а҃дамово) је конциповано на уобичајен начин, тако да су Бог Отац и наги Адам насликани у природном окружењу које симболише рај (Василиев 1976: 45). Бог Отац стоји на облаку у светлосној мандорли и левом руком држи Адама, док га десном благосиља. Представљен је са троугаоним нимбом и одевен у зелени хитон и црвени химатион. У односу на исту икону у Митровој Реци, приметне су извесне разлике у сликању фауне, позиционирању фигура, као и сакривању Адамове наготе. Са рукама

4 На полеђини крста стоји: „весо и браћа мило внѣи из села глвш ца приложи / ше за свою оуспомень 20 январ 1902 г“.

прекрштеним на грудима, кончулски Адам је постављен иза биљке која ниче из земље, док у Митровој Реци он стоји наг и у ставу обраћања Богу Оцу. На икони са истом тематиком у Врачеву, Адам такође држи прекрштене руке на грудима. Такође, у односу на Митрову Реку, у Кончулу је примењена загаситија колористичка палета, што се уочава на свим иконама. Такође, у односу на Митрову Реку, у Кончулу је примењена загаситија колористичка палета, што се уочава на свим иконама.

Стварање Еве (сосданїе евинѣ) је насликано у истом рајском врту. Композиција је симетрично осмишљена, тако да дрвеће фланкира централни план, који је подељен на два хоризонтална дела. У горњем делу је Бог Отац који благосиља раширених руку, приказан како клечи на облаку у светлосној мандорли. Уснули Адам лежи ослоњен на леву руку, док крај његовог колена стоји Ева раширених руку. Њихова нагота је сакривена на исти начин као и у сцени Стварања Адама. Примећује се да није у потпуности испоштована библијска основа за ликовну интерпретацију овог догађаја (1. Књига Мојсијева, 2, 18–22). Чињеница да је Ева стоврена од ребра уснулог Адама јасније је интерпретирана у Митровој Реци, где она стоји иза њега, у равни ребара. Две иконе у Кончулићу и Митровој Реци и композиционо се разликују.

За разлику од Митрове Реке, где је *Грех Адама и Еве* сигниран као *Преступљеније Адама и Еве*, у Кончулу је то *Преступљеније Адамово* (преступлєнїе а҃дамово). Иконографија је ипак истоветна, те наги Адам и Ева стоје око Дрвета познања добра и зла, око којег је обмотана змија. Змија у устима држи забрањени плод који Ева пружа Адаму.

На икони која представља *Изгнанство из раја* (изгнанїе а҃дамово) Адам и Ева су приказани у сукњама од смоквиног лишћа, како одлазе из раја држећи се за руке. Истерује их анђео пламеним мачем, који је насликан на небу изнад њих. За разлику од Врачева где нема приказа животиња у рајској башти, или Митрове Реке где је на земљи насликана само змија, овде је Изгнанство из раја употпуњено већим бројем животиња, међу којима су разне птице, коњ и друге четвороноге животиње.

* * *

Престона икона *Светог Николе* (Стый Нїколаи҃) налази се северно од иконе Богородице са Христом. Светитељ је приказан као стојећа фронтална фигура наспрам неутралне позадине. Позадина је изведена сликањем два хоризонтална појаса, тамноцрвеног у доњем делу и златног у горњем, док су на њиховом споју приказани облаци. Свети Никола је одевен у пуни архијерејски орнат – плави стихар, црвенкасти епитрахиљ, ружичасти сакос, бели омофор са крстовима, златне наруквице и надбедреник са представом

Христа доброг пастира. Светитељ на глави има златну митру, а око врата ланац са крстом. Десном руком благосиља, док у левој држи отворену књигу са текстом који се уобичајено слика уз представу архијереја: „аз҃ъ е́смь / па́стыръ / до́брый / пастыръ / добрын / дѧшѧ св~ / во҃ю по́л / агнецъ / за́ о҃вцы / а наемни...“ (Јов. 10, 14).

Свети Сава (с҃тын са́ввa а҃рхиепископъ ср...) је, као и Свети Никола, приказан фронтално, као стојећа фигура. Представљен је у млађој животној доби, са дугом смеђом брадом и косом покупљеном на темену. Архијерејска одежда у коју је одевен састоји се од плавог стихара, плавог епитрахиља са златним рубовима, црвеног сакоса са златним рубовима и зеленом поставом и белог епитрахиља. Такође, делове његове одежде чине и плави надбедреник са златним обрубима и кићанкама, декорисан мотивом златног крста, затим панагија и крст на грудима, као и златна митра на глави. Као и Свети Никола, Свети Сава благосиља десном руком док у левој држи отворену књигу са текстом истог Јеванђеља по Јовану: „рече / г҃дъ / азъ / есмъ / паст /иръ до / рый / пастиръ“. Представе Светог Саве у млађој или средњој животној доби срећу се и на иконостасима у Митровој Реци, Штитарима и Штиткову.

* * *

Царске двери су обликоване као једноставне вратнице са полукружним профилом по чијем је ободу насликана имитација резбе. На врху су украшене једноставним крстом са тролисним завршецима кракова. На основи светлоплаве боје, на дверима је насликано шест кружних медаљона, по три на сваким вратницама. Централну позицију заузимају Благовести, односно медаљони са представама архангела Гаврила и Богородице, док се изнад и испод њих налази по један медаљон са представом јеванђелиста.

Благовести (благовѣщнiѥ пр҃тыѧ в҃цы) су уобичајено конциповане сликањем архангела Гаврила (ар. г.) на северним и Богородице (м҃. а҃.) на јужним вратницама. И архангел и Богородица у рукама имају развијене свитке са текстовима из Јеванђеља по Луки, тако да се код архангела налазе речи: „дх҃ъ г҃днъ / наид / етъ / на та“ (Лк. 1,35), а код Богородице: „се ра / ба го / спод / ня в҃ / дн и / нѣ“ (Лк. 1,38). Архангел је окренут ка Богородици, у ставу обраћања. Осим свитка, у руци држи и крин. Са друге стране, Богородица је представљена главе окренуте на другу страну.

Изнад архангела Гаврила насликан је *Свети јеванђелист Матеј* (с. є҃ѵ҃листъ матеи), док је испод *Свети јеванђелист Марко* (с. є҃ѵ҃листъ ма́рко). Изнад Богородице је представљен *Свети јеванђелист Јован* (с. є҃ѵ҃листъ и҃ѡаннъ), док је испод *Свети јеванђелист Лука* (с҃. є҃ѵ҃листъ лѫка). Сви јеванђелисти су приказани на исти начин, у седећем положају, са пером и Јеванђељем у рукама. Сва Јеванђеља су исписана, осим оног које се налази у руци Светог

Матеја, које је полуотворено. Светитељи држе своја Јеванђеља, стога су у њима исписани њихови почетни стихови. Тако је рукама Светог Марка текст „Ꙗ҃ко҃ / ло ѥ҆ѵа / нге~ / лиѧ / їїн҃са / хр҃та / сн҃а / бж҃їѧ“ (Мк. 1, 1)“, код Светог Јована „Ѣна / чалѣ / бѣ / слово / и слово“ (Јв. 1, 1)“, а код Светог Луке Поне / же~ / оуѵо / ꙗно / ꙁина/ч аша“ (Лк. 1, 1)“.

* * *

Изнад престоних икона смештена су два хоризонтална реда у којима се налазе иконе са приказима Великих празника и ликова светитеља. У првом реду су иконе *Светог Димитрија, Светог краља Милутина, Рођења Христовог, Крштења Христовог, Тајне вечере, Уласка у Јерусалим, Светог Јована, Светог цара Константина и царице Јелене* и на крају *Светог Симеона*. Све светитељске фигуре су насликане спрам позадине која понавља решење са престоних икона Светог Николе и Светог Саве.

Свети Димитрије (Ст҃ꙑн Дмнтрнѧ Мироточивн) је насликан као стојећа фигура, исподпојасно. Голобрад и са дугом смеђом косом, светитељ је одевен у карактеристичну униформу римског војника. У десној руци држи дугачко копље, а у левој мач и крст. У горњем десном углу је у сегменту неба приказан анђео који цветним венцем овенчава светог ратника. Свети Димитрије у Штиткову има шлем на глави, а међу поменутим атрибутима у рукама и пламову грану. Као патрон храма, у Митровој Реци има и раскошни штит у рукама.

Свети краљ Милутин (С҃. Кр. Мнлѵтннъ) је приказан као исподпојасна фигура, са крађом, густом седом брадом и косом. Одевен је у сиву владарску хаљину, са хермелинским огртачем и златном круном затвореног типа на глави. У десној руци држи расцветали скиптар, док у левој има крст.

У сцени *Христовог рођења* (Рождество Хр҃тово) Богородица (м. б.) и Јосиф (їѡ) у клечећем положају, са рукама прекрштеним на грудима, надвијени су над јасле у којима је Христ (їс хс). Приказане су и личности које су дошле на поклоњење Христу Младенцу. Тако иза Јосифа стоје три мудраца, а иза Богородице пастир. Такође, сцену допуњују и во и коњ иза Христових јасли. Иза пећине је смештена пасторална сцена, пастир који свира фрулу и чува овце. На небу изнад пећине, у облацима су смештена два анђела која међу собом држе развијени свитак са речима „слава во вншнихъ бг҃ѹ н на ꙁемли миръ вочело“. Између њих је насликано Свевидеће око из којег се светлост спушта на Христа.

Крштење Христово (Крещенне Хр҃тово) прати уобичајену праксу приказивања овог чина, те Христос (їс хс) стоји у реци Јордану, док је са његове десне стране Свети Јован (їѡ) који га крштава. На другој обали стоје два анђела који врше улогу ђакона. Композицију употпуњава присуство

Светог Духа (дх҃ъ стын) у виду белог голуба као и Бога Оца (г҃дъ савао҂ѳ) који обема рукама благосиља у сегменту неба изнад Христа.

Тајна вечера (Тайна Вечера) заузима централно место у овом реду икона, тачно изнад царских двери, што је њено уобичајено место у служби истицања јеванђеоског установљења евхаристије (Тимотијевић 1996: 394). Трпеза за којом седе Христос (і҃с х҃с) и апостоли је смештена у просторију са два прозора и светиљком која виси на плафону. Христос седи на челу правоугаоне трпезе, а са његове стране стола налази се седам апостола. Још петорица распоређени су наспрам њих, са друге стране. На столу се налазе тањири и прибор за јело, док су испред Христа и чаша са вином и хлеб. Исус Христос благосиља десном руком, док му је лева положена на Светог Јована. Највећу разлику у односу на иконе у Штитарима и Штиткову представља распоред апостола, који су у обе цркве смештени иза трпезе, поред Христа.

Средиште композиције *Улазак у Јерусалим* (Цвѣтоносне Хр҃тово) заузима Исус Христос (і҃с х҃с) на магарцу, одевен у црвени хитон и плави химатион. Испред њега су Јудејци, док су иза њега апостоли. У другом плану су приказане зидине града, између два брда.

Свети Јован Претеча (Ст҃ын Їѡаннъ Предтеч҃ъ) као крилати кефалофор насликан је као исподпојасна фигура, одевен у мелот од камиље длаке, са сивим огртачем. Десном руком благосиља док у левој држи посуду са својом декапитираном главом. У истој руци држи и свитак и крст са развијеном траком. На траци су исписане речи: „се / аг /не / цъ / бж҃и / взе / мл / ла / и / гре / хи / ми / ра“ (Јв. 1, 29), док на свитку пише: „покайт / есм при / ближи~ / босм ца / рствне“ (Мт. 3, 2). Идентичан иконографски образац Аврам Дичић је применио на своду галерије у цркви Светог Николе у Косовској Каменици 1905. године.

Свети цар Константин и царица Јелена (С҃. Цр҃ъ. Константйнь и є҆лена) приказани су у раскошним одеждама, држећи међу собом Часни крст. Свети цар преко дугачке хаљине има зелени огртач са крзненом поставом, декорисан златним порубима и флоралним мотивима. На глави има златну круну затвореног типа, а у десној руци држи краћи скиптар. Света царица Јелена је одевена у дугу белу хаљину преко које је краћа хаљина плаве боје са златним порубима. Преко ње има светли огртач, а на глави мараму и златну круну отвореног типа. У левој руци држи мученички крст. На масивном Часном крсту налази се развијени свитак са исписаним иницијалима ннцн, а на њега се са неба спуштају сунчеви зраци.

Свети Симеон Мироточиви (С҃. Симеонъ Мироточивїй) је приказан у монашкој ризи. Око зглоба десне руке, којом благосиља, има пребачену дугачку бројаницу, док у левој држи развијени свитак са речима молитве Светог Јоаникија Великог: „оу҃пока / нне мое / ѻц҃ъ / мои и / прибѣ~ / жище / мое“.

Исти текст светитељ држи и на иконама у Штиткову и Штитарима. У горњем левом углу насликан је сегмент неба и у њему рука која благосиља Светог Симеона.

* * *

Централну позицију у другој зони заузима икона *Васкрсења Христовог*, око које је симетрично распоређено осам икона светитеља. Зона започиње иконом *Светог Атанасија*, и наставља се иконама *Светог Луке*, *Светог Матеја*, *Светог Петра*, као и иконама *Светог Павла*, *Светог Јована*, *Светог Марка* и *Светог Теодора Тирона* које су смештене јужно од Васкрсења.

Свети Атанасије (Сѵ҃тꙑн Ѧтанасиѩ) је представљен фронтално, исподпојасно и у архијерејској одежди. Има зарубљену седу браду са наглашеним брковима и седу косу. На глави му је архијерејска митра, а одевен је у орнат који чине беличасти стихар са златним наруквицама, плави сакос са златним рубовима, бели епитрахиљ са златним цветовима и рубовима. Такође, има и златни надбедреник као и крст у медаљону са кићанкама. Десном руком благосиља а у левој држи отворено Јеванђеље у којем је исписан текст: „Рє́чє гд҃ъ / а҃зъ є҃смь / и҃ъ дв~ / є́ръ ин~ / ноѻ́ю а҃ще /кто́ вни́ / детъ и́ / спасе́т~ / сѧ“ (Јв. 10, 10).

Сви јеванђелисти су приказани на исти начин, у седећем положају, са пером и јеванђељем у рукама и својим симболом. Свети Лука и Свети Матеј су обучени у плаве хаљине и беличасте огртаче. *Свети Лука* (Сѵ҃тꙑн є҃ѵ҃листъ Лѫка), у млађој животној доби, са смеђом косом и брадом, у десној руци држи перо а у левој отворено Јеванђеље са исписаним речима: „Поне́~ / же҆ѻ҃гв~ / во ино́ / зи на~ / ча́ша~ / чинѝ / ти по~ / вѣсть“ (Лк. 1, 1)“. Иза његовог левог рамена је крилати бик. *Свети Матеј* (Сѵ҃тꙑн є҃ѵ҃листъ Матеи҆), са дугом седом брадом и краћом косом, држи Јеванђеље са текстом: „Кни́ га ро́дст / ва їи҃сѹ / хр҃та / сна҆ / дв҃дова / сна҆ а҃в~ / раа́мова“ (Мт. 1, 1)“. Иза његовог левог рамена насликан је анђео.

Свети Јован (Сѵ҃тꙑн є҃ѵ҃листъ Їѡаннъ), са краћом седом косом и дугом брадом, у плавој хаљини и црвеном огртачу, насликан је са орлом и Јеванђељем на којем пише: „Въ на~ / чалѣ́ / бѣ сло /во и҃~ / слово / бѣ къ~ / бг҃ѹ и҃~ / бг҃ъ бѣ / слово“ (Јв. 1, 1)“. *Свети Марко* (Сѵ҃тꙑи є҃ѵ҃листъ Мр҃ко) је приказан у млађој животној доби, одевен у црвену хаљину и плави огртач. Покрај себе има крилатог лава а у рукама Јеванђеље са речима: „Зачл҃ / ло ев҃ / анге / лиа / їи҃сѹ / хр҃та / сина / бж҃їѧ“ (Мк. 1, 1)“.

Свети апостоли Петар и Павле, чије иконе фланкирају централну икону Васкрсења, представљени су у истом положају али са другачијим атрибутима у рукама. *Свети Петар* (С҃. ап҃лъ Петъръ), са краћом седом брадом и гргуравом

косом, одевен у плаву хаљину и црвени огртач, у десној руци држи два кључа. У левој руци има развијени свитак на којем је текст: „Петъръ / ѧпостолъ / їисъ / хр҃товъ“ (1. Пт. 1,1). Свети Павле (с҃. ап҃лъ Павелъ), проћелав и са дужом смеђом брадом, у плавој хаљини и беличастом огртачу, у десној руци држи мач а у левој кутију са свицима.

У представи *Васкрсења Христовог* (Васкресение Хр҃тово) приказан је Христ који се, са крстом о који је окачена црвена застава, тријумфално уздиже из отвореног гроба чији поклопац придржава анђео. Испред гроба су два уснула римска војника и трећи који посматра догађај. У горњем десном углу представљена је Голгота са три крста, док је у левом капија кроз коју пролазе мироносице које посматрају Христово Васкрсење. У поређењу са истим иконама у Штитарима и Штиткову, разлике су минималне, попут одсуства крстова на Голготи у Штитарима.

На самом крају ове зоне иконостаса налази се икона *Светог Теодора Тирона* (с҃тъıн теодоръ тıронъ), који је представљен са краћом смеђом косом и брадом са наглашеним танким брковима. Као и Свети Димитрије, приказан је у униформи римског војника, са копљем у десној руци и крстом у левој.

Последњи и највиши елемент иконостаса представља монументални крст са сликаним *Распећем*. Распети Христос насликан је на дрвеном крсту, на чијим су тролисним завршецима представљени симболи јеванђелиста са крилима и затвореним Јеванђељима. Испод крста налази се постоље са Адамовом лобањом, као обележјем Голготе. Уобичајено, лево од крста је икона Богородице, а десно Светог Јована. На само врху крста, као и у Штиткову и Митровој Реци, налази се дрвена скулптура голуба.

ДРУГИ РАДОВИ ДИЧИЋА У ЦРКВИ

Дело мајстора из групе Дичића је и запрестони крст, са сачуваним приложничким записом. То је висока дрвена конструкција, у форми троножног уског постоља, на који су постављена три елемента: Распеће у средини, Богородица са леве и Свети Јован Богослов са десне стране. Овај крст је још један прилог тези да су аутори у Кончулићу били Дичићи, с обзиром на то да је истоветан запрестоном крсту из Штитара, где је 1902. године радио „Аврам Дичић са синовима“ (Женарју Рајовић 2016а: 206). На полеђини крста у Кончулићу сачуван је запис: „весо и брака мило вићи из села глвш ца приложи / ше за свою оусполенв 20 мнвар 1902 г“.

У манастиру се чува и икона *Свете Тројице* (с҃таѧ Тр҃ца), дело једног од сликара који су учествовали у изради иконостаса, нешто слабијег квалитета. Исус Христос (їс хс) и Бог Отац (г҃дъ Савлофъ) седе на облацима, док је изнад њих голуб Светог Духа. Христос је у црвеној хаљини и плавом огртачу, са

округлим нимбом око главе и масивним крстом у десној руци. У левој руци има отворену књигу са исписаним текстом: „ѻ҃ѥ / с҃ты / аѕъ / тѧ / прос / лав~ / вихъ / на ѕе~ / млн“. Бог Отац, представљен као старац дуге седе косе и браде, са троугаоним нимбом, одевен је у зелену хаљину и црвени огртач. Десном руком благосиља а у левој држи скиптар. У дну иконе насликан је развијени свитак у којем се налази приложнички текст: „Ѧндреа и марко, браћа Ѭн / рковићн изъ села батнника. / приложише за свою оуспомень“.

Исти мајстори насликали су и представе *Светоī архангела Михаила* и *Светоī Василија Великоī* у плитким нишама над улазом у наос, које су уједно и једини елемент зидног сликарства у цркви. Са јужне стране је Свети архангел, окружен облацима, са мачем и теразијама у трочетвртинском профилу окренут ка светом архијерају. Свети Василије, погледа усмереног ка архангелу, десном руком благосиља а у левој има затворено Јеванђеље. Светитељ је насликан наспрам позадине решене у два хоризонатална поља. У доњој партији исписан је велики број имена приложника, која услед оштећења не могу сва бити са сигурношћу прочитана.

ЗАКЉУЧАК

Записани датум на полеђини запрестоног крста, јануар, указује да је прво настао иконопис у Кончулу, затим у Штитарима у априлу и потом у августу у Штиткову. Пре ових радова (1901) настало је зидно сликарство у калоти и на галерији цркве Светог Николе у Новом Пазару. Велики број насликаних икона у овим црквама, укључујући и Митрову Реку, у којој нема сачуваног записа, указује и на већи број сликара. Записи „Аврам Дичић са синовима“ у Штитарима и „браћа Дичићи“ у Штиткову, упућују да су браћа заправо синови Аврама Дичића, пре него Аврам и његова браћа. До сада је познато да је Дичо Зограф обучавао своје синове Аврама и Спиридона, а поред њих имао је још шесторо деце (Василиев 1965: 187–188).[5] Браћа су у Рашко-призренској епархији заједно радила на осликавању цркве Успења Богородице у Доњем Кормињану (Женарју 2014а: 283–284).

Сам Аврам имао је четворо деце, од којих са сигурношћу можемо рећи само за Крсту да је био сликар (Василиев 1965: 182). Живео је до 1939. године (Василиев 1965: 190), потписивао се као Крста Аврамов Дичић и био

5 Браћа су са оцем Дичом Зографом била ангажована на живописању цркве Успења Богородице Каменско у Охриду 1864. године. Спиридон се осим тога спомиње и у цркви Свете Недеље у селу Слатино 1875. године, као и 1880. године у цркви Светог Николе у Вранештици (Гроздановв 2004: 145; Гроздановa Коцевски 2013: 282, нап. 18).

често ангажован на југу Србије. Његови радови у црквама на југу Србије, у Сејацу (1902), Љиљанцу (1905), Горњој Љубати (1925) и Трговишту (1926), указују на велике подударности у маниру оца и сина и коришћење истих иконографских образаца (Ћировић 2015: 2). Браћа Дичићи потписала су се и на иконама које се срећу у Горњим Пунушевцима, Шаинцу и Светој Петки (Ћировић 2015: 33), услед чега постоји основана претпоставка да се још неко од Аврамове деце бавио породичним послом. Ова претпоставка би се могла односити и на децу Аврамове браће, али о њима немамо познатих података.

ЛИТЕРАТУРА

Василиев 1965: Асен Василиев. *Българ̀ски възрожденски майстори, живопѝсци, резбари, строѝтели*. София: Наука и изкуство.

Василиев 1976: Асен Василиев. *Ерминии, тѐхнологѝ и иконогр̀афия*. София: Септември.

Грозданов 2004: Цветан Грозданов. „Фрескоживописот на Аврам Дичов во олтарот на црквата Свети Никола во село Вранештица кај Кичево". *Умѐтноста и кул̀турата на XIX век во Запа̀дна Македо̀нија, сту̀дии и прѝлози*. Скопје: Фондација Трифун Костовски: Македонска академија на науките и уметностите, 143–154.

Грозданова Коцевски 2013: В. Грозданова Коцевски. „Ктиторските натписи од црквата Успение на Богородица – Каменско во Охрид". *Патримониум. МК* 11, Скопје 2013, 282, нап. 18. 279–286.

Женарју 2012: Ивана Женарју. „Дебарски зографи на Косову и Метохији". *Саопштења*, 44, 207–227.

Женарју 2014: Ивана Женарју. „Благовештењска црква у Штиткову". *Милешевски записи*, 10, 101–118.

Женарју 2014а: Ивана Женарју. „Зидно сликарство у цркви Успења Богородице у селу Доње Кормињане". *Баштина*, 37, 281–306.

Женарју 2015: Ивана Женарју. „Црква Светог Димитрија у Митровој Реци". *Баштина,* 39, 265–278.

Женарју Рајовић 2016: Ивана Женарју Рајовић. „Иконопис у цркви Светог Николе у Штитарима код Новог Пазара". *Милешевски записи*, 11, 109–115.

Женарју Рајовић 2016а: Ивана Женарју Рајовић. *Црквена уметност XIX века у Рашко-призренској епархији (1839–1912)*. Лепосавић: Институт за српску културу.

Летопис 1961: *Летопис цркве Св. Николе у Никољачи*, необјављен рукопис.

Makuljević 2003: Nenad Makuljević. „The Zograph" Model of Orthodox Painting in Southeast Europe 1830 – 1870", *Balcanica*, 34, 385–405.

Макуљевић 2005: Ненад Макуљевић. „Иконопис Врањске епархије 1820–1940". *Иконопис Врањске епархије*, Ур. Мирослав Тимотијевић–Ненад Макуљевић. Београд: Филозофски факултет, Катедра за историју уметности новог века; Врање: Епархија врањска Српске православне цркве, 11–42.

Радовановић 1936: Војислав С. Радовановић. „Записи и натписи". *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*. Ур. Радослав Р. Грујић. Скопље: Скопско научно друштво, 275–281.

Раичевић 2009: Слободан Раичевић. „Црква Светих Петра и Павла у подкопаоничком селу Лукову". *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 39, 211–222.

Тимотијевић 1996: Мирослав Тимотијевић. *Српско барокно сликарство*. Нови Сад: Матица српска.

Ћировић 2015: Ирена Ћировић. „Зографске радионице и зидно сликарство XIX века у храмовима Врањске епархије". *Проблеми на изкуството*, 4, 25–37.

Цветковски 2010: Сашо Цветковски. *Живопистот на Дичо Зограф и Аврам Дичов, студии и прилози*. Струга: НУ Музеј Др Никола Незлобински.

Ентеријер цркве Светог Николе

СТЫИ САВВА АРХИ-
ЕПИСКОПЪ СР.
РЄЧЄ-
ГДЪ
ЛЗЪ=
ЄСМЪ
ПАСТ-
ИРЪДО
БРИЙ-
ПАСТ

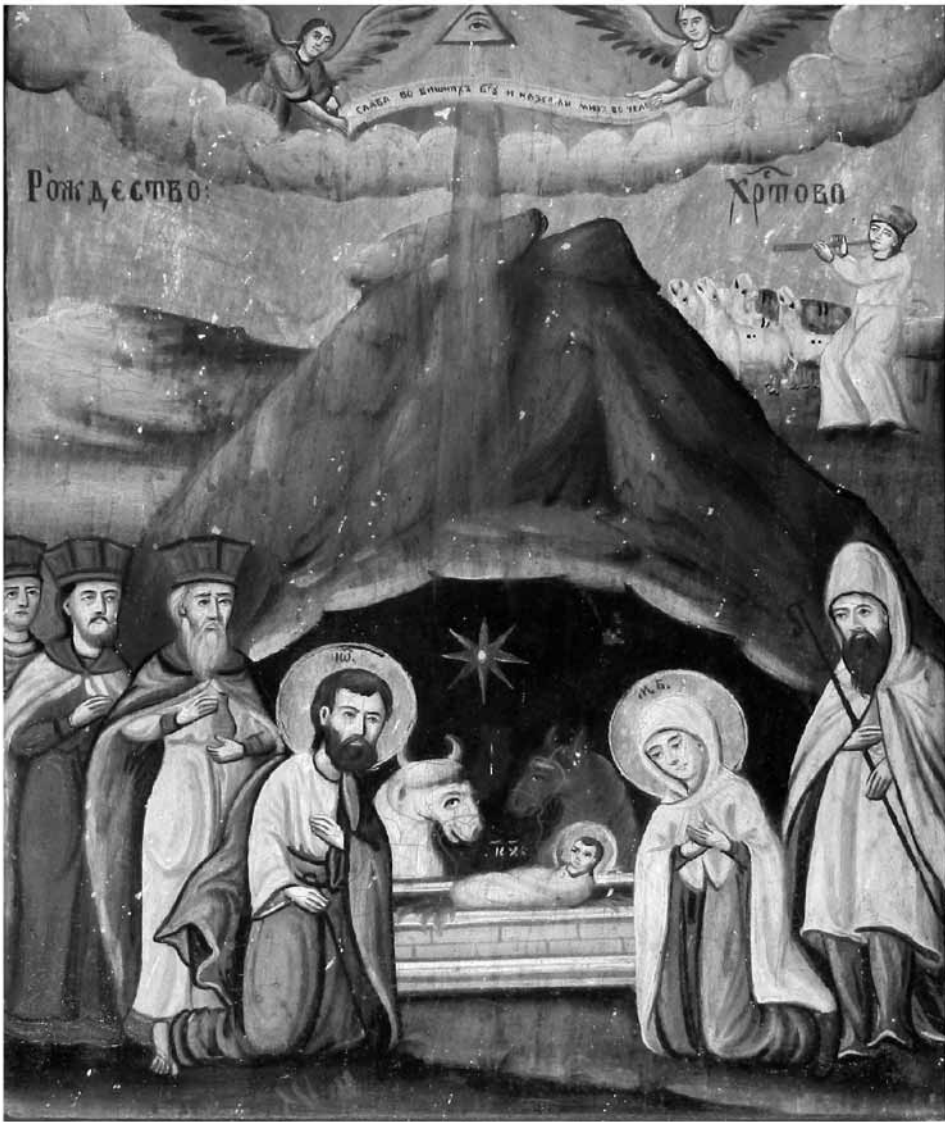
Свети Сава

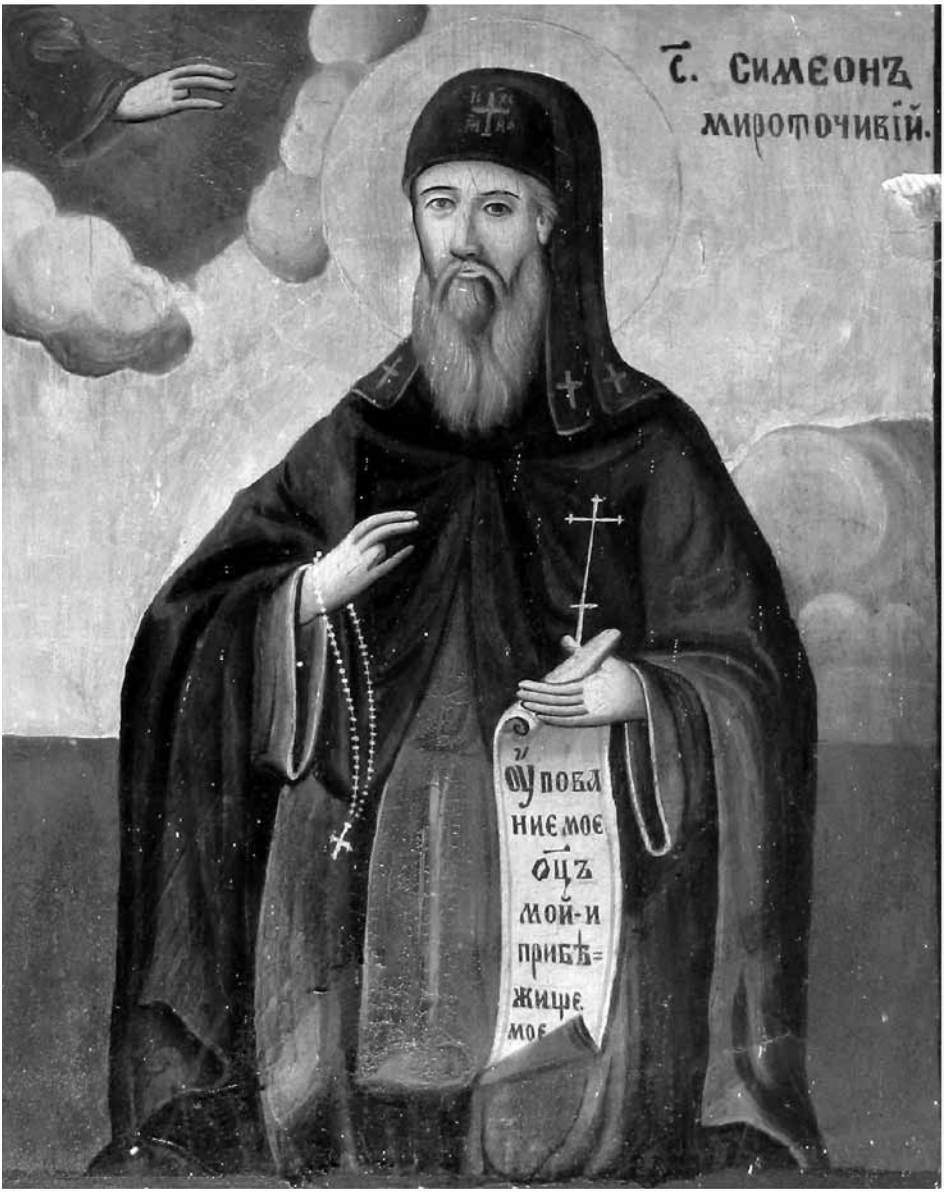
Царске двери

Свети краљ Милутин

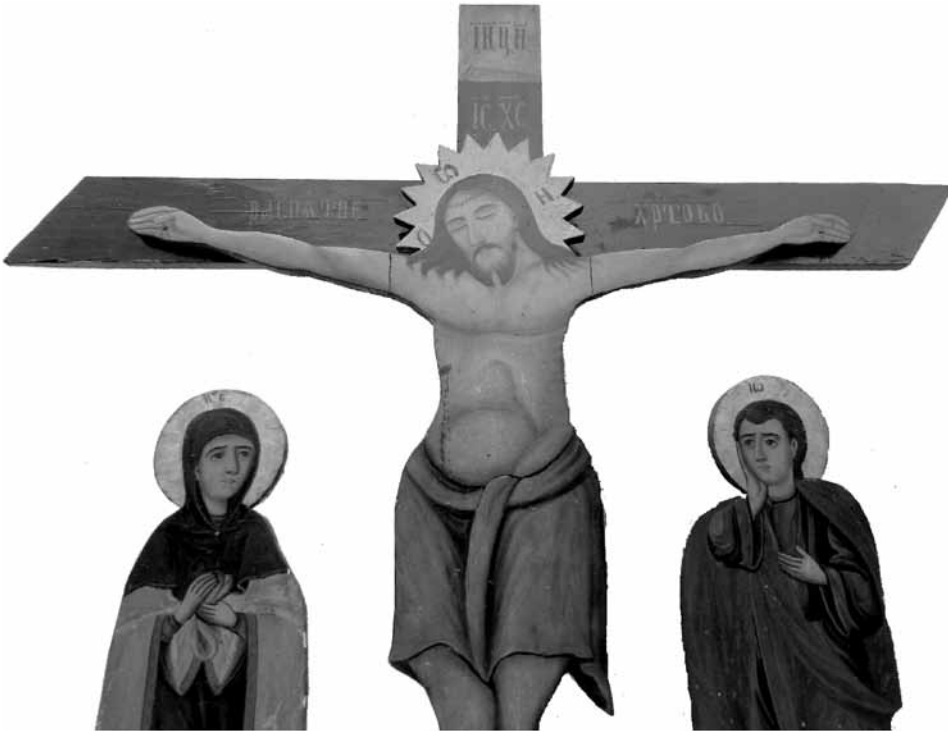
Рођење Христово

Свети Симеон Мироточиви

Света Тројица

Запрестолни крст

Свети Василије Велики

Ivana S. ŽENARJU RAJOVIĆ

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF DIČIĆ FAMILY WORKS – ICONPAINTING IN THE CHURCH OF ST. NICHOLAS IN THE KONČUL MONASTERY NEAR RAŠKA

Summary

The study of the icon paintings in the Končul monastery is part of the research and attempts to attribute works of the church art in the Raška-Prizren Eparchy, which are brought into connection with the Dičić's family. Famous painter Avram Dičić, who was popular throughout the Balkans, was often engaged in the Raška-Prizren Eparchy between 1870 and 1876 and at the very beginning of the 20th century. He worked in 1901 and 1902 near the Končul monastery, in Novi Pazar, Štitare, Štitkovo, Mitrova Reka, Lukovo, and Vračevo. A large number of icons in these churches, along with iconographical details and painters inscriptions, indicate a multitude of painters. For the church of St Nicholas in Končul near Raška, in the early 20th century, most probably in 1902, members of the Dičić family painted icons for the iconostasis, icon of the Holy Trinity, the altar cross, and the figures of the Holy Archangel Michael and St Basil the Great in shallow niches above the entrance to the nave.

Inscriptions such as "Avram Dičić with sons" in Štitare, and "Dičić's brothers" in Štitkovo, suggest that brothers are actually sons of Avram. It is known that Avram learned painting from his father Dičo, as well as his brother Spiridon, with whom he decorated the church in Donje Korminjane. They had 6 more siblings, but we had no records of their engagement in church art. Avram himself had four children, out of which we can only say for Krsta that he was a painter. He lived until 1939, signed his name as Krsta Avramov Dičić, and was often engaged in southern Serbia. His works indicate great resemblance with his fathers' work, as well as the same iconographic patterns. Dičić brothers also signed icons in several villages in south Serbia, which is why there is a reasonable assumption that another of Avram's children was involved in the family business. This assumption could also be applied to the children of Avram's brothers, but we know nothing about them.

Key words: Dičići, Raško-prizrenska Eparchy, monastery of Končul, iconpainting, zograph painting.

Рад је предат 15. новембра 2018. године, а након мишљења рецензената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

УДК 75.052.046.3

Оригинални научни рад

*Нина М. ЛОЈОВИЋ МИЛИНИЋ**
Висока школа за туризам и хотелијерство Требиње

ТЕМАТИКА И РАСПОРЕД ЖИВОПИСА НА ПРОСТОРУ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ И УТИЦАЈ НА ЖИВОПИС У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ У XVI И XVII ВИЈЕКУ**

Апстракт: Предмет проучавања овог рада садржан је у утврђивању општих карактеристика живописа на подручју Пећке патријаршије, са посебним освртом на живопис у источној Херцеговини током XVI и XVII вијека. Српско зидно сликарство, из поменутог периода, разматрано је у домену распореда фигура и композиција, тематике и, дјелимично, стила. Потврђено је да живопис на простору источне Херцеговине, односно Епархије захумске, одговара општој концепцији коју зографи слиједе приликом осликавања мањих цркава на подручју Пећке патријаршије након 1557. године. Запажене су подударности, прије свега у распореду и тематици иконографских схема и појединачних фигура, али и одређена одступања у погледу одабира приказивања одређених светитеља. Све наведено упућује на чињеницу да је јединство у тематици, иконографији и распореду композиција и појединачних светих личности обезбиједила јака црквена организација на овим просторима током XVI и XVII вијека.

Кључне ријечи: Пећка патријаршија, живопис, програм, тематика, иконографија, источна Херцеговина, утицаји, одступања.

ЖИВОПИС У XVI И XVII ВИЈЕКУ НА ПРОСТОРУ ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Аутокефална Српска архиепископија са сједиштем у Жичи имала је у вријеме свог оснивања, 1219. године, следеће епископије: у Расу, Хвосну (Пећ), Арињу, Топлици, Дабру, Зети, Стону (Пељешац), *Захумљу*,

* магистар ликовних умјетности из области сликарства, ninamilinic@yahoo.com

** У тексту су коришћени подаци и закључци до којих је аутор дошао током израде докторске дисертације „Архитектура, живопис и иконопис у источној Херцеговини у XVI и XVII вијеку“.

Будимљу и у Призрену (Марјановић 2001: 66). Године 1346. ова архиепископија прераста у патријаршију са сједиштем у Пећи. Прво укидање Пећке патријаршије забиљежено је 1462. године, након чега, 1557. године, слиједи обнова. Током ових година учвршћене су иконографске схеме, програм и тематика зидних слика у црквама које су припадале овој патријаршији.

Очуване зидне слике из првих деценија послије обнове Пећке патријаршије 1557. године пружају много података у погледу тематских и иконографских посебности. Поштујући обичаје византијског свијета, зидови цркава морали су бити осликани, те су се ктитори држали те традиције и током XVI вијека. Ктитори умјетничких радова били су поједине црквене личности, врло често монашка братства, понекад имућније породице, или се читаво село укључивало у чин сакупљања новца за живописање сеоских цркава (Самарџић–Ивић и др. 2000: 358). Натписи, најчешће постављени изнад улаза у цркву, пружају доказе о ктиторима, игуманима манастира, времену настанка зидних слика, па и именима зографа, премда их они ријетко биљеже, јер најчешће потичу из монашких или свештеничких редова (Петковић 1965: 54–55, Самарџић–Ивић и др. 2000: 359). Промишљени одабир композиција и личности, као и њихов распоред, указује на теолошку образованост једног дијела сликара, а утврђено је и да сликари приликом израде живописа користе сликарске приручнике. Образованост зографа запажа се и у многим малим, сеоским црквама. Приликом одабира тематике и иконографских рјешења учествовали су и наручиоци и сликари (Петковић 1965: 66).

У периоду између 1557. и 1614. године обнављане су фреске у монументалним храмовима, као што су Богородичина црква у Студеници, припрата Пећке патријаршије, Милешева, црква Светог Николе Дабарског, припрата Грачанице, као и манастирске цркве подигнуте у XVI вијеку – Ново Хопово и Пива. Репертоар фресака у црквама обновљене Патријаршије у суштини се није мијењао у односу на старо српско сликарство из XIII и XIV вијека. Нове иконографске теме готово да нису забиљежене у овом периоду (Самарџић–Ивић и др. 2000: 372).

Тематика зидних слика у мањим сеоским храмовима на подручју Пећке патријаршије је прилично скромна. Неопходно је утврдити распоред и тематику фресака у мањим црквама ради утврђивања утицаја на распоред који је био заступљен у црквама на подручју источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку. Ове херцеговачке цркве су без изузетка мањих димензија са скученим и слабо освјетљеним унутрашњим простором[1].

1 Величине цркава установио је аутор текста приликом теренских истраживања.

Сокл цркава на подручју Пећке патријаршије је често орнаментисан стилизованим листовима палмете или паралелним изломљеним линијама (Петковић 1965: 66). Уобичајен распоред ликова и сцена био је сљедећи: изнад сокла, у првој, најнижој зони, сликани су свети ратници, неизоставно Георгије, Димитрије, Теодор Тирон и Теодор Стратилат. Представљани су често у ратничкој опреми, као симбол заштитничке моћи (Петковић 1965: 67–68), али и без војничке опреме, најчешће у манастирским црквама, гдје се наглашавало мучеништво ових светитеља више него њихова војничка професија (Ракић 2005: 81). Поред светих ратника, као помагачи и заштитници, представљани су Свети врачи, најчешће Козма, Дамјан и Пантелејмон. У овој зони сликани су и истакнути монаси и српски светитељи, чиме је обновљена Патријаршија жељела да укаже на своју традицију и значај у оквиру Источне цркве (Самарџић–Ивић и др. 2000: 369). Међу српским светитељима у XVI вијеку најчешће су приказивани свети Сава Српски и свети Симеон Српски. Култ светог Саве је био најјачи на простору Пећке патријаршије. Ова два светитеља су се, готово увијек, приказивала код улаза у главни дио цркве (Петковић 1965: 82–83). О значају и популарности овог српског светитеља говори чињеница да се свети Сава сликао и код Бугара, Грка и Руса (Петковић 2007: 7–68, 169–183). На прелазу из XVI у XVII вијек приказују се владари из Немањине династије, без обзира на то да ли су канонизовани или не. Поред српских владара, сликани су и најугледнији представници српске цркве. Међу српским архиепископима често је приказиван Арсеније Српски. Он је, уз светог Саву, сликан у поворци архијереја у олтарском простору. Тако је Патријаршија, гдје су и почивале његове мошти, ширила његов култ (Петковић 1965: 85–86). На овај начин Патријаршија је истицала своју традицију, као и право на самосталност коју јој је, нарочито до обнове, а и касније, оспоравала архиепископија Охридска (Петковић 1965: 84–85). Мјесто уз олтарску преграду попуњавала је композиција Деизис, а на сјеверној страни западног зида представљани су цар Константин и царица Јелена. На супротној страни често су приказивани свети Сава и Симеон Српски. У медаљонима изнад прве зоне, некад и у првој зони, приказивана је изразито поштована светитељка, света Петка, нарочито у сеоској средини (Петковић 1965: 68). У медаљонима су често приказивани ликови или попрсја мученика, ратника, светих жена или врача који нису добили мјесто у првој зони. Простор друге зоне искључиво је био одређен за циклус Великих празника: *Благовијести, Рођење Христово, Сретење, Крштење Христово, Преображење, Васкрсење Лазарево, Улазак у Јерусалим, Распеће, Силазак у ад (Васкрсење), Духове (Силазак Светог духа на апостоле), Вазнесење и Успење.* У овај циклус често је уврштена и комозиција *Мироносице на гробу Христовом.*

Слика 1. *Силазак Светог духа на апостоле,* Мостаћи
(ауторска фотографија)

Слика 2. *Поклоњење архијереја Христу апнецу,* Завала
(ауторска фотографија)

Слика 3. *Богородица Оранта*, Завала
(ауторска фотографија)

Због недостатка простора, понекад изостају поједине сцене из циклуса Великих празника, најчешће *Преображење* и *Силазак Светог духа на апостоле* (Петковић 1965: 69). Сцена *Успења Богородице* је готово увијек представљана на западном зиду. У циклус Великих празника уврштаване су сцене из циклуса Христовог страдања. Величина зидне површине често је диктирала бројност сцена из овог циклуса. У вишим зонама наоса, уврштаване су и сцене посвећене животу Богородице или животу значајнијих светитеља (Самарџић–Ивић и др. 2000: 371), или патрона цркве. Тематски садржај и распоред у олтарском простору је уобичајен: у првој зони приказиване су сцене *Поклоњење архијереја Христу аînецу*, *Визија светог Петра Александријског*, обично сцена *Imagio pietatis* и фигуре ђакона, најчешће Романа и Стефана.

Простор апсидалне конхе предвиђен је за фреску *Богородица шира од небеса* или *Богородица Оранта*. Изнад су сцене *Благовијести* и доњи дио сцене *Вазнесења*.

Понекад је сцену *Поклоњења архијереја* замјењивала сцена *Причешће апостола*. Програм сводног дијела цркве није уједначен; најчешће су приказивани Христови ликови – *Христос Пантократор*, *Христос Емануил*, *Христос анђео Великог савјета* и *Христос као старац данима*, и горњи дио сцене *Христовог Вазнесења*. Рјеђе су се приказивале сцене *Преображења*, *Хетимасија* и *Света тројица на престолу* (Петковић 1965: 69–73). У нижим зонама свода, са страна, приказивани су пророци. Столпници су обично распоређивани на стубовима наоса или на зидовима припрате.

Слика 4. *Христос Емануил*, Завала
(ауторска фотографија)

Простор припрате такође је био посвећен истакнутим монасима, пустиножитељима, оснивачима великих општежића (Петковић 1965: 80). За очување овакве традиције залагали су се у већој мјери наручиоци, али и сами сликари (Самарџић–Ивић и др. 2000: 372).

Програм у већим црквама на простору Пећке патријаршије био је знатно богатији, иконографски и тематски разноврснији[2].

2 С обзиром на то да су цркве из XVI и XVII вијека на простору источне Херцеговине мањих димензија и да припадају сеоском типу, у раду је детаљније извршена анализа *мањих* цркава на подручју Пећке патријаршије, да би се потврдило јединство у програму и распореду.

На зидовима већих цркава, нарочито у првим деценијама након обнове Патријаршије, често се врло упечатљиво одражавају прилике у којима је Српска црква јачала своју независност. Тако је у припрати цркве Светог Николе Дабарског насликана велика композиција предаје патријаршијског трона патријарха Макарија његовом синовцу Антонију (Грујић 1933: 273–277).

Српска црквена организација подстиче и приказ чувених балканских пустињака, ширећи тако локални култ на остале територије. Тако се у пећкој припрати и припрати Грачанице, као и у Богородичиној цркви у Студеници, шездесетих и седамдесетих година XVI вијека приказују свети пустињаци Гаврило Лесновски, Јоаким Сарандапорски, Јован Рилски и Прохор Пчињски. Након 1557. године устаљује се и култ новог светитеља, Георгија Новог Кратовца, који је приказан у пећкој припрати, Студеници, смедеревској гробљанској цркви, Петковици у Срему, Ломници и другдје. Лик Георгија Кратовца је постао симбол супротстављања исламизацији, која се ширила у том периоду (Суботић 1993: 167–202).

У најнижим зонама, поред већ поменутих ликова, понекад су сликани и ктитори. Поштујући традицију, ови портрети, који нису увијек ликовно успјела остварења, али су значајно историјско свједочанство, налазе се на јужном зиду или у југозападном углу крај улаза у наос, приказујући донаторе са моделом задужбине пред Христом. Модел задужбине често, али не увијек, свједочи о првобитном спољашњем изгледу цркве. Ове композиције пружају знање и о значају појединих сталежа, а на основу њих се може, каткад до појединости, реконструисати одијевање различитих друштвених слојева у XVI и XVII вијеку.

Традиција није наглашена само у тематици и иконографији зидних слика, него и у стилском изразу на фрескама, у припрати Патријаршије из 1565, наосу Милешеве, живописане нешто касније, у припрати Грачанице из 1570. године, у Николи Дабарском око 1572. године, у Ломници око 1578. године, па у нешто мањој мјери и у Студеници 1568. године. Оне су стилски веома блиске фрескама из прве половине XIV вијека, нарочито по наративности, колористичким ефектима и композиционим рјешењима, док у занатском погледу прилично заостају за својим узорима. Мајстори из овог периода (по имену познати Андреј и Лонгин) нису без разлога ширили сликарску традицију XIV вијека. То је период највишег успона српске државе, истовремено и период процвата српске умјетности, па је логично да се она подражавала и у наредним вијековима (Петковић 1965: 135–137).

Поједини сликари из седме и осме деценије XVI вијека, које су окупили црквени поглавари Пећке патријаршије, били су теолошки веома

образовани. Међутим, неки међу њиховим насљедницима, посебно међу мајсторима који су живописали мање парохијске цркве, били су недовољно образовани у умјетничком и занатском погледу. Код неких међу њима, на примјер код зографа Милије, који је 1592. године осликао цркву у Ђураковцу код Пећи, примјетна је цртачка несигурност, неспретност у распоређивању тематике, колористичка једноличност (Петковић 1965; Петковић 1992). Према натписима који су исписани уз ликове и композиције у другој половини XVI вијека, закључује се да су на територији Пећке патријаршије радили углавном домаћи сликари. Крајем XVI вијека, прекидом сукоба између Охрида и Пећи и признавањем Пећке патријаршије, са југа су почели пристизати грчки мајстори. Почетком XVII вијека грчки зографи готово у потпуности живопишу велике манастирске цркве (Пиву, Пустињу, Ново Хопово, Ломницу), доносећи тематске и стилске новине (Петковић 1965: 144–146). Живописање грчких сликара се донекле разликовало од традиционалних српских схватања: избор боје у односу на колорит српских мајстора био је неуобичајен, сувише су истицани контрасти осивјетљених и неосвијетљених партија на ликовима, док је пејзажни или архитектонски фон био наглашено шематизован. Руска умјетност током XVI и XVII вијека није имала посебан утицај на српско сликарство, а посебно на фреско-декорацију (Радојчић 1948; Петковић 1961). Не постоји ни јачи утицај готичких и ренесансних схватања (Петковић 1965). У српским крајевима, изузев у Полимљу (Пејић 2013: 369–380) и Херцеговини, не запажа се утицај сликара са приморја. Оријентални утицај у српском живопису своди се на спорадичну појаву повrнутог лука на сликаној архитектури и на псеудокуфску орнаментику (Шево 2016: 575–581).

ОПШТЕ ОДЛИКЕ ЖИВОПИСА НА ПРОСТОРУ ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ

Епархија херцеговачка[3] припадала је Пећкој патријаршији, па су се распоред, тематика и иконографија у овој епархији заснивали на обрасцима који су били заступљени широм Патријаршије. Српски патријарси из породице Соколовића су, у првим годинама након обнове, а прије ступања на патријаршијски пријесто у Пећи, били херцеговачки митрополити

3 Епархија *хумска* или *захумска*, коју је 1219. године основао свети Сава, крајем прве половине XV вијека постаје Епархија херцеговачка. Сава је основао је *Хумску епархију* за Хумску област и Требиње, са сједиштем у манастиру Свете Богородице у Стону, у дубровачком приморју. Хумска епископија добила је под своју јурисдикцију читаво Захумље.

у Тврдошу и Милешеви[4]. Ова чињеница указује на углед и значајну улогу херцеговачких митрополита и у оном периоду, у којем живи Георгије Митрофановић, зограф који је осликао херцеговачке цркве у Добрићеву и Завали (Кајмаковић 1971: 19–20)[5]. На територији Херцеговачке митрополије настаће и значајни хришћански споменици у Добрићеву, Завали, Пљевљима и Морачи (Кајмаковић 1971: 20). Стога не зачуђује чињеница да се на простору Епархије херцеговачке, којој припада и простор данашње источне Херцеговине, у великој мјери осјећа јединствена црквена организација и јединство у програму, иконографији, тематици и распореду живописа.

Детаљнијом анализом сачуваног живописа на простору источне Херцеговине из XVI и XVII вијека утврђена су појединa одступања у програму и тематици, а потврђене су тврдње о устаљености тема на простору дјеловања Пећке патријаршије[6].

Живопис у Херцеговини из периода османске власти сачуван је фрагментарно у црквама у Срђевићима, у већој мјери у црквама у Добрићеву, Завали, Аранђелову и Мостаћима, а постојао је и у Житомислићу, Тријебњу, Тврдошу и Гомиљанима.

Распоред композиција и личности у овим црквама одговара општој концепцији уобичајених рјешења, коју сликари слиједе приликом осликавања мањих цркава на простору обновљене Пећке патријаршије 1557. године, па и током XVI и XVII вијека. Програм и распоред условљени су скромним димензијама цркава.

Српско сликарство из XVI и XVII вијека се у великој мјери ослањало на сликарство из доба Палеолога. Иконографија композиција и појединачних фигура светитеља у црквама Ваведења Богородице у Добрићеву и Ваведења пресвете Богородице у Завали заснована је, прије свега, на светогорским обрасцима из XV и XVI вијека, али и на обрасцима који се могу видјети у српским споменицима из XIII и XIV вијека, а који су заступљени и током XV, XVI и XVII вијека. Живопис у цркви Светог Климента у Мостаћима надахнут је рјешењима из Добрићева и Завале, али и српским штампаним графикама из *Празничної минеја* Божидара Вуковића из 1538. године.

4 Крајем XVI и почетком XVII вијека Митрополија херцеговачка је подијељена у двије епархије: Епархију полухерцеговачку или петровску, и Епархију херцеговачку или требињску. Епархија петровска је имала сједиште у цркви Светог Петра и Павла на Лиму, а Епархија требињска у манастиру Тврдош код Требиња.

5 Рад зографа Георгија Митрофановића забиљежен је у патријаршијској трпезарији, цркви Светог Димитрија у Пећи, хиландарској трпезарији, у студеничкој Доњој испосници светог Саве, те црквама у Круши, Морачи и Добрићеву.

6 Теренска истраживања, анализу живописа и фотографско документовање извршио је аутор текста приликом израде докторске тезе „Архитектура, живопис и иконопис источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку“.

С друге стране, у цркви Светог арханђела Михаила у Аранђелову, поред устаљене тематике и распореда, препознајемо неке иконографске особености које упућују на присуство грчких сликара, док је у цркви Успења пресвете Богородице у Тврдошу забиљежено присуство дубровачког сликара који ради у „грчком стилу".

Јединствена црквена организација је обезбиједила јединство у програму, тематици и иконографији на цијелој територији Пећке патријаршије. Распоред фресака у херцеговачким црквама из XVI и XVII вијека слиједи распоред какав је био заступљен у мањим црквама на подручју Пећке патријаршије, што представља логичан слијед, с обзиром на то да је Епархија херцеговачка била у саставу ове патријаршије. Изнад појаса сокла, у првој зони, слиједио је низ стојећих фигура, најчешће светих ратника Георгија, Димитрија, Теодора Тирона, Теодора Стратилата. Свети ратници су се најчешће приказивали у војничкој опреми, симболишући заштитнике вјерника, па не зачуђује њихово неизоставно увртавање у програм. У Хереговини су представе ових ратника, без ратничке опреме, забиљежене у живопису Георгија Митрофановића, у Добрићеву и Завали[7]. Митрофановић поставља крстове у руке ратника, као симболе мученишта, по узору на сликарство монашких црквица на простору Пећке патријаршије, и по узору на светогорске обрасце. Поред ратника у првој зони представљају се врачи или љекари, најчешће Козма и Дамјан, што је опет у вези са вјеровањем у њихову заштитничку моћ и брзу помоћ. Неуобичајена тема у првој зони забиљежена је у цркви Светог арханђела Михаила у Аранђелову. На западном зиду наоса, у првој зони, налазе се ликови апостола Петра и Павла, нагнути један према другом, држећи између себе модел цркве, што представља ријетко рјешење у византијској иконографији[8]. Ова фреска се не појављује често на подручју Пећке патријаршије. Слично рјешење налази се у цркви Светих апостола Петра и Павла у Мушникову, коју је живописао сликар грчког поријекла (Давидов Темеринский 2003: 32–33). Иконографски приказ ових апостола није чест у српском зидном сликарству у XVI и XVII вијеку, али у грчком јесте. У првој зони херцеговачких цркава представљени су и патрони цркава.

7 Закључак је изведен на основу теренских истраживања аутора текста. У Завали су ратници представљени са крстовима у рукама и са свечаним плаштовима, изузев светих Георгија и Димитрија, који су насликани на коњима.

8 Представа апостола у овом иконографском облику је одраз везе са италовизантијским или италокритским сликарством икона. Представу светих Петра и Павла са моделом цркава можемо видјети на истоименој икони Николаса Рицоса из прве половине XV вијека; Cretan Icon-Painting and the Council of Ferrara-Florence (1438–39), Μουσείο Μπενάκη (Benaki Museum Journal) 13–14 (2013–2014), Athens 2017, 115–127. Најчешће се јавља у поствизантијском периоду (Давидов Темеринский 2003: 85).

Слика 5. *Силазак у ад*, Мостаћи
(ауторска фотографија)

Изнад низа стојећих фигура, у другој зони, сликане су сцене из циклуса Великих празника, које су најчешће биле представљене хронолошки. Овај циклус је био неизоставан у програму свих цркава, без обзира на димензије цркве и скученост простора. У настојању да се на малим зидним површинама прикаже и циклус *Страдања Христовог*, неријетко су се ова два циклуса прожимала, с тим што су сцене Великих празника увијек бројније[9]. Циклус посвећен Богородичином животу такође је приказиван у овој зони, али веома ријетко[10]. Приказан је нешто опширније у Завали. Поред уобичајених сцена *Рођења* и *Ваведења*, Митрофановић је насликао и сцену *Извођење Богородице из храма*, која се релативно ријетко приказује. До проширења овог циклуса дошло је вјероватно због храмовне посвете Богородици. Изнад је често приказиван низ медаљона са попрсјима пророка. Приказ старозавјетних сцена није чест на простору источне Херцеговине. Забиљежене су двије сцене у Добрићеву, *Старозавјетна тројица* и *Три младића у огњеној пећи*. По уобичајеном распореду у наосу су представљени појци и јеванђелисти изнад сводова пјевница. Јеванђелисти се у црквама са сводом без куполе, каква је завалска, уобичајено сликају око

9 Закључак је донешен на основу запажања аутора.
10 Анализом сачуваног живописа аутор текста је извео закључкак.

Христових ликова, распоређених у средишњем дијелу свода. Тако су приказани изнад сјеверне и јужне пјевнице и у цркви Светог Николе у Дубочици, као и у цркви пивског манастира (Петковић 1965: 165–166, 198–201).

На своду, у трећој зони, који је најчешће имао полуобличасти облик, понекад и благо преломљен, најчешће су приказивани Христови ликови. Сва четири Христова лика ријетко су се могла уклопити у сводни простор, па су се смјештала на одговарајућим мјестима, нпр. на потрбушју сјеверног лука (Мостаћи). На сводовима су се понекад појављивале и антропоморфне представе сунца и мјесеца (у црквама у Аранђелову, Завали и Мостаћима), а узоре за оваква рјешења проналазимо у српском сликарству XIV вијека (Đurić 1989: 339–346). Горњи дио сцене *Христовог Вазнесења* често је приказиван на своду цркве, што је посљедица недостатка простора у олтарском делу. Овакво рјешење јавља се у црквама на подручју Пећке патријаршије у XVI и XVII вијеку, поготово у црквама мањих димензија. Приказ сцена *Преображења*, *Хетимасија* и *Света тројица на пријестолу* на своду херцеговачких цркава није забиљежен, за разлику од неких цркава на подручју Пећке патријаршије (Петковић 1965: 69–73).

Слика 6. *Imagio pietatis* Мостаћи

Слика 7. *Свети Димитрије* Аранђелово

(ауторске фотографије)

Олтарски простор резервисан је за сцене *Поклоњења архијереја Христу аїнецу* са *Богородицом Орантом* и *Богородицом широм од небеса* у апсидалној конхи. На сјеверном зиду неизоставно се приказује сцена *Визија светоī Петра Александријскоī*, а у овом простору су приказивани и свети архијереји, као и сцена *Imagio pietatis*. Сцену *Поклоњења архијереја Христу аїнецу* понекад је замјењивала сцена *Причешћа апостола*. Такав случај забиљежен је у Завали.[11] Измјештеност ове сцене у ђаконикон завалске цркве посљедица је недостатка простора у апсиди. У врху источног зида најчешће је приказивана сцена *Силаска Светоī духа на апостоле*, а испод сцена *Благовијести.*

Слика 8. *Света Петка*, Мостаћи (ауторска фотографија)

Постојала су и нека одступања у репертоару цркава у Херцеговини гдје се, за разлику од других области Пећке патријаршије, нису приказивали балкански пустиножитељи, јер није постојала тежња за истицањем монашких узора, већ за представљањем и прослављањем ратника, врача, скоропомоћника (Петковић 1965: 69). Лик Георгија Новог Кратовца није уврштаван у програм херцеговачких цркава, а и ликови светих жена су се приказивали у малом броју. Присуство светих жена забиљежено је у цркви у Мостаћима, гдје су уврштене три светитељке: првомученица Текла, света Јевросинија (овдје сигнирана у народном облику имена – *Јевросима*) и света Петка[12].

Ктиторски портрети су сликани у готово свим већим храмовима послије обнове Пећке патријаршије, док у мањим сеоским црквама ови портрети изостају. На простору источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку ктиторски портрети забиљежени су у цркви Светог Николе у Тријебњу и у цркви Благовјештења у манастиру Житомислићу (Петковић 1965: 89). Одлучујућу ријеч при избору програма и иконогрфских рјешења имали су сликари и наручиоци (Петковић 1965: 66). Утицај ктитора огледа се, на примјер, у чињеници да је у програм манастирских цркава, на подручју Епархије

11 Закључак је изведен на основу запажања аутора текста приликом теренских истраживања.

12 Закључак је изведен на основу запажања аутора текста приликом теренских истраживања.

захумске, као и другдје на подручју Пећке патријаршије, увршten већи број светих монаха, док међу ликовима светитеља у најнижој зони сликарства у парохијским црквама бројем доминирају свети мученици, међу њима посебно ратници и скоропомоћници. Утицај сликара на програм и иконографска рјешења огледа се у смишљеном избору и размјештању појединачних ликова и композиција, као и у одабиру одређених иконографских рјешења. Цјелокупна тематика у сеоским црквама је прилагођена литургијским, али и потребама и схватањима вјерника и наручилаца.

У живопису на простору источне Херцеговине у XVI и XVII вијеку превладавају тамнији, „критски" инкарнати, умјерено наглашени покрети, гестикулација, на лицима се запажа туга или радост, склоност ка украшавању одјеће, колорит заснован на црвеној, плавој, зеленој, окер, кестењастој, уз присуство љубичастих, сивих и наранџастих тонова, тамне сјенке постигнуте тамноплавим или кестењастим тоновима, ријетко црним, док се освјетљења граде окер или бијелим тоновима. У позадини су складна архитектура или скромнији пејзаж[13].

На простору Епархије херцеговачке запажају се различити стилски утицаји у живопису из XVI и XVII вијека. На основу малог фрагмента из Тврдоша не може се одредити стил живописа који је постојао у овој цркви. Међутим, прилично обиман живопис у Завали и Добрићеву открива теолошки образованог умјетника, спретног у компоновању сцена, доброг цртача и колористу – Георгија Митрофановића. Мање образован умјетник, Василије из Мостаћа, свој стил гради на примјерима из Добрићева, Завале и Аранђелова, али на његов рад утичу и илустрације штампаних графика из *Празничної минеја* Божидара Вуковића. Живопис у Аранђелову стилски се креће од малих, непропорционалних фигура до великих, витких појединачних фигура. Елегантни ставови фигура, углавном складних пропорција, добар цртеж и сјенке постигнуте црном бојом са минимумом нијансирања, стилски раздвајају тријебањски живопис од осталог сачуваног живописа у Епархији херцеговачкој. Сликарски израз неколицине умјетника који су стварали на простору источне Херцеговине креће се од здепастих, непропорционалних, до фигура издужених димензија, од сиромашног до валерски обогаћеног колорита, од невјештог до прецизног цртежа, од сиромашних, непропорционалних, до складно уклопљених сцена, од графичке до фине обраде инкарната.

Све наведено упућује да се програм и распоред у мањим херцеговачким црквама ослањао на програм и распоред какав је био заступљен у мањим црквама на подручју Пећке патријаршије. Забиљежена су и одређена програмска одступања, као и стилска разноликост, али све то не нарушава концепт какав је био уобличен и устаљен у живопису на подручју Патријаршије.

13 Анализом живописа током теренског истраживања и касније, путем фотографске документације, аутор текста је извео дате закључке.

ЛИТЕРАТУРА

Грујић 1933: Радослав Грујић. „Фреска патријарха Макарија како уступа престо своме наследнику Антонију". *Гласник Скопског научног друштва XII*, 273–277.

Давидов Темерински 2003: Александра Давидов Темерински. „Concordia apostolorum: Загрљај апостола Петра и Павла". *ЗМСЛУ*, 32–33.

Đurić 1989: Srđan Đurić. „The Representations of Sun and Moon at Dečani". *Дечани и византијска уметност средином XIV века*. Ур. Војислав Ђурић. Научни скупови, XLIX. Београд: САНУ, 339–346.

Кајмаковић 1971: Здравко Кајмаковић. *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Марјановић 2001: Чедомир Марјановић. *Историја српске цркве – друго допуњено издање*. Београд.

Петковић 1961: Сретен Петковић. „Руски утицај на српско сликарство XVI и XVII века". *Старинар* XII. Београд: Археолошки институт СКА. 91–109.

Петковић 1965: Сретен Петковић. *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*. Нови Сад: Матица српска.

Петковић 1992: Сретен Петковић. „Iconographic Similarities and Differences betwen Serbian and Greek Painting from the Middle of the Fifteenth to the end of the Seventeenth Centuries". *Ενφρόσυνον αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη*. Αθηνα. 517–523.

Петковић 2007: Сретен Петковић. *„Српски светитељи у сликарству православних народа"*. Нови Сад: Матица српска.

Пејић 2013: Светлана Пејић. „Сликари из Приморја у Полимљу током прве половине 16. века". Зборник радова са међународног научног скупа *Осам векова манастира Милешеве*. Милешева. 369–380.

Радојчић 1948: Светозар Радојчић. „Везе између српске и руске уметности у средњем веку". Београд: *Зборник Филозофског факултета I*.

Ракић 2005: Зоран Ракић. „Црква Покрова Пресвете Богородице у Хиландару". *Четврта казивања о Светој Гори*. Београд: Просвета. 164–197.

Суботић 1993: Гојко Суботић. „Најстарије представе светог Георија Кратовца". *Зборник радова Византолошког института* 32. Београд: Византолошки институт САНУ, 167–202.

Самарџић–Ивић и др. 2000: Радован Самарџић, Павле Ивић. *Историја српског народа*. Ур. Радован Самарџић. Београд.

Шево 2016: Љиљана Шево. „Исламски утицај на српску уметност у доба отоманске власти". *Сакрална уметност српских земаља у средњем веку*. Београд: Византијско наслеђе и српска уметност II. 575–581.

Nina M. LOJOVIĆ MILINIĆ

THE THEME FIELD AND ARRANGEMENT OF WALL-PAINTING IN THE AREA OF PATRIARCHATE OF PEĆ AND THE INFLUENCE ON THE WALL-PAINTING IN EAST HERZEGOVINA IN THE 16TH AND 17TH CENTURY

Summary

The Serbian wall painting in the churches of bigger dimensions in the area of Patriarchate of Peć in the 16th and 17th century was very abundant and various, primarily relying on the iconographic solutions from the 13th and 14th century, while in the village churches of smaller dimensions it was rather modest. Mostly, the ordering parties but the very painters as well, are the ones who are responsible for keeping a suchlike tradition. A great number of painters, mostly the ones who did the wall painting of churches of smaller dimensions, were not theologically educated, and that actually influenced the iconography, or to be more precise the wall painting in general. At the end of the 16th century, the Greek masters arrived in the area of Patriarchate of Peć, and at the beginning of the 17th century they almost completely did the wall-painting in huge monastery churches bringing theme and style novelties and creating style unevenness that way. The wall painting in the area in East Herzegovina relied on the arrangement, thematic and iconographic patterns which were set after the renewal of the Patriarchate of Peć in 1557. The preserved frescoes from the first decades after the renewal, offer many pieces of information and data in terms of thematic and iconographic rarity and singularities. Insufficient offer and arrangement of compositions and images correspond to the general concept of the common solutions which were represented in the churches of smaller dimensions in the area of the renewed Patriarchate of Peć, and even in its wider area during the 16th and 17th century. There were some deviations and variances in the repertoire of churches in Herzegovina where the presentation of the hermits from the Balkan wasn't recorded, the image of Georgije New Kratovac wasn't enlisted into the programme while the images of holy saint women were presented in a small number, and the portraits of the donors were recorded sporadically. Holy warriors, holy servants, martyrs and monks were most frequently presented. The entire theme field in the village churches was adapted both to the liturgical needs and the needs and understandings of the believers and ordering parties. By means of the analysis of the church painting in the area of Patriarchate of Peć, the unity in the programme and iconography, which was enabled by the unitary church organization, has been stipulated.

Key words: Patriarchate of Peć, wall painting, programme, theme field, iconography, East Herzegovina, influences, deviations and variances.

Рад је предат 30. новембра 2018. године, а након мишљења рецезената, одлуком одговорног уредника *Баштине*, одобрен за штампу.

БАШТИНАБАШТИНАБАШТИНАБАШТИНА

ПРИКАЗИ

О ДРАМИ ИДЕНТИТЕТА И ТАЈНИ СТВАРАЊА У КЊИЗИ *ЗНАМЕЊА И ЗНАЧЕЊА* МАРИЈЕ ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЈЛОВИЋ

(Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2018)

Рукописом књиге *Знамења и значења*, који обухвата огледе и студије о књижевности Косова и Метохије настајале у временском распону од једне деценије, Марија Јефтимијевић Михајловић се профилише као изванредан познавалац овог сегмента српске књижевности, посебно романа. Приликом компоновања књиге она је свесно следила унутрашњу логику текстова, тако да је рукопис подељен у четири целине на основу неколико главних критеријума: ауторске поетике, књижевне форме дела која су предмет проучавања, поетичких сродности аутора, тематике и мотивике, намене текстова.

У првој целини доминира интересовање за роман, као и за целокупну ауторску поетику Петра Сарића – према суду Јефтимијевић Михајловић, највећег савременог романсијера (са) Косова и Метохије. Са становишта књижевне историје посебно је значајна уводна студија, која представља језгровит дијахронијски и синхронијски преглед развоја романа на овом подручју. Акценат је на специфичност косовскометохијске књижевности у односу на главне поетичке и идејне токове матичне књижевности – њену условљеност историјом и митом, културном и сакралном баштином, уметношћу, демографијом и поднебљем, али и владајућом идеологијом и политиком. Књижевни развој у јужној српској покрајини најбоље показује да литература није од живота одвојени ентитет који се може посматрати само са културолошког или социолошког аспекта, већ да се у њој огледају сви они феномени који чине људски живот – од поетике до политике. Сагледавајући поменуте особености у контексту бурних историјских догађаја на овом вечито „трусном“ српском тлу, ауторка нарочиту пажњу посвећује различитим начинима транспоновања савремене историје Косова у књижевност, те посредно и непосредно указује на њене митске пројекције, а на ширем плану и на митске основе националног идентитета. Таквим тумачењем *значења* и *знамења* у потпуности је оправдана реторика наслова књиге.

Иначе, лични и колективни идентитет и драма идентитета питања су која непрекидно заокупљају истраживачку пажњу Марије Јефтимијевић Михајловић, чак и онда када је у њеном истраживачком фокусу поезија или критика. Штавише, уз *историју*, *страдање* и *стварање/писање*, то су кључне речи ове књиге. Отуда је оправдано запитати се – на фону ауторкиног схватања стваралаштва и његовог промишљања као судбине – да ли је реч о темама и делима које је она одабрала, или су пак они одабрали њу.

Јефтимијевић Михајловић отвара деликатна питања као што су критеријуми сврставања одређених дела и аутора у корпус косовскометохијске књижевности, нарочито после егзодуса 1999. године; или пак ванкњижевни узроци њене литерарне регионализације – етнички, политички, територијални, конфесионални. Одмеравајући домете косовскометохијског романа у односу на модерне књижевне токове, она даје објективистичку оцену о анахронији у техници и изразу. Истовремено, ауторка скреће пажњу на оне ретке, те стога још драгоценије појединачне узлете који су снагом свога талента успевали да на савремен начин приступе проблематизацији и разумевању прошлости и да кроз националне теме и драму појединца домаше општа етичка питања и људске проблеме, не оглушујући се притом о модерне романескне поступке. Стога делу Петра Сарића, као једном од најбољих примера таквог надрастања „духовног провинцијализма", Јефтимијевић Михајловић посвећује највише простора. Кроз четири огледа открива се врстан тумач његове поетике, кадар и да се суверено креће кроз читав опус правећи тематске и вредносне паралеле различитих нивоа, и да своју минуциозну аналитичку пажњу усмери на једно дело или проблем, идући у дубину. Смело се хватајући у коштац с вечитим питањима о смислу стварања и постојања као темама инхерентним уметничком идентитету – а које су биле предмет њеног интересовања још од првих студија о поезији и монографије о Бранку Миљковићу (*Слика и идеја (поетика и критика)*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2011; *Миљковић између поезије и мита*, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић 2012), критичарка избегава замку једносмерних експлицитних одговора и своје текстове поентира отвореним литерарним закључцима у духу дела које тумачи.

Сарићеви романи најпре су сагледани као попришта људских драма појединаца чија је судбина одређена патријархалном културом и епском традицијом (нпр. проблем „нечисте крви"), а потом и драмâ читавог колектива. Универзални проблеми какви су власт и подаништво разматрани су у роману *Сутра стиже Господар* у светлу бекетовске филозофије чекања.

Кроз транспозицију најпре родног црногорског Бањана, а потом и свог другог завичаја подно Брезовице у просторе својих седам романа, Сарић је градио својеврсне митопоетске хронотопе испуњавајући Андрићев захтев

да је писац увек дужан своме завичају, наглашава ауторка. У основи његове поетике она открива двоструку перспективу доживљаја света – из позиције дечака и одраслог човека – која се на формалном романескном плану одражава као техника *двоструке заснованости приповедања* (паралелизам ликова и паралелизам композиције), док се на садржинском показује као *модус двоструке артикулације света* (посматрање истог догађаја или лика с различитих тачака гледишта).

Премда се Сарић првенствено сматра романсијером, и о оправданости те чињенице сведочи како квантитет тако и квалитет његових романа који далеко надмашује поезију, Јефтимијевић Михајловић добро процењује важност контекста у којем се песништво овог књижевника може сагледати као тематско-мотивска генеалогија његове прозе. Препознајући у њему она поетичка полазишта, глобалне симболе и асоцијативна поља на којима се темељи поетика његових романа, у огледу „Стварање као судбина" она пажњу усмерава на Сарићево схватање феномена стваралачког процеса у поеми „Ткаља" и роману *Велики ахавски трг*. Анализа показује да је пишчева опсесија стваралачким процесом кулминирала у време настанка поменутих дела, те да у њима треба тражити тематски и сижејни, па и поетички заметак свих његових романа. Сарић се тако декларише као заступник ентузијастичке поетике, по којој стварање није чин личног избора него предодређености од стране неке више силе, закључује критичарка.

Расветљавајући кључне тачке пишчеве поетике и издвајајући његове опсесивне теме (промишљање стваралачког процеса, свет детињства као свет првобитне чистоте, мит и легенда, проблем човековог места у историји, питања слободе, отуђења, порекла и прошлости – што се у његовим романима одражава као инцестуално проклетство лозе Којадиновић), Јефтимијевић Михајловић узима у обзир све форме у којима је стварао, као и ауторске изјаве у интервјуима, те изводи закључак о сагласју Сарићеве имплицитне и експлицитне поетике чак и онда када се његова дела наизглед разликују по тематском, структуралном и стилском усмерењу. Да тај склад долази као последица преклапања његових животних и стваралачких ставова, те искреног и аутентичног доживљаја света који је транспонован у његов уметнички свет, потврђује и текст посвећен књизи Сарићевих отворених и затворених писама са Косова *И времену се затурио траг*, иначе последњи у овој целини. У њему се писац појављује као жртва и сведок свеопштег српског страдања на овом тлу у периоду од 1969. до 2014. године. „Писмо јесте нека врста аутобиографије, будући да више говори о ономе ко пише него о ономе о чему се пише", наглашава ауторка, јер сам чин писања писма представља најпре суочавање са самим собом, а тек потом и са светом. Такво Сарићево суочавање одраз је слободног духа који не може бити поробљен никаквом спољном силом.

Велику пажњу критичарке привукла је и слика српског страдања и драма идентитета у приповедачком опусу просветног и националног барда Григорија Божовића. Тој слици и галерији комплексних ликова у његовим приповеткама посвећена су три од четири огледа у другој целини књиге, с тим да је у једном од њих осветљена појединачна судбина кроз коју се одражава трагика губљења верског идентитета у патријархалној косовскометохијској средини под турском владавином. Страшну драму јунака и његове породице критичарка тумачи полазећи од чињенице да је верски идентитет од Косовског боја све више постао интегрални елеменат српског националног, па и личног идентитета.

Искрено одан својој вери и нацији, али незаслепљен национализмом и верском догмом, Божовић је био сведок и актер српске голготе и трагичних историјских збивања на подручју Косова и Метохије и Старе Србије између два рата, показује Јефтимијевић Михајловић. Тај хронотоп старосрбијанског југа који је увек носио најтежи терет судбине српског народа пројектован је у његове приповетке заједно са животном, документарном подлогом на којој је градио своје ликове, па критичарка с правом закључује да у ширем књижевноисторијском контексту Божовићев приповедачки опус са суровим, натуралистичким сликама мучења и епским размерама страдања и жртвовања може бити значајан за истраживање теме Великог рата у књижевности. Проблем односа књижевности и историје овде се намеће тим пре што је писац историју схватао као скуп утврђених вредности, а наш мит и народни епос као *„живо ткиво историје“* које подстиче развој моралних вредности, снажи национални дух и представља темељ националног идентитета. Трагајући, дакле, за вечним истинама – истинама на нивоу смисла, мит и књижевност надмашују историју, ограничену чињеницама, истиче критичарка:

> „Теме старадња, спасења, избављења, части, пркоса, отпора, прогонства и исељења, као митске основе ове прозе граде слику голготе српског страдања, где се смрт најчешће јавља као једина права могућност и једини прави избор. Божовић је изградио оне ликове и оне догађаје чија порука наставља да траје и кад заборавимо историјске оквире у којима су они настали. Иако бира догађаје и личности из стварне историје, Божовић их приказује тако да уз сву историјску аутентичност носе обележја моралних и психолошких истина које превазилазе границе тренутног и локалног. Божовићеве жртве се и у смрти дозивају, сведочећи о трајности животних сила. У страдању свог народа Божовић је видео елементе оних вредности којима догађаји надмашују историју и служе као извор човековог моралног одређења у нестабилном поретку света. Легенда тако надраста историју, чиме се потврђује стара Аристотелова мисао да је уметност стварнија историја од историје.“

У галерију психолошких типова и карактера Божовићевих јунака Јефтимијевић Михајловић продире дубоко, посвећујући посебну аналитичку пажњу његовом мајсторском обликовању антијунака (појединачно, лику

преступника Рака Козаревца). Захваљујући новом поетичком кључу, али и истраживачкој интуицији, она иза реалистичког приповедачког манира и романтичарских заноса открива поступак модерне психологизације и грађење карактера у ужем смислу. То потврђује, како смо већ напоменули, минуциозном анализом кризе идентитета Симеона Лековца, једног од највећих страдалника из галерије Божовићевих ликова потурчењака. Износећи на видело модернистичке елементе као нову литерарну вредност неких његових приповедака, критичарка јасно показује да се уврежено схватање о Григорију Божовићу као приповедачу посвећеном искључиво родољубивој тематици мора променити.

Последњи оглед у овој целини такође је посвећен приповеци, али сада савременог косовскометохијског приповедача и критичара Миленка Јевтовића, који је и најзаслужнији за Божовићеву књижевну рехабилитацију. Ауторка најпре успоставља паралелу између два приповедача из Ибарског Колашина по тематској, поетичкој и лексичкој сродности, а потом указује на њихову заједничку склоност ка грађењу женских ликова. Међутим, она своју пажњу не усмерава на класично грађене реалистичке приповетке у Јевтовићевом опусу, како бисмо након оваквог увода могли очекивати, него се опредељује за један сегмент наратолошке анализе приповетке „Мушко писмо“ који осветљава лични идентитет јунакиње-наратора. Јер, како ће показати већ на почетку, у овој причи необичне форме и структуре није реч ни о каквом „мушком писму“, већ је „мушко“ (тј. мужевљево) писмо само повод писања „женског“ писма; а „женско писмо“ повезано је са *женском природом* у оном смислу који овом термину даје постструктурализам (феминизам). Желећи да покаже да се семантичка суштина „Мушког писма“ крије у разоткривању *манипулативног* наратора (Ахметагић) чије је присуство у причи апсолутно (он је иницијатор, актер, посматрач и хроничар збивања), Јефтимијевић Михајловић у аналитички фокус ставља „глас“, тј. субјект фокализације у различитим приповедним ситуацијама, што је новина у њеном методолошком поступку.

У трећој целини књиге доминира тумачење поезије, оно у чему се ова критичарка својим досадашњим радом већ показала у најбољем светлу. Композициони принципи исти су као и у претходној – ауторска поетика, затим поетичка и тематско-мотивска сродства аутора. Три су текста посвећена полиграфском делу књижевника и директора приштинског позоришта Радосава Стојановића: историјском наслеђу и одјецима савремених дешавања у његовом песништву, те способности спонтаних прелазака у различите књижевне форме и митске просторе (предели његовог детињства – Чемерник и Црна Трава, историјски и митски простори Косова, али и индоевропска божанства).

Јефтимијевић Михајловић истиче да је након Другог светског рата поезија била репрезентативна форма српске књижевности у њеној јужној

покрајини и показује значај аутентичне поетике Радосава Стојановића у креирању једне нове песничке реалности на овим просторима, реалности чија је етичка и идејна окосница *косовско опредељење* и очување српског националног идентитета. Али ова поетика истовремено следи и дијахронијски континуитет српског песништва у коме је историјско наслеђе представљало основну поетичку парадигму. Критичарка нам посебно предочава песниково мајсторство у грађењу метафора, којим је топониме и симболе српске духовности, културне и националне историје претварао у митеме и идеографеме.[1] И док у Стојановићевој поезији она уочава одјеке ближе и даље националне историје, у роману *Дивљи калем* препознаје архетипски образац (индоевропске) Велике или Троструке Богиње, подвлачећи метафизичку еманацију лепоте и доминантан лирски дискурс у његовој прози.

Стојановићевом опусу је тематски, а делом и поетички сродна лирика Милице Јефтимијевић Лилић, коју критичарка тумачи у четвртом огледу ове целине. Одређујући је као „отворену, сугестивну, лирски топлу и непосредну, али на широко постављеним митским и литерарним обрасцима", као одраз женствености и истовремено бесконачне људске жеђи за лепотом чије исходиште увек мора бити духовно, у овој поезији критичарка препознаје својеврсну апологију љубави: *Волим, дакле постојим.*

Последњу целину књиге *Знамења и значења* чине махом краћи текстови различите природе и намене. Прва два посвећена су критичарима који су поникли са Косова и Метохије или су своја стручна интересовања везали за овај духовни простор дајући допринос развоју књижевне критике и науке о књижевности у јужној српској покрајини. Оглед о Вуку Филиповићу у ствари је анализа његовог унутрашњег приступа Андрићевом књижевном делу. Премда се по језику и стилу може закључити да је реч о нешто старијем тексту Марије Јефтимијевић Михајловић, читаочеву пажњу плени нескривено одушевљење инвентивношћу, знањем и радом овог првог модерног косовскометохијског критичара (и уједно зачетнику савременог романа на Косову и Метохији), али и спремност да отворено скрене пажњу на његове недостатке и заблуде. Поменућемо још и два критичка осврта у форми приказа, један посвећен роману *Опраштање* Небојше Лазића, који Јефтимијевић Михајловић посматра у аксиолошком односу према његовим критичким монографијама, а други филозофској поезији Зорана Недељковића у збирци *Шаштач*. У њима се ауторка још једном потврђује као поборник афирмативне критике који не заобилази ни аксиолошке судове, било да их износи експлицитно или имплицитно.

Сложена идеографска чворишта у делима које проучава умногоме условљавају методолошки поступак који ауторка стално усавршава, показујући

1 Нпр. *Грачаница*; или *Кривово* – слика похараног и искорењеног српског села под Голеш планином (1941. године) као метафора свеопштег националног страдања.

једнаку даровитост и за минуциозну анализу и за језгровиту синтезу. Познавање савремених књижевних теорија и њихова употреба у примењеној равни тумачења воде је ка једном интегралном методолошком приступу који је толико богат и разнолик да у њему препознамо час доминацију психолошке, час наратолошке оријентације, час становишта теорија идентитета и алтеритета, али и толико индивидуализован да одражава сасвим оформљену и препознатљиву методологију искусног и инвентивног критичара негована стила и израза. Позивање на ствараоце и мислиоце какви су Аристотел и Бахтин, Андрић и Кундера, Берђајев и Рикер, Палавестра и Солар, открива њена мисаона, духовна и критичарска „сродства и суседства".

У истраживачком фокусу књиге *Знамења и значења* налазе се дела сродне духовне, а у великој мери и поетичке провенијенције, односно они књижевни ствараоци (са) Косова и Метохије који су се напајали на изворима Косовског мита и националне етике (најчешће и као својеврсне естетике), те у том смислу Марија Јефтимијевић Михајловић наставља и продубљује своје истраживање започето у књизи *Слика и идеја*. Разлика је само у томе што сада њену пажњу више заокупља савремени роман, иако му у квантитативном смислу није дато више простора него приповеци и поезији. У највећем броју огледа реч о тумачењу књижевности у основи реалистичке, са примесама модерних оријентација и техника приповедања (магијски реализам, фантастика). Значајне атрибуте ове књиге представљају компаративна истраживања – како на нивоу сродности ауторских поетика једног писца (Сарић, Божовић), тако и на нивоу тематских, стилских и других паралела у националној и општој књижевности. Ево примера компарирања различитих нивоа у тексту о романима Петра Сарића:

> „Његова остварења надовезују се на линију стваралаштва Григорија Божовића и Вука Филиповића, а у ширем контексту на романе Михаила Лалића, Миодрага Булатовића, Ћамила Сијарића, Жарка Команина, са којима га повезује мноштво тематских и стилских сродности. Међутим, неки Сарићеви романи успешно кореспондирају тематски и мотивски са модерним егзистенцијалистичким романима светске књижевности, па је тако могуће успоставити низ поетичких сродности између романа *Дечак из Ластве* и *Странца* Албера Камија, на пример, као што су поједине идеје *Великоī ахавскоī тріа* блиске концепцији Милтоновог *Изīубљеноī раја* или Дантеовог *Пакла,* или је могуће успоставити аналогију између романа *Супра стиже Господар* и Бекетовог театра апсурда, у којем се чекање показује као филозофија живота. На исти начин је могуће успоставити низ поетичких сродности између *Саре* и руског романа *Живи и памти* Валентина Распутина, нарочито о утицају рата на човека и односе унутар његовог света – породичне, социјалне, етичке. У том смислу значајне су везе које је Петар Сарић успоставио са литерарном традицијом, паралелно градећи аутентичан књижевни дискурс."

Погледом „из ваздуха“, дајући својеврсну панораму савремене косовскометохијске књижевности, али и „изблиза“, објективом усмереним на њене најзначајније портрете, Марија Јефтимијевић Михајловић је исцртавала савремену мапу и на њој маркирала највећа узвишења као путоказ будућим историчарима српске књижевности. Детаљно истражени извори и савесно проучена литература, посебна и општа, широко знање које не омета методолошку усмереност већ искусног истраживача, показују да је пред нама рукопис чији је допринос науци неупитан. О значају тако студиозних, непристрасних и одмерених проучавања овог сегмента српске књижевности у тренутку када се поставља питање одрживости територије Косова и Метохије у границама матичне државе Србије – сувишно је даље и говорити.

*Мирјана М. БЕЧЕЈСКИ**

* Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић
научни сарадник, becejskim@gmail.com

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

ОПШТЕ НАПОМЕНЕ

Часопис *Башшина* излази два пута годишње и објављује научне радове, грађу и приказе из свих области друштвених и хуманистичких наука. Радови који су већ објављени у некој другој публикацији не могу бити прихваћени. Текстови који су под истим или сличним насловом били усмено изложени на неком научном скупу, треба да садрже податак о томе иза наслова, у посебној напомени при дну прве странице, обележеној звездицама. Уколико је рад настао у оквиру неког пројекта, то такође треба унети у напомену на првој страници текста.

Рукописе, који морају бити правописно и језички коректни и уређени према овом упутству, редакција *Башшине* прима током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује рецензентима. Обе рецензије морају бити позитивне да би текст био објављен.

Текстови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом, при чему се примењују норме утврђене *Правойисом срйскоїа језика* Митра Пешикана, Јована Јерковића и Мата Пижурице (Матица српска: Нови Сад 2010). Уколико аутор жели да му рад буде штампан латиницом, треба то посебно да нагласи. По договору са Уређивачким одбором, рад може бити објављен на енглеском, као и на свим словенским језицима; у том случају резиме мора бити написан на српском језику. Обим рада не сме премашити један ауторски табак.

Рад куцати на страници формата A_4, са маргинама од 1 инча (опција *Normal*), писмом на којем желите да буде објављен, тако што ћете изабрати одговарајућу тастатуру (*Serbian Cyrillic* или *Serbian Latin*) и фонт *Times New Roman*. У случају да користите специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), обавезни сте да пошаљете тип нестандардног фонта који сте користили. Ако није другачије назначено, величина фонта треба да буде 12 тачака, текст куцати с проредом (*Multiple*) 1, поравнати с обе стране (*Justified*) и увући нови пасус за 0,5 инча, укључујући и напомене.

Радови треба да буду достављени на електронску адресу редакције *Баштина*: institut.skp@gmail.com, у прилогу – као отворени документ (Word). Пре слања Редакцији рад сачувати у верзији Word 1997–2003 (File – Save as type – Word 1997–2003) ради избегавања техничких проблема услед некомпатибилности различитих верзија Word програма на рачунарима.

КОМПОЗИЦИЈА РАДА

1. Име, средње слово и **презиме** аутора писати у горњем левом углу, курзивно, с тим што се презиме пише капиталним словима. Испод тога треба да стоји афилијација (званичан назив и седиште институције у којој је запослен), а иза презимена звездицом обележити напомену, у којој ће стајати научно звање и адреса електронске поште аутора. Ако је више од два аутора, довољно је навести адресе за прва два.

2. Наслов рада пише се испод имена аутора, с једним редом размака, капиталним словима, величине 14 компјутерских тачака. Поднаслови се пишу величином слова 12 тачака, капиталним словима. Наслов и поднаслови треба да имају централно поравнање без увлачења и не треба их писати масним словима (не болдирати), осим када је у питању некролог.

3. Сажетак (апстракт) рада на српском језику, до 150 речи, пише се испод наслова, с једним редом разамака, увучен 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, с ознаком *Апстракт*.

4. Кључне речи на српском језику, до 10 речи, пишу се испод апстракта, с једним редом размака, увучене 0,5 инча у односу на леву маргину, величином слова 10 тачака, са ознаком *Кључне речи* и тачком иза последње речи.

5. Текст рада пише се испод кључних речи, с два реда размака.

6. Напомене писати при дну сваке странице, а не иза текста, величином фонта 10.

7. Списак извора и цитиране литературе пише се на крају текста, након два реда размака, величином слова 10 тачака. За библиографске јединице у изворима и литератури на крају рада треба одабрати тзв. висећи параграф (*Hanging*), односно увући текст за 0,5 инча, осим првог реда. Прво се даје списак извора, а затим цитиране литературе.

8. Резиме на енглеском језику, до 300 речи, треба да стоји испод списка литературе.

9. Кључне речи на енглеском језику пишу се испод резимеа, с једним редом размака.

10. Прилози (слике, табеле, графикони) могу бити уметнути у текст. Уколико су такве величине да ометају слање рада на лектуру и рецензију без посебног паковања, треба их приложити на крају рада, са тачном назнаком (цифрама) на ком месту у тексту треба да буду штампани. Прилози се не штампају у боји.

ЦИТИРАЊЕ У ТЕКСТУ РАДА

1. Наслови засебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у тексту пишу се курзивом, док се наслови поглавља у књигама, чланака у новинама и часописима, радова у зборницима и слично, пишу под знаком навода.

2. Страна имена пишу се транскрибовано (прилагођено српском језику) према правилима поменутог *Правописа* (2010), а ако име није широко познато у научној области из које је рад, пожељно је у загради дати изворно писање када се страно име први пут наведе.

3. Цитати из дела на страном језику, у зависности од функције коју имају, могу се наводити на изворном језику, у преводу, или се определити да извор буде у тексту, а превод у напомени, или обрнуто, с тим да се назначи име преводиоца (односно, ако је аутор сам преводио, иницијали). Важно је доследно се придржавати одабраног начина цитирања.

4. Стихове увлачити 1,7 инча од леве маргине и куцати их величином слова 10 компјутерских тачака.

5. Пожељно је да се **цитати дужи од три реда** издвајају у засебни параграф са по једним празним редом, увлачењем 0,5 инча од леве маргине и величином слова 10 тачака.

6. Примењује се **парентетички начин цитирања** (прилагођени MLA стил). У уметнутој библиографској скраћеници (парентези) презиме аутора наводи се у облику и писму дела које је консултовано или цитирано. Следи година издања, а потом две тачке и број странице са које је цитат узет, нпр: (Делић 1995: 41).

– Ако се у раду позива на два или више извора, скраћене библиографске напомене се пишу у истој загради и одвајају се тачком и запетом, нпр: (Јовановић 1997; Popović 2010).

– Уколико дело има више од два аутора, наводе се имена прва два, одвојена цртом, а потом се пише и др. Нпр: (Ивић–Клајн и др. 2007).

– Пожељно је цитирање према изворном тексту (оригиналу) и писму. Ако то није могуће, у парентези треба да стоји назнака да је коришћен секундарни извор, и то на језику и писму извора, нпр: (према Тешић 1997).

– Уколико је име аутора наведено у реченици или пасусу у којем се цитат наводи, или је оно јасно из контекста, довољно је у заграду ставити само годину издања и број странице. Нпр: Грдинићев рад темељи се на ставу да „појмови на пола пута“ треба да ублаже терминолошке противуречности у поменутој дијади (2005: 101–112).

– Ако се појављују два или више аутора са истим презименом и позива се на дела објављена исте године, поред презимена наводи се и име или иницијал имена (важно је доследно се придржавати одабране форме), нпр: (Петровић Ср. 1984; Петровић Св. 1984).

– Уколико се наводи више дела која је један аутор објавио исте године и истим писмом, аутор се може опредeлити за један од два начина: 1) свако од наведених дела обележава се једним словом по азбучном, односно абецедном реду иза године издања, нпр: (Настасијевић 2000а: 18); 2) иза имена аутора пише се курзивно наслов дела (ако је наслов вишечлан, може се уписати само прва реч), а потом број странице; овај начин обележавања погодан је за позивање на сабрана дела, односно тамо где се проучава опус једног аутора, па су наслови важни за праћење текста, нпр: (Андрић, *Знакови*, 16).

– Ако се позива на цео зборник, енциклопедију или антологију, у парентези се то означава скраћеницом ур. или прир. испред имена уредника/приређивача, нпр: (ур. Палавестра 1992: 34).

– Уколико дело нема аутора или је његово име непознато, у парентези се курзивно наводи (скраћени) наслов дела, година издања и број странице, нпр: (*Буīаршīице* 1979: 5).

– Дневна штампа се може цитирати: према називу дневног листа и години, односно датуму (ако се у раду позива на више бројева објављених исте године), иза чега следи број странице на којој се цитат налази, нпр: (*Полиīика,* 14. 12. 2016: 4); према имену аутора чланка, нпр: (Савић 2012: 9); изузетно, према наслову чланка, уколико је име аутора непознато, а сам чланак предмет анализе („Шта ће нама Бранко“ 2013: 3).

– Уколико се цитира литература с интернета, у парентези се пише година објављивања (ако је позната), а не година посете сајта.

– Ако је цитат узет са више суседних страница истог рада, уписује се број прве и последње странице која се цитира, а између њих ставља се црта, нпр: (Ивић 1986: 128–130). Изостављена места у самом тексту цитата обележавају се са три тачке у угластој загради: […].

– Ако се цитира више несуседних страница истог рада, број страница се одваја запетом, нпр: (Ивић 1986: 128, 130).

7. Фусноте служе за експликативне напомене (детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима, необјављеној архивској грађи итд.) и не могу бити простор за библиографску референцу. Фусноте треба обележавати арапским бројевима (у тексту увек иду иза знака интерпункције) и стављати их при дну сваке странице, а не иза текста рада. Треба их куцати по шеми: *Insert – Reference – Footnote*, а не намештањем разних оквира, јер се једино на тај начин може гарантовати да ће се у прелому фусноте појавити на правом месту.

8. Наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „ “ / ’ ’; не писати две запете уместо отвореног знака навода, два знака извода уместо отвореног и затвореног знака навода и слично). За цитирање литературе на страном језику користи се онај облик наводника који се употребљава у том (а не у српском) језику.

9. За наглашавање користити *курзив* (*italic*), а не **масна слова** (**bold**), изузев за наслов некролога.

НАВОЂЕЊЕ ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ У СПИСКУ НА КРАЈУ РАДА

Податак о делу пише се језиком и писмом на коме је дело објављено, односно којим су дотичне речи у изворнику дате (нпр. уколико је назив издавача неке ћириличне књиге на страном језику, само се он даје латиницом).

Редослед јединица у попису литературе организовати азбучним редом по презименима аутора уколико је основно писмо рада ћирилица, абецедним ако је основно писмо латиница. Презименима на страним језицима, у тексту писаном ћирилицом, припада онај редослед који добијају према изговору, а не према првом слову којим су написана.

1. Монографска публикација (књига)

Нпр: Матицки 2003: Миодраг Матицки. *Језик срйскоī йесништва.* Нови Сад: Прометеј.

– Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, треба их хронолошки поређати према годинама издања.

– Уколико је реч о зборнику, антологији и слично, на почетку се наводи име приређивача или уредника уз одговарајућу скраћеницу, која иде иза имена:

Нпр: Петковић 2000: Новица Петковић (ур.). *Крашак йреīлед срйске књижевносши*. Београд: Лирика.

– Уколико је реч о два аутора:

Нпр: Велек–Ворен 2004: Рене Велек–Остин Ворен. *Теорија књижевносши*. Прев. Александар Спасић и Слободан Ђорђевић. Београд: Утопија.

– Уколико књига нема аутора:

Наслов. Место издања. Издавач: година.

Нпр: *Буīаршшице* 1979. Избор и предговор Новак Килибарда. Београд: Рад.

– Ако је књига објављена у овиру сабраних дела, пожељно је навести и тај податак:

Нпр: Андрић 1982: Иво Андрић. „О причи и причању". *Исшорија и леīенда:* Есеји, огледи и чланци. *Сабрана дела Иве Андића*, књ. 12. Београд: Просвета; Загреб: Младост; Сарајево: Свјетлост; Љубљана: Државна založba Словеније; Скопје: Мисла; Титоград: Побједа, 68–72.

– Име преводиоца, приређивача и сл. пише се иза наслова, уз одговарајућу назнаку (приредио, уредио, изабрао, превео и слично), која се пише скраћеницом:

Нпр: Настасијевић 1991: Момчило Настасијевић. *Поезија*. Прир. Новица Петковић. Горњи Милановац: Дечје новине.

– У складу с *Правойисом* (2010), двочлана женска презимена аутора пишу се без цртице.

– Удружени издавачи одвајају се двотачкама:

Нпр: Фрајнд 1996: Марта Фрајнд. *Историја у драми – драма у историји: огледи о српској историјској драми.* Нови Сад: Прометеј: Стеријино позорје; Београд: Институт за књижевност и уметност.

– Монографска публикација са корпоративним аутором (комисија, асоцијација или организација уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора) цитира се на следећи начин: Београдска филхармонија 2005: *Сезона 2005–2006: Циклус Ханс Сваровски.* Београд: Београдска филхармонија.

2. Чланак из серијске публикације

Нпр: Шоп 1980: Љиљана Шоп. „Уточиште у времену". *Књижевност*, год. XXXV, књ. LXIX, 6–7, 1127–1133.

3. Чланак из зборника, антологије

Нпр: Славнић 1996: Иво Славнић. „Историјски роман – дефиниције и дилеме." *Историјски роман*. Зборник радова. Ур. Миодраг Матицки. Београд: Институт за књижевност и уметност; Сарајево: Институт за књижевност, 209–223.

4. Одредница из енциклопедије, речника или сл. референтне књиге

Ако се може утврдити аутор одреднице:

Нпр: Slavnić 1992: Ivo Slavnić. „Istorijski roman". *Rečnik književnih termina.* Ur. Dragiša Živković. [Drugo, dopunjeno izdanje.] Beograd: Institut za književnost i umetnost: Nolit, 307–309.

5. Дневна штампа

Нпр: Вукадиновић 2008: Алек Вукадиновић. „Човек је постао машина". *Вечерње новости*, 29. јануар, 19.

6. Приказ

Нпр: Ђуричковић 2000: Милутин Ђуричковић. „Логос и парадигма". (Петар Милосављевић. *Логос и парадигма.* Београд: Требник, 2002, 196 стр.) *Борба* 29. јун, 18.

7. Електронски извори

– Монографска публикација на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов.* <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Childs–Fowler 2006: Peter Childs–Roger Fowler. *The Routledge Dictionary of Literay Terms*. <http://www.uv.es/fores/The_Routledge_Dictionary_of_Literary_Terms.pdf>. [15. 9. 2012].

– Чланак из часописа и дневне штампе на мрежи

Презиме Година: Име Презиме. Наслов чланка. *Наслов часописа*, датум часописа. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Рибникар 2006: Владислава Рибникар. „Историја и траума у романима Давида Албахарија". *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, март 2006. <http://www.maticasrpska.org.yu/download/knj543.pdf>. [5. децембар 2008].

– Ако се часопису и појединачним чланцима приступа преко неке претплатничке базе, после података о часопису треба навести име базе и, евентуално, библиотеке која је њен претплатник и преко које је аутор бази приступио. Не треба наводити URL адресу часописа или чланка, већ само, уколико је доступна, адресу почетне стране базе часописа.

– Чланак из енциклопедије на мрежи

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <URL адреса>. [Датум преузимања].

Нпр: Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana.* <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>. [15. 12. 2008].

– Издања на компакт-диску (CD-ROM)

Презиме Година: Име Презиме. *Наслов*. CD-ROM. Место издања: Издавач, година.

Нпр: Детелић 2004: Мирјана Детелић. *Градови у хришћанској и муслиманској епици*. CD-ROM. Београд: Балканолошки институт САНУ.

8. Рукопис или препис на писаћој машини

Нпр: Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар. Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописе треба цитирати према фолијацији (нпр. 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

9. Необјављена дисертација

Нпр: Гајић 1965: Драгутин В. Гајић. *Карактеристике развоја банкарства у Југославији између два светска рата*. Докторски рад. Београд: Економски факултет.

10. Необјављена архивска грађа цитира се у складу са правилима дотичног архива (у скоро свим случајевима креће се од општег ка појединачном: архив, фонд, кутија, фасцикла, документ).

Нпр: Архив Југославије (АЈ), фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, фасцикла 2209, архивска јединица 7, Извештај просветног одељења Дринске бановине министру просвете бр. 2086, 8. јануар 1932.

КРИТИКЕ, ПРИКАЗИ, ПОЛЕМИКЕ

Критике, прикази, полемике и сл. треба да имају централно постављен наслов, величине 14 компјутерских тачака, испод кога у загради треба писати библиографску јединицу на коју се приказ односи:

(Име Презиме [ако је зборник, с уобичајеном назнаком ур.]. *Наслов приказане публикације*. Место: Издавач, година издавања, број страница.)

Аутор се потписује курзивно, с два реда размака иза текста, уз десну маргину. Иза презимена аутора треба да стоји звездицом обележена напомена, у којој се пише афилијација и адреса електронске поште.

За додатна упутства и информације о начину цитирања можете се обратити редакцији *Баштине* (institutskp@gmail.com) или консултовати литертатуру:

Вранеш, Александра. *Од рукойиса до библиоӣеке. Појмовник*. Београд: Филолошки факултет, 2006.

MLA Style Manual and Guide to Scholarly Publishing. 3rd edition. New York: MLA, 2008.

Russell, Tony et al. "MLA Formatting and Style Guide". *The Purdue OWL,* Purdue U Writing Lab, 2 Aug. 2016. <https://owl.english.purdue.edu/owl/resource/747/01/>. [16. 12. 2017].

Уређивачки одбор *Баштине*

Рецензенти овог броја:

Проф. др Ненад Аврамовић, редовни професор, Правни факултет за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија, Нови Сад;

Проф. др Сунчица Денић Михаиловић, редовни професор, Учитељски факултет у Врању, Универзитет у Нишу;

Проф. др Дејан Мировић, ванредни професор, Правни факултет, Универзитет у Приштини;

Проф. др Божидар Зарковић, ванредни професор, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Проф. др Слађана Видосављевић, ванредни професор, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Др Биљана Павловић, ванредни професор, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Проф. др Петар Рајчевић, ванредни професор, Учитељски факултет – Призрен у Лепосавићу, Универзитет у Приштини;

Др Јелена Јовановић, виши научни сарадник, Музиколошки институт САНУ;

Др Јасмина Ахметагић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Драгана Јањић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Срђан Словић, виши научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Мирослав Пешић, доцент, Филозофски факултет, Универзитет у Нишу;

Др Огњен Вујовић, доцент, Правни факултет, Универзитет у Приштини;

Др Дејан Тубић, доцент, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Др Сања Микетић Суботић, доцент, Филозофски факултет Косовска Митровица, Универзитет у Приштини;

Др Ђорђина Трубарац Матић, научни сарадник, Етнографски институт САНУ;

Др Драган Танчић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Велибор Лазаревић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Марија Јефтимијевић Михајловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Мирјана Бечејски, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Иван Бецић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Далибор Велојић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Весна Зарковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Александар Павловић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Гордан Бојковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Милутин Живковић, научни сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић;

Др Бојан Шево, научни сарадник, Институт за српску културу –– Приштина, Лепосавић;

Др Ана Стишовић Миловановић, истраживач-сарадник, Институт за српску културу – Приштина, Лепосавић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008(497.115)

БАШТИНА : гласник / главни и одговорни уредник Драган Танчић. - 1991, св. 1- .
- Приштина–Лепосавић : Институт за српску културу, 1991- (Пирот : Pi-Press). - 24 cm

ISSN 0353-9008 = Баштина (Приштина)
COBISS.SR-ID 3404300

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ПРИШТИНА
INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE – PRISTINA